พระราชหัตถเลขา

และ

หนังสือกราบบังคมทูล

ของ

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ร.ศ. ๑๑๓-๑๑๘

พิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพ

หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี ท.จ.

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์

วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๒ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๐๔

พระราชหัตถเลขา

และ

หนังสือกราบบังคมทูล

ของ

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ร.ศ. ๑๑๓-๑๑๘

พิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพ

ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี ท.จ.

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์
วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๒ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๐๔

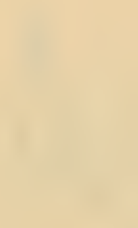

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ ซึ่งจะได้ทรงพระกรุณาเสด็จพระราชดำเนินมานี้ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ผู้บุตรและเจ้าภาพผู้หนึ่ง ได้รวบรวมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ที่พระราชทานไปยังเจ้าพระยาพระเสด็จ แต่ยังเป็นพระมนตรีพจนกิจและพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ มาหารือในการที่จะพิมพ์ขึ้นเป็นของชำร่วยแก่ผู้ที่มาช่วยในงานนี้ ข้าพเจ้าได้ถามได้ความว่าสำเนาจดหมายของท่านที่มีกราบบังคมทูลขึ้นไปก็ยังมี จึงได้แนะให้พิมพ์รวมไว้ด้วยเพื่อให้เรื่องสมบูรณ์

บัดนี้ หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ได้ปรับปรุงเอกสารเหล่านี้ จำกัดลงเฉพาะที่ได้มีไปมา ในระหว่าง ร.ศ.๑๑๓ ถึง

๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๓๗ ถึง ๒๔๔๒) อันเป็นเวลาที่เจ้าพระยาพระเสด็จได้สนองพระเดชพระคุณในหน้าที่ดูแลการทรงศึกษาของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ในบังคับบัญชาของพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภน แล้วเป็นผู้ดูแลโดยอิสระ และเป็นอัครราชทูตประจำราชสำนักเสนต์เจมส์ในกรุงลอนดอนด้วย เอกสารในระยะ ๖ ปีนี้เป็นหลักฐานสำคัญไม่แต่ในแง่การทรงศึกษาของสมเด็จพระบรมโอรสและพระราชกุมารเท่านั้น หากเป็นพยานให้เราได้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงมองโลกด้วยพระราชวิจารณญาณอันกว้างขวาง ในการที่ทรงริเริ่มวางแนวรัฐประศาสโนบายการศึกษาของชาติ และวิธีที่ท่านทรงปลูกฝังคนที่ท่านทรงใช้ด้วยพระราชหฤทัยห่วงใยและพระเมตตาการุณภาพ

ในการรวบรวมเอกสารเหล่านี้ หม่อมหลวงปิ่นชี้แจงว่าพระราชหัตถเลขาทั้งนี้ได้คัดมาจากต้นฉบับที่ท่านผู้หญิงเสงี่ยมผู้มารดาได้รวบรวมไว้ ได้เซ็มสิ่งอื่นเล็กน้อย เช่นลายพระหัตถ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เพื่อให้เรื่องสมบูรณ์ขึ้น ต้นฉบับนั้นเจ้าพระยาพระเสด็จได้รวบรวมเย็บเล่มไว้ตั้งแต่ครั้งอยู่ลอนดอน หามาได้เพียง ๒ เล่ม เข้าใจว่ายังจะมีอีก ๒ หรือ ๓ เล่ม เรื่องจึงขาดหายไปเป็นตอนๆ เล่มที่หาพบนั้นกระดาษเปื่อยยุ่ย เพราะมีอายุตั้ง ๖๐ ปีแล้ว ทั้งเมื่อขนกลับจากยุโรป เรือลำเลียงของล่มลงในอ่าวสิงคโปร์ หนังสือและเสื้อผ้าลงไปจมอยู่ก้นทะเลถึง ๓ วัน จึ่งเอาขึ้นมาได้ เอกสารจึงขาดวิ่นเลอะเลือนเสียหลายตอน

หนังสือเล่มนี้เป็นพยานให้เราเห็นด้วยว่า ข้าราชการแต่ครั้งโน้น ท่านทำงานจริงและทำด้วยน้ำพักน้ำแรงตนเองด้วยเป็นอันมาก นอกจากเจ้าพระยาพระเสด็จ ยังมีอีกหลายท่านหลายพระองค์ ที่ปรากฏว่าท่านเขียนจดหมายแล้วก็อัดสำเนาเก็บไว้เป็นหลักฐานด้วยตนเอง จนสำเนาเหล่านั้นจวนเจียนจะเสียไปด้วยอายุ เจ้าพระยาพระเสด็จถึงอสัญญกรรมลงแต่เมื่อบุตรธิดาแทบทุกคนยังเยาว์ ท่านผู้หญิงปกครองบ้านเรือน

สกุลวงศ์มาได้ตลอดเรียบร้อย อบรมบุตรธิดาขึ้นมาโดยลำดับ จนบุตรชายได้มีนิสัยซื่อตรง เที่ยงธรรม สามารถรับราชการได้ดีจนได้เป็นถึงรัฐมนตรีว่าการกระทรวงใหญ่อันหนึ่งในปัจจุบันจริงอยู่ เอกสารที่พิมพ์ครั้งนี้เกี่ยวด้วยราชการและเรื่องราวของเจ้าพระยาพระเสด็จ ไม่ใช่ของท่านผู้หญิง แต่ถ้าเราอ่านดูแล้ว เราจะเห็นได้ว่าท่านผู้หญิงคงจะได้ร่วมใจร่วมงานของสามีเป็นผลให้บังเกิดความราบรื่นในครอบครัวตลอดมาจนบัดนี้ สมควรที่จะได้รับความสรรเสริญ

บ้านถนนเพชรบุรี ในพระนคร

วันที่ ๒๙ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๐๔

(ลายมือชื่อ)

กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

ท่านผู้หญิงเสงี่ยม และ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

ประวัติ
ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี

ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี เกิดในสกุลวสันตสิงห์ เมื่อวันจันทร์ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะแม รัตนโกสินทรศก ๙๐ ซึ่งตรงกับวันที่ ๑๕ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๑๔ ท่านทำบุญอายุของท่านในวันแรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๖ ทุกปี ลูกหลานของท่านต้องถามกันทุกปีว่าตรงกับวันที่อะไร ซึ่งตกในเดือนพฤษภาคมบ้าง มิถุนายนบ้าง

บิดาของท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี คือ หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ *(สิงห์โต)* ซึ่งเป็นบุตรของพระภิรมย์ราชา *(แย้ม)* และท่านอิ่ม มารดาของท่านคือท่านท้วม ซึ่งเป็นบุตรีของขุนพรหมรักษา *(กลั่น)* และท่านหนูใหญ่ หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์และท่านท้วม ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ถนนอัษฎางค์ ตรงมุมถนนแพร่งนราด้านใต้ ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี เกิดที่บ้านนั้นเอง ขณะนั้นเป็นปีที่ ๔ ในรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ ถึงแก่กรรมตั้งแต่เมื่อท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี มีอายุเพียง ๑๒ ปี ท่านผู้หญิงจึงอยู่กับมารดาและได้รับการสั่งสอนอบรมต่อมา นอกจากนั้น ท่านผู้หญิงยังได้มีโอกาสเรียนหนังสือและขนบธรรมเนียมประเพณีเยี่ยงกุลสตรีในสมัยนั้นที่สำนัก

เจ้าจอมเปี่ยม ในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล รัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นน้าของท่าน แต่ได้ใช้เวลาส่วนใหญ่ฝึกหัดจัดการบ้านเรือนอยู่กับมารดาของท่าน

เนื่องจากการศึกษาอบรมดังที่ได้กล่าวมานี้ ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี จึงเป็นผู้ที่มีจรรยามรรยาทเรียบร้อย ตั้งแต่เยาว์วัย รักการอ่านหนังสือ โดยเฉพาะหนังสือวรรณคดี เช่น รามเกียรติ์และอิเหนา เป็นต้น ชอบฟังดนตรีเพลงไทยเดิม สามารถดูแลบ้านเรือนและการครัว ตลอดจนแนะนำผู้อื่นได้ด้วย มีฝีมือในการปรุงน้ำอบไทยและการเย็บปัก ถักร้อย ท่านถักตาชุนไหมทองได้ดีเป็นพิเศษ แม้แต่เมื่อท่านเข้าวัยชรา ตาไม่ค่อยจะเห็น ท่านก็ยังทำได้ นอกจากนี้ ท่านยังชอบสร้างเครื่องแต่งตัวละครรำสำหรับลูกหลานของท่าน บางทีท่านก็ทำขึ้นและเก็บไว้เฉย ๆ จนกระทั่งมีคนขอยืมท่านไปใช้ในที่สุด

ในพุทธศักราช ๒๔๓๑ เมื่อท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี มีอายุได้ ๑๗ ปี พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ ได้จัดการสู่ขอท่านให้แก่หม่อมราชวงศ์ เปีย มาลากุล โอรสคนใหญ่ของท่าน เมื่อทำการสมรส ก็ได้ปลูกเรือนหออยู่ในบ้านถนนอัษฎางค์นั้นเอง ขณะนั้น หม่อมราชวงศ์ เปีย มาลากุล เป็นเสมียนกรมศึกษาธิการ (*ก่อนตั้งเป็นกระทรวง*) เงินเดือนเดือนละ ๓๐ บาท ภายหลังหม่อมราชวงศ์ เปีย ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงไพศาลศิลปศาสตร์ พระมนตรีพจนกิจ พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ และ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เป็นลำดับ

ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี กับเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี นับว่าเป็นญาติกันห่าง ๆ กล่าวคือ เจ้ากรมขุนทอง ตาของพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์กับพระแก้ว (*ทับ*) ตาของท่านท้วม เป็นพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ดังแผนภูมิลำดับวงศ์ญาติ ต่อไปนี้

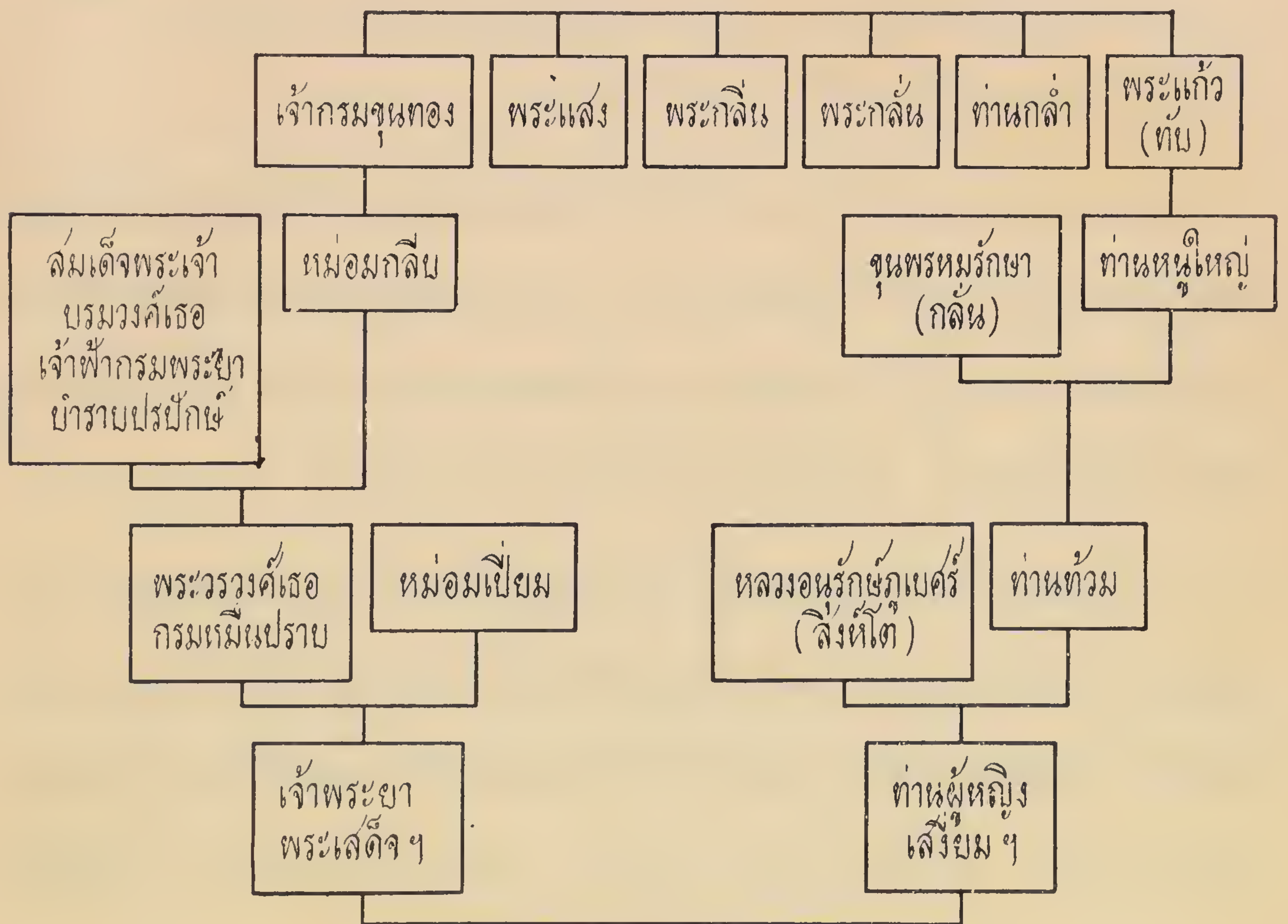

เจ้ากรมขุนทอง คือเจ้ากรมของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์

พระแสง พระกลิ่น และพระกลั่น เป็นพระพี่เลี้ยงของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ พระแสงนั้นเรียกกันว่า ท่านบ้านบน เป็นต้นสกุลของสกุล แสงพุ่มรัตน์ พระกลิ่นเป็นต้นสกุลของสกุล สุคนธากร

ท่านกล่ำ เป็นภริยาของพระอาจารย์ทอง ซึ่งเรียกกันว่า ท่านบ้านใน พระอาจารย์ทองเคยบวชเรียนอยู่ที่วัดเงิน ปากคลองบางพรหม ปรากฏว่ามีความรู้ดี และสอนดี จึงได้รับเลือกให้เป็นพระอาจารย์ของเจ้านายในสมัยนั้น ผู้ที่สืบสายจากท่านกล่ำมาถึงปัจจุบันนี้มีสองสาย ใช้นามสกุล สุวรรณกาญจน มี พ.ท. พระวิเศษพจนกิจ เป็นต้น สายหนึ่ง และใช้นามสกุล อุตตรเสวก อีกสายหนึ่ง

พระแก้ว *(ทับ)* มีภริยาเป็นพี่เลี้ยงของเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี สมเด็จพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงกรุณาโปรดเกล้าฯ ชุบเลี้ยงพระแก้ว *(ทับ)* ให้รับราชการอยู่กรมพระคลังสวน มีหน้าที่สำคัญเกี่ยวกับการเก็บเงิน

มีข้อที่ควรจะได้ทราบ คือ บรรพบุรุษของท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี เหนือจากพระแก้ว *(ทับ)* ขึ้นไปนั้น คือใครและมาจากไหน สืบถามจากท่านผู้ใหญ่ ทราบว่าเล่าต่อกันมาว่า เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่านั้น มีผัวหนุ่มเมียสาวคู่หนึ่ง ถูกพม่าจับเป็นเชลย บังคับให้ทำงานในเรือ ซึ่งพม่าบรรทุกทรัพย์สมบัติของไทยเราจะขนเอาไปเมืองพม่า เรือนั้นล่องลงมาตามลำน้ำเจ้าพระยา แล้วเลี้ยวเข้าคลองบางกอกใหญ่ พอเรือถึงที่ซึ่งบัดนี้เป็นสะพานเจริญพาศน์ เวลากลางคืน ทั้งสองคนหนีพม่าขึ้นจากเรือเป็นผลสำเร็จ แล้วเดินตามทางผ่านที่ซึ่งขณะนั้นเป็นป่า มาพักที่ศาลาวัดพลับ หลังวัดราชสิทธารามปัจจุบันนี้ พักอยู่ระยะหนึ่ง แล้วได้เดินทางไปตามทางที่จะไปวัดท่าพระ ข้ามคลองวัดใหม่วิเชียรถึงคลองบางลำเจียก เห็นที่ริมคลองนั้นยังเป็นป่าไม่มีเจ้าของ จึงได้จับจองปลูก

ที่อาศัย ถางป่า ทำสวนปลูกต้นผลไม้ต่าง ๆ ทำมาหากินต่อไป หนุ่มสาวสามีภริยาคู่นี้ ตั้งหลักฐานอยู่ด้วยกันมีความสุข มีบุตร คือเจ้ากรมขุนทอง และน้อง ๆ ตลอดจนถึงพระแก้ว *(ทับ)* บรรพบุรุษของท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี

เรื่องมีต่อไปว่า บิดาของพระแก้ว *(ทับ)* ได้วายชนม์ลง ขณะนั้นอยู่ในสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี และมีธรรมเนียมอยู่ว่าผู้หญิงที่เป็นหม้ายจะต้องเข้าไปรับใช้ในวัง มารดาของพระแก้ว *(ทับ)* จึงต้องเข้าไปรับราชการในวัง และทำงานดี พระเจ้าตากสินโปรดมาก ได้เลื่อนตำแหน่งหน้าที่สูงขึ้นจนเป็นที่สองรองจากท้าวทรงกันดาล *(อู่)* ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการฝ่ายใน ได้ตำแหน่งเรียกว่า *พระนายเรือน* ซึ่งคงจะเลื่อนมาจาก "*ทนายเรือน*" มีหน้าที่บังคับบัญชาผู้ชายที่เข้าไปทำงานในราชสำนัก เช่น หมอยา หมอนวด ช่างไม้ เป็นต้น อนึ่งที่บ้านสวนริมคลองบางลำเจียกของพระนายเรือนนั้น ลูกหลานสายท่านกล่าว รับมรดกตกทอดมา จนถึงปัจจุบันนี้

กล่าวต่อไปถึงเรื่องการสมรส และชีวิตสมรส ของท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี ท่านผู้หญิงมีอายุเพียง ๑๗ ปีเศษเท่านั้นเมื่อทำการสมรส พอสมรสได้ ๓ เดือน เจ้าพระยาพระเสด็จฯก็ต้องเดินทางไปต่างประเทศ ทิ้งครอบครัวไว้ที่กรุงเทพฯ และครั้งนั้นก็มิใช่เป็นครั้งเดียว ภายใน ๑๕ ปีแรกของการสมรส เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีต้องทิ้งครอบครัวเดินทางไปราชการต่างประเทศถึง ๔ ครั้ง บางครั้งนานมาก มีรายละเอียดดังต่อไปนี้:—

ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๓๑ – ๒๔๓๒ เป็นเลขานุการของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ออกไปส่งเสด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ในรัชกาลที่ ๕ สี่พระองค์ และถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่พระเจ้ากรุงเยอรมนี ออสเตรีย สวีเดน เดนมาร์ค และมอบให้แก่ประธานาธิบดีของประเทศฝรั่งเศส แล้วดูงานในยุโรป อินเดีย และพม่า รวมเป็นเวลา ๑ ปีเศษ

ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นเลขานุการของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ไปถวายพระราชสาส์นเยี่ยมเยือนพระเจ้ากรุงญี่ปุ่น และประพาสเมืองจีนและญวน

ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๓๖ – ๒๔๔๒ เป็นพระอภิบาลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ และมีพระชนมายุ ๑๒ พรรษาเศษ เสด็จไปทรงศึกษาวิชา ณ ประเทศอังกฤษ ต่อมาได้เฉลิมพระอิสริยยศขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ตามเสด็จไปยังราชสำนักต่างๆ และประเทศต่างๆ หลายประเทศ ได้จัดการรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสประเทศอังกฤษ เป็นเลขานุการสถานทูตและอุปทูต ในที่สุดได้เป็นอัครราชทูตประจำราชสำนักเซนต์เจมส์ ประเทศอังกฤษ ราชสำนักเนเธอลันด์ ราชสำนักเบลเยี่ยม และสำนักสหรัฐอเมริกา เป็นราชทูตในการราชาภิเษกสมเด็จพระนางเจ้าวิเลมินาแห่งประเทศเนเธอลันด์ เป็นอุปทูตแทนรัฐบาลไปในการประชุมสันติภาพ ณ กรุงเฮก รวมเวลาทั้งสิ้น ๖ ปีเศษ

ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๔๕ เป็นทูตพิเศษ ออกไปรับเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร เมื่อสำเร็จการทรงศึกษาเสด็จกลับเข้ามาถึงประเทศญี่ปุ่น

ดังนี้ จะเห็นได้ว่า ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี มิได้มีความสุขสบายมากนักในระยะต้นของการมีครอบครัว ต้องอยู่ห่างจากสามีเป็นเวลาหลายปี ต้องเลี้ยงลูกและต้องทำมาหากินเพื่อให้มีรายได้เพิ่มขึ้นจากที่เจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ ส่งมาให้จากประเทศอังกฤษ

เมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีไปราชการ ณ ต่างประเทศเป็นครั้งที่ ๓ ซึ่งมีเวลานานถึง ๖ ปีเศษนั้น ในชั้นต้นเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ คงจะได้คิดถึงการปฏิบัติราชการเป็นใหญ่อย่างไม่มีปัญหาเลย เพราะการนำครอบครัวไปด้วยนั้น ย่อมเป็นภาระอยู่ไม่น้อย จะปฏิบัติราชการไม่ได้เต็มที่ ทั้งนี้เพราะท่านผู้หญิงเสงี่ยมก็ไม่รู้ภาษาต่างประเทศ และมีลูกอ่อนอยู่ด้วยสองคน คือ หม่อมหลวงปก อายุ ๓ ปี และหม่อมหลวงป้องอายุครบ ๑ ปีในวันที่เจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ ออกเดินทางไปพอดี แต่เมื่อเดือนปีได้ผ่านไป ลูกโตขึ้น และเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ ได้รับพระมหากรุณาธิคุณแต่งตั้งให้เป็นอัครราชทูต คิดว่าคงจะกลับประเทศไทยไม่ได้เร็วนัก จึงได้มีหนังสือกราบบังคมทูลสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ขอพระมหากรุณาให้ทรงจัดส่งบุตรและภริยาไปให้ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทรงรับจัดการให้ตามความประสงค์ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเห็นชอบด้วยแล้ว ทางฝ่ายท่านผู้หญิงเสงี่ยม ก็ได้ตั๋วเรือแล้ว และตัดเครื่องแต่งตัวสำหรับ

ตนเองและบุตรีแล้ว แต่อุปสรรคอันใหญ่หลวงเกิดขึ้น กล่าวคือ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ ไม่ทรงเห็นชอบ และกราบบังคมทูลทัดทานไว้ เหตุที่เป็นดังนี้ ก็เพราะพระองค์ท่านไม่มีพระประสงค์จะให้หลานเล็ก ๆ ของท่านได้รับการอบรมตามแบบฝรั่ง อันที่จริง ถ้าท่านผู้หญิงเสงี่ยม ประสงค์จะไปแต่ผู้เดียวและทิ้งลูกไว้ ก็คงจะกราบทูลให้ประทานอนุญาตสำเร็จได้ แต่ท่านผู้หญิงเสงี่ยม ตัดสินว่าจะต้องอยู่กับลูก โดยเห็นว่าการสั่งสอนอบรมลูกเป็นเรื่องสำคัญ เรื่องนี้เป็นเรื่องที่ท่านผู้หญิงเสงี่ยม ได้รับความกระทบกระเทือนใจอยู่ไม่น้อย แต่ก็ได้สงบอยู่ เพราะเป็นผู้ที่อยู่ในโอวาทของผู้ใหญ่

ต่อเมื่อถึงปีพุทธศักราช ๒๔๔๖ ชีวิตสมรสของท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี ค่อยมีความสุขขึ้น ในปีนั้นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้มาสร้างบ้านใหม่ที่ได้รับพระราชทานที่ถนนดำรงรักษ์ ท่านผู้หญิงก็ได้สนุกสนานกับการจัดบ้านเรือนที่เป็นของตนเอง บ้านนี้ได้รับพระราชทานชื่อว่า "*วิสุทธคาม*" เป็นบ้านที่ท่านผู้หญิงได้อยู่ต่อมาอีกเป็นเวลา ๕๗ ปี ในระยะนั้น เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ และปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการอีกตำแหน่งหนึ่ง ท่านต้องหมกมุ่นอยู่กับการบริหารการศึกษา ไม่ต้องไปราชการต่างประเทศอีก ยิ่งกว่านั้น คือ ท่านผู้หญิงได้มีบุตรเพิ่มขึ้นทั้งหญิงและชาย ชีวิตในครอบครัวจึงเป็นชีวิตที่มีความสุข

แต่ระยะที่มีความสุขนี้ยืนยาวเพียงประมาณ ๑๐ ปีเท่านั้น ถึงต้นรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เลื่อนขึ้นเป็นรองเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ และเป็นผู้รั้งเสนาบดีในศกนั้นเอง ต่อมาถึงวันที่ ๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๕๕ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเสนาบดี ภาระความรับผิดชอบเกี่ยวกับการบริหารการศึกษาจึงมากขึ้นเป็นทวีคูณ เจ้าพระยาพระเสด็จฯ หมกมุ่นในการงาน ทำงานหามรุ่งหามค่ำ ท่านดำรงตำแหน่งเสนาบดีได้เพียงสองปีก็ล้มเจ็บลง แพทย์ไม่สามารถจะเยียวยาให้หายได้ ท่านได้ไปพักรักษาตัวที่เกาะชวาระยะหนึ่ง หม่อมหลวงปกและหม่อมหลวงป้องได้ตามไปปฏิบัติรักษาพยาบาลด้วย แต่อาการป่วยก็ไม่ดีขึ้น ขากลับท่านผู้หญิงเสงี่ยม ได้ออกไปรับถึงสิงคโปร์ เป็นครั้งแรกและครั้งสุดท้าย ที่ท่านผู้หญิงเสงี่ยม กับเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้อยู่ด้วยกันในต่างประเทศ แต่ก็มิได้มีความสุขอย่างใดเลย เนื่องจากอาการป่วยไม่ทุเลาลง เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีจึงได้กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งหน้าที่ในพุทธศักราช ๒๔๕๘ และถึงอสัญกรรมในศกต่อมา ขณะนั้นท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี มีอายุเพียง ๔๕ ปี เท่านั้น

ท่านมีชีวิตต่อมาอีก ๔๔ ปี และถึงอนิจกรรม เมื่ออายุ ๘๙ ปีเศษ

ความทุกข์ซึ่งเกิดขึ้น เมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ถึงอสัญกรรมนั้น ย่อมมีมากเป็นธรรมดา และท่านผู้หญิงเสงี่ยม ยังได้รับความทุกข์เพิ่มขึ้นในสองปีต่อมา เมื่อหม่อมหลวงปก มาลากุล บุตรีคนใหญ่ของท่านได้ถึงแก่กรรมลง

แต่ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี เป็นผู้ที่ยึดมั่นในหลักธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงระงับความทุกข์ได้ดีพอใช้ ท่านไปวัดเทพศิรินทราวาส เพื่อฟังพระธรรมเทศนาของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (*เจริญ ญาณวโร*) อยู่เป็นนิจ ภายหลังเมื่อท่านเข้าวัยชรา ไม่สะดวกที่จะไปวัด ท่านก็ได้ฟังเทศน์ทางวิทยุกระจายเสียงอยู่ที่บ้านเป็นกิจประจำ และมีความยินดียินร้ายในเหตุการณ์ต่าง ๆ น้อยลงเป็นลำดับ ท่านแสดงความยินดีที่ได้เห็นหม่อมหลวงปิ่น มาลากุล บุตรชายของท่านรับราชการสนองพระเดชพระคุณ เจริญรอยตามเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี กล่าวคือ หม่อมหลวงปิ่น ได้เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา เช่นเดียวกับที่เจ้าพระยาพระเสด็จฯ ได้เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนมหาดเล็ก ได้เป็นอธิบดีกรมสามัญศึกษา ปลัดกระทรวงและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ เช่นเดียวกับที่เจ้าพระยาพระเสด็จได้เป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ ปลัดทูลฉลอง และเสนาบดีกระทรวงธรรมการ แต่ความยินดีนั้น มิได้มากขึ้นหรือสูงขึ้นตามลำดับ ท่านกล่าวว่า รัฐมนตรีนั้นสู้เสนาบดีไม่ได้ เพราะเข้า ๆ ออก ๆ กันบ่อย ๆ ตามวิธีการซึ่งท่านไม่เข้าใจ

ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี มีบุตรธิดา ๑๓ คน แต่ได้ถึงแก่กรรมแต่ยังเด็กหลายคน คือ

๑. หม่อมหลวง ปก มาลากุล (*หญิง*) ถึงแก่กรรมเมื่ออายุ ๒๘ ปี

๒. หม่อมหลวง ป้อง มาลากุล (*หญิง*)

๓. หม่อมหลวง ปอง มาลากุล (*หญิง*)
๔. หม่อมหลวง ชาย ถึงแก่กรรมก่อนมีชื่อ
๕. หม่อมหลวง ชาย ถึงแก่กรรมก่อนมีชื่อ
๖. หม่อมหลวง ปิ่น มาลากุล (*ชาย*)
๗. หม่อมหลวง หญิง ถึงแก่กรรมก่อนมีชื่อ
๘. หม่อมหลวง เป็นศรี (*หญิง*) ถึงแก่กรรมเมื่ออายุ ๒๒ ปี
๙. หม่อมหลวง เปี่ยมสิน (*หญิง*) ถึงแก่กรรมเมื่ออายุ ๓ ปี
๑๐. หม่อมหลวง ชาย ถึงแก่กรรมก่อนมีชื่อ
๑๑. หม่อมหลวง ชาย ถึงแก่กรรมก่อนมีชื่อ
๑๒. หม่อมหลวง ปนศักดิ์ (*ชาย*) ถึงแก่กรรมเมื่ออายุ ๙ เดือน
๑๓. หม่อมหลวง ปานตา วสันตสิงห์ (*หญิง*)

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ได้มีพระมหากรุณาธิคุณแก่ท่านผู้หญิงเสงี่ยม เป็นอเนกประการ ก่อนอื่น ชื่อบุตรธิดาทั้ง ๘ คนนั้น เป็นชื่อที่ทรงคิดพระราชทานทั้งสิ้น ทรงโปรดปรานให้เด็ก ๆ ได้เข้าเฝ้าแหนตั้งแต่ยังจำความไม่ได้ เมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ ไปรับราชการ ณ ต่างประเทศ เป็นเวลานาน ได้ทรงรับเป็นภาระที่จะจัดส่งท่านผู้หญิงเสงี่ยมพระเสด็จ ฯ และบุตรี ๒ คนตามไปให้ แต่เกิดมีอุปสรรคขึ้นดังที่ได้กล่าวมาแล้ว และเมื่อปรากฏว่า ระยะหนึ่งที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีมีภารกิจที่จะต้องจับจ่ายใช้สอยเงินทองเพิ่มขึ้น ไม่มีเงินเหลือที่จะส่งมาให้ท่านผู้หญิงเสงี่ยม ที่กรุงเทพ ฯ ดังที่เคยปฏิบัติมา ได้มีหนังสือกราบบังคมทูลขอมอบให้บุตรภริยาอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ สมเด็จ

พระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ก็ได้มีพระราชเสาวนีย์ให้ท่านผู้หญิงเสงี่ยม เข้าเฝ้า และได้พระราชทานเงินทองให้เพียงพอสำหรับการครองชีพ นับว่าเป็นพระมหากรุณาธิคุณอย่างยิ่ง

ในสมัยต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้มีพระมหากรุณาธิคุณทำนองเดียวกัน ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งหม่อมหลวง ปิ่น มาลากุล บุตรชายของท่าน ให้เป็นนักเรียนมหาดเล็กรับใช้สำหรับประกอบพระราชอิสริยยศ ทำนองเดียวกับ State Page ของราชสำนักอังกฤษ รับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่ใกล้ชิดพระยุคลบาทเป็นเวลา ๖ ปีเศษ แล้วจึงได้ส่งไปศึกษาวิชา ณ ประเทศอังกฤษอีก ๙ ปีเศษ และเมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีถึงอสัญกรรมลง ก็ได้พระราชทานเงินเลี้ยงชีพแก่ท่านผู้หญิงเสงี่ยม เดือนละ ๖๐๐ บาท นอกเหนือไปจากเบี้ยหวัดปีละ ๔ ชั่ง ซึ่งได้รับพระราชทานอยู่แล้ว เงินเลี้ยงชีพนี้ ท่านผู้หญิงเสงี่ยม ได้รับพระราชทานเป็นประจำ ตลอดรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ดังต่อไปนี้

๑. จตุตถาภรณ์จุลจอมเกล้า ได้รับพระราชทานในรัชกาลที่ ๕ เมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ มีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ และรับราชการเป็นพระอภิบาลของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช อยู่ ณ ประเทศอังกฤษ

๒. ตติยจุลจอมเกล้า ได้รับพระราชทานในรัชกาลที่ ๕ เมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ ซึ่งมีบรรดาศักดิ์เป็น พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ มีตำแหน่งเป็นปลัดทูลฉลอง ได้รับพระราชทานพานทอง

๓. ทุติยจุลจอมเกล้า ได้รับพระราชทานในรัชกาลที่ ๖ เมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ ได้รับพระราชทานสุพรรณบัฏเป็นเจ้าพระยาเสนาบดี

การที่ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ฝ่ายในดังกล่าวมานี้ พอจะอนุมานได้ว่าได้รับพระราชทานตามตำแหน่งของสามี แต่เมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ถึงอสัญกรรมแล้ว ๑ ปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งเป็นท่านผู้หญิงและพระราชทานเครื่องอิสริยยศสำหรับท่านผู้หญิง ซึ่งประกอบด้วย สไบกรองทอง หีบหมากทอง กาน้ำทอง และกระโถนทองนั้น อาจจะกล่าวได้ว่า ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี ได้รับพระมหากรุณาด้วยตนเองส่วนหนึ่ง ทั้งนี้คงจะเป็นเพราะทรงพระราชดำริว่า ท่านผู้หญิงเสงี่ยม เป็นผู้ที่วางตนอยู่ในทำนองคลองธรรม และสามารถ “*บำรุงตระกูลวงศ์ให้เจริญ*” ได้ จึงทรงพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้า ฯ เป็นกรณีพิเศษ

ในระยะที่ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี เข้าสู่วัยชรา ท่านไม่ค่อยจะได้ไปไหน เพราะท่านเดินไม่ค่อยไหว และตาก็มองไม่

ค่อยเห็น แต่เนื่องจากท่านชอบวรรณคดีและโขนละคอน ลูกหลานชวนท่านไปดูโขนละคอนที่ไรท่านก็ไปทุกครั้ง ตามปรกติท่านมีความสุขเมื่อลูกหลานหลาย ๆ คนมาหาท่าน และมาคุยกันอย่างสนุกสนานอยู่ใกล้ ๆ แต่เมื่อใครมีความทุกข์ร้อนก็ปรึกษาหารือท่านได้เสมอ ถึงฤดูร้อน ท่านทนความร้อนไม่ค่อยจะได้ จึงได้ไปปลูกบ้านพักตากอากาศไว้ที่อำเภอชะอำ ขณะที่ต้องเดินทางโดยรถไฟ การเดินทางลำบาก ท่านก็ไปบ้าง ไม่ไปบ้าง แต่เมื่อถนนเพชรเกษมเรียบร้อย เดินทางโดยรถยนต์ได้สะดวก ท่านไปตากอากาศทุกปีมิได้ขาด จนถึงปีพุทธศักราช ๒๕๐๒ เป็นปีสุดท้าย ลูกหลานผู้หญิงได้ถือเป็นหน้าที่ที่จะต้องผลัดเปลี่ยนกันไปอยู่เป็นเพื่อนท่าน

ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี มีน้องร่วมบิดามารดาอยู่สองคน คือ ๑. หม่อมลำดวน ดิศกุล ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ หม่อมลำดวนตั้งบ้านเรือนอยู่ติดกับบ้านท่าน และ ๒. พระยาเพชรพิสัยศรีสวัสดิ์ ภายหลังที่เจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ ได้ถึงอสัญกรรมแล้ว พระยาเพชรพิสัยศรีสวัสดิ์ ได้มาปลูกเรือนอยู่ในบริเวณบ้านของท่าน ทำให้ท่านหายว้าเหว่ไปได้มาก

ถึงแม้ว่าท่านผู้หญิงเสงี่ยม มีร่างกายทรุดโทรมลงในวัยชรา ท่านเดินไม่ค่อยได้ และตามองไม่ค่อยเห็น แต่ความจำของท่านดีมาก หูของท่านดีขนาดที่ใครกระซิบกันท่านก็ได้ยิน ใครพูดด้วยเสียงดัง ๆ กับท่าน ท่านก็ต้องบอกว่าท่านได้ยินแล้ว เมื่อมีใครมาเยี่ยมเยียนท่าน พอท่านรู้ว่าเป็นใครแน่ ท่านก็พูดจาปราศรัยได้ถูกเรื่องถูกราวเสมอ ท่านมีโรคประจำที่มักจะเป็นอยู่บ่อย ๆ คือ ปวดขาและท้องเสีย แต่แพทย์ประจำตัวของท่านก็มักจะเยียวยาให้หายได้ในเวลาไม่นานนัก

โกศโถ ประกอบเกียรติยศศพ ท่านผู้หญิง เสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี
ในฐานะภริยาเจ้าพระยาเสนาบดี

แต่อวัยวะในร่างกายของท่าน นอกจากหู ได้เสื่อมลงเป็นลำดับ เพราะความชรา ในที่สุดท่านได้ล้มเจ็บลงเมื่อเดือนตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๐๒ แพทย์วินิจฉัยว่ามีน้ำที่เยื่อหุ้มปอด ท่านได้ไปรักษาตัวที่โรงพยาบาลศิริราช มีโรคอย่างอื่นเข้าแทรกอีกหลายอย่างด้วยกัน แต่แพทย์ก็ได้รักษาหายหมดทุกอย่าง เพราะต่างก็มิใช่โรคร้ายแรงอย่างใด ท่านพักรักษาตัวอยู่ที่โรงพยาบาลศิริราช เป็นเวลา ๔๕ วัน แล้วก็กลับมาบ้าน แพทย์ที่โรงพยาบาลตามมาดูแลรักษาพยาบาลท่านต่อมาอีก แพทย์ปัจจุบันโรงพยาบาลศิริราชไม่ค่อยจะรู้ประวัติของโรงพยาบาลนั้น แต่พอทราบว่า เจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ เป็นผู้ที่ได้ช่วยวางรากฐานให้แก่โรงพยาบาลนั้นในระยะต้น ผู้อำนวยการโรงพยาบาลก็ได้สั่งให้ระงับการเก็บเงินค่ารักษาพยาบาลทันที

ในที่สุด ความตายก็เป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่พ้น แพทย์ก็ไม่สามารถจะทำอย่างไรได้ เพราะว่ามีโรคจรใด ๆ มา ก็ได้รักษาให้หายหมดแล้ว กำลังของท่านอ่อนลง แต่ยังมีสติสัมปชัญญะอย่างสมบูรณ์ ก่อนที่ท่านจะถึงอนิจกรรม ๒—๓ วัน ลูกหลานพยายามป้อนข้าวป้อนน้ำให้แก่ท่าน ท่านตอบว่า *"สังขารไม่รับเสียแล้ว"* ท่านถึงอนิจกรรมด้วยอาการสงบท่ามกลางลูกหลาน เมื่อเวลา ๑๙.๒๕ น. วันที่ ๓๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๐๓ มีอายุได้ ๘๙ ปี ๓ เดือน กับ ๑๖ วัน

เมื่อท่านผู้หญิงเสงี่ยม ถึงอนิจกรรม ท่านมีลูกที่ยังมีชีวิตอยู่ ๔ คน มีหลานยาย ๘ คน และเหลนซึ่งเป็นลูกของหลานยาย ๗ คน ในบรรดาลูกของท่าน หม่อมหลวง ป้อง มาลากุล ได้อยู่ปฏิบัติท่านเกือบจะไม่ขาดระยะเลย เป็นเวลา ๖๘ ปีเต็ม

ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี ได้รับพระราชทานน้ำอาบศพ และโกศโถ พร้อมด้วยฉัตรเบญจา สำหรับเกียรติยศท่านผู้หญิงภรรยาเสนาบดี ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระบรมราชินีนาถ เสด็จประพาสอยู่ในทวีปยุโรป สมเด็จพระราชชนนีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้เสด็จมาประทับเป็นประธานในงานบำเพ็ญกุศลสัปตมวารศพ โดยทรงมีพระเมตตาแก่บุตรธิดาของท่านผู้หญิงในงานบำเพ็ญกุศลวันอื่น ๆ มีญาติมิตรมาแสดงคารวะและไว้อาลัยคับคั่งไม่ยิ่งหย่อนกว่าเมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จ ฯ ถึงอสัญกรรม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จนิวัติสู่พระนครแล้ว หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล ได้เข้าเฝ้าฝ่าละอองธุลีพระบาท และกราบบังคมทูลว่า ใคร่จะขอพระราชทานเพลิงศพมารดา แต่เกรงว่าในเดือนเมษายนจะมีพระราชภารกิจอย่างอื่นอยู่เป็นอันมากแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบโดยทันทีว่าจะทรงพระมหากรุณาเสด็จมาพระราชทานเพลิง หลังจากนั้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนเกียรติยศศพเป็นพิเศษ โดยโปรดพระราชทานเปลี่ยนโกศเป็นโกศแปดเหลี่ยม พร้อมด้วยฉัตรเบญจา ทั้งนี้นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้า ฯ หาที่เปรียบมิได้ ในวันที่ ๑๒ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๐๔ ได้ทรงพระมหากรุณาเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อเวลา ๑๗ นาฬิกา ซึ่งพระมหากรุณาธิคุณทั้งนี้ย่อมจารึกอยู่ในศิรเกล้าของบรรดาบุตรธิดาท่านผู้หญิงเสงี่ยม อย่างมิมีวันจะลบเลือน.

โกศแปดเหลี่ยม พระราชทานเลื่อนเกียรติยศศพ
ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี เป็นพระมหากรุณาธิคุณพิเศษ

สารบาญ

พระราชหัตถเลขา

และ

หนังสือกราบบังคมทูล ของ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

แต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรีพจนกิจ และ พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ร.ศ. ๑๑๓ – ๑๑๘

[พ.ศ. ๒๔๓๗ – ๒๔๔๒]

บันทึกของพระมนตรีพจนกิจ[๑]

พระราชดำรัส[๒] ในเวลาเฝ้าไปรเวต

เมื่อวันที่ ๑๐ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒

มีความยินดีที่ได้รู้ว่าเจ้ามีความเต็มใจที่จะไปกับลูกชายโต[๓] ในการที่จะไปครั้งนี้ ไม่ใช่มักใหญ่ใฝ่สูงอันใด มีความประสงค์แต่จะให้ได้ความรู้วิชาพอที่จะรักษาทรัพย์สมบัติที่พ่อให้ได้เท่านั้น การสิ่งใดข้าเชื่อในเจ้าว่าจะเป็นธุระเอาใจใส่แก่ลูกให้ได้ความสุขสบาย ข้ายอมให้เจ้ามีหนังสือบอกข่าวคราวมาถึงข้าได้ตรง ๆ และให้บอกข่าวคราวมาเนือง ๆ มีความวิตกอยู่ด้วยข้าวของที่เอาไป ไม่ใช่แต่ของใช้เสื้อผ้า มีของสำคัญ ๆ คือสุพรรณบัฏเป็นต้น ซึ่งนับว่าเป็นของมีราคา ขอให้เจ้าเอาใจใส่ดูแลรักษาแทนตัวลูกให้คงอยู่โดยเรียบร้อยได้กว่าจะรู้จักรักษาได้เองแล้ว เจ้าจะละวางก็ได้ เด็ก ๆ ของเราเคยเป็นเด็กมีแต่พี่เลี้ยงคอยประคับประคองอุ้มชูรักษาไม่เหมือนลูกฝรั่ง ถ้าได้อยู่นาน ๆ ไปก็จะรู้จักรักษาได้เอง เจ้าต้องเป็นผู้มีส่วนอันหนึ่งในการรักษาชีวิตของข้า ด้วยลูกเป็นที่รัก ซึ่งจะได้อยู่ในความปกครองของเจ้า ข้าเกลียดฝรั่งเต็มที มันเห็นแต่กะเงินเท่านั้น ถ้าไม่สมประสงค์ก็ละเลยโลเลไป คนเรา ๆ ย่อมมีความรักใคร่เยื่อใยต่อกัน

---

(๑) เป็นข้าราชการสังกัดกระทรวงมหาดไทย ขณะนั้นอายุ ๒๖ ปี ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ แล้วเป็นเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี

(๒) พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(๓) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ขณะนั้นพระชนมายุ ๑๒ พรรษาเศษ

บ้านอยู่ที่ไหน ลูกมีหรือเปล่า(๑) ข้าให้เงิน ๒๐ ชั่ง สำหรับจะได้ใช้สอยข้างนี้ บอกกะเมียเถิดว่ามีธุระขัดข้องประการใดให้เข้ามาบอก ข้าจะช่วยทุกอย่าง อยู่กะใคร ที่บ้านช่องพ่อแม่มีหรือเปล่า ลูกเมียอยู่ข้างนี้ ถ้าชีวิตของข้ายังอยู่ คงจะอุปการะอุดหนุนให้ตลอด บอกเถิด ถ้ามีธุระอะไรให้เข้ามาหาเข้ามาบอกให้รู้เถิด เงินที่ให้นี้ ไม่ได้ให้เป็นเงินเปานด์ เงินเหรียญ เพราะประสงค์จะให้ใช้สอยในนี้ที่บ้านช่อง ส่วนตัวของเจ้าที่จะไปข้างโน้น ก็มีเงินเดือนที่จะใช้สอยอยู่แล้ว ผ้าเสื่อได้ตระเตรียมแล้วหรือ

บันทึกของพระมนตรีพจนกิจ

ร.ศ. ๑๑๒

วันที่ ๑๘	สิงหาคม	จากกรุงเทพฯ ไปบางปอิน
วันที่ ๒๐	สิงหาคม	จากบางปอิน แวะกรุงเทพฯ
วันที่ ๒๐	สิงหาคม	จากกรุงเทพฯ เรือมกุฎ
วันที่ ๒๔	สิงหาคม	ถึงสิงคโปร์ เรือออลเครเบิต
วันที่ ๒๘	สิงหาคม	จากสิงคโปร์
วันที่ ๓	กันยายน	ถึงคอลอมโบ ไปแกนดี

(๑) อยู่ในบ้านเดิมของภริยา ที่ถนนอัษฎางค์ มุมแพร่งนรา มีบุตรสองคนเป็นหญิง คนที่หนึ่ง คือ หม่อมหลวงปก อายุ ๓ ปี คนที่สอง คือ หม่อมหลวงป้อง อายุ ๑ ปี

วันที่	๔	กันยายน	ออกจากคอลอมโบ
วันที่	๑๑	กันยายน	ถึงเอเดน ออกวันนั้น
วันที่	๑๖	กันยายน	ถึงสูเอสต เข้าคลอง ถึงโปตเสต
วันที่	๑๗	กันยายน	ออกจากโปตเสต
วันที่	๒๑	กันยายน	ถึงเนปล์ พักรอแยลโฮเต็ล
วันที่	๒๔	กันยายน	จากเนปล์ ไปโรม พักคอนติเนนตัลโฮเต็ล
วันที่	๓๐	กันยายน	จากโรม ไปโฟลเรนซ์ โฮเต็ลดิลาวิลล์
วันที่	๓	ตุลาคม	จากโฟลเรนซ์ ไปตูริน
วันที่	๔	ตุลาคม	ถึงตูริน ทิบออล
วันที่	๕	ตุลาคม	ถึงปารีส
วันที่	๑	พฤศจิกายน	จากปารีส ถึงลอนดอน
วันที่	๑๓	มกราคม	ทูลกระหม่อมไปอยู่ไบรตัน
วันที่	๑๕	กุมภาพันธ์	ทูลกระหม่อมไปอยู่แอสคอต
วันที่	๑๗	กุมภาพันธ์	พระมนตรีไปอยู่แบรกแนล
วันที่	๒๒	มีนาคม	พระมนตรีกลับจากแบรกแนล

ร.ศ. ๑๑๓

วันที่	๙	เมษายน	พระมนตรีไปอยู่คลอสเตอร์โรด
วันที่	๑๖	เมษายน	พระมนตรี อาลาบาศเตอร์มาสอน

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๓๐ มกราคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๓

ถึง พระมนตรีพจนกิจ

ด้วยเราเห็นว่าเจ้าได้ออกมาอยู่กับลูกชายมหาวชิราวุธ มกุฎราชกุมาร โดยความเต็มใจจงรักภักดีแต่เดิมมา บัดนี้จึงได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็น*พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์* ย้ายมาอยู่ในกรมมหาดเล็กและให้เหรียญดุษฎีมาลา ขอให้รับไว้เป็นเครื่องหมายไว้วางใจของเรา

อนึ่ง ได้ส่งพระยาราชวัลลภานุสิษฐ์(๑) เพิ่มออกมาอีกคนหนึ่งนั้นใช่ว่าจะมีความรังเกียจกินใจ อย่างหนึ่งอย่างใดก็หาไม่ ด้วยเห็นว่าลูกเป็นที่สำคัญ ควรจะมีข้าราชการฝ่ายทหารผู้หนึ่ง ฝ่ายพลเรือนผู้หนึ่งซึ่งจะช่วยกันพิทักษ์รักษา ขอให้มีใจปรองดองต่อกันและกัน อย่าได้มีความรังเกียจ หรือถ้าจะพูดตามตรงที่เรียกว่าอิจฉากันและกัน ถ้าเจ้ามีใจจงรักภักดีต่อตัวเรา ขอให้ปรองดองกันปรึกษากิจการทั้งปวง เพื่อจะป้องกันสรรพอันตราย อย่าให้มาพ้องพานมกุฎราชกุมาร อันตั้งอยู่ในที่ไกลตาไกลตัว ซึ่งเป็นที่ห่วงใยของเราอย่างยิ่ง และอย่าให้ความเกรงกลัวในที่ไม่ชอบไม่สมควร ให้ว่ากล่าวทัดทานตามที่เห็นว่าดี อย่าให้สงสัยว่า ถ้าเมื่อทำเช่นนั้น จะเป็นเหตุให้ลูกพ้องพ่อหรือเป็นอันตรายแก่ตัวสืบไปภายหน้า ถ้าประพฤติเช่นนั้น เราจะต้องรู้สึกว่าเป็นผู้ไม่ตั้งอยู่ในความซื่อสัตย์สุจริต อนึ่งถ้ามีการอันใดให้บอกตรงมาถึงเราได้ ไม่ต้องบอกทางกรมท่าทางเดียว เว้นแต่ไม่ห้ามไม่ให้บอกทางกรมท่า ขอให้มีความสุขเจริญสุขสิริสวัสดิ์ ตั้งมั่นอยู่ในบรรดาศักดิ์อันได้รับใหม่นี้เถอะนะ

(พระปรมาภิไธย) *จุฬาลงกรณ์ ปร.*

---

(๑) ภายหลัง เป็น เจ้าพระยาราชศุภมิตร (อ๊อด ศุภมิตร)

วันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๓

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยตั้งแต่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานโอกาสให้ข้าพระพุทธเจ้าได้โดยเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธในการซึ่งเสด็จออกไปประทับทรงศึกษาวิชา ณ ประเทศยุโรป และได้อยู่ประจำปฏิบัติในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอสนองพระเดชพระคุณสืบมาจนบัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้ายังมิได้มีข้อความสำคัญอันควรกราบบังคมทูลพระกรุณาด้วยตนเองสักครั้งหนึ่งคราวใดเลย นอกจากที่ได้กราบทูลมาในพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรประการ[๑] เสนาบดีว่าการต่างประเทศนั้น เพราะราชการในส่วนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทั้งสิ้นก็ล้วนอยู่ในพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน[๒] ทรงเป็นพระธุระหัวหน้าอยู่ทุกสิ่งทุกประการ และย่อมเป็นอธิบดีที่จะนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ดีเกินกว่าสติบัญญาสามารถแห่งข้าพระพุทธเจ้าที่จะทำได้อยู่แล้วทั้งสิ้น

มาบัดนี้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภนได้โปรดเกล้าฯ ประทานพระราชหัตถเลขา ซึ่งพระราชทานไปในพระองค์ท่านแต่วันที่ ๑๐ มกราคม ร.ศ. ๑๑๓ ให้ข้าพระพุทธเจ้าทราบเกล้าฯ กระแสพระราชปรารภด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้ ซึ่งจะได้ดำรงพระฐานันดรยศ

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ต้นสกุล เทวกุล

(๒) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ ต้นสกุล สวัสดิวัตน์

มกุฎราชกุมาร สืบราชสันตติวงศ์นั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้าฯ กระแสพระราชปรารภและพระบรมราชโองการบัญญัตินั้นแล้วทุกประการ เป็นพระเดชพระคุณยิ่งล้นพ้นเกล้าฯ

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้ ถึงแม้ว่ายังทรงพระเยาว์อยู่เพียงนี้ก็จริง แต่ชนโดยมากย่อมเห็นว่าพระองค์มีพระอัธยาศัยอันสุภาพ และทรงสติสัมปชัญญะอันสุขุมแปลกกว่าสามัญกุลบุตรโดยยากที่จะประมาณ และมีพระวาจาอันโอภาปราศรัยทำให้เป็นที่ชื่นชมรักใคร่แห่งคนทั้งปวง สังเกตดูในหมู่ข้าราชการสยามบรรดาที่แลเห็นหน้าอยู่ในประเทศนั้น ๆ ทุกวันนี้ ย่อมมีเสียงสรรเสริญและมีใจสวามิภักดิ์รักใคร่ทั่วหน้า ข้าพระพุทธเจ้าเชื่อด้วยเกล้าฯ ว่าคุณความดีและพระอัธยาศัยในพระองค์ซึ่งมีอยู่เช่นนี้ จะไม่ระคายเคืองเกล้าฯ แห่งข้าราชการทั้งหลายผู้จะทำราชการสนองพระเดชพระคุณโดยซื่อสัตย์สุจริตต่อไปในภายหน้านั้นเลย ในขณะยังอยู่ในปฐมวัยบัดนี้ ถึงแม้ว่าพระอาการที่ทรงประพฤติจะมีพลาดพลั้งไปโดยพระเยาว์วิสัยข้างเมื่อใด โดยจะหลีกลี้ลอดพระเนตรพระกรรณพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ไปก็ดี ข้าพระพุทธเจ้าก็คงรับพระราชทานกราบทูลถวายความแนะนำเต็มตามความเห็นชอบของข้าพระพุทธเจ้า มิได้คิดแก่ตนเป็นประมาณ เพื่อจะป้องกันและไม่ละเลยให้ความเสื่อมเสียพระเกียรติยศมาแผ้วพาน ให้ขุ่นเคืองใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้

การซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานโอกาสไปรับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่ครั้งนี้ แต่เพียงชั้นต้นเมื่อแรกได้รับสนอง

พระเดชพระคุณก็รู้สึกว่าเป็นการหนักเกินวาศอกข้าพระพุทธเจ้าอยู่แล้ว มาสมัยนี้ซ้ำทวีความหนักยิ่งขึ้นไป แต่ความหนักอันนี้ย่อมนับว่าเป็นสิ่งวิเศษซึ่งข้าพระพุทธเจ้ามิได้เคยรับจับต้องมาแต่ก่อน และเป็นครั้งหนึ่งคราวเดียวซึ่งจะพบปะเช่นนี้ต่อไปมิได้แล้ว เพราะฉะนั้น สิ่งอันใดจะทำให้ข้าพระพุทธเจ้ามีความเหนื่อยหน่ายท้อถอยแม้แต่นิดเดียว เป็นหามิได้ ตามความตั้งใจที่เป็นแน่นอนเด็ดขาดมาแต่เดิม กำลังร่างกายและความอุตสาหะของข้าพระพุทธเจ้ามีเพียงใด ขอสนองพระเดชพระคุณเต็มที่

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

พระมนตรีพจนกิจ

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๑๔ มีนาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๓

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขาลงวันที่ ๓๐ มกราคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๓ โปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรและเหรียญดุษฎีมาลาแก่ข้าพระพุทธเจ้าและโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราโชวาทแนะนำในการที่จะปฏิบัติสนองพระเดช

พระคุณสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ซึ่งเป็นหน้าที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้า ฯ ทุกประการแล้ว พระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ บรรดาศักดิ์และเหรียญดุษฎีมาลาซึ่งโปรดเกล้า ฯ พระราชทานในครั้งนี้ จะเป็นเครื่องหมายอันจารึกมั่นคงอยู่ในศิรเกล้า ฯ แห่งข้าพระพุทธเจ้า เพื่อเป็นเครื่องระลึกถึงคราวสมัยที่ได้ตั้งใจรับราชการสนองพระเดชพระคุณโดยเต็มกำลังแห่งความอุตสาหะพากเพียร ได้เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยและตักเตือนให้รู้สึกระลึกถึงพระเดชพระคุณที่ได้รับพระมหากรุณาถึงเพียงนี้นั้นเนืองนิตย์ ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานพระพรซึ่งโปรดเกล้า ฯ พระราชทานไว้เหนือเกล้า ฯ

อนึ่ง พระบรมราโชวาทซึ่งโปรดเกล้า ฯ กำชับข้าพระพุทธเจ้าในเรื่องที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาราชวัลลภานุสิษฐ์ออกไป ให้ข้าพระพุทธเจ้ามีความปรองดองปรึกษาหารือในราชการและอย่าให้มีความรังเกียจเกียงแย่งริษยาซึ่งกันและกันนั้น เป็นพระเดชพระคุณล้นเกล้า ฯ พระบรมราโชวาทนี้เป็นสิ่งซึ่งต้องอารมณ์สมใจข้าพระพุทธเจ้า เพราะได้มีนิสัยถืออยู่เป็นอาจิณว่าการรังเกียจเกียงแย่งริษยาอันเป็นอคติอันหนึ่งนี้ใช่ความประพฤติชอบของข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้สุจริต ซึ่งจะพึงประพฤติต่อกันและกัน เพราะฉะนั้น ความประพฤติเหล่านี้จึงมิได้มีอยู่ในสันดานของข้าพระพุทธเจ้า ที่จริงในเรื่องนี้ตั้งแต่ได้ทราบเกล้า ฯ กระแสพระราชดำริที่จะโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาราชวัลลภานุสิษฐ์ออกไปอยู่ช่วยสนองพระเดชพระคุณนั้น ข้าพระพุทธเจ้าก็มีความยินดี เพราะได้ทราบเกล้า ฯ อยู่ว่าพระยาราชวัลลภานุสิษฐ์เป็นผู้ใหญ่และมีอัชฌาสัย

ใจหนักแน่น ทั้งเป็นผู้มีความประพฤติอันชอบสมควรแก่หน้าที่ราชการอันนี้ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ก็มีพระหฤทัยยินดี และทรงเห็นว่าเป็นพระราชดำริเลือกได้ผู้ที่สมควรยิ่งนัก สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เป็นสิ่งสำคัญอันเป็นที่สุดอยู่แล้ว ยิ่งมีผู้ซึ่งเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยมากหน้าหลายตา ช่วยกันพิทักษ์รักษาให้มั่นคงได้เท่าใด ก็ยิ่งเป็นการชอบและสมควรนัก เว้นแต่ผู้หนึ่งผู้ใดซึ่งเห็นด้วยเกล้าฯ แท้ว่าเป็นผู้มีแต่วาจาอันสอพลอประจบประแจง เพื่อจะมุ่งหมายแต่ประโยชน์ตนอันจะชักจูงให้เจ้านายซึ่งมีพระอัธยาศัยยังเยาว์ให้ลุ่มหลงไปในทางผิดได้ดังนี้ ก็น่าที่ข้าพระพุทธเจ้าจะต้องรับพระราชทานเกียจกันให้ห่างไกลไปตามสติปัญญา พระราชอาชญาไม่พ้นเกล้าฯ ตามความที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลด้วยน้ำใสใจจริงดังนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานปลดเปลื้องพระราชปริวิตกในข้อนี้ ให้เป็นที่เบาพระราชหฤทัยเสียส่วนหนึ่ง

ฝ่ายการที่ข้าพระพุทธเจ้าจะปฏิบัติสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร อย่างใด ตามที่มีกระแสพระราชดำรัสกำชับไปในพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ เป็นข้อความที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณาถวายสัตย์ปฏิญาณมาในจดหมายซึ่งได้ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายมาแต่วันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์นั้นแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าต้องกราบบังคมทูลพระกรุณาซ้ำ ว่าข้าพระพุทธเจ้าขอสนองพระเดชพระคุณโดยที่ตรงที่สุจริต ใช่แต่ว่าจะเพียงเห็นแก่ตน ถ้าโปรดเกล้าฯ มอบให้เป็นหน้าที่ให้สนองพระเดชพระคุณเช่นนี้แล้ว แม้แต่

ชีวิต ซึ่งยังมิได้มีอันใดเป็นพยานปรากฏ ก็เชื่อว่าจะสนองพระเดชพระคุณได้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๑๕ มีนาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๓

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยการประชุมอ่านประกาศสถาปนาพระฐานันดรยศมกุฎราชกุมาร และมอบถวายเครื่องราชอิสริยยศและราชอิสริยาภรณ์แด่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ณ กรุงลอนดอนนั้น ได้ทำ ณ สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน ในวันที่ ๘ มีนาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๓ เป็นวันประชุม ในเวลาเช้า ๔ โมง ๓๐ นาที เป็นพระฤกษ์ ในวันนั้นเวลาค่ำ ได้มีการประชุมเลี้ยงบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งนักเรียนฝ่ายสยาม ซึ่งอยู่ในยุโรปทั่วกัน ณ สถานทูตสยาม กรุงลอนดอนเวลาหนึ่ง รุ่งขึ้นวันที่ ๙ เวลาค่ำ ได้มีการประชุมเลี้ยงชาวยุโรป ซึ่งเป็นข้าราชการฝ่ายสยาม พร้อมด้วยพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ฝ่ายไทยอีกเวลาหนึ่ง และเมื่อวันที่ ๑๓ ได้มีการประชุมชาวยุโรป ซึ่งมีตำแหน่งเป็นข้าราชการในอังกฤษ และทั้งชาวยุโรปที่เป็นผู้มีชื่อเสียง

บรรดาศักดิ์ เฝ้าฝ่าละอองพระบาทสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ณ สถานทูตสยามอีกครั้งหนึ่ง การพระราชพิธีครั้งนี้ได้สำเร็จเป็นไปโดยเรียบร้อย และเป็นการครึกครื้นรื่นเริงแก่บรรดาผู้มาประชุมทั่วหน้า พระราชอาชญาไม่พ้นเกล้า ฯ รายงานการประชุมโดยละเอียดและคำถวายชัยมงคลทั้งพระราชดำรัสตอบต่าง ๆ จะขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายมาในคราวนี้ หาทันไม่ จะได้กราบบังคมทูลในคราวหน้าต่อไป อนึ่ง เมื่อวันที่ ๒ เดือนนี้ มีโทรเลขจากวินด์เซอร์ไปยังแอสคอต เชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ไปเฝ้าสมเด็จพระบรมราชินีกรุงอังกฤษ[๑] ณ พระราชวังวินด์เซอร์ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชได้เสด็จพร้อมด้วยพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์[๒] และมิสเตอร์ทอมสันได้โดยเสด็จไป ได้เฝ้าสมเด็จพระบรมราชินี และได้เสด็จทอดพระเนตรห้องต่าง ๆ ในพระราชวัง โดยพระราชเสาวนีย์ให้เชิญเสด็จไป ทั้งได้พระราชทานน้ำชาด้วย

บัดนี้ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ยังเสด็จประทับอยู่ ณ สถานทูตลอนดอนก่อน เป็นเวลาหยุดพักเพื่อพระสำราญและจะได้ฉายพระรูปอย่างทรงเครื่องยศทหารอีกเวลาหนึ่ง แล้วจะได้เสด็จกลับไปเล่าเรียน ณ แอสคอตตามเดิม

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

---

(๑) ควีนวิกตอเรีย

(๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงชุมพรเขตรอุดมศักดิ์ ต้นสกุล อาภากร

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๒๒ มีนาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๓

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยเมื่อสิ้นการประชุม ณ สถานทูตสยาม กรุงลอนดอนแล้ว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ยังเสด็จประทับอยู่ ณ สถานราชทูตนั้นอีกหลายวัน เพื่อจะทรงฉายพระรูปอย่างทรงเครื่องเต็มยศทหารให้ได้ดี แต่เป็นเวลาอากาศในลอนดอนมีหมอกมัวไม่ใคร่แจ่มแจ้ง จึงต้องรอมาจนถึงวันที่ ๒๐ จึงได้ฉายพระรูปสำเร็จ ครั้น ณ วันที่ ๒๑ จึงได้เสด็จกลับไปแอสคอต เพื่อจะได้ทรงพระอักษรต่อไป และความสุขสำราญในพระองค์แห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ก็มีอยู่เป็นปรกติ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าฯถวายรายงานการประชุมคราวนี้ และคำถวายชัยมงคลกับพระดำรัสตอบแห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ในเวลาประชุมนั้น มาในซองนี้ด้วยแล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

พระที่นั่งอมรพิมานมณี

วันที่ ๕ เมษายน ร.ศก ๑๑๔ (๒๘)

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ บอกข่าวคราวลูกโตมานั้นเป็นที่พอใจแล้ว แต่ขอเสียอย่าให้เป็นการยอฤๅตามใจจนระเริงไปด้วยหมายความดีร่อน ๆ มีการเสียหายอันใดขอให้บอกมาให้ทราบ ถึงว่าสวัสดิโศภนจะได้เป็นธุระอยู่ทั่วไป การที่เล็ก ๆ น้อย ๆ ไม่ควรจะต้องถึงสวัสดิโศภนบอก ก็ขอให้บอกมาให้ทรายโดยเร็วเนือง ๆ

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๑๗ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๔ (๒๘)

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทรายใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยในสมัยตั้งแต่มีการประชุม ณ สถานทูตสยามในกรุงลอนดอนเสร็จแล้ว และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร. ก็ได้เสด็จกลับไปประทับ ณ แอสคอต ทรงเล่าเรียนต่อมาตามหนังสือข้าพระพุทธเจ้าที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาต่อ ๆ มาเป็นลำดับนั้นแล้ว นับแต่นั้นมาก็มิได้มีการสิ่งใดที่แปลกประหลาดกว่าปรกติ

มาในเดือนพฤษภาคมนี้ เป็นเวลาที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์[๑] และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร[๒] จะเสด็จถึงประเทศยุโรป ทั้งพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์[๓] ก็จะเสด็จกลับจากยุโรป ประจวบกัน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร จึ่งทรงพระอักษรส่งเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์และรับเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าข้ามมาปารีสแต่ในปลายเดือนเมษายน เดินทางไปส่งเสด็จและรับเสด็จถึงเยนัวในประเทศอิตาลี โดยพระนามของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอ เสด็จถึงเยนัววันที่ ๓ พฤษภาคม เวลาค่ำ รุ่งขึ้นเช้าเสด็จขึ้นฝั่งวันที่ ๖ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนานุวงศ์ เสด็จลงเรือวันที่ ๗ เวลาเช้า พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ได้เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอออกจากเยนัวถึงกรุงปารีสถึงในวันที่ ๘ แล้วข้าพระพุทธเจ้าจึ่งได้กราบถวายบังคมลากลับไปเฝ้าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ณ เมืองอังกฤษก่อน ครั้นถึงวันที่ ๑๓ พฤษภาคม ม. ยัคคมินส์[๔]และภรรยา ได้กลับไปกรุงลอนดอน พักอยู่ ณ โฮเต็ลใกล้สถานทูตนั้น รุ่งขึ้นวันที่ ๑๔ ม. ยัคคมินส์ทั้งภรรยา จึ่งได้ไปเฝ้าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ณ แอสคอต มิสเตอร์ทอมสันได้รับรองให้ค้างอยู่ที่นั่นคืนหนึ่ง กลับในวันรุ่งขึ้น ในการที่ ม. ยัคคมินส์และภรรยาได้เฝ้า

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ต้นสกุล บริพัตร

(๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพ็ชรอัครโยธิน ต้นสกุล ฉัตรชัย

(๓) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ต้นสกุล วัฒนวงศ์

(๔) เจ้าพระยาอภัยราชา (กุสตาฟ โรลัง ยัคคมินส์)

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชนั้น ได้ตรวจดูที่เสด็จประทับอยู่ และดูการเสวย การบรรทม ทั้งพระอาการกิริยาที่ทรงประพฤติและการเล่าเรียน กล่าวว่าเป็นที่พอใจมาก แต่หาได้ดูในเวลาทรงเล่าเรียนไม่ เพราะในเวลานั้น เป็นเวลาครูเขาขอเว้นการถวายพระอักษร ๓ วัน

ในวันที่ ๑๕ นั้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณได้เชิญสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ข้ามมา ณ กรุงลอนดอน ถึงในเวลาค่ำรุ่งขึ้นเช้าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชและพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ ได้เสด็จมาลอนดอนเป็นการรับรองพระอนุชาทั้ง ๒ พระองค์ เสด็จประทับอยู่ ณ สถานทูตนั้น ต่างพระองค์ทรงพระปิติยินดีมากในการที่ได้เสด็จมาประทับในครั้งนี้ ทั้งได้พบกับ ม. ยัคมินส์และภรรยาอีกด้วย สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชยังเสด็จประทับอยู่ที่นั้นจนวันนี้

การส่วนเฉพาะพระองค์แห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารนั้น ในระหว่างนี้ มิสเตอร์ ทอมสัน ได้ผ่อนผันเวลาว่างเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรที่ซึ่งเป็นที่สำคัญ สำหรับการงานต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นประโยชน์ในที่ประสบด้วยพระเนตร คือ ที่ประชุมปาเลียเมนต์ ศาลชำระความ ศาลโปลิศ เป็นต้น มาโดยลำดับ ส่วนการฝึกหัดกำลังและทรงม้านั้นก็ยังทรงอยู่เสมอ แต่ในการทรงม้านี้ เมื่อวันที่ ๖ เดือนนี้เสด็จทรงม้าไปกับภรรยามิสเตอร์ ทอมสัน หม่อมราชวงศ์สิทธิ์ ขับไปบนลานหญ้าในป่าใกล้บ้าน เห็นเป็นที่เตียน ๆ มีแต่หญ้า ลองควบวิ่งดูภายหลังรั้งไม่อยู่ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ตกลงจากหลังม้าหนหนึ่งแต่หาเป็นอันตรายแก่พระองค์สักแห่งหนึ่งแห่งใดไม่

พระราชอาญาไม่พ้นเกล้า ฯ ในที่สุดแห่งหนังสือฉบับนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสกราบบังคมทูลพระกรุณาข้อความในใจของข้าพระพุทธเจ้าต่อไป ถ้าเหลือเกินประการใด ขอพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แก่ข้าพระพุทธเจ้า คือในการเรื่องสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร อันเป็นหน้าที่ข้าพระพุทธเจ้าสนองพระเดชพระคุณอยู่นี้ ข้าพระพุทธเจ้าให้มีความวิตกวิจารณ์อยู่เหลือประมาณ และมิได้ว่างเว้นในความวิตกวิจารณ์นี้มีหนักหนา ในหมู่เดือนเศษเกือบสองเดือนนี้ และความวิตกนั้นใช่จะวิตกในข้อปฏิบัติรักษาพระองค์เห็นเป็นการเหลือยากว่าแรงอันใดก็หาไม่ มามีข้อวิตกวิจารณ์ในข้อที่ทราบเกล้า ฯ ชัดเจน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเป็นพระบรมราชปิโยรสและเป็นสิ่งสำคัญของชาวและประเทศสยาม เสด็จออกไปประทับอยู่ ณ ที่ไกลถึงเพียงนี้ ย่อมเป็นพระราชปริวิตกปรารภห่วงใยในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นอย่างยิ่งหลายช่องหลายประการ ความเห็นดังนี้ประกอบทั้งที่ได้ทราบเกล้า ฯ พระราชปรารภต่าง ๆ จากพระราชหัตถเลขาที่พระราชทานไปในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชบางฉบับ และในพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภนบางฉบับ กับที่พระราชทานแก่ข้าพระพุทธเจ้าเอง เหล่านี้เป็นต้นเหตุเพิ่มทวีความวิตกแห่งข้าพระพุทธเจ้ายิ่ง ๆ ขึ้นว่าฉันใดจึงจะบรรเทาพระราชวิตกห่วงใย แม้แต่ให้บางเบาพระราชหฤทัย มิใช่จะให้สูญสิ้นไปได้ อันเห็นแท้ว่า ถ้าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ยังเสด็จอยู่ในที่ห่างพระเนตรพระกรรณตราบใด ย่อมเป็นแน่แท้ที่จะสิ้นไม่ได้ ถึงข้าพระพุทธเจ้าก็สามารถกราบถวายบังคมทูลพระกรุณารับรองได้แต่สิ่งที่ทราบด้วยโสตเห็นด้วยจักษุ พิจารณาได้ด้วยความตริตรองและสอดส่ายอยู่เสมอ โดยเต็มสติปัญญา สิ่งที่จะเป็นจะมีมาโดยเหลือวิสัยสุดสติปัญญาแล้วก็ตาม

เป็นการเหลือล้นแก่ปุถุชนซึ่งจะป้องกันอยู่เป็นธรรมดาดังนี้ ความประสงค์ที่จะให้ทรงพระราชปริวิตกนั้นก็ได้แต่เพียงให้*..............ส่วนชั้นที่..........

..............กระทำได้เท่านั้น เพราะธรรมดาข้าทูลละอองพระบาท...........

....

และปฏิบัติ..................................ไปได้ฝ่ายเดียวเท่านั้นก็หาไม่.............

พระเนตรพระกรรณถึงเพียงนี้ แม้ไม่ทำให้เป็นเบาพระราชหฤทัยและวางพระราชหฤทัยได้โดยชัดเจนแล้ว ก็ยังหาพอและหาสมควรไม่ ข้าพระพุทธเจ้าได้พิจารณาช่องทางว่าจะทำฉันใด ไม่เห็นมีสิ่งใดที่จะแก้ไขเยียวยาได้ นอกจากที่จะกล้าหาญหักห้ามความเกรงกลัวในที่ไม่ควรจะกลัวให้น้อยลง เพื่อที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาด้วยถ้อยคำ...........ตรงตามความเห็นความคิดต่อไป เพราะธรรมดาการทั้งปวง ย่อมเกี่ยวแก่บุคคลเป็นใหญ่เป็นต้นข้อ ถ้าพูดกันให้เต็มปากเต็มใจแล้วย่อมจะ...........ให้แก่หน้าที่และอัตภาพแห่งตน ที่ควรจะพูด.................เกี่ยวข้องถึงชื่อเสียงผู้นั้นผู้นี้บ้างเป็นธรรมดา...........โดยไม่ใช้อย่างเช่นคำว่า *"หาความดีใส่ตัว หาความชั่วใส่เขา"* ก็จะไม่พ้นความยากอยู่ เพราะฉะนั้นเมื่อเหลือเกินไปประการใด ก็อาศัยแต่พระมหากรุณาซึ่งจะโปรดเกล้า ฯ พระราชทานยกเว้นเท่านั้น ประการหนึ่งตัวข้าพระพุทธเจ้าตั้งแต่ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณมาก็มิได้เคยใกล้เคียง ซึ่งจะทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทถึงน้ำใจแห่งข้าพระพุทธเจ้า และข้าพระพุทธเจ้าก็ยังมิได้ทราบพระราชอัธยาศัยโดยชัดเจน ธรรมดา *"ข้ายังไม่รู้ใจเจ้า เจ้ายังไม่รู้ใจข้า"* แล้วก็ย่อมยากที่จะไว้วางใจวางพระราชหฤทัยอยู่เอง

---

* ที่ละไว้ทุกแห่ง หมายความว่า ต้นฉบับลบเลือน อ่านไม่ได้ความ

เมื่อได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตดังนี้แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจะได้มีโอกาสกราบถวายบังคมทูลพระกรุณาได้เนือง ๆ ให้ต้องพระราชประสงค์ ถึงว่าข้อความจะเหลือเกินนอกลู่นอกทางเกินเนื้อเกินตัวไป และจะเป็นสาระบ้างหรือมิเป็น ก็จะต้องปล่อยให้เป็นไปตามความคิดความเห็นโดยความตั้งใจ ดังได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาฉะนี้ แต่ทางก็ไกลนัก ยังกลัวจะไม่ทันพระราชหฤทัยก็อย่างหนึ่ง จะต้องขอพระราชทานถือตนว่าเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ เพราะถ้ารู้สึกว่าเป็นผู้น้อยอยู่ตราบใด ก็ไม่วายครั่นคร้ามอยู่ตามธรรมเนียมว่า การอันใดที่มิได้มีพระบรมราชโองการดำรัสถาม ก็ไม่สามารถจะกราบบังคมทูลพระกรุณาได้ตามความดำริได้ ข้าพระพุทธเจ้ามีความหนักใจเป็นต้นข้ออยู่ดังนี้ พระราชอาชญาไม่พ้นเกล้า ฯ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

สถานราชทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๒๔ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๔ *๒๘*

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ได้เสด็จมาประทับอยู่ ณ สถานราชทูตสยาม กรุงลอนดอน เพื่อเป็นการรับรองสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ และพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร จนถึงวันที่ ๑๗ เดือนนี้ ตามจดหมายข้าพระพุทธเจ้าซึ่งได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาในฉบับที่สุดนั้น ต่อนั้นมารุ่งขึ้นวันที่ ๑๘ ม. ยัคคมินส์และภรรยาได้ทูลลาออกจากเมืองอังกฤษไปเมืองบรัสเซลส์ ในระหว่างนั้น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชได้เสด็จพาพระอนุชาไปทอดพระเนตรสถานต่าง ๆ บางแห่ง ซึ่งเป็นที่แปลกควรจะทอดพระเนตร และเสด็จไปทอดพระเนตรละคอนในเวลาค่ำแทบทุกคืน ครั้นถึงวันที่ ๒๐ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภนได้เชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ทั้งพระเจ้าลูกยาเธออีกสองพระองค์ขึ้นไปที่เมืองนิวกาสล์ โดยรถไฟทาง ๒๗๒ ไมล์ เวลาเกือบเต็ม ๖ ชั่วโมงจึงถึง พระยาราชวัลลภานุสิษฐ์ หลวงสรสิทธยานุการ[๑]หม่อมราชวงศ์สิทธิ์ มิสเตอร์ทอมสัน และพระยามหาโยธาราชทูต[๒]ได้โดยเสด็จด้วย เสด็จประทับแรมอยู่ ณ ที่นั้นสองคืน ได้เสด็จทอดพระเนตรที่ทำปืนใหญ่และเรือรบตามโรงงานต่าง ๆ ของอาร์มสตรองในวันที่ ๒๒ เสด็จกลับถึงลอนดอนเวลายำค่ำ ๔๐ นาที ค่ำวันนั้น เสด็จไปทอดพระเนตรละคอนอีกเวลาหนึ่ง ในคืนวันนั้นพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสวัสดิโศภน เกิดมีประชวรที่พระหนุ หมอมาตรวจสงสัยว่าจะเป็นพระโรค "คางทูม" รุ่งขึ้นเช้าเห็นว่าเป็นพระโรคคางทูมแน่ จึงได้มีรับสั่งให้เชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร รีบ

(๑) ภายหลังเป็น เจ้าพระยาพิชเยนทรโยธิน (อุ่ม พิชเยนทรโยธิน)
(๒) พระยามหาโยธา (นกแก้ว คชเสนี) อัครราชทูต ณ กรุงลอนดอน

กลับไปแอสคอต เพื่อกลัวจะติด ตามวิธีแพทย์และคำหมอได้แนะนำให้ป้องกัน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ ได้เสด็จกลับไปแอสคอตในเวลาบ่าย ๓ โมงวันนั้น พร้อมด้วยหม่อมราชวงศ์สิทธิ์ พระยาราชวัลลภานุสิษฐ์ และข้าพระพุทธเจ้าได้ไปส่งเสด็จ

ความประสงค์พบปะ ในระหว่างสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารกับพระอนุชาทั้งสองพระองค์ ซึ่งเสด็จออกไปใหม่ครั้งนี้ เป็นความครึกครื้นรื่นเริง ด้วยต่างพระองค์ต่างทรงพระปีติยินดีและชักพากันสนทนาปราศรัยและเล่นหัวเป็นการสนิทสนมนั้น พระเชษฐาธิราชผู้ใหญ่และเป็นผู้เสด็จไปอยู่ก่อนอย่างเจ้าของบ้าน อารีต้อนรับพระอนุชาน้อย ๆ ถึงแม้ว่าได้จากกันไปนาน ก็ไม่มีความกระดากกระเดื่องซึ่งกันและกัน เป็นที่ชอบและพอแก่ใจของพวกข้าพระพุทธเจ้าซึ่งตั้งใจและตั้งตาคอยดู ๆ และกระหยับอยู่ ซึ่งจะชักพาให้เป็นไปได้ในทางนี้ก็เป็นไปได้เองโดยความชักจูงแห่งความคุ้นเคยและพื้นของพระอัธยาศัยตามที่ได้เห็นกันอยู่แล้วแต่ก่อน ๆ ว่ามีอยู่ดังนี้ เมื่อได้กราบบังคมทูลในชั้นใหม่นี้ จึงมารำลึกขึ้นได้ถึงการที่ได้สังเกตไว้แต่ก่อน ๆ และได้ปรารภอยู่ในใจว่าเป็นของควรจะกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทในการเช่นนี้ ๆ จะพอพระราชหฤทัยขึ้นในส่วนหนึ่ง ๆ เสมอ คือในพระเจ้าลูกเธอทั้ง ๔ พระองค์ ซึ่งเสด็จอยู่ในยุโรปมาก่อน (*นับทั้งพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์*[๑] *เมื่อยังไม่ได้เสด็จกลับเข้ามาด้วย*) ในชั้นต้นเมื่อแรกสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กับพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ เสด็จออกไปถึง พวกข้าพระพุทธเจ้าได้ตั้งใจที่จะคอย

---

(๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ต้นสกุล กิติยากร

ระวังและคิดอ่านชักจูงความสามัคคี ให้ยังเกิดเป็นไปในระหว่างทุก ๆ พระองค์ เพื่อประสงค์แห่งความดีต่าง ๆ ที่จะมีแก่พระบรมราชวงศ์ ด้วยความสมัครสโมสรฉันใด ก็ย่อมทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทและรู้กันอยู่ในพวกที่รักเจ้าอยู่แล้ว ว่าอย่างตื้น ๆ ก็ *"รักไว้ก่อนดีกว่าชัง"* พยานแห่งความประสงค์เหล่านี้ ได้กระทำปรากฏอยู่หลายคราว ซึ่งเชื่อด้วยเกล้าฯ อยู่ว่าจะยังไม่ทรงทราบถึงพระเนตรพระกรรณเป็นแน่ คือในสมัยใดซึ่งเป็นคราวที่พรักพร้อมกันอยู่ในระหว่างสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และพระเจ้าลูกเธอทั้งหลาย เมื่อได้มีโอกาสที่จะกล่าวคำ *"สปีช"* แล้วพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ย่อมจะมีพระดำรัสอยู่เนือง ๆ ถึง *"พี่น้อง ๖ พระองค์"* ซึ่งได้เสด็จมาร่วมสมัยซึ่งจะทรงเล่าเรียนอยู่ด้วยกันในที่นี้ ควรจะรักใคร่กันอย่างใด และมีคุณความดีอย่างใด บางทีก็ทรงชักตัวอย่างต่าง ๆ มาจากพงศาวดารต่างประเทศ มีอินเดียเป็นต้นมาเทียบเทียมคุณและโทษ เพื่อจะชักจูงพูดสามัคคีมาตั้งแต่แรกเสด็จไปถึง เมื่อพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์ได้เสด็จมารับเสด็จพรักพร้อมกันแต่คราวนั้นแล้วเป็นต้น และไม่ช้าไม่นาน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ ซึ่งเสด็จออกไปใหม่กับพระเจ้าลูกยาเธอที่เสด็จอยู่ก่อนทั้ง ๔ พระองค์ ก็สนิทสนมกันในทางสนทนาปราศรัยเล่นหัวได้ และทรงรู้จักกลัวเกรงกันโดยนับวัยและศักดิ์พอและสมควรแก่ที่จะพึงเป็นตลอดมาจนบัดนี้ แต่ธรรมดาความรักใคร่ความคุ้นเคยในระหว่างคนทั้งหลาย ย่อมไม่เท่าไม่เสมอกันได้เป็นปรกติ บางคนก็ชอบกันน้อย บ้างก็สนิทสนมกันได้มาก เป็นธรรมดา แต่ความที่ปรองดองกันเป็นปรกติ ไม่กระด้างกระเดื่องห่างเหิน หรือแตกร้าวกัน

ไม่ปรากฏให้เป็นที่หมองหมางกันได้ว่าชอบข้างนั้นมากรักข้างนี้น้อยแล้วก็ ....ไมตรีเป็นของสำคัญที่จะสำแดงให้เห็นได้ตลอดถึงการที่จะเป็นไปทุกสิ่งทุกอย่าง จนกระทั่งความดีและความร้ายที่จะยังเกิดมี ถ้าพิจารณาและระวังตรวจตราอยู่เสมอแล้ว ก็ย่อมจะล่วงรู้ได้ก่อนการณ์ที่จะยังเกิดเป็นไปในภายหน้า แม้จะลอดหลอดตาไปก็น้อย เพราะฉะนั้น จึงเป็นสิ่งที่พวกข้าพระพุทธเจ้าคอยตั้งใจตั้งตาตรวจตราอยู่ แต่ความที่จะยังเกิดเสียไปทางอื่น คือจะชักชวนกันให้ทรงเล่นหววเพลิดเพลินไปจนเสียงานเสียการหรือดำเนินไปในทางที่ไม่สมควรนั้น ก็เป็นส่วนหนึ่งที่ต้องคอยตรวจดูอยู่เหมือนกัน

ความเห็นชอบและความที่ได้ประพฤติได้ปฏิบัติมาในส่วนนี้ดังนี้ จะชอบด้วยพระราชอัธยาศัยฉันใด ขอพระมหากรุณาปกเกล้า ฯ ต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๓๑ พฤษภาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔[๒๘]

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยเมื่อวันที่ ๒๕ เดือนนี้ เป็นวันมีการประชุมทหารที่ลอนดอน ในการเฉลิมพระชนมพรรษาของสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรีย มิสเตอร์เวอนี[๑] เสเกรตารี ทูตสยาม มีประสงค์จะเชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร มาทอดพระเนตร จึงได้เชิญเสด็จมาจากแอสคอตในวันนั้นเวลาเช้า พร้อมด้วยพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ และวันนั้นยังเป็นเวลาที่พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณยังทรงประชวรอยู่ด้วยพระโรคคางทูม ตามที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาแล้ว........ ๗ วันก่อนนี้ยังเป็นที่รังเกียจอยู่ มิสเตอร์เวอนีจึงได้จัดการมิให้ต้องเสด็จมากล้ำกรายลิเกชั่น[๒] ได้เชิญเสด็จไปเสวยที่โฮเตลเมโตรโปล และต่อไปก็จัดการเสวย และ...........ให้เสด็จประทับแรมอยู่ ณ บ้านมิสเตอร์เวอนี คืนหนึ่ง ในวันนั้นเมื่อเสวยเช้าแล้ว มิสเตอร์เวอนีเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรการประชุมทหาร ซึ่ง...........ในสนามแห่งหนึ่งใกล้ราชสำนักเซนต์เยมส์ ได้ประทับทอดพระเนตร ณ ศาลาของกรมทหารเรือ ซึ่งจัดเป็นที่คนดู ในเวลานั้นลอร์ดสะเปนเซอร์ ผู้ว่าการกรมทหารเรือมาในที่นั้นด้วย มิสเตอร์เวอนีได้ชักนำให้ทรงรู้จัก เมื่อสิ้นการประชุมทหารแล้ว มิสเตอร์เวอนีได้เชิญเสด็จไปทอดพระเนตรรูปภาพเขียน ณ ที่แห่งหนึ่ง แล้วเสด็จมาเสวย ณ บ้านมิสเตอร์เวอนี ตอนบ่ายเสวยแล้วได้เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ไปเฝ้า ณ บ้านมิสเตอร์เวอนี แล้วเสด็จไปประพาสกริศตัลเปเลศด้วยกันทุกพระองค์ เวลาค่ำ

(๑) มิสเตอร์ เอฟ ดับลยู เวอร์นี เคยรับราชการเป็นที่ปรึกษาสถานทูต ณ ลอนดอนตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๖ จนถึง พ.ศ. ๒๔๔๙ รวม ๒๓ ปี

(๒) Legation สถานอัครราชทูต

เสด็จไปทอดพระเนตรละคอน รุ่งขึ้นวันที่ ๒๖ เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๒ นาที เสด็จกลับไปแอสคอต

อนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ซึ่งทรงประชวรนั้น พอพระโรคคางทูมยุบก็ประชวรไข้ต่อมาอีก ๓ วัน บัดนี้พระอาการคลายขึ้นมากแล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๗ มิถุนายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบถวายบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยในสมัยนี้ เป็นเวลาที่มีการสำแดงวิชาและแข่งขันกำลังทหารในกรุงลอนดอน ซึ่งเป็นธรรมเนียมมีปีละคราวในฤดูนี้ ได้ประชุมกันเล่นในโรงสำหรับเล่นคล้ายกับละคอน และมีที่คนดูเป็นอันมาก ราชาธิปไตยได้จัดแบ่งที่คนดูให้เป็นห้องหลวง และห้องสำหรับเชื้อเชิญเจ้านายหรือทูตต่างประเทศมาดูเป็นแผนกหนึ่ง และเชิญเฉลี่ยกันมาดูเป็นคราว ๆ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ได้รับเชิญไปทอดพระเนตร

เมื่อวันที่ ๓ เดือนนี้ พร้อมด้วยพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ เมื่อทอดพระเนตรแล้วก็เสด็จกลับไปแอสคอตในเวลานั้น

อนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ก็หายพระประชวรแล้ว ได้เสด็จไปเฝ้าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ณ แอสคอตหนหนึ่ง แล้วก็เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพรกรมขุนลพบุรีราเมศวรและพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากรข้ามไปกรุงปารีส แต่วันที่ ๒ เดือนนี้แล้ว

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ในระหว่างนี้ก็ทรงเล่าเรียนและทรงพระสำราญอยู่โดยปรกติ และกำลังเริ่มหัดทรงรถไบซิกล์อยู่ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภนได้มีรับสั่งให้จัดซื้อถวายสำหรับทรงคันหนึ่ง ถวายพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์คันหนึ่ง สำหรับหม่อมราชวงศ์สิทธิ์จะได้ไปตามเสด็จคันหนึ่ง

อนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภนได้ทรงจัดหาหมอสำหรับประจำพระองค์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารได้แล้วชื่อ Michael Thomas Yaer เป็นนายร้อยเอก รับราชการอยู่ในกรมทหาร ต้องขอจากราชาธิปไตย ได้เข้ารับราชการในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ตั้งแต่วันที่ ๑ เดือนนี้แล้ว ชั้นต้นได้ตรวจดูพระโรคในพระองค์ ก็เห็นเป็นปรกติ ไม่มีพระโรคอันใด และจะได้ตรวจตราอยู่เสมอไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๑๔ มิถุนายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบถวายบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยเมื่อวันที่ ๘ เดือนนี้ มิสเตอร์ทอมสัน ได้เชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ขึ้นมาลอนดอน ไปทอดพระเนตรอินเดียนเอกซ์ฮิบิชัน ที่เออล์สคอต ซึ่งเป็นที่จัดทำสำหรับเที่ยวเล่นในฤดูร้อน แล้วเสด็จกลับไปแอสคอตในวันนั้น

ต่อมาเมื่อวันที่ ๑๑ ปรินส์ออฟเวลส์(๑) ได้เชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ ไปเสวยกลางวัน ณ มาลเบอเรอเฮาส์ (Marlborough House) ซึ่งเป็นตำหนักไปรเวตแห่งหนึ่งใกล้กับราชสำนักเซนต์เยมส์ เป็นการเลี้ยงไปรเวต มีแต่ปรินส์และปรินส์เสสออฟเวล ดยุคและดัชเชสออฟยอร์ค กับเจ้าหญิงในปรินส์ออฟเวลส์อีกสององค์ รวม ๘ ด้วยกัน ในการเชิญนี้ แต่เดิมก็มุ่งหมายที่จะเชิญเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภนด้วย แต่มีโทรเลขไปกราบทูลที่กรุงปารีส ได้โทรเลขตอบว่าไม่ทรงสบาย มีพระประชวรเป็นพระยอดเล็กๆ อันใดอย่างหนึ่งที่พระศอราวใต้พระหนุ จะเสด็จข้ามมามิได้ จึงตกลงให้มิสเตอร์ทอมสันตามเสด็จไปด้วย เมื่อเวลาเลี้ยง มิสเตอร์ทอมสันจึงแยกไปรับพระราชทานเลี้ยงต่าง

(๑) ต่อมาทรงครองราชย์เป็นพระเจ้าเอ็ดเวอรดที่ ๗

หากในห้องแห่งหนึ่งกับหมู่ข้าราชการแห่งราชสำนัก และได้ทราบเกล้าฯ ว่า ขณะเมื่อเสด็จประทับโต๊ะเสวยนั้น เจ้านายฝ่ายอังกฤษได้มีรับสั่งปราศรัยกับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ โดยฉันสนทนากับเด็ก ๆ และเหมือนกับอย่างคุ้นเคยมิใช่แขก มีถามถึงความพระสำราญและการเที่ยวเล่นทรงม้าเป็นต้น จนตลอดเวลา เสด็จกลับจากที่นั้นแล้ว ก็เสด็จกลับไปแอสคอตในวันนั้น

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

พระที่นั่งอมรพิมานมณี

วันที่ ๑๙ มิถุนายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ถึง พระยาวิสุทธ

ด้วยได้รับหนังสือ ลงวันที่ ๑๗ พฤษภาคม ในวันนี้เสมอเหมือนกับได้ยิงธนูให้ถูกตรงหัวใจ กระทำให้เว้นไม่ได้ที่จะไม่ตอบในทันที

การซึ่งได้รับรองลูกที่ได้ออกไปใหม่นั้น เป็นที่ขอบใจแล้ว มองซิเออและแม่ดำยัคคมินส์ได้ไปเยี่ยมเยียนนั้น เข้าใจว่าคงจะมีเวลาอื่นอีกและคงจะได้รายงานจากตัวเขาเอง

การที่ลูกไปพบกันแล้วเกิดความยินดีนั้น เป็นที่พอใจยิ่งนัก ต้องขอซ้ำสั่งเจ้าด้วย ว่าให้อุตสาหะชักโยงให้พี่น้องรักใคร่กัน จนถึงร่วมสุข

ร่วมทุกข์กันได้ อย่าให้เป็นเราเป็นเขา ใครมีกำลังมากเตะตีนผู้มีกำลังน้อย อันไม่เป็นตัวอย่างที่ดี และไม่ใช่คราวไม่ใช่สมัยที่บ้านเมืองจะโทรมกำลัง ความปราศจากสามัคคีเช่นนั้นได้

การซึ่งลูกตกม้านั้นก็เป็นธรรมดา ผู้ที่ขี่ม้าแล้วต้องตกด้วยกันทั้งสิ้น เป็นแต่ให้รู้ประมาณกำลัง ทั้งที่จะฝึกหัดแรงหรือขี่ม้าให้พอแก่กำลัง อย่าให้เป็นการขึ้นแรงเกินไป มิสเตอร์ทอมสันพาเที่ยวดูที่ต่าง ๆ นั้นก็เป็นอันเรียนวิชาสมควรแก่ตำแหน่ง แต่ลูกได้มีความพอใจใส่ใจหรือไม่ ถ้าไม่เอื้อเฟื้อ เป็นแต่ไปดูเปล่า แล้วก็จะได้ประโยชน์น้อย ขอให้ชี้แจงแนะนำให้รู้สึกประโยชน์ภายหน้า อย่าให้เป็น ไปไม่เอื้อ สักว่าไป

บัดนี้จะว่าถึงข้อสำคัญซึ่งยิ่งมาถูกหัวใจ ด้วยความวิตกต่าง ๆ อันมีอยู่รอบข้างนั้น เป็นความจริงทุกอย่าง แต่ที่ข้อวิตกมากนั้น เรื่องไม่รู้ เพราะเหตุที่ถือว่าพ่อกันลูกกัน ลูกทำไม่ดีจะฟ้องพ่อ หน่อยก็จะดีกันไปใหม่ ภัยจะมาถึงตัวอีกข้อหนึ่ง จะดีจะชั่วก็ซึ่งเป็นไร ถ้าขัดขวางอย่างใดไม่เป็นที่พอใจ ฉวยว่ามีวาสนาไปภายหน้าจะไม่ได้ดี อีกข้อหนึ่งเกรงผู้นั้นผู้นี้จะเป็นล่วงเป็นข้าม หรือจำต้องออกชื่อคน ก็ไม่อยากจะออก ข้อความวิตกคล้าย ๆ เช่นนี้ มีอีกหลายประการ ได้มีความวิตกอยู่แทบไม่เว้นวันด้วยเหตุว่าข้อคำทั้งปวงนี้ ได้พูดแล้วหรือมีผู้รับปฏิญญาณแล้ว ก็ไม่เป็นไปได้ ถึงแม้ว่าลูกอยู่ใกล้ก็ยังไม่รู้ได้ ถ้าจะเอาเส้นเชือกวัดที่อยู่ห่างแลใกล้กันแล้วและคูณขึ้นไป ห่างออกไปอีกมากน้อยเท่าใด ก็ยิ่งมีความวิตกเท่ากับจำนวนเลขที่คูณนั้น ซึ่งเจ้าแทงมาแลขออนุญาตมานั้น เป็นที่พอใจยิ่งนัก แต่นี้สืบไป ยอมอนุญาตให้พูดอย่างหนึ่งอย่างใด ในเรื่องก็ดี

นอกเรื่องก็ดี บุคคลเกี่ยวแก่ผู้หนึ่งผู้ใดก็ดี ยอมให้พูดได้หมดแลพูดได้เนือง ๆ ตามที่คิดเห็นแลตามที่ข้อมา ข้อความที่พูดมานั้น ถ้าเป็นความลับก็จะรักษาเป็นความลับ มิให้มีอันตรายแก่ตัว แต่ต้องขอบอกกล่าวไว้อย่างหนึ่งให้รู้กันเสียแต่แรก ว่าหนังสือเช่นนั้น ถ้าจะตอบช้าไปหรือมิได้รับคำตอบ จงอย่าเข้าใจว่าเป็นข้อขัดเคือง ให้เข้าใจว่ามีธุระอื่นมากอยู่หรือกำลังคิดแก้อยู่ ถ้าเป็นที่ขัดเคืองแล้วจะตอบตามตรง ขอให้เข้าใจเถิดว่าหนังสือที่มีมาฉบับนี้ เป็นที่พอใจยิ่งนัก

(พระปรมาภิไธย) *จุฬาลงกรณ์ ปร.*

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๐ มิถุนายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔ (๒๘)

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือวันที่ ๑๔ มีนาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๓ (๒๗) ตอบรับสัญญาบัตรแลเหรียญดุษฎีมาลา กับทั้งปฏิญาณในการที่จะสมัครสมานกับพระยาราชวัลลภานุสิษฐ์นั้น เป็นที่พอใจอยู่แล้ว แลยังยิ่งมีความยินดีหนักขึ้นในข้อคำปฏิญาณข้างท้าย ซึ่งจะขอระวังรักษามิให้ผู้หนึ่งผู้ใดซึ่งเป็นคนสอพลอชักจูงให้ลุ่มหลง แลปฏิญาณตนจนถึงสู้เสียชีวิตได้นั้น การซึ่งมิได้ตอบหนังสือนี้ ช้าไป ก็เพราะมีธุระเหตุการขัดขวางฤาเจ็บไข้ แลเมื่อว่าตามความจริงอีกอย่างหนึ่ง ก็ยังมิสู้รู้น้ำใจกันชัดเจนนัก เป็นแต่ความเชื่อเก่าซึ่งได้มอบหมายไปเป็นที่ตั้ง มาบัดนี้ได้

ทราบข่าวจากผู้ซึ่งกลับเข้ามาทั้งปวง ก็ได้เห็นแล้วว่าถ้อยคำที่กล่าวนั้น เปนคำจริงสมกับความประพฤติ ขอให้รู้สึกตัวเถิดว่าเปนผู้หนึ่งซึ่งได้รับความไว้วางใจอันสนิท จะไม่เปนแต่ผู้ค้าเจ้าแผ่นดิน เช่นมีผู้กล่าวด้วยเหตุที่พระยาวิสุทธได้ออกไปแต่แรก ลูกก็ยังหามีท่าทางซึ่งจะได้เปนใหญ่โตอย่างนั้นไม่ แลเปนเวลาที่ชุลมุนอยู่ด้วย ยังมีน้ำใจกล้าหาญที่จะรับเปนธุระ เมื่อคิดถึงการแต่แรกมาจนถึงคำปฏิญาณนี้ ก็เปนอันสมต้นสมปลายควรเชื่อถือได้ ขอให้วางใจเถิด ว่าคำปฏิญาณมานั้นเปนที่เชื่อพึ่งแน่นอนแล้ว

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๐ มิถุนายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๑๕ ฉบับ ๑ วันที่ ๒๒ ฉบับ ๑ เดือนมีนาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๓ ส่งรายงานและคำให้พรคำตอบ ในการสถาปนามกุฎราชกุมาร กับทั้งบอกข่าวที่ควีนวิกตอเรีย มีโทรเลขให้ลูกไปเฝ้าที่วินด์เซอร์ด้วยนั้น เปนที่ยินดีแลพอใจในการที่ได้จัดได้ทำทั้งปวงนั้นแล้ว

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๒๑ มิถุนายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยที่แอสคอตซึ่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จประทับอยู่นั้น เป็นที่เขามีการแข่งม้าในฤดูเดือนมิถุนายนทุก ๆ ปี และเมื่อถึงฤดูแข่งม้าในปีก่อน ๆ มิสเตอร์ทอมสันได้เคยเชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ ย้ายไปประทับอยู่ ณ บ้านเกรย์ตันฮอล ตำบลอักซบริดซ์เวสต์เกรย์ตัน เป็นเมืองที่อยู่เหนือแอสคอตขึ้นไปใกล้มากข้างลอนดอน ในปีนี้เมื่อถึงเวลามีการแข่งม้า มิสเตอร์ทอมสันจึงได้เชิญเสด็จย้ายไปอยู่ในที่นั้นแต่วันที่ ๑๕ เดือนนี้ ตามเคยดังปีก่อน ๆ ทั้งมิสเตอร์เมยอลผู้ถวายพระอักษรก็ได้ตามเสด็จไปอยู่ถวายพระอักษรในที่นั้นดังปรกติ และนายร้อยเอก ยาร์ ผู้เป็นแพทย์ประจำพระองค์ ก็ได้ไปตรวจและเยี่ยมในที่นั้นด้วย

ในเวลาเมื่อเสด็จไปประทับ ณ ที่นั้นแล้ว สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชได้เสด็จไปทอดพระเนตรการเล่นคริกเก็ตที่โรงเรียนเอวิลินส์หนหนึ่ง เป็นการเชื้อเชิญของอาจารย์ในโรงเรียนนั้น เพราะโรงเรียนนั้นเป็นโรงเรียนที่มิสเตอร์ทอมสันได้เล่าเรียนมาในที่นั้นแต่ครั้งยังเด็กอยู่ จึงคุ้นเคยต่อมา

อนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภน ซึ่งเสด็จข้ามไปกรุงปารีสและประชวรไปอีกนั้น ต่อมาได้ทราบเกล้าฯ ว่าประชวรมากไป คือพระยอดที่ใต้พระหนุเบื้องขวานั้น มีพระโสภะและปวดร้าวมากขึ้นทุกวัน ทำให้อ้าพระโอษฐ์เสวยและมีพระดำรัสไม่ได้ถนัด หมอที่เคยทรงใช้สอยกับหมออื่นที่ปารีส ปรึกษากันเห็นว่า มีของร้ายอยู่ภายในควรต้องผ่า ถ้าทิ้งไว้จนแตกเอง ก็จะลำบากไปนานวันและเป็นการน่ากลัว จึงตกลงได้ผ่าหนหนึ่งเมื่อวันที่ ๑๕ ควักได้พระโลหิตร้ายดำ ๆ ข้างในออกแล้ว ในวันนั้นยังปวดไม่สิ้น หมอตรวจเห็นว่าผ่ายังไม่ลึกพอ จึงผ่าอีกหนหนึ่งเมื่อวันที่ ๑๖ ครั้งนี้รีดได้พระโลหิตร้ายเช่นนั้นปนกับพระบุพโพออกมาจนสิ้นเชิง ตั้งแต่นั้นมาพระอาการก็ทุเลา ๆ ขึ้นโดยเร็ววัน พระโสภะก็ยุบลงและค่อยเสวยพระอาหารและมีพระดำรัสได้มากขึ้นเสมอ ๆ จนบัดนี้ เป็นแต่ที่พระแผลนั้นยังต้องใช้สำลีชุบพระโอสถจุกไว้เสมอ กว่าจะรักษาพระมังสะให้ตื้นขึ้นจนเต็มที่ก็จะเป็นหายได้ เป็นอันหมดสิ้นอันตรายซึ่งจะพึงวิตกวิจารณ์แล้ว

ในเวลาเมื่อทรงพระประชวรอยู่นั้น ข้าพระพุทธเจ้ามีความร้อนใจอยู่ เกรงถ้ามากมายช้าวันไป จะเป็นเหตุให้ตัดประโยชน์การเล่าเรียนของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ซึ่งจะเกิดแต่ความเห็นว้าเหว่ไปแต่กรุงเทพฯ แต่ที่จริง ถึงโดยเมื่อเวลาทรงพระประชวรอยู่ หรือหากจะชักช้าเนิ่นนานไปเท่าใด ในบรรดาพวกข้าพระพุทธเจ้าผู้สนองพระเดชพระคุณอยู่ในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชนั้น จะได้แลเห็นความไม่สำเร็จยังเกิดขึ้นแก่การเล่าเรียนหรือการรักษาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราช

กุมาร นั้นก็หามิได้ ที่วิตกอยู่ก็เพียงจะห้ามถวายความเห็นว่าเหว่ซึ่งจะมีขึ้นมิได้เท่านั้น เพราะเหตุที่การใดๆ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภนก็ได้ทรงจัดไว้เป็นแบบแผนโดยเรียบร้อยแล้ว ถึงจะช้าวันไปเท่าใด การทุกสิ่งทุกอย่างก็คงจะดำเนินและดำรงไปตามทางและแบบแผนจนกว่าจะมีเวลาสามารถตรวจตราด้วยพระองค์ต่อไปอีกได้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๒๘ มิถุนายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ซึ่งเสด็จประทับอยู่ ณ เกรย์ตันฮอลนั้น ได้เสด็จกลับไปประทับ ณ แอสคอตแล้วแต่วันที่ ๒๔ พร้อมด้วยพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ และหม่อมราชวงศ์สิทธิ์ผู้ซึ่งได้โดยเสด็จไปนั้นต่อนั้นมา ก็มิได้มีการแปลกประหลาดอันใดซึ่งควรจะกราบบังคมทูลพระกรุณา นอกจากความสำราญซึ่งมีอยู่เป็นปรกติ

อนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภน ซึ่งทรงพระประชวรอยู่นั้น ได้ทราบเกล้าฯ ว่าพระแผลที่ผ่าก็หายเกือบเป็นปรกติอยู่แล้ว และเสด็จทรงรถเที่ยวได้บ้างแล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๕ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยระหว่างเวลาที่ล่วงแล้วมา ๗ วันนี้ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ได้เสด็จประทับอยู่ ณ แอสคอต ทรงเล่าเรียนโดยปรกติ มิได้มีการแปลกประหลาดอันใด

มีแต่การล่วงหน้าที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาได้ คือเมื่อปีกลายนี้ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ได้เสด็จข้ามไปปารีส แล้วเสด็จประทับอยู่ ณ หัวเมืองชายทะเลของฝรั่งเศสในฤดูร้อน ปีนี้มีกำหนดไว้ว่าจะได้เสด็จไปในวันที่ ๑๓ เดือนนี้ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจะได้เสด็จจากแอสคอตมาลอนดอน ในวันที่ ๑๑ ประทับ ณ สถานทูตนี้

ค่ำวันนั้น มิสเตอร์เวอนีจะเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรดอกไม้เพลิงที่วังแก้ว รุ่งขึ้นวันที่ ๑๒ เวลาค่ำ จะมีการประชุมเลี้ยงอาหารค่ำ ณ สถานทูตนั้น จะมีชาวยุโรปมาบ้างตามสมควร เป็นการเชิญของราชทูตสยาม กรุงลอนดอน เพื่อในการพบปะสนทนาปราศรัยกันตามธรรมเนียม บ้านใหญ่ ๆ มักจะมีกันปีละครั้งหนึ่งสองครั้ง ในครั้งนี้จึงเป็นเหตุให้เฝ้าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชด้วย รุ่งขึ้นวันที่ ๑๓ จะได้เสด็จจากประเทศอังกฤษข้ามไปกรุงปารีส จะได้เสด็จประทับอยู่ ณ สถานทูตสยามในกรุงปารีส ต่อนั้นไปในปลายเดือนนี้ จะได้เสด็จไปประพาสกรุงเบลเยี่ยม แล้วกลับมาประทับ ณ หัวเมืองชายทะเลของฝรั่งเศส แห่งใดแห่งหนึ่งยังไม่เป็นแน่ได้ การต่อไปจะได้กราบบังคมทูลพระกรุณาเพื่อทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทในภายหลัง

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๑๒ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยเมื่อวันที่ ๑๐ มิสเตอร์ทอมสันได้เชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ไปทอดพระเนตรแข่งเรือในแม่น้ำเทมส์ ณ ตำบลเฮลลี่ ครั้นวันที่ ๑๑ เวลาเช้าได้เสด็จจากแอสคอตมาลอนดอนประทับ ณ สถานทูตสยาม เวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง วันนั้น บารอน วอนไรชแมน (Baron Von Richman) ผู้เคยเฝ้าและทรงรู้จักแต่ครั้งมีการประชุม ณ สถานทูตสยาม เมื่อเดือนมีนาคมนั้น ได้เชิญเสด็จขับรถเที่ยวไปวังแก้ว และได้ทอดพระเนตรดอกไม้เพลิง แล้วขับรถกลับมาเสวยซับเปอที่บ้านท่านผู้นั้น แล้วเสด็จกลับมาถึงสถานทูตสยาม เวลา๒ยามเศษ

วันนี้เป็นวันจะได้มีการประชุมเลี้ยงอาหารค่ำ ณ สถานทูตนี้ และกำลังเตรียมการที่จะเสด็จข้ามไปปารีสในพรุ่งนี้เวลาเช้า

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

สถานทูตสยาม กรุงปารีส

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยเมื่อวันที่ ๑๒ เดือนนี้ ขณะเมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ มกุฎราชกุมาร เสด็จประทับอยู่ ณ สถานทูตกรุงลอนดอน พระยามหาโยธา ราชทูต ได้เชิญชาวต่างประเทศมาเฝ้าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร และมีการเลี้ยงอาหารค่ำ ผู้ที่ได้รับเชิญมาในวันนั้น คือ ราชทูตฝรั่งเศส ราชทูตเดนมาร์คราชทูตญี่ปุ่น ซึ่งประจำราชสำนักกรุงอังกฤษ และแอดมิราลฟรีแมนเต็ลกับข้าราชการฝ่ายสยามซึ่งเป็นชาวยุโรป มีมิสเตอร์เวอนี เสเกรตารี และมิสเตอร์ลอฟตัส อัตตชัเชในสถานทูตนั้น*(ผู้ที่มีภรรยาก็เชิญภรรยามาด้วย)* สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ได้เสด็จประทับเสวยในราว ๒ ทุ่ม พร้อมด้วยพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ ข้าราชการสยามและชาวต่างประเทศ เมื่อสิ้นการเลี้ยงแล้วมีรับสั่งปราศรัยแก่ผู้มาเฝ้าเหล่านั้น จนเวลา ๔ ทุ่มเศษ ต่างก็ถวายคำนับลากลับไป

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๓ เวลา ๕ โมง สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กับพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ ได้เสด็จจากลอนดอนโดยรถไฟแต่สเตชันวิกตอเรีย พร้อมด้วยผู้โดยเสด็จ คือ พระยาราชวัลลภานุสิษฐ์ หลวงสรสิทธยานุการ หม่อมราชวงศ์สิทธิ และข้าพระพุทธเจ้า ไปลงเรือที่ท่าโดเวอ ไปขึ้นท่ากาเลส์ฝั่งฝรั่งเศส มีข้าราชการสยามที่พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ได้ทรงจัดให้ไปคอยรับเสด็จอยู่ ๒ นายคือ พระยาสุริยานุวัตร[๑] และหลวงภักดีบรมนารถมาจัดห้องเสวยและจัดห้องรถพิเศษไว้รับเสด็จอยู่ เสด็จประทับเสวยแล้วขึ้นรถไฟต่อมาจนถึงสเตชันกาดูนอ ในกรุงปารีส เวลา ๑ ทุ่ม กับ ๑๐ นาที

---

(๑) พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) อัครราชทูต ณ กรุงปารีส

พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์[(๑)] พระองค์เจ้าประวิตรวัฒโนดม[(๒)] พระองค์เจ้ายุรฉัตรไชยากร กับข้าราชการสยาม ณ กรุงปารีสทุกนายมาคอยรับเสด็จอยู่ ได้เชิญเสด็จไปประทับ ณ สถานทูตสยาม กรุงปารีส

ในระหว่างนั้นต่อมา สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร กับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ และพระเจ้าลูกยาเธออีก ๓ พระองค์ ต่างมีพระปิติปราโมทย์ที่ได้เสด็จมาประจวบกันพร้อมอยู่ ณ สถานอันเดียวกันในสมัยหนึ่งนี้ ต่างพระองค์ทรงเล่นและสนทนาดูเป็นความพระสำราญนัก ส่วนการเที่ยวเล่นต่าง ๆ ซึ่งเป็นการนอกคฤหสถาน มีการฝึกหัดรถไบซิกล์ คือ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ได้เชิญเสด็จไปทรงซ้อมไบซิกล์ในโรงสำหรับฝึกหัด และเชิญเสด็จทรงรถไบซิกล์ไปเที่ยวตามถนนในวนะ ซึ่งพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน และข้าราชการสยามหลายนาย ได้โดยเสด็จแวดล้อมไป กับมีการเที่ยวทอดพระเนตรละคอนต่าง ๆ ในเวลาว่างอันสมควร

ส่วนการสำคัญที่มีในระหว่างนี้ คือเมื่อวันที่ ๑๔ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ได้เชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ไปทอดพระเนตรการเดินกระบวนทหาร ซึ่งได้มีในสนามแห่งหนึ่งในวนะ ซึ่งมีสำหรับการรื่นเริงในวันที่ ๑๔ เดือนกรกฎาคม ซึ่งคล้ายกับวันแรกตั้ง

---

(๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์

(๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี

ริบับลิกนี้ เคยมีธรรมเนียมมาทุก ๆ ปี เจ้าพนักงานได้ถวายที่สำหรับประทับทอดพระเนตร สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชได้เสด็จพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอหลายพระองค์ กับข้าราชการสยามหลายนาย ทอดพระเนตรอยู่จนเวลาเลิกการ

เมื่อ วันที่ ๑๘ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภน ได้เชิญชาวต่างประเทศ คือ ม. ฮาโนโต เสนาบดีว่าการต่างประเทศของฝรั่งเศส ม. บองปา เจ้าพนักงานในกระทรวงต่างประเทศหัวหน้าแผนกการค้าขาย ๑ อุปทูตจีนและอุปทูตเดนมาร์ค ซึ่งประจำการอยู่ในกรุงปารีสด้วยอีก ๒ นาย มาเฝ้าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช แล้วมีการเลี้ยงอาหารค่ำ ณ สถานทูตสยามนั้น สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เสด็จประทับโต๊ะเสวยพร้อมด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภน พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ พระองค์เจ้าประวิตรวัฒโนดม และข้าราชการสยามทั้งชาวยุโรปซึ่งรับราชการอยู่ ณ สำนักราชทูตสยาม กับผู้ที่รับเชิญมานั้น ๆ ด้วย รวม ๑๘ ด้วยกัน เมื่อเสร็จการเลี้ยงแล้ว ได้สนทนาปราศรัยกันอยู่จนเวลา ๕ ทุ่มเศษ ผู้ที่มาเฝ้าได้ถวายคำนับทูลลากลับไป

วันที่ ๑๙ เวลาบ่าย ๔ โมง ๒๕ นาที สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ได้เสด็จไปหา ม. เฟลิกซ์ฟอร์ ผู้เป็นประธานาธิบดีแห่งชาติฝรั่งเศส ณ ที่สำนักปาเลเดอเอลิเส พร้อมด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภน และพระยาราชวัลลภานุสิษฐ์ หลวงสรสิทธยานุการ พระสุริยานุวัตร อุปทูต และข้าพระพุทธเจ้า เสด็จไปโดยทางไปรเวต ทรงสนองพระองค์พลเรือนธรรมดา แต่พระยาราชวัลลภานุสิษฐ์กับหลวงสรสิทธยานุการแต่งครึ่งยศทหาร เมื่อถึงที่สำนักนั้นมีทหาร

ยืนเข้าแถวเป่าแตรรับเสด็จ เจ้าพนักงานในกระทรวงต่างประเทศผู้หนึ่งเชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชและพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภนเข้าไปพบประธานาธิบดีในห้องที่คอยรับอยู่ ประมาณ ๑๐ นาที จึงมีรับสั่งให้หาข้าราชการผู้โดยเสด็จเข้าไปทรงชักนำต่อประธานาธิบดี ฝ่ายประธานาธิบดีก็ชักนำนายทหารคนสนิทให้เฝ้าสมเด็จพระบรมโอรสา-ธิราช สยามมกุฎราชกุมาร แล้วสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชก็ลาประธานาธิบดีเสด็จกลับมา ณ สถานทูตสยาม

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

โฮเต็ลคอนติเนนเต็ล เมืองออสเตนด์

วันที่ ๒๕ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยการที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ได้เสด็จไปหาประธานาธิบดีฝรั่งเศสในวันที่ ๑๙ ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาแล้วนั้น ในวันที่ ๑๙ นั้นเวลาเย็นประธานาธิบดีฝรั่งเศสได้ให้นายทหารผู้หนึ่งนำการ์ดชื่อมาเยี่ยมตอบ ต่อนั้นมา

ประธานาธิบดีได้ถวายการเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรที่ต่าง ๆ คือเมื่อวันที่ ๒๒ ได้เชิญเสด็จไปทอดพระเนตรที่ทำพรมเจี่ยมต่าง ๆ ในเวลาบ่าย เวลาค่ำเชิญเสด็จไปทอดพระเนตร..............ประธานาธิบดีได้ถวายห้องดูของประธานาธิบดี เป็นที่ประทับ วันที่ ๒๓ ได้เชิญเสด็จไปทอดพระเนตรที่ทำเครื่องถ้วยชามต่าง ๆ ในตอนบ่าย ได้เชิญเสด็จทอดพระเนตรโรงงานเหล่านี้ มีเจ้าพนักงานในกรมท่าของฝรั่งเศสไปคอยรับเสด็จอยู่ในที่นั้น ๆ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชได้เสด็จพร้อมด้วยพระอนุชาทั้งหลาย และข้าราชการสยามหลายนาย

ในวันที่ ๒๑ หาได้มีการเชิญของอธิบดีฝรั่งเศสไม่ เพราะเป็นวันอาทิตย์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน จึงได้เชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอทุกพระองค์ และข้าราชการสยาม ลงเรือกลไฟสติมลอนช์แล่นล่องไปเที่ยวตามลำน้ำเซน ตั้งแต่เวลาเที่ยง เสวยกลางวันในเรือ จนเวลาประมาณ ๑ ทุ่มจึงแล่นกลับขึ้นมาแวะขึ้นบกที่ตำบลเซนต์อาแย เสวยค่ำแล้วเสด็จกลับทรงรถ ไปชั่วโมงหนึ่งถึงปารีส

วันที่ ๒๔ เป็นวันกำหนดที่จะเสด็จไปประเทศเบลเยี่ยม เวลาเที่ยง ๒๕ นาที พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ได้เชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ออกจากสถานทูตสยามไปสเตชันกาดูนอขึ้นรถไฟ ข้าราชการที่โดยเสด็จ คือ พระยาราชวัลลภานุสิษฐ์ หลวงสรสิทธยานุการ และข้าพระพุทธเจ้า รถไฟออกจากปารีสบ่ายโมง ๕ นาที แล่นไปตามเมืองลิล (Lille) เวลา ๒ ทุ่ม ๑๑ นาที ถึงเมือง

ออสเต็นด์ (Ostend) หัวเมืองชายทะเลของประเทศเบลเยี่ยม ซึ่งเป็นเมืองที่พระเจ้ากรุงเบลเยี่ยม[๑]เคยเสด็จประทับอยู่ในฤดูร้อน และจะรับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชที่นั่น ม. ยัคคมินส์ มารับเสด็จที่สเตชั่นแล้วเชิญมาประทับอยู่ ณ โฮเต็ลนี้

วันที่ ๒๕ เวลาบ่ายโมง ๑ ม. ยัคคมินส์ นายพลโท บริมอง (Lieutenant General Bristmont) ผู้ออกจากราชการแล้วในบัดนี้มาเฝ้าพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน เพื่อขอหารือในการเล่าเรียนฝ่ายทหารแห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และได้เฝ้าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชด้วย แล้วได้เลี้ยงอาหารกลางวันในที่ประทับ เวลาเย็น ม. ยัคคมินส์ เชิญเสด็จไปทรงพระดำเนินประพาสสถานบ้านเมือง

ในวันนั้น เวลาค่ำทุ่ม ๑ เป็นเวลาเฝ้าพระเจ้ากรุงเบลเยี่ยม สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงสนองพระองค์สั้นสำหรับเวลาเย็น ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกสยาม พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน และข้าราชการที่ตามเสด็จทั้งหมด ได้โดยเสด็จด้วยทั้ง ม. ยัคคมินส์ มีรถหลวงมารับเสด็จที่โฮเต็ล เชิญเสด็จไปที่พระราชวังที่ประทับ ณ เมืองนั้น เป็นอย่างไปรเวต พระเจ้ากรุงเบลเยี่ยมคอยรับอยู่ ณ ห้องพัก เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จไปถึง พระเจ้ากรุงเบลเยี่ยมทรงจับพระหัตถ์และมีพระดำรัสปราศรัยตามสมควร แล้วเสด็จไปสู่ที่ประทับเสวยพร้อมด้วยข้าราชการทั้งสองฝ่าย รวม ๒ ฝ่ายหมดด้วยกัน ฝ่ายเบลเยี่ยมก็ไม่มีพระบรมวงศานุวงศ์องค์ใด แต่ข้าราชการมีทั้งนั้น แต่งเครื่องเวลาค่ำประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ พระเจ้ากรุงเบลเยี่ยมทรง

---

(๑) พระเจ้าลิโอโปลด์ ที่ ๒

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกสยาม ในเวลาประทับโต๊ะที่เสวย ได้มีพระดำรัสด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเป็นอย่างสนิท และในเรื่องสำหรับเด็ก ๆ และการเที่ยวไปมาเป็นต้น เมื่อเสวยแล้วมาประชุมสนทนากันอยู่ในห้องพักประมาณ ๑๕ นาที สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชก็ทูลลากลับ พระเจ้ากรุงเบลเยี่ยมเสด็จตามส่งเกือบถึงพระทวารชั้นนอก แล้วก็มีพระดำรัสลากลับไป สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเสด็จกลับมาถึงโฮเต็ลที่พัก

วันนี้เวลาบ่ายมีกำหนดที่จะได้เสด็จออกจากเมืองนี้ไปประพาสเมืองแอนต์เวิป (Anterverp) หัวเมืองข้างเหนือในประเทศเบลเยี่ยมต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

ป.ล. ในวันนี้ เมื่อเขียนหนังสือฉบับนี้แล้ว เวลาเที่ยงแล้ว ๖๕ นาที พระเจ้ากรุงเบลเยี่ยมเสด็จขึ้นมาเยี่ยมตอบสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ณ โฮเต็ลนี้ เสด็จขึ้นมาประทับอยู่ในห้องรับแขก มีพระราชดำรัสอยู่ประมาณ ๑๕ นาที ก็เสด็จกลับไป สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ได้เสด็จลงไปรับเสด็จและส่งเสด็จจนถึงทางที่จะออกประตูโฮเต็ล และพระเจ้ากรุงเบลเยี่ยม เมื่อเสด็จมานั้น เสด็จกลับรถพระที่นั่งอย่างไปรเวต ทรงฉลองพระองค์พลเรือน (ฟรกโค้ต) มีราชองครักษ์แต่งอย่างพลเรือนตามเสด็จมาด้วยคนหนึ่ง

พระราชอาญาไม่พ้นเกล้า ฯ หนังสือฉบับนี้เขียนไม่เรียบร้อยสมควรที่เป็นหนังสือกราบบังคมทูลพระกรุณา เป็นเพราะเขียนในระหว่างวุ่นเดินทางอยู่ และรีบที่จะให้ทันคราวเมล์ด้วย ขอพระราชทานพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ เป็นที่พึ่ง

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

โฮเต็ลเบลิวู กรุงบรัสเสลส์

วันที่ ๓ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบถวายบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยเมื่อวันที่ ๒๖ เดือนพฤษภาคม ซึ่งเป็นวันที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร จะเสด็จจากเมืองออสเตนด์ไปเมืองแอนต์เวิปนั้น เวลากลางวัน สมเด็จพระเจ้ากรุงเบลเยี่ยมเสด็จมาเยี่ยม ครั้นเสด็จกลับ ก็เสวยกลางวัน เสร็จแล้วเสด็จจากโฮเต็ลไปสเตชันรถไฟ พบราชองครักษ์ในสมเด็จพระเจ้ากรุงเบลเยี่ยมไปคอยรับอยู่ที่นั่น ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงเบลเยี่ยมมีรับสั่งให้ไปส่งเสด็จที่สเตชัน และเจ้าพนักงานรถไฟได้จัดรถสำหรับราชการหลังหนึ่งถวายเป็นรถพระที่นั่ง เพื่อจะได้พ่วงไปตลอดเวลาเดินทางในประเทศเบลเยี่ยม มีพนักงานกำกับไปด้วยผู้หนึ่ง

ตลอดทาง และ ม. ยัคคมินส์ได้โดยเสด็จไปด้วยตลอดในประเทศเบลเยี่ยม เวลาบ่าย ๔ โมง ๓๖ นาที รถไฟออกจากสเตชันเมืองออสเตนด์ ถึงสเตชันเมืองแอนต์เวิปเวลาทุ่ม ๑ มีนายทหาร ๒ นาย คือ ผู้หนึ่งเป็นเอดิกงของผู้บัญชาการทหาร ผู้หนึ่งเป็นเจ้าพนักงานเรือสำหรับเที่ยวตรวจราชการทหารในลำน้ำ มารับเสด็จอยู่ที่สเตชัน แล้วเสด็จไปประทับ ณ โฮเต็ล เสนต์ แอนโตนี

วันที่ ๒๗ เวลาเช้า เสด็จลงเรือกลไฟสติมลอนช์ ซึ่งเป็นเรือตรวจการของกรมทหาร และนายทหารทั้ง ๒ นั้นโดยเสด็จด้วย แล่นไปตามลำน้ำ ทอดพระเนตรป้อม ๒ แห่ง ซึ่งตั้งอยู่ริมน้ำในพวกป้อมซึ่งเป็นที่รักษาบ้านเมืองชั้นกลาง เสวยกลางวันในเรือ แล้วแล่นเรือกลับมาเสด็จขึ้นรถไปทอดพระเนตรป้อมและปราการและโรงทหาร สำหรับป้อมนั้นเป็นพวกป้อมซึ่งตั้งอยู่ที่แนวปราการเป็นที่ป้องกันชั้นในแห่งหนึ่ง แล้วเสด็จกลับมาแวะทอดพระเนตรศาลากลาง (Town Hall) และวัดใหญ่ในเมืองนั้น แล้วเสด็จกลับโฮเต็ล

วันที่ ๒๘ เวลาเช้าเสวยแล้ว เสด็จขึ้นรถไปประพาสสถานบ้านเมืองและตามร้านขายแห่ง แล้วไปทอดพระเนตรสวนสัตว์อยู่จนเวลาจวนเที่ยง แวะเสวยกลางวันในที่ใกล้ ๆ นั้น แล้วเสด็จขึ้นรถไฟเวลาเที่ยงแล้ว ๕๕ นาที รถไฟออกจากสเตชันเมืองแอนต์เวิปไปเมืองสะปา (Spa) เป็นเมืองตั้งอยู่ในระหว่างป่าไม้และเนินเขา เป็นที่อากาศดี มีน้ำพุน้ำแร่อยู่หลายแห่ง และพระนางเจ้าแห่งกรุงเบลเยี่ยมเสด็จไปประทับอยู่ที่นั่นในเวลาฤดูร้อน ถึงเวลาบ่าย ๔ โมง ๕๐ นาที เสด็จไปประทับอยู่ ณ โฮเต็ลบริตานี ภรรยา ม. ยัคคมินส์และบุตรชาย ๒ คน

กับบุตรเขยไปจัดการคอยรับเสด็จอยู่ที่โฮเต็ลนี้ ในค่ำวันนั้นได้เชิญ ม. ยัคคมินส์ทั้งภรรยาและบุตรชายบุตรเขย มาเลี้ยงอาหารค่ำที่โฮเต็ล

วันที่ ๒๙ เวลาเช้าได้เสด็จประพาสโรงสำหรับทำไว้เป็นที่อาบน้ำและดื่มน้ำแร่ ซึ่งเป็นที่นับถือว่าเป็นยาทำให้มีความสบายแก่ร่างกาย สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ได้ลองสรงและเสวย แล้วกลับมาโฮเต็ล วันนั้นเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กับพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ได้เสด็จไปเฝ้าพระนางเจ้าแห่งกรุงเบลเยี่ยม พร้อมกับ ม. ยัคคมินส์ และพระยาราชวัลลภานุสิษฐ์ เสด็จกลับจากนั้นแล้ว ขึ้นทรงรถขับ ขึ้นไปตามเนินเขา ประพาสลำเนาป่าไม้และแวะทอดพระเนตรน้ำพุหลายแห่ง แล้วแวะเยี่ยม ม. ยัคคมินส์และบุตรภรรยาที่บ้าน ซึ่งพักอยู่ริมทางที่ผ่านลงมาจากเนินเขา แล้วเสด็จกลับโฮเต็ล เวลาค่ำ ม. ยัคคมินส์เชิญเสด็จไปเสวยที่บ้านนั้นพร้อมด้วยข้าราชการฝ่ายไทยที่ตามเสด็จ และภรรยากับบุตรทั้งหลายของ ม. ยัคคมินส์หมดด้วยกัน

วันที่ ๓๐ ต้องตื่นพระผธมและเสวยแต่เช้า แล้วเสด็จไปสเตชันรถไฟเพื่อจะไปเมืองลิเยช์ (Liege) ทางชั่วโมงเศษ เวลาเช้าโมง ๑ กับ ๑๕ นาที รถไฟออกจากสเตชันนั้นถึงเมืองลิเยช์แล้ว เสด็จไปทอดพระเนตรการทำปืนใหญ่ และการขุดแร่ที่...........

ได้ทอดพระเนตรโรงงานต่าง ๆ เป็นอันมาก ตั้งปืนที่ทำในที่นั้นทุกชนิด และได้ลองยิงปืนล้อแต่แกปเปล่า และเขาถวายให้ทรงยิงด้วย โรงงานเหล่านั้นเป็นที่ใหญ่เช่นอาร์มสตรองในเมืองอังกฤษเป็นต้น ทำ

ตั้งแต่การขุดแร่ ถลุงแร่ หลอมเหล็ก ขึ้นไปทุก ๆ ชั้นจนทำเป็นชิ้น เวลาเสด็จทอดพระเนตรจากโรงนั้นไปโรงนี้ เสด็จด้วยรถไฟสำหรับการในโรงงานของเขาซึ่งมีทางไปมาตลอด ใช้คนทำงานกว่าหมื่นคน และได้เสด็จลงไปทอดพระเนตรบ่อถ่านหินบ่อหนึ่งลึก ๕๔๑ มิเตอร์ ประมาณฟิต ๑๗๐๐ ฟิต เมื่อจะลงไปต้องเปลื้องเครื่องทรงสวมเสื้อคนงาน เพราะในนั้นเปื้อนเปรอะที่สุด และลงไปด้วยลิฟต์ (Lift) ตามช่องที่ทำตรงลงไป และไปมีถนนหนทางที่ขุดหาถ่านหินอยู่ใต้แผ่นดิน ในลิฟต์ลงไปได้เพียง ๘ คน คือ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน กับพวกข้าพระพุทธเจ้าอีก ๓ คน และนาย ๆ ในพวกเจ้าของเป็นผู้พาอีก ๓ คน ม. ยัคคมินส์และคนทั้งหลายยืนถวายเฝ้าอยู่ข้างบน เมื่อทอดพระเนตรการเสร็จแล้ว ได้เสวยกลางวันที่นั่น เจ้าของรับรองอย่างแข็งแรงตามธรรมเนียมของผู้ค้าขายที่จะรับแขกให้กว้างขวาง และได้ทูลถวายปืนล้อกระบอกที่ลองยิงแด่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชกระบอกหนึ่ง เป็นปืนอย่างถอดแยกขนบรรทุกหลังสัตว์ได้ สำหรับใช้ในป่าเขาในเมืองคองโก (Congo) ซึ่งเป็นเมืองของพระเจ้ากรุงเบลเยี่ยม อยู่ในประเทศอาฟริกา ราคากระบอกละ ๑๖๐ ปอนด์ ในเรื่องนี้พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ทรงพระดำริว่า จะส่งเงินโดยพระนามแห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ไปประทานแก่โรงพยาบาลหรือโรงเลี้ยงเด็กซึ่งจะมีไว้สำหรับคนงานในที่ทำการนั้น ๆ ให้พอสมควรเป็นทางตอบแทน ครั้นเสวยเสร็จแล้วได้เสด็จออกจากที่นั่นขึ้นรถไปทอดพระเนตรที่ทำเครื่องแก้วต่าง ๆ อีกแห่งหนึ่ง ใกล้ ๆ กันกับที่ทำเครื่องเหล็กนั้น ในที่ทำเครื่อง

แก้วนี้ก็เป็นโรงงานใหญ่แห่งหนึ่ง แล้วเสด็จกลับยังโฮเต็ลที่ประทับ ณ เมืองสะปาตามเดิม

วันที่ ๓๑ เวลา ๕ โมง ๑๕ นาที ได้เสด็จโดยรถไฟไปลงที่เมืองลิเยช์ แล้วเสด็จโดยรถม้าไปที่ตำบลโชด์ฟองเตน (Chaudfontaine) ของลิเยช์ ขึ้นทอดพระเนตรป้อมที่ตำบลนั้น เป็นป้อมหนึ่งในพวกป้อมอย่างใหม่ ซึ่งทำขึ้นสำหรับป้องกันรอบเมืองลิเยช์ซึ่งเป็นด่าน.........หน้าศึก แล้วเสด็จกลับขึ้นรถไปทอดพระเนตรที่ทำปืนเล็กแห่งหนึ่ง ที่ตำบลแฮร์สแตล (Herstal) เป็นบริษัทชื่อว่า " Manufacture Royale d'arme " เป็นที่ตั้งทำปืนที่สำหรับใช้ในประเทศเบลเยี่ยม และส่งขายไปประเทศอื่น ได้ทอดพระเนตรโรงงานต่าง ๆ ทั้งการไม้ คือทำรางปืน และการเหล็กคือทำกระบอกเครื่องปืน แต่หามีการถลุงแร่ในที่นี้ไม่ เพราะใช้เหล็กที่ได้มาจากคอกเกอริล และการตรวจเครื่องปืนและปัสตันต่าง ๆ ตลอดถึงที่ที่สำหรับยิงลองเมื่อคุมเสร็จแล้ว ได้ทรงยิงลองในที่ที่สำหรับยิงตรวจด้วย และเจ้าของบริษัทได้ทูลถวายปืนประทับบ่าอย่างใหม่ เป็นปืนเมาเซอ ทำสำหรับอริปไตยเมืองฝรั่งเศสและสวิสเซอร์แลนด์ใช้ แด่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กระบอกหนึ่ง ราคาประมาณกระบอกละ ๒ ปอนด์ ทอดพระเนตรเสร็จแล้ว เสด็จกลับมาประทับ ณ โฮเต็ลเมืองสะปา

วันที่ ๑ สิงหาคม เวลาเช้า เสด็จไปเยี่ยมและลาบุตรภรรยา ม. ยัคคมินส์..............แล้วเสด็จแวะสรงน้ำแร่อีกครั้งหนึ่ง แล้วเสด็จมาเสวยกลางวัน ณ ที่ประทับ ถึงเวลาบ่าย ได้เวลารถไฟจะออกไปกรุงบรัสเสลส์ เสด็จไปสเตชัน บุตรเขยและบุตรของ ม. ยัคคมินส์ ไปส่ง

เสด็จถึงสเตชั่น แต่ตัว ม. ยัคคมินส์ยังตามเสด็จไปกรุงบรัสเสลส์ด้วย เวลาบ่าย ๒ โมง ๔๕ นาที รถไฟออกจากสเตชั่นเมืองสะปา ถึงกรุงบรัสเสลส์เวลาย่ำค่ำแล้ว ๑๖ นาที มาประทับ ณ โฮเต็ลนี้ เมื่อเสวยค่ำแล้ว ม. ยัคคมินส์เชิญเสด็จเที่ยวทรงพระดำเนินประพาสสถานบ้านเมือง เวลาประมาณ ๔ ทุ่มเสด็จกลับ.

วันที่ ๒ เวลาบ่าย ๒ โมง เสด็จทอดพระเนตรโรงเรียน ทบ. ในกรุงบรัสเสลส์ ซึ่งพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ได้ทรงมุ่งหมายจะได้เป็นที่ทรงเล่าเรียนวิชาฝ่ายทหารแห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และได้ทรงตรวจตราไว้โดยละเอียดนั้น เมื่อเสด็จทอดพระเนตรทั่วแล้ว เสด็จขึ้นรถผ่านมาส่งการ์ดพระนามและชื่อข้าราชการผู้โดยเสด็จทั้งปวงเยี่ยมเสนาบดีผู้บัญชาการยุทธนาการ แล้วเสด็จกลับโฮเต็ล

วันนี้เวลาบ่าย..............โมง..............ได้เสด็จจากกรุงบรัสเสลส์ไปกรุงปารีส

ในการที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จประพาสประเทศเบลเยี่ยมครั้งนี้อยู่ข้างพอประมาณ และทรงพระสำราญทั้งเสวยพระอาหารได้มากกว่าธรรมดา คงเป็นด้วยความเหนื่อยในการเดินทางและการไปมาต่าง ๆ แต่พระกำลังไม่สู้เต็มที่ ต้องลดหย่อนการทรงพระอักษรมากรุงเทพ ฯ บ้าง ถวายเวลาให้ผ่อนพักพระอิริยาบถเพื่อพระสำราญในการงานต่าง ๆ ที่ได้เสด็จทอดพระเนตรทั้งปวงนี้ก็พอพระทัยและเข้าพระทัยได้มาก เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าพอแก่พระกำลังและพระชนมายุอยู่แล้ว อนึ่ง ได้ทรงแสดงความพอพระทัยในประเทศเบลเยี่ยมและเมือง

สะปา เป็นอย่างมากแก่ ม. ยัคคมินส์และภรรยา เพราะฉะนั้น ม. ยัคคมินส์และภรรยาและบุตรดูมีความปิติยินดีมาก ในการเสด็จประพาสคราวนี้ ม. ยัคคมินส์ ทั้งครอบครัว รับรองเป็นธุระโดยแข็งแรง ตัวและบุตรชาย ๒ คน ทั้งบุตรเขย ผลัดเปลี่ยนกันมานำเสด็จในการที่เสด็จไปในที่ต่าง ๆ จนตลอดเวลาที่เสด็จอยู่ ณ เมืองสะปา

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขาซึ่งโปรดเกล้าฯ พระราชทานไปแต่วันที่ ๑๙ ฉบับ ๑ วันที่ ๒๐ สองฉบับในเดือนมิถุนายน ได้ทราบเกล้า ฯ ทุกประการแล้ว เป็นพระมหากรุณายิ่งล้นพ้นเกล้า ฯ พระราชทานอันใดจะทำให้ข้าพระพุทธเจ้ายินดีปิติ ชุ่มชื่นน้ำใจยิ่งไปกว่าพระราชทานพระบรมราชานุญาตดังนี้ก็น้อยนัก เสมอดังได้รับพระราชทานช่วงทางที่จะได้ความซื่อตรงสวามิภักดิ์ที่จะสนองพระเดชพระคุณดำเนินไปโดยด่วนสะดวก ตราบเท่าถึงเวลาสิ้นชีวิตแห่งข้าพระพุทธเจ้า ถ้ามีข้อความอันใดที่ควรจะกราบบังคมทูลพระกรุณาแล้ว จะได้กราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทโดยทันที

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

ป.ล. ข้อความที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาข้างต้นนี้ ยังบกพร่องอยู่คือเสนาบดีกรมยุทธนาธิการในบัดนี้หาอยู่ในกรุงบรัสเสลส์ไม่ มีที่ไปเสีย ณ หัวเมืองแห่ง ๑ ได้มอบการ์ดชื่อไว้แก่เอดิกงให้มาถวายแทน

และปฏิบัติการแทน ที่เสด็จไปส่งการ์ดพระนาม คือตอบการ์ดชื่อ ที่ได้มอบแก่เอดิกงให้นำมาถวายนั้น

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

ที่พัก ณ ตำบลเตรแกสเต็ล

แขวงลานิยอง หัวเมืองชายทะเลฝรั่งเศส

วันที่ ๘ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบถวายบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยเมื่อวันที่ ๓ เดือนนี้ เป็นวันที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร จะเสด็จกลับจากกรุงบรัสเสลส์ไปปารีส เวลาเสวยกลางวันแล้วเสด็จไปสเตชันรถไฟ กัปตันดูรูถต์ เอดิกงของเสนาบดีผู้บัญชาการยุทธนาธิการ กับกงสุลสยามที่ประจำกรุงบรัสเสลส์ ตามส่งเสด็จที่สเตชั่นทั้ง ม. ยัคคมินส์ด้วย ได้ไปส่งเสด็จและทูลลากลับไปเมืองสะปา เวลาเที่ยงแล้ว ๔๕ นาที รถไฟออกจากสเตชันกรุงบรัสเสลส์ ถึงกรุงปารีสเวลาย่ำค่ำ ๑๐ นาที เสด็จไปประทับ ณ สถานทูตสยาม เวลาค่ำวันนี้ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ได้เชิญสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และพระอนุชาทุกพระองค์ไปทอดพระเนตรละคอนอีกหนหนึ่ง

วันที่ ๔ เป็นวันกำหนดที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กับพระเจ้าลูกยาเธอ ๒ พระองค์ เสด็จไปประทับอยู่ ณ หัวเมืองชายทะเลฝรั่งเศส มิสเตอร์ทอมสันได้ล่วงหน้าพาครอบครัวไปจัดหาบ้านไว้รับเสด็จ ณ ตำบลเตรแกสเต็ล (Tregastel) ใกล้ลานิยอง (Lannion) ชายทะเลด้านตะวันตกฝั่งเหนือ (Cotes du Nord) เวลาเช้าพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ได้เชิญเสด็จออกจากสถานทูตสยาม ข้าราชการผู้จะไปประจำอยู่ ณ ที่นั้น คือ พระยาราชวัลลภานุสิษฐ์ หลวงสรสิทธยานุการ หม่อมราชวงศ์สิทธิ์[๑] และข้าพระพุทธเจ้า ไปขึ้นรถไฟ ณ สเตชัน แต่นายแพทย์ยาร์ กับผู้ถวายพระอักษรนั้น ล่วงหน้าไปพร้อมกับมิสเตอร์ทอมสันแล้ว เวลาเช้า ๒ โมง ๓๕ นาที รถไฟออกจากกรุงปารีส ถึงตำบลปลูอาเร (Plouar'st) เวลา ๒ ทุ่มเปลี่ยนรถไฟ พบมิสเตอร์ทอมสันกับนายแพทย์ยาร์ พากรมการผู้รักษาแขวงฝั่งเหนือนั้นผู้หนึ่งตำแหน่งสัปปรีเฟกต์ มาเฝ้าที่รถไฟ แล้วตามเสด็จไปด้วย อีก ๒๕ นาทีถึงลานิยอง เสด็จไปประทับ ณ โฮเต็ล พักอยู่คืนหนึ่ง ในการที่กรมการผู้นี้มารับเสด็จเป็นการโดยคำสั่งของอธิบดีฝรั่งเศส แต่เดิมว่าจะจัดการอย่างเอิกเกริก คิดจะทำประตูป่าและตกแต่งต่าง ๆ รับที่เตรแกสเต็ล แล้วมิสเตอร์ทอมสันจึงได้บอกเลิกเสีย ว่าเป็นการจะเสด็จมาประทับอยู่โดยเงียบแท้ จึงตกลงเป็นงดการที่จะจัดนั้น

วันที่ ๕ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ เสด็จด้วยรถม้าจากลานิยอง ขับเลียบไปตามทางระหว่างเนินเขา ประมาณชั่วโมงครึ่ง ถึงตำบลเตรแกสเต็ล เสด็จประทับในวิลลาแห่งหนึ่งริมทะเล ชื่อ (Villa Chareton) กับหม่อม

---

(๑) พระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร (สิทธิ์ สุทัศน์)

ราชวงศ์สิทธิ์ และครอบครัวมิสเตอร์ทอมสัน พวกข้าพระพุทธเจ้า ๓ คน กับนายแพทย์ กับผู้ถวายพระอักษร ตั้งพักอยู่ในที่แห่งหนึ่งเกี่ยวข้องแก่ศาสนาคล้ายกับศาลาวัด แต่เขาจัดรับคนสำหรับเที่ยวชายทะเลให้อาศัยเช่นโฮเต็ล ใกล้กับวิลลาที่ประทับแลเห็นกันอย่างประมาณ ๑๐ วา ที่ตำบลนั้นเป็นที่เงียบสงัด มีหมู่บ้านและหาดทราย มีบ้านไปรเวตสองสามบ้าน นอกจากนั้นเป็นราษฎรหาปลาอยู่เป็นหย่อม ๆ อากาศดี ชัยภูมิคล้ายกับเกาะสีชัง ข้าพระพุทธเจ้าให้คิดถึงโดยเสด็จพระราชดำเนินประพาสเกาะสีชังนั้นเนือง ๆ และข้างวิลลาที่ประทับนั้นได้แลเห็นโปลิศคนหนึ่งบ้างบางทีสองคนมาประจำอยู่ บางเวลาก็หายไป สืบได้ความว่าเขามีอยู่ตามธรรมดาเสมอ ไม่ใช่จัดเป็นการวิเศษเฉพาะคราวนี้ บางทีก็เที่ยวเดินตรวจไปตามละแวกบ้าน

สมเด็จและพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๒ พระองค์ ประทับอยู่โดยพระสำราญ เมื่อเสด็จไปถึงแล้ว วันรุ่งขึ้นก็ได้ทรงพระอักษรฝรั่งเศสในเวลาเช้า ๓ โมงถึงเที่ยง เวลาบ่ายมิสเตอร์ทอมสันเชิญเสด็จเที่ยวประพาสหาดทรายและลงสรงน้ำทะเล ท่องน้ำเที่ยวช้อนกุ้งด้วยสวิงบ้าง แต่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ยังประชวรไข้อยู่ เป็นพระโรคคางทูมและมีไข้ด้วย พอคลายพระประชวร สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอก็เสด็จกลับจากประพาสกรุงเบลเยี่ยมและถึงเวลาเดินทางมา ณ ที่ที่ประทับอยู่ลานิยองตลอดมาจนถึงวันนี้ด้วย ทรงสบายขึ้นทุกวัน ไข้สิ้นแล้ว เป็นแต่ต้องระวังอย่าให้กลับอีกเท่านั้น เมื่อประชวรอยู่ก็ไม่มากมายอันใดนัก วันนี้เช้าหมออนุญาตให้ออกไปประทับเอาอากาศนอกบ้านได้ เวลาบ่ายจะต้องให้

กลับบรรทมในพระที่อีก เพื่อจะระวังต่อไป เห็นด้วยเกล้าฯว่าคงจะหายประชวรเป็นปรกติในเร็ววันนี้ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภน เมื่อส่งเสด็จถึงที่นี่แล้วก็เสด็จกลับ และข้ามไปกรุงลอนดอนในวันที่ ๖ กำหนดสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจะประทับอยู่ ณ ที่นี้ต่อไปจนถึงกลางเดือนกันยายน จึงจะเสด็จกลับไปอิงแลนด์

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

ที่พัก ณ ตำบลเตรแกสเต็ล

แขวงลานิยอง หัวเมืองชายทะเลฝรั่งเศส

วันที่ ๑๖ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบถวายบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยในระหว่างนี้ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ยังคงเสด็จประทับอยู่ ณ ตำบลนี้ พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ายริพัตรสุขุมพันธุ์ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ต่างพระองค์ทรงพระสำราญ

อยู่เป็นปรกติ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ซึ่งทรงพระประชวรไข้ดังได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาแต่ก่อนนั้น บัดนี้หายประชวรเป็นปรกติแล้ว และไม่มีการสิ่งใดสำคัญ ได้ทรงพระอักษรฝรั่งเศสพร้อมกันทั้ง ๔ พระองค์ เวลาว่างก็เสด็จเที่ยวเล่นอยู่ตามหาดทราย และเนินเขาตามธรรมดา เมื่อวันที่ ๑๔ มิสเตอร์ทอมสันได้เชิญเสด็จไปประพาส ณ ตำบลเตรกิเย (Treguier) ครั้งหนึ่งเสด็จกลับรถม้าและผลัดกันลงทรงไบซิกล์บ้าง ทางประมาณ ๓ ชั่วโมง ได้ประพาสตามหมู่บ้านและทอดพระเนตรวัดเก่าในตำบลนั้นแห่งหนึ่ง และได้แวะทอดพระเนตรเรือตอร์ปิโดลำหนึ่งที่เขามีอยู่ ณ ที่นั้น เสด็จกลับถึงเตรแกสเต็ลเวลาประมาณทุ่มหนึ่ง

อนึ่ง ได้ทราบเกล้า ฯ ว่าอธิปไตยฝรั่งเศสได้สั่งมาถึงสัปปรีเฟกต์ผู้รักษาการในแขวงลานิยอง ให้จัดพนักงานลับ ๆ มาคอยสืบสวนดูและระวังผู้คนที่จะแปลกปลอมมาในหมู่บ้านเตรแกสเต็ล ในขณะเสด็จมาประทับอยู่ในที่นี้ เพื่อระวังมิให้มีเหตุการณ์สิ่งใด ซึ่งเขาเคยระวังแก่เจ้านายชาติอื่นที่เคยไปมาในเมืองฝรั่งเศส พนักงานผู้นั้นได้มาพบกับมิสเตอร์ทอมสันพูดจากัน และให้ชื่อให้ตำบลบ้านไว้ เมื่อจะต้องการเรียกมาปรึกษาหารือการสิ่งใดก็ได้ทุกเวลาต้องการ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

เตรแกสเติล แขวงลานิยอง

หัวเมืองชายทะเลฝรั่งเศส

วันที่ ๕ กันยายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ และพระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ทั้ง ๔ พระองค์ ในระหว่างที่เสด็จประทับอยู่ ณ ตำบลนี้ โดยพระสำราญเป็นปรกติ มิได้มีการแปลกประหลาดอันใด การทรงพระอักษรภาษาฝรั่งเศสก็ได้ทรงอยู่เสมอ และได้เพิ่มเวลามากขึ้นกว่าเดิมชั่วโมงหนึ่ง คือ ตั้งแต่ ๒ โมงเช้าถึงเที่ยง เป็นวันละ ๔ ชั่วโมง

ส่วนการเล่นและเที่ยว ซึ่งเป็นพระอิริยาบถอันต้องทรงประพฤติเสมอก็มีอยู่ตามธรรมดา คือ ลงเรือพายเล่นริมๆ หาดทราย เล่นทรายและจับกุ้งปลา และทรงรถไบซิกล์บ้าง มีเวลาเสด็จประพาสในที่ไกลๆ จากตำบลนี้บ้างบางเวลา คือ Mayor นายบ้านตำบลนี้ได้เชิญเสด็จไปจับกุ้งตามริมชายทะเลที่ติดต่อกันกับที่นี้ ๒ คราว กับเมื่อวันที่ ๒๕ เดือนก่อนได้เสด็จประพาสตำบลมอเล (Morlaise) และประทับแรมที่สางต์ปอล์ เดอเลยอง (Saint Pol de Leon) คืนหนึ่ง รุ่งขึ้นเสด็จกลับทางลานิยอง และ

เมื่อวันที่ ๓๑ ได้เสด็จประพาสตำบลตองเกเด (Tonquédie) อีกเวลาหนึ่ง กำหนดจะเสด็จกลับไปอิงแลนด์ ออกจากที่นี้วันที่ ๘ เวลาเช้าไปประทับเสนต์มาโล (St. Malo) คืนหนึ่ง รุ่งขึ้นเวลากลางวันเสด็จประพาสในเมืองเสนต์มาโล เวลาค่ำจะได้เสด็จลงเรือที่นั่นข้ามไปขึ้นเสาแธมป์ตัน (Southampton) ขึ้นรถไฟต่อไปจนถึงแอสคอต ในวันที่ ๑๐ จะได้เสด็จประทับ ณ ที่นั้นด้วยกันทั้ง ๔ พระองค์

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๑๓ กันยายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยการที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธออีกสองพระองค์ จะเสด็จกลับยังประเทศอิงแลนด์ ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาแต่วิกก่อนนั้น เมื่อถึงเวลาเสด็จกลับ การต้องเปลี่ยนแปลงคลาดเคลื่อนไปบ้าง ด้วยเหตุพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์

มามีพระประชวรขึ้นในขณะนั้น คือเมื่อวันที่ ๖ เวลาค่ำ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ทรงบ่นอยู่ว่าหนักพระเศียร นายแพทย์ยาร์จึงตรวจดู สงสัยเพียงว่าจะเป็นหวัด จึงทูลให้เข้าพระที่บรรทมเสีย ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๗ เวลาเช้ามีพระอาการพระองค์ร้อน และแลเห็นที่ต้นพระหนุบวมสิ้น ๆ ก็พากันสงสัยว่าจะประชวรเป็นคางทูม ติดตามฤดูที่มีผู้เป็นกันมามากแล้ว ในค่ำวันนั้นนายแพทย์ยาร์ตรวจดูอีก เห็นแน่ว่าประชวรคางทูม แต่เป็นอย่างอ่อนที่สุด ครั้นเวลารุ่งเช้าพระอาการไข้ก็น้อยลง แต่ต้นพระหนุเห็นบวมปรากฏถนัด มิสเตอร์ทอมสันกับนายแพทย์ยาร์จึงปรึกษาตกลงกันเห็นว่าจะตามเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชไปยังมิได้ ควรต้องให้เสด็จประทับอยู่ในที่นั้นก่อนกว่าจะหายประชวร จึงเชิญเสด็จแต่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ออกจากเตรแกสเต็ล พร้อมด้วยพระยาราชวัลลภานุสิษฐ์ หลวงสรสิทธยานุการ หม่อมราชวงศ์สิทธิ์ และข้าพระพุทธเจ้า ในเวลาเช้า ๓ โมง ไปลานิยองขึ้นรถไฟไปเสนต์มาโล เสด็จประทับอยู่แรม ณ โฮเต็ลซาโตบริยองค์คืนหนึ่ง รุ่งขึ้นวันที่ ๙ เสด็จประพาสสถานต่าง ๆ บางแห่ง ครั้นเวลาค่ำแล้ว เสด็จลงเรือฮีลดาซึ่งจะข้ามไปอิงแลนด์ เวลายามเศษเรือออกจากท่า รุ่งขึ้นวันที่ ๑๐ เวลาเช้า ๔ โมง ถึงเสาแธมป์ตัน เสด็จขึ้นรถไฟมากรุงลอนดอน ถึงวอเตอลูสเตชันเวลาบ่ายโมง ๓๕ นาที เชิญเสด็จมาประทับอยู่ ณ สถานทูตนี้ เพราะยังเสด็จไปแอสคอตไม่ได้ ด้วยมิสเตอร์ทอมสันยังต้องอยู่พิทักษ์รักษาพยาบาลพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ อยู่กับนายแพทย์ ณ เตรแกสเต็ล และมิสเตอร์ทอมสันเมื่อมาส่งเสด็จทางนี้แล้ว ก็ข้ามกลับไปอยู่เตรแกสเต็ลด้วยต่อไป

แต่พระอาการที่ประชวรนั้นไม่มากมายอันใด เป็นแต่ต้องระวังให้เสด็จอยู่ในพระที่และห้ามการเดินทาง กับกลัวจะติดสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชด้วยเท่านั้น คงจะหายพระประชวรได้ในไม่ช้านัก ฝ่ายสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชและพระอนุชาทั้งสองพระองค์ ซึ่งเสด็จมาประทับอยู่ ณ สถานทูตนี้ก็มีพระสำราญอยู่โดยปรกติ และจะต้องประทับอยู่ ณ ที่นี้ตลอดไปจนถึงวันที่ ๒๑ กันยายนนี้ ซึ่งเป็นวันเคยมีการประชุมเลี้ยง และถวายชัยมงคลในการเฉลิมพระชนมพรรษา ณ สถานทูตนั้น

อนึ่ง เมื่อวันรุ่งขึ้นที่เป็นวันสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจะเสด็จกลับจากเตรแกสเต้ลนั้น Mayor อำเภอ ณ ตำบลนั้น ได้มาเฝ้าเยี่ยมเยียนและส่งเสด็จ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชได้มีพระดำรัสขอบใจตามธรรมเนียม และพระราชทานของที่ระลึก ที่พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภนได้ทรงจัดส่งไปถวายนั้นด้วย และฝากไปพระราชทานกรมการกับผู้สอดแนมที่เคยมาเฝ้าและระวังเหตุการณ์อีกสองนาย

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ
ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน
วันที่ ๒๐ กันยายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยในระหว่างนี้ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ยังเสด็จประทับอยู่ ณ สถานทูตนี้ ด้วยความพระสำราญ แต่พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์นั้น ข่าวว่าพระอาการที่ประชวรพระโรคคางทูมนั้นหายแล้ว มิสเตอร์ทอมสันยังเชิญเสด็จเที่ยวอยู่ในเมืองฝรั่งเศส กำหนดว่าจะเชิญเสด็จข้ามกลับมาอิงแลนด์ในวันนี้ การอื่น ๆ ก็มิได้มีสิ่งประหลาด

มีอยู่เรื่องหนึ่งซึ่งพอจะกราบบังคมทูลพระกรุณาถึงเหตุผลให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ในบัดนี้ คือ เรื่องที่มิสเตอร์ทอมสันกล่าวว่าเห็นพระอิริยาบถของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช มีพระโทโสร้ายฉุนเฉียวแปลกขึ้น และอ้างเอาว่าเห็นเป็นเพราะข้าราชการทหารทั้งสองพนอเกินไป ตามที่พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาแล้วแต่เดือนมิถุนายนนั้น เรื่องนี้เป็นการช้านานมาแล้ว เกิดขึ้นตั้งแต่ราวเดือนพฤษภาคม แต่ข้าพระพุทธเจ้ามิได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาแต่ก่อน ด้วยเหตุที่ยังช่วยพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณสืบสวนและสังเกตพิจารณาตรวจตราอยู่ ทั้งไม่ใช่เหตุอันร้ายแรงที่จะทำให้เสียได้รวดเร็วอันใด และเป็นสิ่งที่ต้องพิจารณาสังเกตไปช้า ๆ โดยสุขุมด้วย

การเรื่องนี้ ก่อนที่จะมีเสียงจากมิสเตอร์ทอมสัน ข้าพระพุทธเจ้าก็มิได้ทราบระแคะระคายอันใด มาเมื่อวันที่ ๑๓ เดือนกรกฎาคม สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ได้เสด็จไปถึงกรุงปารีสวันแรกนั้น พระเจ้าน้อง

ยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน จึงได้มีรับสั่งเล่าถวายแด่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และแก่พวกข้าพระพุทธเจ้า ว่ามิสเตอร์ทอมสันเขาทูลมายังพระองค์ท่านดังนั้น พระองค์ท่านจึงได้กราบบังคมทูลเข้ามากรุงเทพฯ แล้วก็ทรงซักไซ้ไล่เลียงทั่วกันในวันต่อ ๆ มา และข้าพระพุทธเจ้าก็แลหาเหตุผลอันใดมิได้ในเวลานั้น ทั้งคิดอ่านสอบสวนตรวจจับพระอิริยาบถต่อๆ มา ก็ยังมิได้ความที่แน่จริงพอจะเป็นหลักเป็นเหตุได้ มาในชั้นหลังนี้มีขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เมื่อตอนเสด็จไปประทับ ณ เตรแกสเต็ลนี้ วันจวนจะออกจากที่นั้น มิสเตอร์ทอมสันได้จดหมายกราบทูลไปยังพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน อีกฉบับหนึ่ง มีเรื่องย่นๆ อย่างเดียวกันกับครั้งก่อน และมีคำอธิบายแปลกขึ้นว่า เช่นกับเขาทูลให้เสด็จออกเที่ยวข้างนอก ก็ไม่โปรดที่จะไป เป็นข้อความมีตัวอย่างเพียงสั้น ๆ เท่านั้น ในชั้นนี้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภนจึงทรงพระดำริว่าจะต้องพบตัวมิสเตอร์ทอมสัน ซักไซ้ตัวเขาเอง เอาเหตุผลให้แน่จึงจะได้ความละเอียด ยังรออยู่เพียงนี้

แต่ความที่ได้สอบสวนและสังเกตพิจารณามาตั้งแต่เกิดเหตุนี้ขึ้นจนบัดนี้ ไม่เห็นเหตุอันใดที่ได้มี เป็นต้นว่าได้กริ้วกราดซึ่งเป็นอย่างรุนแรงแก่คนอื่น ๆ คือในเพื่อนเรียนเพื่อนเล่นด้วยกันเป็นต้น มีพระอนุชาทั้งหลายและหม่อมราชวงศ์สิทธิ์ก็ดี ก็หาไม่ มีแต่การพูดการเล่นใด ๆ บางทีก็เถียงกันบ้าง เป็นธรรมดาเด็กต่อเด็ก ซึ่งจะนับว่าเป็นสิ่งแปลกไม่ได้ แม้แต่ผู้ที่ปฏิบัติรับใช้ ยิ่งไม่มีแน่ เห็นจะมีอยู่อย่างเดียว แต่มิสเตอร์และมิสสิสทอมสันเอง *(ตามที่คาดคะเนกันอยู่)* ดังเรื่องที่เขายกมาเป็น

ตัวอย่างว่า ทูลให้เสด็จออกเที่ยวก็ไม่ออกเป็นต้น พูดอย่างตรง ๆ ก็จะเกิดดื้อเข้ากับเขาเอง หรือบางทีเมื่อเขาว่าเขาจะเห็นพระกิริยาว่าโกรธเขาอย่างไรก็ยังหาทราบเกล้าฯ ไม่ แต่ข้อนี้ ถ้าพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ได้มีรับสั่งไล่เลียงมิสเตอร์ทอมสันเอง คงจะได้ความต่อไป เพราะตัวเขาเองคงจะแจ้งเหตุการณ์ได้ดีกว่าผู้อื่นในเรื่องนี้

แต่ถ้าการเป็นไปดังคาดคะเนเช่นนี้ ก็ควรพิจารณาได้ว่า สิ่งใดมาเป็นเหตุกระทำให้พระอัธยาศัยแปลกไป ข้อนี้ในคำของมิสเตอร์ทอมสันกล่าวว่า สงสัยว่าเป็นด้วยข้าราชการทหารพนอเกินไป แต่ข้อนี้ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณาเป็นแน่ได้ เพราะเป็นสิ่งที่พอจะรู้เห็นได้ และตั้งใจดูแลอยู่เสมอ พอที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาได้ว่าซึ่งท่านทั้งสองจะกระทำด้วยวาจาหรือตั้งใจจะประพฤติเช่นนั้น เป็นไม่มีที่ข้าพระพุทธเจ้าสังเกตเห็น กราบบังคมทูลรับได้ว่าเป็นอยู่แต่กิริยา คือการนี้เกิดขึ้นในระหว่างไม่เกิน ๓ เดือน ตั้งแต่นายทหารทั้ง ๒ นี้ออกไปในเวลาชั้นต้นที่นายทหารทั้งสองออกไปนั้น ข้อ ๑ ยังไม่คุ้นเคยต่อใต้ฝ่าพระบาทแห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ข้อ ๒ กิริยายังเป็นไทยจัด ข้อ ๓ ยังไม่ชำนาญแก่ธรรมเนียมและวิธีทางฝรั่งถึงรู้แล้ว ก็ผู้ใหญ่ย่อมดัดแปลงหันเหียนไปไม่ได้รวดเร็วทันแก่การ รวมความทั้ง ๓ ข้อนี้ ไม่ห้ามความคร้ามกลัวในพระอิสริยยศได้ เมื่อขณะไปเฝ้าแหน ไปถึงก็ถวายคำนับและยืนอย่างข้าราชการ เคร่งครัดเอาตามแบบตามพิธี หาเป็นฐานคุ้นเคยและฉันเด็กกับผู้ใหญ่ ที่จะพูดจาเล่นและเดินเหินไปด้วยกันกลมเกลียวกันอย่างฝรั่งไม่ได้ มิสเตอร์และมิสสิส

ทอมสันตาเขาเป็นฝรั่งแท้ ก็เห็นแปลกตาได้รวดเร็วกว่าตาไทย จึงจับเอาเป็นเหตุผล เห็นไปว่ายกยอด้วยกิริยาเกินกว่าที่จะกระทำให้แก่เด็ก เมื่อได้ทรงรับกิริยาอันนบนอบเช่นนี้ จึงทำให้เป็นเหตุไปกริ้วกราดในการอื่น ๆ ซึ่งไม่ถูกพระทัย หรือไม่ตามพระทัย แต่ที่จริงข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าเหตุเท่านี้ไม่สมแก่ผล บางทีก็จะเป็นแต่เครื่องช่วยได้บ้าง เพราะเหตุว่าพระองค์ท่านคงจะไม่ทรงรู้สึกว่าการนี้เป็นการแปลก เท่ากับที่ทอมสันรู้สึก และการเช่นนี้จะนับว่าเป็นความผิดแท้ของท่านทั้ง ๒ นั้นก็ว่าไม่ได้ ด้วยผู้หนึ่งผู้ใด แม้หากเป็นตัวข้าพระพุทธเจ้าเอง ถ้าไม่คุ้นเคยต่อพระองค์ท่านไปแต่แรก และไปถึงใหม่ ๆ กำลังเป็นไทยอย่างนี้ ย่อมหันให้เร็วไปทีเดียวไม่ได้เป็นธรรมดา เว้นแต่ว่าถ้ารู้แล้วเจนกับการแล้วทราบเกล้า ฯ ว่าเป็นทางที่ไม่ถูกแก่สมัยและประเทศ ยังขืนกระทำอยู่ก็นับว่าเป็นความผิดได้

เหตุอื่น ๆ ที่คิดค้นคว้ามาประกอบให้ถูกกับผลที่เป็นไป เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่ามีอยู่อย่างหนึ่ง น่าจะเป็นต้นเหตุได้มากกว่า เรื่องนายทหารทั้งสองที่ทอมสันกล่าว คือแต่ก่อน ๆ มา เมื่อครั้งพระองค์ยังดำรงอิสริยยศอยู่อย่างเดิม การที่เสด็จประทับอยู่ในยุโรปนั้นจัดเป็นอย่างสามัญ คือทรงเล่าเรียนอยู่กับบ้านตามเวลาที่คนทั้งหลายเขากระทำกันอยู่ เมื่อถึงเวลานาน ๆ ซึ่งเป็นคราวฮอลิเดย์ ก็เปิดเวลาถวายให้เที่ยวเตร่มีเวลาเล่าเรียนอยู่กับที่มากกว่าเวลาจากที่ มาในชั้นหลังนี้ย่อมมีการเชื้อเชิญ และมีที่ต้องเสด็จไปมาหาสู่เนือง ๆ ต้องมีเวลาจากบ้านถี่ขึ้นกว่าแต่ก่อน สังเกตดูตามข่าวที่ส่งเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย ก็เห็นได้โดยเหตุ ว่าธรรมดาเด็ก

ถ้าได้ออกจากบ้าน หรือออกจากการเล่าเรียนไปชั่วคราวหนึ่ง ๆ ก็สนุกสบายพอ ถ้าการนี้รบกวนบ่อย ๆ เข้า ใจก็แตก ครั้นกลับมาเข้าสู่บ้านซึ่งเป็นแต่บ้านนอกเงียบเหงา ทั้งที่ทางก็คุ้นเคย พาให้เห็นจืด การงานส่วนเล่าเรียนที่เป็นหน้าที่ต้องกระทำ ก็แลเห็นเบื่อ จึงพาให้พระอัธยาศัยผันแปรไปดังนี้ย่อมเป็นการจำเป็นโดยมาก ไม่จำรับก็ต้องรับ แต่ที่เข้ารอยกันเสียโดยที่เห็นว่าไม่สมควร พอจะตัดได้ก็มี ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ดังนี้

แต่ในการเรื่องนี้ ที่แท้จริงของเหตุผลที่ได้เป็นขึ้น จะมีฉันใด พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภน คงจะสอบสวนให้ได้ความ และคงจะทรงคิดจัดการแก้ไขโดยที่สุดจะไม่ให้มีคำเสียขึ้นได้อีกดังที่เป็นมานี้ เพราะเช่นนั้นข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้คิดว่าการข้างหน้าต่อไปจะเสียได้ดังที่เป็นมาแล้ว หรือความเสียที่เป็นมาแล้วจะไม่สิ้นเสื่อมไปได้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

สถานทูตสยาม ลอนดอน

วันที่ ๒๗ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ ซึ่งประชวรคางทูมอยู่ ณ เตรแกสเต็ลนั้น หายเป็นปรกติแล้ว มิสเตอร์ทอมสันได้เชิญเสด็จข้ามกลับมาถึงอิงแลนด์ เมื่อวันที่ ๒๑ แต่คำของแพทย์ว่ายังไม่สิ้นเขตที่จะติดคนอื่นได้ มิสเตอร์ทอมสันจึงได้เชิญเสด็จไปยังแอสคอต แยกเสียจากสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ซึ่งเวลานั้นเสด็จประทับอยู่สถานทูตนี้

เมื่อสิ้นการประชุมในการเฉลิมพระชนมพรรษาแล้ว ครั้นวันที่ ๒๓ เวลาเช้า มิสเตอร์ทอมสันได้เชิญเสด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ ส่งคนมา ณ สถานทูต รับเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ไปแอสคอตในเวลาบ่ายเพื่อจะแยกเปลี่ยน ๓ พระองค์นั้นไปประทับอยู่ ณ แอสคอต จะได้ทรงเล่าเรียนต่อไป พรุ่งนี้เป็นวันสิ้นเขตที่แพทย์ห้าม จึงจะได้เชิญเสด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ กลับไป ณ แอสคอตได้ แต่จะประทับอยู่ต่อไปไม่นาน เพราะจะต้องเสด็จกลับมาเข้าโรงเรียนวิชาทหารเรือชั้นต้น ตามที่พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภน ได้ทรงจัดส่งในเร็ว ๆ นี้

เรื่องพระอัธยาศัยแห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ซึ่งมิสเตอร์ทอมสันกล่าว อันข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาแล้วรออยู่เพียงที่พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภนจะพบปะไล่เลียงมิสเตอร์ทอมสันนั้น บัดนี้ได้ทรงไล่เลียงแล้ว ตามที่คาดคะเนว่าจะมีเรื่อง

อันใด คือไม่ฟังคำแนะนำของมิสเตอร์ทอมสัน ก็หาได้มีไม่ ได้ความที่เป็นส่วนที่เขาสังเกตตามพระอัธยาศัยที่เป็นมาหลายครั้งหลายคราวเข้าประกอบ เขาจึงเห็นว่ายังคงเกิดมีพระหฤทัยอันสะดุ้งไหวไปในพระอิสริยยศเกินกว่าส่วนพระวัยพรรษา ซึ่งควรจะเป็นไปโดยลำดับ แต่เหตุที่ได้มีมาซึ่งทำให้เขารู้สึกและหยิบยกมาเป็นตัวอย่างนั้น ก็ไม่ใช่เหตุอันเกิดแต่ความที่จะทรงประพฤติผิดแรงอันใดสักอย่างหนึ่ง เป็นเหตุที่เขาจับพระกิริยาที่ทรงประพฤติต่าง ๆ ในการเล่นเป็นต้น เช่นการเล่นที่เจือเป็นการเรียน หรือการประพฤติอย่างใดที่เป็นการแข่งขันต่อกัน ถ้าทรงเห็นว่าจะสู้เขาไม่ได้ก็ไม่ทำ เพราะกลัวจะเสียพระอิสริยยศ และมักจะ..............

.......................และเช่นอีกอย่างหนึ่ง ในการเล่นอันใดซึ่งจะต้องมีหัวหน้าเช่นเล่นละคอนเป็นต้น ก็ทรงเลือกเอาหน้าที่ซึ่งเป็นนายเป็นหัวหน้าไว้เสียในพระองค์ ถือเอาพระอิสริยยศเป็นประมาณกว่าสิ่งอื่นที่สมควร ดังนี้เป็นต้น เมื่อมิสเตอร์ทอมสันเขาเห็นมูลรากแห่งความเสียมีแปลกขึ้นเช่นนี้ ก็โดยความเอื้อเฟื้อและความรอบคอบ ซึ่งเขาตั้งใจจะให้ดีจริง ๆ ตามหน้าที่ที่เขาเป็นผู้ดูแลและปกครอง จึงหยิบยกเรื่องขึ้นทูลแด่พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ เพื่อจะได้ทรงคิดตัดรอนป้องกันมิให้ผลเสียเจริญแก่กล้าขึ้นได้ และพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณก็ได้ทูลชี้แจงแด่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชแล้ว เพื่อจะดัดแปลงพระอัธยาศัยให้เข้าทางอันสมควรแก่พระวัยและสมัย ข้อความในเรื่องนี้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณคงกราบบังคมทูลพระกรุณาโดยละเอียด

ความเห็นของข้าพระพุทธเจ้าในเรื่องนี้ เห็นด้วยเกล้าฯว่า เป็นความประพฤติอันชอบของมิสเตอร์ทอมสันทุกประการ เพราะการเช่นนี้ ถึงแม้ว่าความเสียยังไม่ปรากฏในบัดนี้ก็จริง แต่ย่อมเป็นมูลรากที่จะให้เกิดก่อความเสียได้จริงในภายหน้า ส่วนความเสียอย่างต้น ๆ ในบัดนี้ที่จะเห็นได้ง่าย ๆ ก็มีวิชาใดที่จะพึงทรงรอบรู้ก็ดี ที่จะพึงทรงประพฤติเพื่อบำรุงพระสำราญก็ดี อันควรจะทรงทราบและทรงประพฤติ ก็จะขัดข้องเสีย โดยที่หลบเลี่ยงไม่โปรดที่จะกระทำ ทั้งจะเป็นเหตุให้เกิดพระโทโสฉุนเฉียวเกรี้ยวแรงไปในเหตุที่ไม่สมควรแก่ความเที่ยงธรรมนี้เป็นต้น แต่ความเสียอื่น ๆ นั้น ถ้าปล่อยให้มูลรากอันนี้ติดอยู่จนแก่กล้าถาวรขึ้น ก็อาจแปรผันไปได้หลายประการ ความที่หลบเลี่ยงรู้ระวังรักษาพระอิสริยยศดังนั้น ก็เป็นทางชอบมีอยู่ ใช่จะเป็นความผิดทางเดียว แต่เป็นเวลากำลังต้องการบรรจุความที่จะทรงรู้ทรงเรียน ทั้งไม่ใช่การจริงจัง เป็นแต่การเล่นสำหรับบำรุงความรู้ให้เจริญเท่านั้น จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ควรจะหย่อนผ่อนผันและถ้าผู้ที่ปราศจากความเพลิดเพลินแล้ว ความประพฤติอันนี้ก็จะไม่ทำให้เป็นมูลที่จะเกิดผลเสียอันใด เพราะจะหักห้ามได้ ไม่ให้แก่กล้าไปที่มิสเตอร์ทอมสันให้รู้สึกไหวขึ้นในบัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นเป็นความดีของเขาเป็นหนักหนา เพราะการเช่นนี้ย่อมเป็นการยากที่จะดับเมื่อเกิดแก่กล้าขึ้นแล้ว ทั้งย่อมต้องหนักหน้าในการที่จะบุกบั่นฟันขวากหนามไปด้วยความลำบาก และส่วนเชื้อที่จะบำรุงมูลอันนี้ให้เจริญรุ่งเรืองขึ้นนั้นย่อมมีชุกชุมแน่นหนาและความสะดวกในทางที่กระทำด้วย เป็นธรรมดาเพราะฉะนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงยอมว่าเขาดีที่ชิงตั้งต้นตัดรอนเสียบ้างดังนี้เพราะไทย ๆ ดังข้าพระพุทธเจ้านี้ก็เป็นแต่ข้ากับเจ้า ถึงจะรู้และสังเกตเห็น

ขึ้นเมื่อใด กว่าจะหาช่องที่จะเริ่มต้นตัดรอนไปก่อนผลเสียที่จะเกิดได้ก็ยากหนักหนา เพราะทั้งกำลังความสามารถอาจหาญก็ไม่เพียงพอ เมื่อถึงคราวแก่กล้า และสุดปัญญาหาช่องทางที่จะแก้ไขมิได้แล้ว มีแต่ความภักดีอยู่อย่างเดียว ก็จะได้แต่ลงนั่งเจ่าเศร้าซบอยู่เท่านั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นเหมือนว่ามิสเตอร์ทอมสัน เขาได้ช่วยการสำคัญในหน้าที่ของข้าพระพุทธเจ้าอย่างหนึ่งในคราวนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๑๑ ตุลาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภน ได้จัดการส่งพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ ไปทรงเล่าเรียนวิชาการทหารเรือในโรงเรียนซึ่งสำหรับสอนวิชาชั้นต้นในการนี้ แต่วันที่ ๑ เดือนนี้แล้ว โรงเรียนนี้ชื่อว่า The Leines อยู่ที่เมือง Greenwich มิสเตอร์และมิสสิสลิตล์จอน (Little John) เป็นผู้ปกครองการโรงเรียนนั้น พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ได้เริ่มทรงเล่าเรียนต่อมาจนถึง

วันที่ ๙ เป็นเวลาหยุดฮอลิเดย์ จึงรับเสด็จกลับมา ณ สถานทูตนี้ และจะได้เสด็จกลับไปในวันที่ ๑๔ เดือนนี้ เพื่อได้ทรงเล่าเรียนต่อไป

อนึ่ง ในวิกก่อนนี้ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ซึ่งเสด็จประทับอยู่แอสคอต มิสเตอร์เมยอล ผู้ถวายพระอักษรป่วย มิสเตอร์ทอมสันจึงถวายแทนสอบในวิชาที่ได้ทรงมาแล้ว พอไม่ให้เสียเวลาว่างอยู่ ครั้นเมื่อวันที่ ๑๐ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเสด็จมา ณ สถานทูตแล้ว จึงได้เชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชและสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอมาจากแอสคอต เพื่อบรรจบกันไปฉายพระรูปหมู่ด้วยกันอีกครั้งหนึ่ง แล้วประทับแรมอยู่ ณ สถานทูตสองคืน เพราะพรุ่งนี้จะมีที่เสด็จไปทอดพระเนตรที่สำแดงภาพเขียนแห่งหนึ่ง เวลาบ่ายจึงจะได้เชิญเสด็จกลับไปแอสคอต

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๑๘ ตุลาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔ *(๒๘)*

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ซึ่งเสด็จมาประทับอยู่ ณ สถานทูตเมื่อวิกก่อนนั้น ในวันที่ ๑๒ เวลาเช้า ได้เสด็จไปทอดพระเนตรภาพเขียนที่ร้านขายรูปภาพแห่งหนึ่ง ซึ่งมิสเตอร์เบอรี่ผู้ออกไปจากกรุงเทพ ฯ ได้เขียนภาพไทย ๆ ไปประดับไว้ และเชิญเสด็จไปทอดพระเนตร ครั้นทอดพระเนตรแล้ว เสด็จกลับยังสถานทูต ในวันนั้นเวลาบ่ายมิสเตอร์ทอมสันได้เชิญเสด็จกลับไปแอสคอตทั้ง ๔ พระองค์ ครั้นวันที่ ๑๔ เวลาเช้า ได้รับเสด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์กลับมาลอนดอน เวลาบ่ายได้เชิญเสด็จไปส่ง ณ โรงเรียนที่เมืองกรีนนิชเพื่อจะได้ทรงเล่าเรียนต่อไปตามเวลากำหนดเปิดโรงเรียน

ส่วนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอซึ่งเสด็จประทับอยู่ ณ แอสคอตนั้น มิสเตอร์เมยอล ผู้ถวายพระอักษรซึ่งป่วยอยู่นั้นยังไม่หายเป็นปรกติ มิสเตอร์ทอมสันจึงเรียกมิสเตอร์เกลเลอคนใหม่ไปถวายแทนต่อไป จนกว่ามิสเตอร์เมยอลจะหายมาได้ การอื่น ๆ ก็เรียบร้อยอยู่โดยปรกติ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

พระที่นั่งอมรพิมานมณี

วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ร. ศก ๑๑๔ [๒๘]

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้ตั้งใจไว้ว่าจะตอบหนังสือลงวันที่ ๒๐ แล ที่ ๒๗ กันยายน ก็หาได้ตอบไม่ ด้วยมีธุระที่จำจะต้องมองดูด้วยความลำบากในเหตุที่พอที่จะเป็นบ้าง ไม่พอที่จะเป็นบ้าง ต้องบำรุงร่างกายซึ่งยังไม่บริบูรณ์บ้าง ด้วยเหตุที่วิตกวิจารณ์มาครอบงำเสียบ้าง จึ่งได้ค้างเริดมา จนถึงได้รับหนังสือวันที่ ๑๑ ตุลาคม อันเป็นหนังสือไม่มีข้อความอันใด เราได้นึกขอบใจเจ้าอย่างยิ่งที่ได้มีความเอ็นดูบอกข่าวอันจริงแท้ในความประพฤติของลูกมาให้รู้ เป็นครั้งแรกแลครั้งที่สอง ได้เข้าใจด้วยดีอยู่แล้วในอัธยาศัยของลูกว่าเป็นอย่างไรมาแต่เดิม แลเคยมีอำนาจวาสนาปานใด เป็นหนทางที่จะชักจูงให้เสียได้ทางใด ทั้งรู้อยู่ว่าความประพฤติของฝรั่ง มีเมืองอังกฤษเป็นอย่างยิ่งยอด ยกเสียแต่อเมริกาย่อมถือความเป็นอิสระแก่ตนมากเพียงใด ก็ได้กล่าวตักเตือนไปที่ลูก เพื่อจะให้ประพฤติตัวตามประเพณีบ้านเมืองเขา แต่ก็นั้นแลเป็นการไกลตาพูดกันจะเข้าใจฤามิเข้าใจก็ไม่รู้ แลจะทำตามฤามิทำตามก็ไม่รู้ แต่ที่อยู่ใกล้ ๆ กันยังว่ายาก ทั้งนี้ก็สุดแต่วาสนาของเขา เพราะความมั่นใจอันใดก็ไม่มีที่มั่นใจนัก แต่มีความเสียใจในถ้อยคำที่พระยาวิสุทธได้กล่าวในท้ายหนังสือวันที่ ๒๗ กันยายนนั้น บางทีก็จะประสงค์อย่างอื่นดอก เว้นแต่เราอยู่ห่างไกลกัน หนังสือย่อมจะทำให้ไม่ใคร่จะเข้าใจกันได้ชัดเจน บางทีความประสงค์จะกล่าวนั้นน้อย แต่เข้าใจเป็นมากไป บางทีข้อความ

จะกล่าวให้แรง แต่เห็นเป็นเผินๆไป การซึ่งจะทำความเข้าใจชัดเจนกันดีมีอย่างเดียวแต่เพียงเขียนหนังสือถึงกันตรง ๆ เป็นการป้องกันความเข้าใจผิดได้น้อยที่สุด ในท้ายหนังสือฉบับนี้ ทำให้ปรากฏแก่ใจว่า พระยาวิสุทธเห็นสิ้นทางจะแก้ไขได้แล้ว แลเป็นการทอดธุระเสียแล้วว่าตัวไม่สามารถที่จะแก้ไขอันใดได้ เพราะเป็นสันดานของลูกเช่นนั้นเสียเองแล้ว คำนี้ช่างปรากฏเหมือนกับคำพระยาเทเวศร์(๑) พูดยังจับใจอยู่ไม่หาย จึงให้เกิดความโทมนัส จนคิดจะเขียนหนังสือนี้หลายครั้งแล้วก็เขียนไม่ได้ ใช่จะมีความโทมนัสในการที่ฟ้องลูกนั้นเลย โดยความสัตย์จริง ด้วยได้เคยเห็นผลมาแล้วแต่มีความเสียใจ เพราะเหตุที่พระยาวิสุทธช่างมีความจงรักภักดีต่อลูกเหมือนพระยาเทเวศร์เสียจริงๆ ที่ว่านี้ว่าตามเสียงที่พูด ถ้าน้ำใจเป็นอย่างอื่นแล้วขอโทษเถิด ถ้าเห็นว่าจะเป็นการเหลือกำลังวังชาจริงแล้วก็จะเอากลับเข้ามาเสียกรุงเทพ ฯ ชั่วดีเสียหายอย่างใด คนไทยคงจะเห็นน้อยกว่าฝรั่ง ขอให้นึกถึงคำที่พูดแต่ก่อน ว่าจะถือตัวว่าเป็นขุนนางผู้ใหญ่ เมื่อเห็นอย่างไรก็ให้พูดมาตามตรง ๆ จึงจะนับว่าเป็นผู้มีใจจงรักภักดีแท้ ซึ่งจะกล่าวมีใจจงรักภักดีแล้วและจะต้องซบเซา เพราะไม่อาจหาญที่จะว่ากล่าวได้ดังนี้ เราถือว่าคำที่กล่าวว่าจงรักภักดีนั้น จะเป็นแต่สุนทรกถาเท่านั้น หน้ากากในเมืองไทยมีถมไป ขออย่าให้เอาส่งเข้ามาอีก ถ้าไม่บอกกันตามจริงใจที่เห็นอย่างใดแล้ว เครื่องผูกพันความเชื่อถือก็เห็นจะเป็นอันกร่อนอันร่อยหรอลงไปทุกที ถ้าหากว่าไม่ขาด ขอจบเนื้อความกันเพียงเท่านี้

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

(๑) ภายหลังเป็นเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร)

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

พระราชอาชญาไม่พ้นเกล้าฯ ในหมู่นี้ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าเว้นการกราบบังคมทูลพระกรุณารายงานความเป็นไป แห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช มาช้านาน เพราะด้วยเหตุสองประการ คือ ประการหนึ่งระหว่างตอนนี้ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ ทุกพระองค์ ก็เสด็จอยู่ ณ ที่เล่าเรียนเป็นปรกติ มิได้มีการอันใดที่แปลกและสำคัญถึงควรจะกราบบังคมทูล อีกประการหนึ่งกำลังข้าพระพุทธเจ้าเกิดความคิดความตรองฟุ้งซ่านขึ้นเหลือระงับ ต้นเหตุที่ความคิดอันนี้จะเกิดขึ้น ก็เป็นความคิดอันเป็นส่วนราชการในพระองค์ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้มีหน้าที่มาพิทักษ์รักษาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร นั้นเป็นต้น ก็ธรรมดาสิ่งซึ่งเป็นมาได้รับเป็นผู้แยกผู้ถืออยู่จนมีความสงวนรักษาอยู่ นับว่าเป็นของของตน ความรักใคร่ย่อมเกิดเกาะขึ้นในสิ่งนั้น เมื่อความรักใคร่ยังเกิดขึ้นแล้ว ความปรารถนาจะให้เกิดความมีความจำเริญแก่สิ่งนั้นเพื่อจะให้ได้ดีสมประสงค์ ก็ย่อมติดตามมา เหตุฉะนี้ จึงพาให้ความคิดความเห็นความวิตกเดินเนื่องติดต่อยืดยาวถึงการภายภาคหน้า แตกต่างออกไปหลายประการ เมื่อความคิดความเห็น

มีอยู่เท่าใด และมีช่องมีปากเสียงที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาได้เพียงใด ก็เหลือที่จะระงับไว้ได้ เพราะฉะนั้น ข้อความที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาต่อไปนี้จะผิดเกินล้นเหลือไปฉันใด ก็จะได้แต่พระมหากรุณาอันจะโปรดเกล้าฯ ด้วยพระบรมราชวินิจฉัยอันสุขุม

ชั้นต้นในข้อแรกที่กราบบังคมทูลพระกรุณาต่อไปนี้ ต้องขอพระราชทานงดความวิตกรำคาญข้อใหญ่ข้อหนึ่ง มากราบบังคมทูลพระกรุณาก่อน และความวิตกรำคาญข้อนี้ยังเกิดมีมานานช้า แต่รั้ง ๆ รอ ๆ มาไม่สามารถจะกราบบังคมทูลพระกรุณาได้ จนครั้งนี้มามีมานะอันแรงกล้าพาให้ยังเกิดความกล้าหาญเขียนลงเป็นหนังสือกราบบังคมทูลมาได้ คือตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้ากราบถวายบังคมลาแต่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทออกไปรับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่ ณ ที่ไกลฉะนี้ เมื่อปี ๑๑๓ ข่าวแห่งการอันหวาดหวั่นแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน เกิดในกรุงเทพฯ แล่นรุดถึงยุโรปว่าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงพระประชวรหนักครั้งหนึ่ง ข่าวนี้ทำให้ข้าฝ่าละอองธุลีพระบาท ซึ่งถึงแม้ผู้ที่อยู่ไกล ก็รู้สึกประหนึ่งว่านั่งอยู่ในที่ใกล้กับที่ซึ่งอสุนีบาตตกลงมา ถึงว่ามิต้องตน ก็รู้สึกดุจว่าเศียรเกล้าหลุดหายไป หรือสลบไปพักหนึ่ง ด้วยความวาบวับใจอันยิ่งใหญ่ และหาความคิดอันใดซึ่งจะเป็นช่องแก้มิได้ ต้องทนทรมานแต่ความเศร้าสลดใจ และความสะดุ้งหวาดหวั่นอันนั้นอยู่ จนกระทั่งข่าวดีที่ได้ทราบเกล้าฯ ว่าพระอาการแห่งพระประชวรเสื่อมคลายไปทีละน้อย ๆ โดยลำดับจนนับว่าหายพระประชวรอันสำคัญนั้นได้

แต่ในลำดับนั้นต่อมาจนกระทั่งทุกวันนี้ ก็ยังทราบเกล้าฯ อยู่เนือง ๆ ว่าพระโรคเล็กน้อยยังมีรบกวนเบียดเบียนความพระสำราญอยู่เสมอ ทั้ง

แว่ว ๆ ดูเหมือนว่าได้ฝ่าละอองธุลีพระบาททรงทอดพระหฤทัยเสียว่าพระโรคคงไม่หายเป็นปรกติ ด้วยพระกายเสื่อมโทรมชราลง ไม่มีพระราชหฤทัยที่จะทรงยินดีต่อโลกนี้ ในทางพระราชดำริเช่นนี้ ข้าพระพุทธเจ้าต้องขอพระราชทานถวายบังคมทูลโดยตรงว่า ไม่เป็นที่ชอบใจพึ่งใจเลยเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ตรงกับคำสุภาษิตว่า *"ตีตนก่อนไข้"* และไม่มีใจอันจริงที่จะกราบบังคมทูลคล้อยตามพระราชกระแสได้ ใช่แต่จะกราบบังคมทูลแต่ตามคล่องปากชำนาญใจของคนหนุ่มมีหลักฐานและเหตุผลอันพิเคราะห์เห็นเป็นพยานได้ ดังจะกราบบังคมทูลพระกรุณาต่อไปนี้ คือประการต้น ข้าพระพุทธเจ้าพิเคราะห์เห็นว่า ต้นเหตุเมื่อจะทรงพระประชวรคราวใหญ่นั้น จะได้เป็นด้วยพระชราหรือพระโรคภายในอันบังเกิดขึ้นตามเวลาตามคราวก็หาไม่ เห็นด้วยเกล้า ฯ แท้ว่า ความทนทรมานพระกายจนชอกช้ำเหลือเกิน ประกอบกับการใช้พระราชดำริในส่วนที่จัดราชการสำคัญต่าง ๆ และในการพระราชวิตกต่าง ๆ ด้วยราชกิจภายนอกทั้งภายในมากมาย ทำให้พระกายชอกช้ำเกิดก่อพระโรคขึ้น ครั้นเมื่อหายพระประชวรคราวสำคัญนั้นแล้ว ก็ยังไม่วายพระราชธุระรุมรึงในพระหฤทัยหรือจะว่าเพิ่มเติมอยู่เสมอก็ว่าได้ เหตุนี้จึงทำให้พระโรคไม่สิ้นสูญไปได้ ดังที่แท้จะเรียกได้ว่าพระโรคเกิดแต่ในพระราชหฤทัย มิใช่พระโรคอันเกิดด้วยพระชราและสมัยที่ควรเป็น

ประการที่สอง เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าความตายไม่ใช่เป็นสิ่งเสมอหน้า ถือว่าคนใดถึงอายุแค่นั้น ๆ ต้องตาย อายุเท่านั้น ๆ เรียกว่าใกล้กับความตาย จะเชื่อได้ก็หาไม่ ข้อนี้เป็นของที่ธรรมดาคนทั้งหลายย่อมเห็น

อยู่ทั่วกันว่าไม่ควรประมาทต่อความตาย แต่ก็จะตระเตรียมเกินไป ถึงแก่ไม่หาความสุขหรือบำรุงความทุกข์ในขณะเมื่อความตายยังไม่มาถึงนั้น จะควรหรือ ผู้ใดที่จะปฏิบัติกายและใจให้สบาย จัดการแบ่งความเดือดร้อนรำคาญที่จะรบกวนความสุขสำราญให้ห่างเสีย สังขารร่างกายก็ไม่ค่อยจะชอกช้ำ ชีวิตก็สามารถคงทนไปได้ยืดยาว นอกจากโรคอันเกิดโดยปัจจุบันทันด่วน อันจะนับเป็นสามัญไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลเป็นตัวอย่าง ว่าเวลาใดที่ข้าพระพุทธเจ้าได้เฝ้าแหนพระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายในยุโรปประเทศนี้ ให้มีใจหวนคิดถึงใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทอยู่เสมอ เพราะมีพระเจ้าแผ่นดินหลายพระองค์ที่มากพระชนมพรรษานับได้ว่าชราเฒ่าทุพพลภาพ ถ้าจะเปรียบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ให้นึกเห็นว่า ถ้าได้เสด็จไปอยู่ในหมู่ที่ประชุมพร้อมกับพระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายนั้น ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทคงจะเป็นพระบรมกษัตริย์พระองค์หนึ่งซึ่งมีพระชนมพรรษาอ่อนเยาว์อยู่ในที่นั้น แต่เมื่อสอบกับความรื่นเริงเบิกบานแล้ว ปรากฏด้วยเกล้าฯ ว่าพระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายซึ่งทรงพระชราดังกล่าวนั้น ดูยังมีความสนุกสนานรื่นเริงพระหฤทัยไม่แลเห็นว่าแก่หรือลืมที่จะเห็นได้ว่าแก่ แต่มาคิดถึงดังข้อความตามที่ได้รำพันกราบบังคมทูลมานี้แล้ว ให้เกิดความโทมนัสน้อยใจข้าพระพุทธเจ้านัก

ด้วยความพิเคราะห์ทั้งสองประการนี้ จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทยังไม่ถึงเวลาอันยังควรจะทิ้งทอดพระอารมณ์ ซึ่งจะเป็นเหตุให้โทรมพระกายและพระกำลังเสียในเวลาเพียงนี้เลย ถึงแม้ว่า

พระราชธุระอันใหญ่หลวงทั้งปวงทั้งภายนอกและภายในมีรบเร้าอยู่ทุกเวลา ก็ดี ก็ยังมีโอกาสที่จะแบ่งพระราชวิตกและพระราชกิจให้บรรเทาเบาบาง พอมีเวลาบำรุงพระราชสำราญได้ บุคคลทั่วไปย่อมมีการเสพอาหารเป็น ๓ อย่าง อย่างที่หนึ่ง อาหารที่บริโภคด้วยโอษฐทวาร ต้องบริโภคทั่วทุกคน แต่อาหารอย่างนี้ผู้ที่ทำการด้วยแรง เปลืองแรงมาก เช่นกุลีแบกอิฐหามเสาเป็นต้น ต้องการบริโภคมากกว่าคนสามัญ เพราะต้องได้อาหารไปเป็นแรง อาหารที่สอง คืออิริยาบถนั่งนอนยืนเดิน และการออกกำลังต่าง ๆ ต้องกระทำทุกคน แต่ผู้ที่ทำการเบา เช่นนั่งเขียนหนังสือเป็นต้น ต้องการสิ่งนี้มาก เพราะเพื่อจะบำรุงกำลังและความแข็งแรงแก้กันโรคอันจะบังเกิดแต่กิริยาอันเงียบ อาหารที่สาม คือความรื่นเริงเบิกบานสบายใจ ต้องหาต้องมีทุกคน แต่ผู้ที่ทำการด้วยความคิดใช้ความคิดมาก ต้องการความสำราญใจมากกว่าคนชนิดอื่น เพราะเหตุต้องการที่ใช้ความคิดมากเปลืองความคิดมาก ย่อมมีความวิตกวิจารณ์หมกมุ่นรุมรึงอยู่ภายใน เพราะฉะนั้น ต้องอาศัยหาความรื่นรมย์เบิกบานมาดับให้ลบล้างความหมกมุ่น ทั้งเป็นเครื่องบำรุงความคิดให้เกิดต่อไปในพักหนึ่ง ๆ ฉันใดก็ดี ต้นไม้มีแต่แสงแดดเผาผากแห้งอยู่อย่างเดียว มิได้มีเวลาที่น้ำค้างและฝนจะประพรมให้ชุ่มเชยเลย ถึงไม้นั้นจะสูบได้น้ำและฝนในแผ่นดินเป็นอาหาร ก็จะคงอยู่ไม่ได้สักกี่วัน

ทางที่จะบรรเทาพระราชธุระและพระราชวิตกให้บางเบา แบ่งเวลาหาการบำรุงพระสำราญ เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่ามีอยู่พอจะทำได้ ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาตามความเห็นต่อไปทีละตอน ดังนี้

พระราชธุระภายใน ที่มีอยู่เป็นข้อพระกังวลอันใหญ่หลวงทุกวันนี้ การที่จะทรงปฏิสัณฐานพระบรมวงศานุวงศ์ ประคับประคองอุ้มชูสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ให้ได้คุณสมบัติในพระองค์เป็นที่ชื่นชมของคนทั้งหลาย เพื่อจะได้สืบราชไหสวรรย์สมบัติต่อไป การนี้เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าไม่เป็นการลำบากยิ่งยวดอันใด เพราะเหตุว่าสยามประเทศทุกวันนี้ เป็นสมัยอันอยู่ในขณะกลาง อัธยาศัยผู้คนไม่โหดเหี้ยมดุร้ายโฉดเขลาดื้อดึงเหมือนไทยแต่ก่อน เสี้ยนศัตรูข้างเคียงก็ไม่แลเห็นว่าจะมีจะเป็นไปได้ และอีกประการหนึ่งเล่า ชาวสยามทุกวันนี้ปากเสียงก็ยังไม่กล้าแหลม เช่นปากเสียงชาวชาติตะวันตกนี้เปรื่องปราดผาดโผนถึงแก่ราชประพฤติของพระเจ้าแผ่นดินต้องผ่อนผัน คอยประเล้าประโลมตาม เพราะฉะนั้น จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าพระราชประสงค์ที่เจาะจงมุ่งหมายในพระองค์...............ก็ไม่น่าเห็นเลยว่าจะไม่เป็นได้โดยพระราชประสงค์ ข้อสำคัญในเรื่องนี้ก็มีอยู่ที่จะให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ได้มีเวลาทรงเล่าเรียนบรรจุวิทยาการให้ได้มาก เพียงพอแก่ราชกิจภายหน้าที่จะทรงประกอบในสมัยเมื่อจะเป็นไปซึ่งภาระแห่งพระองค์ ข้อนี้เป็นการควรที่จะไม่เสียดายเวลาหรือถูกขัดขวางด้วยเหตุอื่นมีการห่วงใยอาลัยอาวรณ์อันเป็นสิ่งปราศจากสาระนั้นเป็นต้น ยิ่งมีเวลาได้ประทับอยู่จนทรงพระเจริญวัย ถึงสมัยอันมีพระวิริยะสังเกตการดีชั่วของประเทศนั้น ๆ ให้รอบรู้ในพระราชหฤทัยได้จริง จะเป็นการดีในภายหน้านักหนา ในเวลาบัดนี้ ถึงแม้ว่าพระองค์จะทรงพระปัญญาหลักแหลมเพียงใดก็ดี แต่ก็เป็นขณะยังมีพระวัยอันเยาว์ สิ่งที่จะจับพระหฤทัยนัยเนตรก็แต่การรื่นเริงสนุกสนานตามธรรมดาเด็ก ส่วนการที่จะพึงทรงสังเกต

พิจารณาให้ลึกซึ้งถึงความดีชั่วคุณโทษแท้จริงของบ้านเมือง ซึ่งจะนำมาเลือกใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ประเทศเรานั้น ก็หาใคร่จะมีนักไม่ อีกประการหนึ่ง ชาวไทยในการเกรียวกราวประจบประแจงให้เจ้าเสียอยู่ข้างจะชำนาญและดกดื่นนัก เมื่อเสด็จไปอยู่เช่นนี้แล้วกลับมาในเวลายังพระเยาว์ถูกซู่ซ่าเกรียวกราวเข้าพักเดียว เกรงด้วยเกล้าฯ ว่าจะตั้งพระองค์ไม่อยู่ ถ้ามีพระวัยและพระสติพอเลือกรู้เสียงดีและเสียงชั่วแล้ว ก็จะหาเป็นไรไม่ ในเวลานี้ยังเป็นเวลาควรจะปลูกพระนิสัยและความรู้ที่สมควรจะมี เมื่อเป็นไปได้ชั้นนี้แล้ว ภายหลังเมื่อเสด็จกลับมาสู่สถานบ้านเมือง ก็จะทรงรอบรู้ที่จะประพฤติพระองค์ให้สมแก่พระฐานันดรซึ่งเจริญขึ้นตามพระวัยและสมัย ให้เป็นที่คนทั้งหลายยำเกรงพระเดชานุภาพ และนอบน้อมต่อพระคุณานุภาพ รักใคร่ซื่อตรงต่อพระกรุณานุคุณ มิใช่กลัวแต่ต่อหน้าหรือรักด้วยประจบ แลปลูกฝังชุบเลี้ยงผู้มีปัญญา หาผู้จงรักภักดีโดยตรงแท้ไว้ข้างเคียงพระองค์ เท่านี้ที่เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นสิ่งสำคัญพอที่จะยังพระราชประสงค์ให้ดำเนินไปในทางสำเร็จเรียบร้อยได้ ดูก็ไม่เป็นการหนักหนาอันใดนัก สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชพระองค์ก่อน เมื่อยังเสด็จดำรงพระชนม์อยู่นั้น ก็เสด็จประทับอยู่ในสถานบ้านเมือง บริบูรณ์ด้วยราชศฤงคารและราชบริพาร ซึ่งจะปฏิบัติราชกิจทั้งปวงให้สำเร็จได้ทุกประการ แต่เมื่อมีเหตุขึ้นฉะนั้นแล้ว ก็ไม่มีอำนาจอันใดจะป้องกันอันตรายได้ ย่อมจะเป็นไปตามธรรมของความเป็นไป ก็ผู้ใดถ้ามีบุญญาภินิหารสมควรแก่อย่างใดแล้ว ก็คงจะหนีความเป็นไปหาพ้นไม่ ถ้าวางพระหฤทัยเสียได้ดังนี้ ก็จะบรรเทาพระราชวิตกได้

แต่ส่วนพระราชธุระภายนอกนั้น มีการที่จะบำรุงรักษาป้องกันพระราชอาณาจักรให้พ้นจากความเบียดเบียนแต่ราชศัตรูที่เป็นหัวหน้าของการอื่น ทางที่จะบรรเทาพระราชธุระภายนอกนี้ มิฉันใด จำเป็นต้องขอพระราชทานกราบบังคมทูลโดยพิสดาร ราชการภายนอกนี้เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นสำคัญนัก เป็นสำคัญใหญ่ยิ่งกว่าการทั้งหลายและเป็นการที่จะพึงรีบร้อนเร่งกระทำโดยไม่ทอดช้าชาไว้ เพราะเหตุว่า ถ้าราชศัตรูภายนอกอันสำคัญนี้มีเรียงราย พระราชอาณาจักรมิเป็นที่มั่นถาวรอยู่ได้แล้ว ไหนเลยพระราชประสงค์ทั้งปวงจะสำเร็จได้ ถึงแม้ว่าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจะมีความสามารถสมพระราชประสงค์ทุกอย่างทุกประการก็ดี แต่อันใดเล่าจะเป็นราชสมบัติที่จะปกครอง เหตุอันนี้จึงเรียกว่าไม่มีอันใดจะเป็นสิ่งสำคัญและต้องการด้วยความร้อนรนกว่าการสิ่งนี้

ความเห็นของการในประเทศสยามทุกวันนี้ ผู้ที่อยู่ใกล้หรืออยู่แต่ในบ้านเมืองถึงจะมีสติปัญญาทางอื่นพร้อมบริบูรณ์ก็ดี แต่ย่อมขาดอยู่อย่างหนึ่ง คือขาดความอาจหาญทิษฐิมานะที่จะเห็นว่าควรรีบกระทำลงให้จงได้ ที่ขาดความสิ่งนี้เพราะไม่สามารถจะเห็นกำลังแห่งความเจริญของประเทศอื่นด้วยจักษุ เป็นแต่รู้ด้วยความสดับตรับฟัง ทั้งไม่ได้ออกห่างเห็นรูปโฉมและกำลังวังชาของบ้านเมืองตนเปรียบเทียบกับกำลังในประเทศยุโรปฉะนี้ เปรียบกับคนที่ขึ้นไปอยู่บนต้นไม้สูงแลลงมาเห็นเสือตัวหนึ่งกำลังย่องจ้องจะโจมจับเพื่อนตนที่นั่งอยู่ในศาลากลางป่า ส่วนตัวของเพื่อนผู้นั่งอยู่ในศาลานั้น เพียงแต่รู้อยู่ว่าเสือมี เสืออาจเข้ามาทำอันตรายได้ยังหาเคยเห็นตัวเสือและกำลังเสือไม่ ก็เพียงแต่ตวาดเสียงอยู่ในใจ แต่ผู้

ที่อยู่บนต้นไม้นั้นแลเห็นรูปร่างเสืออย่างถนัด ตลอดทั้งเขี้ยวและเล็บเสือ และท่าทางความเข้มข้นของเสือ เมื่อตั้งท่าขู่คำรามด้วยอำนาจอาจหาญ และเห็นทั้งผู้ที่จะถูกเสือกิน รู้กำลังวังชาว่าจะต่อสู้เสือได้เพียงไร ดังนี้ ใจของผู้ที่แลเห็นนี้ จะร้อนเร่าเร่งให้ผู้นั่งอยู่ในศาลารีบแก้ไขป้องกันเสือ อย่างใด ผู้ที่อยู่ในประเทศยุโรปก็ฉันนั้น ผู้ที่เคยไปมาในประเทศยุโรป ถ้าไม่ใช่งั่งหรือห่ามย้ำไปทางอื่นแล้ว ย่อมแลเห็นการเช่นนี้ทั้งนั้น ต่างแต่ ที่พูด หรือนิ่งเสีย หรือทำประการใดเท่านั้น ด้วยเหตุใด ข้าพระพุทธเจ้า ต้องขอพระราชทานยกเว้นไม่อธิบาย เพราะจะมียืดยาวไปนอกเรื่องนัก ขอพระราชทานหวนเข้าเรื่องต้น ว่าความเห็นในยุโรปทุกวันนี้ เห็นว่า ข้างกรุงเทพ ฯ อ่อนแอและเฉะช้าในการที่ควรจะรีบรัดนั้นเหลือประมาณ ทั้งฝ่ายควรที่จะรีบจัดการใหม่ให้เดินไป และที่จะแก้ไขการเก่าที่เปล่า ประโยชน์ หรือทวีแต่โทษ ให้หมดไป เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ไม่แลเห็นกำแพง อันใดจะป้องกันริปูภัยอันร้ายแรงซึ่งอาจจะมีมาในวันในพรุ่งนั้นได้ ว่าอย่าง ง่าย ๆ เพียงแต่นิ่งอยู่ ปล่อยให้เข้าร่วมธงเสียเนือง ๆ เสมอไปเท่านั้น เมืองก็อาจเป็นฝรั่งเศสไปได้โดยง่าย ๆ เงียบ ๆ โดยพริบตาเดียว มีตัวอย่าง ที่น่ากลัว เช่น หลวงวัง กรมการเมืองฉะเชิงเทรา ที่เกิดความในเร็ว ๆ นี้ เป็นต้น ก็เห็นได้ว่า ลงคนใหม่ ๆ และมีตำแหน่งรับราชการอยู่ด้วย ก็ยัง "*ตกใจไปต่างด้าว ย่างเท้าไปต่างแดน*" ดังนี้ ย่อมจะมีความร้อนรน อยู่อย่างใด ใจคนจึงไม่รักชาติภูมิของตน สมัครเอาศัตรูเป็นที่พึ่ง ถ้าการ บ้านเมืองไม่รายคาบให้ไพร่บ้านพลเมืองนิยมยินดี ผู้ที่ได้รับความร้อนรน ด้วยความกดขี่ หรือความคดโกง เบียดเบียนซึ่งกันและกัน หาความระงับ ดับเข็ญมิได้ เมื่อแลเห็นตัวอย่างดังนี้ และพากันเอาใจออกหากเนือง ๆ เรา

ไม่ขาดทุนชั่วแต่คนกลับไปเป็นข้าศึก ซ้ำขาดทุนสำคัญคือ งอกความเสีย เป็นสาเหตุให้เสี้ยนศัตรูหยิบยกเอาเป็นคำพูดได้ว่า ผู้คนเดือดร้อนแตกฉาน ซ่านเซ็น เพราะเราไม่มีอำนาจและความยุติธรรมความปกครองอันเรียบร้อยที่จะระงับดับร้อนไพร่บ้านพลเมืองของตนได้ จึงจำเป็นที่ผู้อื่นจะยื่นมือเข้ามาจัด เรื่องในยุโรปทุกวันนี้มีอยู่ว่า แผ่นดินสยามเป็นเจริญไม่ได้ นอกจากผู้อื่นเข้ามาจัด มีปรากฏในหนังสือพิมพ์เป็นต้น เรื่องนี้เป็นเสียงอันร้ายแรงยิ่งนัก เป็นเสียงที่จะหนุนนำให้ผู้ที่สามารถยื่นมือเข้ามาครอบหรือยุยงให้ศัตรูกำเริบ เพื่อจะรวบรัดจัดการข่มขี่เอา ซ้ำเสียงความเดือดร้อนในบ้านเมือง ความฉำแฉะของการงานของเรา ก็เป็นอาหารให้กำลังเสียงร้ายอันนี้ด้วย ข้าศึกศัตรูเขาไม่ต้องการที่จะกล่าวถึงผู้ที่หนีไปสมัครต่อเขา ว่าเป็นคนดีหรือคนชั่ว เขาต้องการแต่สาเหตุที่จะหยิบกล่าวได้ว่าเราจัดการไม่ดี ไว้เป็นกำไรของเขาเท่านั้น

การที่จะระงับปรายปรามปัจจามิตรอันมีอำนาจรุนแรงในครั้งนี้ ไม่ควรจะมุ่งหมายเลยที่จะเอาอำนาจปากเข้าต่อสู้เอาคราวหนึ่ง ๆ เช่นที่ทำอยู่ทุกวันนี้ มีเหตุการณ์อันใดขึ้นก็ยืดเย่าโต้เถียงเพียงแต่ร่อนร่อน เมื่อเถียงชนะก็เสมอตัว เถียงเขาไม่ขึ้นก็ยอมเขา ขาดทุนเข้าไปทุกที การเช่นนี้ ใช่ว่าจะรู้จัดเจนก็หาไม่ ฝ่ายข้าศึกเขาก็ตั้งคุ้ยเขี่ยหาเหตุที่จะให้เป็นปากเสียงอยู่เสมอ เป็นอันหมดความเห็นว่าจะมีที่สิ้นสุดลงเพียงใดได้ และทั้งไม่ควรมุ่งหมายที่จะเอากำลังศาสตราวุธการสู้รบด้วยมือเป็นที่พึ่งอย่างเดียวอีกเหมือนกัน เพราะจะเอาอะไรมาเยียวยาทันเวลาทันทีได้ สิ่งที่จะนำมาเป็นที่พึ่งได้มีสำคัญอยู่แต่อำนาจความดีที่เราจะรีบจัดการให้เห็น

ปรากฏทั่วโลก ว่าเรายังมีความดีความอุตสาหะรีบรัดจัดการบ้านเมืองของเราอยู่จริงๆ ไว้เป็นที่ป้องกันปากเสียงอันร้ายนี้ เมื่อใครจะข่มเหงย่ำยีก็จะมีผู้อื่นเข้าแทรกแซงช่วยเหลือเป็นน้ำพักน้ำแรงได้ ซึ่งมิใช่ช่วยซ้ำเติมแย่งยื้อเอาเป็นอาหาร

การที่จะจัดครั้งนี้ ที่ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณาบรรยายรายการทุกสิ่งทุกอย่างให้ตลอดในครั้งเดียว ก็ยากอยู่ ถ้าไม่พอพระราชหฤทัย ก็จะหาประโยชน์ไม่ จึงขอพระราชทานกราบบังคมทูลแต่โดยย่อเพียงหัวข้อที่จะทรงพระราชวินิจฉัยได้ก่อน หัวข้อของการที่จะต้องรีบจัดนี้ ก็คือ มีอยู่ ๖ สถาน

สถานที่ ๑ คือ *การที่จะเลิกล้างแก้ไขการเก่าที่ไม่มีประโยชน์หรือมีแต่โทษไม่มีคุณ* คือเสียเงินเสียเวลา ป่วยการคน และทำให้ขัดข้องแก่การอื่นเป็นต้น การสถานนี้จะกระทำยากที่จะหักหาญห้ามความนิยมที่ผิดของคนที่มีความเชื่อถือมาแต่บุรพกาลให้เหือดหาย และเห็นดีในการที่เลิกถอนลงทันที ทั้งเมื่อเวลาเลิกถอนลงก็จะมีโทษ มีการขัดข้องบางอย่างจริงอยู่แต่เล็กน้อย ถึงกระนั้น คุณที่เลิกมีมากกว่าโทษหลายประการเปรียบด้วยร้อยกับหนึ่ง ย่อมเป็นการที่รออยู่ ไม่กระทำไม่ได้เป็นแน่แท้ เพราะเป็นการแต่เร่าร้อนอยู่โดยยิ่งยวดกวดขัน เปรียบเหมือนเกิดไฟไหม้บ้าน มีเหย้าเรือนเก่าแก่เช่นเรือนจากเป็นต้น อยู่ภายหลังและรู้ว่าไม่เป็นประโยชน์อันใด เป็นแต่รักษาไว้โดยที่เป็นของเก่าแก่โบราณ ครั้นจะรื้อทำลายเสียก็จะเป็นที่ติเตียนว่าดูหมิ่นของเก่า แต่เมื่อไฟไหม้ขึ้นเช่นนี้ เรือนเหล่านั้นย่อมจะเป็นเชื้อติดไฟได้รวดเร็ว และส่งเปลวติดต่อลุกลาม

ให้บ้านเรือน ทรัพย์สมบัติอันมีราคา ให้วินาศฉิบหายไปได้ดังนี้ จะยอมรื้อเรือนเหล่านั้นเสียด้วยความป้องกันอันตรายอันมหันต์นั้นดี หรือจะอาลัยในสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ยอมทนให้มหันตภัยมาทำลายทรัพย์สิ่งสินและชีวิตคนให้ถึงแก่พินาศล่มจมว่าเป็นดี การนี้จะต้องหักหาญกระทำโดยคำสุภาษิตว่า *"เสือจนท่า ข้าจนทาง"* ต้องหมายรอดเอาข้างหนักพักหนึ่งดังนี้เป็นแท้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ผลที่เลิกการไม่เป็นประโยชน์เหล่านี้จะไปเป็นทุนทรัพย์ เวลา กำลัง คน และเปลื้องการขัดข้องที่เกี่ยวกันอยู่แก่การที่จะจัดใหม่นั้นได้ โดย....................

ประการที่ ๒ *การปลูกกำลังคน* ได้แก่การปลูกความรู้ในวิชาสอนให้ดี กล่อมและปราบสันดานร้าย หาคนฉลาดคนดีให้ได้เร็ว เชิดคนดีให้ได้มีฝีมือและปาก เหล่านี้แหละคนฉลาดจะได้คนดีไว้ใช้ เป็นกำลังได้เร็ว การนี้.................เพราะเป็นของช้ากว่าจะจำเริญและโตขึ้นได้ ด้วยเป็นสิ่งที่ช่วยกันระดมทำไม่ได้ด้วยมือ ดังขุดคลองหรือสร้างถนน จะเร็วได้ด้วยอาศัยความที่เอาใจใส่ทะนุบำรุง คิดลัดตัดหาทางให้ได้เร็วและสั้นทันใช้ก่อนเป็นดี ที่จะปลูกเพาะใหม่ก็ตั้งหน้าทำไป พอได้ใหม่มาใช้แซมเก่าเมื่อเก่าเปลื้อง ถ้ารีบทำได้เช่นนี้ จะมีการฉลาดที่ได้ความรู้และความประพฤติดีเกิดขึ้นทันใช้ทันช่วยกำลัง คนของเรามิใช่โง่ดื้อเถื่อนไปหมดดังชาวป่าก็หาไม่ ที่ฉลาดดีก็มีถมไป หากไม่ได้ความรู้และความประพฤติดีเป็นเครื่องประดับ ฉลาดก็พาไปให้ปล้นและฉ้อเขา ที่เรียบร้อยก็ไม่มีช่องอันใดจะอุดหนุนให้เปิดเผย ก็พาความฉลาดจมอยู่ ข้าพระพุทธเจ้าเชื่อในคำว่า *"กรุงศรีอยุธยาไม่สิ้นคนดี"* นั้นโดยแท้ แต่ทุกวันนี้จะมองหา...........ใครก็ยากนัก จึงเห็นว่าการที่ไม่มีคนใช้เป็นทำอะไรไม่ได้

สถานที่ ๓ *การปลูก*.................คนที่อยู่เปล่า และหากินด้วยทางเกียจคร้าน.................ทำมาหากินเพื่อให้กำลังแก่ราษฎร...........ที่เงินจะออกจากบ้านเมือง.........เปิดทางให้สินค้าออกและ......เงินเข้า ปิดทางรั่ว.................และยังทั้งหลวง...................ปิดทางที่เสียพระราชทรัพย์ในที่เปล่าประโยชน์ (*เนื่องจากประการที่ ๑*) เก็บภาษีถาวรที่ควรแก่ความยุติธรรมและให้ได้เงินราษฎรมาเป็นหลวงจริง เหตุนี้ก็เห็นว่า...ก็จะมีเงินมาบำรุงการอื่นได้ เป็นของควรรีบจัดอย่างเดียวกับประการที่......การเรื่องนี้ควรเห็นได้ว่าต้องบำรุงหรือเอาใจใส่ในเงินราษฎร หรือเงินในเมือง เป็นหัวหน้าเป็นใหญ่กว่าเงินในพระคลัง คือบำรุงการค้าขาย เมื่อพิจารณาดูการในอดีตและปัจจุบันก็ดี ประเทศใดที่จำเริญก็อาศัยจำเริญได้ด้วยการค้าขายของบ้านเมืองทั้งนั้น แผ่นดินหรือราษฎรมีเงินแล้วจะไปไหนเสีย ถ้าไม่มีเงินจะทำอะไรก็ไม่ได้ เช่นกับไม่มีคน บ้านเมืองเราก็อุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร การเพาะปลูก ทั้งผู้คนก็ฉลาดมีฝีมือทำอะไรดีก็ได้ ถ้าตั้งใจทำจริง อย่าซื่อเขานุ่งให้แปลกกับประเทศทั้งหลาย ก็จะมีวิชาหาเงินเข้าแผ่นดินได้จริงๆ ถ้าราษฎรไม่มั่งมีบริบูรณ์ ราชาธิปไตยจะได้เงินมาจากไหน เคี่ยวหนักเข้า ความเดือดร้อนดิ้นรนก็ยังเกิด

ประการที่ ๔ *การจัด* ได้แก่การพิจารณาคดีความ การปราบปรามโจรผู้ร้าย การจัด.........ธรรมเนียม.........เมือง การโยธาก่อสร้างสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่การค้าขายและความสุขสำราญแก่มหาชน และความงดงามเหล่านี้เป็นต้น......ในประการนี้เป็นเครื่องอุดหนุนช่วยเหลือซึ่งกันและกันกับประการที่ ๒ ที่ ๓ ย่อมต้องกระทำช่วยเหลือตามเวลา.........แต่การให้เป็นผลจริง อย่าให้เสียเวลา เสียเงิน ป่วยการคนเปล่า

ประการที่ ๕ *การสร้างสม* ได้แก่การตระเตรียม...........และกำลังพล...........นี้ต้องจัดให้เปนไปเสมอ จะสำเร็จได้โดยอาศัยความเจริญในประการที่ ๒ และที่ ๓ นั้นมาเปนกำลัง และทำของเราเองได้ตามสมควร จะเปนความดีอย่างสุขุม...... คิดอย่างเดียวแต่ว่าควรมีทหารและอาวุธ แต่จะมีได้ด้วยอย่างใด ไม่คิดนั้นหาควรไม่.........หาเพิ่มมาเท่านั้นสักเท่าใดจะพอเยียวยา

ประการที่ ๖ *การอะลุ่มอล่วย* ได้แก่การที่ผัดเจ้าล่อกับฝรั่งเศสด้วยปาก การนี้ก็ต้องทำเสมอ คือคอยตัดทางปากเสียงให้น้อยลง ถ้ามีเหตุการณ์อันใดก็รีบเร่งว่าไปให้ตกลงอย่าให้เสียเวลา การนี้ต้องอาศัยใช้คนดีออกไปเปนหัวหน้าประจำประตูไว้ทุกด้าน คอยจัดการบำบัดเหตุพูดจากันให้ทันท่วงที มีที่ล่อแหลมแดนต่อแดนเปนต้น พอฝ่ายการในพระนครในประการทั้งหลายจัดพอเรียบได้ปากเสียงทางนี้ก็จะเสื่อมน้อยลง

การทั้งปวงนี้จะทำแต่เรื่อย ๆ เปนการปี เช่นทุกวันนี้ เห็นไม่ได้เปนแน่แท้ ต้องตริกตรองทำการจัด สิ่งใดที่ควรจะเปนไปได้ในวันนี้ก็ไม่ควรรอไว้พรุ่งนี้ ถึงโดยทำไปวันนี้พบการที่ขัดข้องขึ้นไม่ได้ดีโดยสมควรพรุ่งนี้สั่งแก้ใหม่ ไม่กี่วันก็จะเรียบร้อยลงที่ ถ้าได้ทำจริง ๆ ไม่ฉ่ำเฉื่อย ๆ หาย ซึ่งจะเฉยชาอยู่อย่างงานปีอย่างนี้ ข้างฝ่ายปรปักษ์มีทั้งกำลังวังซารีบวิ่งรีบทำโดยรุกรัด เรามีเวลาที่จะแก้ไขทันกับคนเท่านั้น ถ้าไม่ตั้งต้นทีเดียว ไหนเลยกรุงสยามจะพ้นเงื้อมเงาธงสามสี และใครจะยืนยันได้ว่าจะไม่เปนไปในเร็ววัน เมื่อได้เริ่มการตึงตังทำจริง ๆ เช่นนี้แล้ว ฝ่ายคนเราก็จะเห็นได้ว่าเราจะกลับใจที่จะให้การดีแท้ไม่แฉะฉำ การที่ชั่วร้ายก็จะ

ยำเกรงพระเดชานุภาพ ละพยศ ต้องถอนไป คนที่หัวค่อยอ่อนแอก็จะแข็งแรงและตั้งหน้าหาความดีควยเกี่ยวกันเย็นน้ำหนึ่งใจเดียวช่วยกันคนละไม้ละมือ คนน้อยพร้อมใจทำด้วยกันก็เหมือนมาก ฝ่ายการภายนอกก็จะรำลึกไปว่าเราตั้งจัดการแข็งแรงขึ้นจริง ๆ ตัดห้ามปากเสียงอันร้ายที่ว่าเราบำรุงความเจริญของเราเองไม่ได้ พอเราทำเข้าเป็นหลัก ข้าศึกศัตรูก็จะกระดากไป เพราะปัจจามิตรทุกวันนี้มิใช่จะย่ำยีเอาได้โดยไม่ชอบธรรมตรง ๆ เช่นพม่าแต่ก่อน ก็หาไม่ เขาย่อมซ่อนอยุติธรรมไว้ภายใน อาศัยความยุติธรรมให้ปรากฏออกนอกหน้า ถ้าเราดีไม่มีแผลอันใดที่เขาจะแหย่แยงได้แล้ว จะห้ามด้วยวาจาว่าอย่าเพ่อก่อนก็เกือบจะได้ ถึงหากจะเอาด้านเข้าใส่ซึ่ง ๆ หน้า ก็ยังพอมีท่าทางที่จะต่อสู้กันให้เต็มพิดเต็มเหวี่ยงและเต็มมือ หรืออาศัยความยุติธรรมของโลกที่ผู้อื่นเขาจะเห็นอกมาเป็นกำลังช่วยเหลือ

ทำอย่างไรเล่าการที่จะจัดจึงจะทำได้ ว่าถึงวิธีทำการในกรุงเทพ ฯ ทุกวันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเคยคิดประหลาดใจอยู่ เพราะตนเองเคยแลเห็นด้วยตาทำด้วยมือมาแล้ว และเมื่อไปเห็นการในบ้านอื่นเมืองไกลที่เขาทำกันได้ ก็ดูง่าย ๆ ไม่ถึงอาบเหงื่อต่างน้ำอดนอนอดกิน มิหนำซ้ำยังมีเวลาหาความสนุกสบายบำรุงกายและชีวิต บำรุงสติปัญญาและความคิดด้วยอีกเล่า การก็สำเร็จได้ ทั้งใหญ่โตมากมายกว่าของเราสักเท่าใด ๆ จึงมาคิดดูว่าการของเราที่ทำอยู่อย่างเปื้อย ๆ ทุกวันนี้ ก็ยังหนักแน่นเหลือบ่ากว่าแรง ทำไม่ไหว ผู้คนก็ราวกะว่า.......กายถวายชีวิตชอกช้ำเจ็บป่วยล้มตายไปตามกัน เพราะความที่......ของการงาน การเล่าก็ไม่สำเร็จล่วง

ไปเท่าใด ก็ถ้าทำเข้าจริง......ดังนี้ มิย่นย่ยับเยินไปหมดหรือ เมื่อพิจารณาสอบสวนดูทั้งสองฝ่าย ค้นหาเหตุผลให้ได้ว่ามีสิ่งใดที่ผิดอยู่ การจึงผิดกันถึงเพียงนี้ ก็ได้ความเป็นรูปร่างลักษณะวิธีของการงานที่ทำ ดังจะกราบบังคมทูลต่อไปนี้

ลักษณะการและการทำการ

ลักษณะของการงานมี ๓ ประเภท คือ (๑) *การทำด้วยความคิดสติปัญญา* ต้องอาศัยความฉลาดความรู้ เป็นทุน ความเบิกบานสบายใจเป็นอาหารเครื่องเลี้ยงบำรุง (๒) *ทำด้วยฝีมือ* ต้องอาศัยศิลปศาสตร์ ความชำนาญ เป็นทุน ความฝึกหัดเรี่ยวแรงเป็นเครื่องเลี้ยงรักษา (๓) *ทำด้วยแรง* ต้องอาศัยกำลังแรงเป็นทุน อาหารที่บริโภคเป็นเครื่องบำรุงแรง การงานทั้งปวงต้องทำด้วยลักษณะใดลักษณะหนึ่งใน ๓ ประเภทนี้ หรือปนกันเป็นสองและสามประเภทบ้าง

ยังการทั้ง ๓ ประเภทนั้น ต้องมีเวลาเป็นเครื่องตวง กำหนดให้สมควรจะทำเพียงวันละเท่าใด ถ้าทำน้อยกว่าเวลาที่สมควรไป เวลาก็เหลืออยู่ป่วยการเปล่า ถ้าทำมากกว่าที่สมควรไป ผู้ทำก็เหน็ดเหนื่อยซอกซ้ำแปลว่าขาดทุน คือเสียผู้ที่ทำการไปคนหนึ่ง ๆ ทั้งการงานทำในคราวนี้เหลือเกินกว่าสมควร ก็ไม่ได้ดีเท่ากับที่ทำพอสมควร เปรียบเหมือนกับเดินเรือบรรทุกสินค้า เรือควรบรรทุกได้เพียงเท่านั้น ถ้าบรรทุกน้อยไปก็ขาดทุนเสียเที่ยวเรือ ถ้าบรรทุกมากเกินไปก็จะทำให้เป็นอันตรายแก่เรือและเสียสินค้าเข้าของด้วย จึงควรบรรทุกแต่เพียงพอดี บรรทุกงานลงในคน ก็เช่นเดียวกันฉันนี้

ลักษณะช่วย..............หรือเพิ่มเวลา

การมาก จะทำให้แล้วได้ด้วย ๒ วิธี *คือเพิ่มเวลา* วิธี ๑ *เพิ่มกำลังช่วยแรง*วิธี ๑ การที่เป็นการเครื่องสดหรือการโยธา จะเพิ่มเวลาได้บ้างตามสมควร เพราะเป็นการที่ทำมีกำหนดแล้วและทำแต่น้อยวัน ถ้าเห็นไม่ทัน คนเท่านั้นกำหนดเวลาให้ทำเพิ่มขึ้นก็พอได้ แต่การประจำเป็นไม่มีเวลาสิ้นสุด ใช้เพิ่มเวลาอย่างนั้นหาควรไม่ เพราะต้องถนอมคนราชการที่ต้องทำเสมอ เพราะเหตุว่าคนดีเป็นหายากกว่าสิ่งอื่นในโลกนี้ คนที่ทำการก็ต้องทำเสมอ เมื่อซอกซ้ำเจ็บป่วยล้มตายไป ก็ยิ่งกว่าเสียแก้วแหวนเพชรพลอยอันมีราคา ใช่แต่ว่าเสียคนไปคนหนึ่ง แต่เสียคนที่เคยการงานชำนิชำนาญเช่นนั้น ก็พาให้เสียการงานไปสักเท่าใด ๆ จะประมาณมิได้ เพราะฉะนั้น การเพิ่มเวลาให้คนเท่านั้นทำตรากตรำ ย่อมไม่เป็นคุณแก่การงาน ถ้าการงานไม่มีที่สุดเพียงใด ก็มีแต่ให้โทษ ทำคนและการงานให้เสียไป คนที่ทำงานด้วยความคิด ก็มีแต่จะโง่ลงไปทุกวัน คนที่ทำด้วยฝีมือ ก็มีแต่จะเลวลง หยาบคายไม่ประณีต คนที่ทำด้วยแรงอ่อนหัด และโรคภัยก็ย่อมบังเกิดแก่คนทั้ง ๓ จำพวกนั้น

การหนัก จะแก้ได้อย่างเดียวที่สมควรแต่เพิ่มกำลังคนขึ้นให้พอแก่การ เหมือนดังการความคิด ก็ต้องหาคนดีมีสติปัญญาเฉลียวฉลาดพร้อมทั้งความซื่อสุจริตและความรู้ อาจประกอบการงานนั้น ๆ เพิ่มเติมขึ้น ถ้าการฝีมือ ก็ต้องหาผู้มีศิลปและความชำนาญเพิ่มเติม แต่การทำด้วยแรงนั้นเป็นหาคนเพิ่มง่ายกว่าอย่างอื่น ดังนี้ การก็จะสำเร็จได้ คนก็จะไม่ซอกซ้ำอิดโรย ตัวอย่างเทียบคุณและโทษในการเพิ่มเวลากับเพิ่มกำลังคนผิดกันดังนี้

ยกเอาการเขียนหนังสือมาเป็นประมาณพอเปรียบเป็นตัวอย่าง

เพิ่มเวลา

ผู้ทำการ	*เวลากำหนดให้*	*การสำเร็จ*	*ผลที่ได้*
คนคนเดียว	๓ ชั่วโมง	เขียนได้ ๔ หน้ากระดาษ	เขียนได้ดี
คนคนเดียว	๖ ชั่วโมง	เขียนได้ ๖ หน้ากระดาษ	เขียนเลวลง มือล้า น้อยลงไป ๒ หน้า
คนคนเดียว	๑๒ ชั่วโมง	เขียนได้ ๑๐ หน้ากระดาษ	เขียนยิ่งเลวลง น้อยลงไป ๔ หน้า มือล้า เหน็ดเหนื่อย เมื่อยแขน

เพิ่มคน

คนคนเดียว	๓ ชั่วโมง	เขียนได้ ๔ หน้า	หนังสือที่เขียนก็ดีและได้
คน ๒ คน	๓ ชั่วโมง	เขียนได้ ๘ หน้า	มากน้อยเท่ากันตามส่วน
คน ๔ คน	๓ ชั่วโมง	เขียนได้ ๑๖ หน้า	เต็มที่ ผู้คนก็ไม่อิดโรย ซอกช้ำ

คุณที่ทำการได้ดี คนไม่เสีย ในการเพิ่มคนช่วยแรงผิดกับเพิ่มเวลาบรรทุกลงไปในคนคนเดียว ปรากฏที่การไม่ได้ดี คนก็บอบช้ำอิดโรยดังนี้

การที่จะเพิ่มกำลังคนช่วยแรงนั้น ย่อมเพิ่มได้ด้วย ๒ ประการคือ มีคน ประการ ๑ มีทุนทรัพย์ ประการ ๑ ทั้ง ๒ อย่างนี้ต้องมีพร้อมกัน

จะมีแต่เงินไม่มีคน หรือมีแต่คนไม่มีเงิน ทำอะไรไม่ได้ อย่างที่ ๓ คือ การทำด้วยแรง หาคนช่วยแรงง่าย คือการหาบหามแบกขน หาไม่สู้ยาก มีเงินจ้างก็หาได้ ต้องคัดแต่สันดานให้ยินดีไปในการรับจ้างหากินในทางสุจริต คือ ปิดทางเข้าวัด ขอทาน เล่นเบี้ย วิ่งราว ปล้น นั้นเป็นต้น แต่การอย่างที่หนึ่งและที่สองนั้น เป็นการยากที่จะหาคนดี คนฉลาด คนมีความรู้ คนซื่อตรง ถ้ามีเงิน ไม่มีคนดีให้สมแก่การแล้ว ก็หาไม่ได้ ดังกราบบังคมทูลถึงการบำรุงสถานที่ ๒ นั้นแล้ว ส่วนที่จะหากำลังทรัพย์ ก็ได้กราบบังคมทูลมาในข้อการบำรุงสถานที่ ๓ แล้วเหมือนกัน

ข้อสำคัญที่*การงานที่สำเร็จและไม่สำเร็จ*ยังมีอีกทางหนึ่ง นอกจากกำลังและอื่น ๆ คือ *ความแน่นอนของเวลาที่ทำการ* การสิ่งใดมากก็ดี น้อยก็ดี มีคนทำมากหรือน้อยก็ดี แต่ถ้าไม่มีความแน่นอนของเวลาถือมั่นอยู่แล้ว คือ ถึงเวลาทำต้องทำ ถึงเวลาไปไหนก็ต้องไป ฉะนี้ การงานทั้งหลายก็อาจเลื่อนลอยโลเลเหลวไปได้ ผู้จะทำการทั้งปวง ถ้ายิ่งการที่ทำต้องทำร่วมคนกันมาก เกี่ยวข้องหลายคนด้วยกัน หรือการมากอย่างร่วมหน้าที่ในผู้ใดผู้หนึ่งที่เป็นหัวหน้าดูการหมดทั้งนั้น ผู้เป็นหัวหน้านั้นก็ต้องการรักษาความแน่นอนของเวลายิ่งกว่าคนทั้งหลาย ซึ่งเป็นแต่ชั้นผู้รองหรือผู้น้อยลงไป ความแน่นอนในที่นี้ ย่อมเป็นสิ่งมีราคาและให้คุณเมื่อแน่นอน ให้โทษเมื่อปราศจากนั้นยิ่งนัก ฉันใดจะเห็นได้ดังตัวอย่างที่เปรียบเทียบไว้นี้

ยกการหัวเมืองเป็นตัวอย่างเปรียบเทียบ

เจ้าเมือง คนทั้งปวงเห็นว่าจะออกว่าราชการเวลาบ่าย ๔ โมง เป็นอัตรา

กรมการใหญ่ ธรรมเนียมจะต้องมาบัญชาการเวลาบ่าย ๑ โมง เป็นอัตรา

กรมการรอง กฎวางไว้ให้มาดูแลตรวจสั่งการงานเวลาเช้า ๔ โมง เป็นอัตรา

เสมียน ทนาย พลการ กฎวางไว้ให้มาทำการเวลาเช้า ๔ โมง กลับบ่าย ๔ โมง เป็นอัตรา

(๑) *ถ้าเสมียน ทนาย* คนใดไม่มาด้วยความแน่นอนตามกฎบังคับไว้ ก็เสียเวลาการงานไปชั่วเวลาที่มาช้าเฉพาะตัวผู้เดียว

(๒) *ถ้ากรมการรอง* คนใดไม่มาด้วยความแน่นอนตามกฎข้อบังคับไว้

(ก) เสียเวลาการในหน้าที่ของตนเอง

(ข) ทำให้พลการในกองของตนที่เกียจคร้านก็โลเลหลีกเลี่ยงไป

(ค) ทำให้พลการในกองของตนที่หมั่นก็ขัดข้องในการจะเสนอการหรือหารือการ รับการ รับคำสั่ง เป็นต้น

(ฆ) ทำให้เพื่อนของกรมการกองอื่นที่มีธุระจะมาปรึกษา หารือราชการตามเวลาที่กำหนดมานั้นเสียไป

(๓) *ถ้ากรมการใหญ่* ไม่มาตามเวลาที่เป็นธรรมเนียมของตนจะต้องมา

(ก) เสียเวลาของตนเองที่จะตรวจตราสั่งการงานของตนเองให้ทั่วถึง

(ข) ทำให้กรมการรองในกรมของตนคนใดที่เกียจคร้านก็โลเลเลี่ยงไป

(ค) กรมการรองหลบหลีก......ไปกี่กอง ผลเสียก็เกิดขึ้นแก่กองนั้น ๆ ตามข้อ (๒) ทั้ง ๔ สถาน

(ฆ) ทำให้การงานในกองทั้งหลายที่ขัด ข้องได้เสนอหรือปรึกษาหารือและฟังคำสั่งนั้นล่าช้าไป

(ง) ทำให้การงานทั้งหลายที่จะประชุมปรึกษาหารือในหมู่กรมการผู้ใหญ่ด้วยกันขัดข้อง ค้างช้า ไม่พร้อมเพรียง เป็นต้น

(๔) *ถ้าเจ้าเมือง* ไม่ออกว่าราชการและบังคับบัญชาการตามเวลาที่คนทั้งปวงเขาถือว่าเป็นธรรมเนียมออก ออกเร็วไปบ้าง ล่าไปบ้าง หรือไม่สั่งการตามเวลาที่ควรสั่ง ไม่ไปไหนตามเวลากำหนดที่ว่าจะไป เวลาที่เร็วเกินไปและช้าเกินไป ย่อมเป็นผลเสีย คือ

(ก) ถ้าเร็วเกินไปเท่าใดชั่วโมง เท่านั้นชั่วโมงก็จะเป็นตัวอย่างให้กรมการผู้ใหญ่ น้อยทั้งหลาย ผู้เกี่ยวข้องต้องมาประชุมในที่นั้น ต้องมาคอยล่วงหน้าในคราวหลัง ๆ ต่อไป

(ข) กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยที่ต้องมาคอยอยู่เหล่านั้น เสียเวลาเท่าใดชั่วโมง ก็เสียการในหน้าที่ของตนเท่านั้นทุกคน ถ้า ๑๐ คน คนละ ๓ ชั่วโมง ก็เป็น ๓๐ ชั่วโมง

(ค) ถ้าช้าเกินไปเท่าใดชั่วโมง เท่านั้นชั่วโมงก็ทำให้เสียเวลาการงานของกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยที่มีหน้าที่ต้องมาประชุมทุกคน

(ฆ) การที่กรมการผู้ใหญ่ผู้น้อย ต้องมาเสียเวลาที่นี่เท่าใดเท่านั้นย่อมถอนออกจากเวลาที่จะมาทำการงานในวันหน้าให้น้อยลง

(ง) ถ้ากรมการผู้ใหญ่กระทรวงใด กรมใด ไม่มาทำการตามกำหนดได้ ผลเสียก็เกิดขึ้นแก่การงานในกรมของตนได้ทุกกรมตามข้อ (๓) ทั้ง ๕ ประการ และส่งผลเสียต่อไปตามข้อ (๒) และข้อ (๑) ถ้ากรมการใหญ่ทุกคนเป็นเช่นนั้น การก็อาจเสียไปทั้งเมือง

(จ) ส่วนกรมการผู้น้อยที่ต้องเสียเวลา ก็ให้ผลเสียตามข้อ (๒)

ตลอดไปถึงการในหน้าที่ของพลการทั้งหลายด้วยกันได้หมด

เมื่อพิจารณาตามแผนที่เปรียบเทียบนี้ ก็เห็นได้ว่า ความแน่นอนในเวลา เป็นสิ่งสำคัญที่ให้ผลเสียอันสุขุมโดยไม่รู้ตัวอันหนึ่งของการงานที่จะให้สำเร็จไป คนที่มีความแน่นอนให้คุณอย่างใดก็กลับตรงกันข้ามกับลักษณะที่ให้โทษฉันนั้น เพราะฉะนั้น ผู้ใดยิ่งเป็นใหญ่กว่าคนทั้งหลายย่อมจะต้องรักษาความแน่นอนของเวลาให้มั่นคงกว่าผู้น้อย เพราะการที่ไม่แน่นอน ย่อมทำให้การงานเสียมากกว่าผู้น้อยที่รองลงไป เพราะผู้รองย่อมทำการแต่เฉพาะหน้าที่ที่มี...........ตามน้อยและใหญ่ แต่ผู้ใหญ่ย่อมเกี่ยวข้องครอบอยู่ซึ่งหน้าที่การงานของผู้น้อยทั้งหมด จึงเป็นต้นเป็นข้อที่จะให้ผลดีและชั่วแก่การงานทั้งหลายเป็นธรรมดา

และการงานใด ๆ ถึงเวลาทำก็ทำ ถึงเวลาเลิกก็เลิกเช่นนี้ ย่อมง่าย สะดวกในการสั่งเสียนัดแนะกะการงานต่าง ๆ ได้ เวลาที่ง่ายและด่วนเป็นกำไร มีคุณอีกหลายประการ ทั้งไม่เป็นการซอกซ้ำตรากตรำ การก็สำเร็จเดินไปเสมอมิได้หยุด คนก็มีเวลาบำรุงร่างกายให้มีความสุขสบายเกิดสติปัญญา

ข้อสำคัญที่การงานจะสำเร็จได้โดยคล่องสะดวกยังมีอีกทางหนึ่ง คือ *ความแน่นอนของแบบแผน* การสิ่งใดที่จะให้ง่ายให้คล่องให้เป็นไปทันทีทันเวลา ย่อมอาศัยวางแบบแผนกำหนดกฎหมายลงเป็นหลักและต้องไว้วางหน้าที่ ให้ผู้เป็นหน้าที่เดินไปตามหลักตามแบบแผนตามเวลาต้องการเปรียบง่าย ๆ เหมือนกับเครื่องจักรไอน้ำ พอไอน้ำดันลูกสูบเคลื่อนออกมาตัวชิ้นเครื่องจักรอื่น ๆ ที่มีหน้าที่จะต้องเดินต่อไปตามแบบที่วางไว้ก็เคลื่อนตาม ๆ กันไปตามหน้าที่ของตนนั้น ๆ ตลอดถึงหางเสือที่อยู่ท้ายเรือ เรือก็เดิน ถ้าเหมือนดังเมื่อไอน้ำดันลูกสูบ ลูกสูบก็จะต้องรอถามนายเรือเสียก่อนว่า คราวนี้จะเคลื่อนออกมาหรือไม่ และตัวจักรอื่น ๆ ก็รอถามต่อ ๆ กันไปทุก ๆ พนักงานจนถึงหางเสือ มีแบบแล้วทำตามแบบไม่ได้ดังนี้ เมื่อไรเล่าเรือจึงจะออกเดินสักผีจักรหนึ่ง ความแน่นอนของแบบแผนนี้ จึงเป็นสิ่งที่สำคัญที่จะให้ผลดีเป็นแน่นอน และให้ผลชั่วเมื่อคลอนแคลน แก่การงานทั้งปวงทั่วไป เช่นกับความแน่นอนของเวลา

ลักษณะวางการ

วิธีวางการที่จะให้ถูกให้สมควรแก่การงานที่จะให้สำเร็จโดยคล่องสะดวก มีอยู่ ๒ ประการ คือ

(๑) *ใช้คนให้ถูกกับความรู้ ความเห็น ความชำนาญ* ในการที่จะทำนั้น ๆ การซึ่งจะสำเร็จได้ดีโดยด่วนโดยไวทุกสิ่งทุกอย่าง ถ้าใช้คนชำนาญทางนี้ไปทำงานทางโน้น ไขว้กันเสียดังนี้ ก็เสียประโยชน์ถึง ๓ สถาน สถานที่ ๑ *การที่ทำไม่ได้ดีและโดยเร็วโดยควร* ลางทีก็มีแต่จะเสียการ

สถานที่ ๒ *คนผู้นั้นก็จะเสียชื่อเสียนามเปล่าว่าทำการไม่ได้ดี* สถานที่ ๓ *ความรู้วิชาของผู้ที่เล่าเรียนไปอย่างหนึ่งแล้วไม่ได้ใช้* ก็มีแต่จะเสื่อมทรามเสียประโยชน์ ขาดเวลาและทุนทรัพย์ที่ได้เล่าเรียนไปเปล่า ๆ

(๒) ถ้าการให้เป็น ๒ ประเภท คือ การคิดการจัดการวางแบบแผนการกะการ การตรวจตรา ประเภทหนึ่งควรเรียกว่า "*การความคิด*" หรือ "*การภายหน้า*" การรักษาให้เป็นไปตามแบบแผนตามวิธีประเภทหนึ่ง ซึ่งควรเรียกว่า "*การเครื่องจักร*" หรือ "*การภายหลัง*" เป็นการทำด้วยความคิด ต้องคิดอ่านหาหลักฐานวางแบบแผนตรวจตราแก้ไขมีแต่จะมุ่งภายหน้า หาช่องทางที่ดีฝ่ายเดียว ผู้ที่มีความสามารถจะทำการเช่นนี้ได้ มักจะอยู่แก่หัวหน้าทุกหมู่ ทุกกอง ทุกตำแหน่ง ส่วนการประเภทหลัง เป็นการภายหลังที่รับเอาแบบแผนที่ตั้งที่มีขึ้นแล้ว มาทำตามและรักษาให้เป็นไปดังเครื่องจักร ผู้ที่สามารถทำการเช่นนี้ย่อมชำนาญมากข้างฝีมือ และไม่ใคร่จะถนัดในทางชนิดการประเภทก่อน เพราะฉะนั้นผู้ที่ทำการประเภทก่อน ไม่ควรจะเอาประเภทหลังที่ทำด้วยมือไปเป็นกังวล คือเอาการที่ผู้อื่นพอจะทำได้ไปทำเสียเอง ซึ่งไม่ใช่ยามขัดและจำเป็นเหมือนดังเอาของราคามากไปแลกราคาน้อย หรือเหมือนคำธรรมดาว่า "*เอาพิมเสนไปแลกเกลือ*" เปรียบประหนึ่งนายช่างก่อตึก ถ้าถือเป็นความสนุกเป็นอาจิณ ไปถากไม้ไสกบ ขนอิฐเสียเอง แล้วก็ใครเล่าจะเป็นผู้ให้อย่างวางรูปกะการต่าง ๆ เพราะฉะนั้น หน้าที่ของผู้คิดผู้สร้างก็คิดไป คิดแล้ววางแบบแผนลงไป ก็มอบให้เจ้าพนักงานทำไป เดินไป ดังเครื่องจักรต่างกันก็แต่ชิ้นเครื่องจักรเป็นตัวคน ย่อมรู้หลบรู้หลีกรู้บิดโกงไปจากที่ได้

จึงเป็นสิ่งต้องการความตรวจตราคุ้ยเขี่ยอยู่เสมอ ถ้าผู้คุมเครื่องจักรถือแบบแผนข้อบังคับให้มั่นอยู่แล้ว ใครผิด ใครชอบ ก็ให้เป็นไปตามผิดและชอบ ก็คงจะเบาใจได้ไม่ยากนัก

เมื่อข้าพระพุทธเจ้าพิจารณาด้วยเกล้า ฯ ได้ความดังนี้ จึงเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าเขาทำได้ เราก็คงทำได้ ข้างฝ่ายการบ้านเมืองก็ร้อนรนอยู่เป็นยิ่งยวดและใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทก็เป็นพลผู้เป็นใหญ่ เป็นยอดเป็นดวงชีวิตของประชาชาวสยาม อันควรชาวสยามทุกคนจะช่วยกันรักษาให้มั่นคงทรงไว้ ตามที่ใครจะมีอุบายความคิดอย่างไรได้ที่จะให้บางเบาพระราชธุระและบำรุงพระราชสำราญ ความร้อนรนและต้องการทั้ง ๒ ประการซึ่งมีขึ้นพร้อมกันนี้ จึงเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าไม่มีแผนอันใดที่จะเห็นได้ นอกจากรีบแก้ซิงรีอรูป ตั้งร่างใหม่เสียโดยเร็ว ตั้งต้นบำรุงการต่าง ๆ ตามที่ได้กราบบังคมทูลมาในเบื้องต้น และจัดวิธีทำการให้ถูกทางเป็นแบบแผนการก็จะดำเนินไปโดยรวดเร็วทันกาลสมัย ฝ่ายใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทก็จะค่อยมีพระราชสำราญ ถ้าไม่ทำลงเป็นการใหญ่โครมครามแล้ว ไหนเลยจะทันแก่กาลสมัยที่ราชศัตรูทั้งภายนอกภายในจะมาถึงในเวลาใดเวลาหนึ่งได้

ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทควรแต่จะได้รับเป็นพระราชธุระในการซึ่งมี......... ควรถึงต้องการพระราชวินิจฉัย ซึ่งเป็นยอดของการงานทั้งหลาย การอื่น ๆ ที่ควรจะมีแบบแผนได้เช่นการคดีความเป็นต้น วางกฎหมายแบบบัญญัติลงไปเสียให้เป็นแบบอย่างแน่นอน แล้วปล่อยให้เครื่องจักรเดินไปก็จะได้ ควรจะมอบแก่ราชมนตรีทั้งหลาย ผู้มีหน้าที่ต่าง ๆ สนองพระเดช

พระคุณเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ความไว้ใจคน ถึงแม้ว่าเอาเป็นแน่เป็นเสมอมั่นคงไม่ได้ก็จริง แต่เป็นสิ่งอันหนึ่งที่จะทำการอันใดมิได้ นอกจากไว้ใจคน เพราะเหตุว่า ใครเลยจะสามารถทำการให้สำเร็จไปได้โดยคนผู้เดียวได้ การมากอย่างมากชนิด ก็ต้องมอบหมายตัดตอนให้เป็นหน้าที่แก่ผู้นั้นบ้างผู้นี้บ้าง เป็นธรรมดาประการหนึ่ง ถึงโดยจะใช้ผู้คนหลายคนเข้าควบคุมกันและกันเป็นชั้น ๆ เช่นใช้คนนี้ไปทำสิ่งนี้ แล้วให้คนที่ ๒ เข้าควบคุมคนที่ ๑ และให้คนที่ ๓ ไปคุมคนที่ ๒ ต่อ ๆ ไปดังนี้ก็ดี ก็จะกลายเป็นพวงใหญ่ในการสิ่งเดียว และจะให้ผลดีด้วยวิธีอันนี้ก็หาไม่ หรือบางทีก็กลับให้โทษ คือช่วยกันโกงหรือเกิดวิวาทกันเป็นต้น จึงไม่เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าทางอื่นจะดีกว่าไว้พระราชหฤทัยใช้ไปเป็นหน้าที่ได้ขาดเด็ด อย่าต้องรบกวน และใช้พระราชอาญาที่แน่นอนเที่ยงตรงเป็นผู้ตรวจ เมื่อใครผิดพระราชบัญญัติกฎหมายก็ลงพระราชอาญา เมื่อใครชอบก็ให้เป็นไปโดยความชอบ ไม่ต้องเลือกหน้าว่าผู้ใด ดังนี้จะเป็นการถ่ายลัดตัดพระราชธุระลงได้มาก

ฝ่ายการที่ไม่พร้อมมือกัน และเกี่ยงแย่งกัน รอนกัน ในหมู่ราชมนตรีทั้งหลาย ซึ่งมีอยู่เป็นอาจิณมิได้ว่างเว้นนั้น ก็เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าจะหมางไปได้ด้วยพระเดชานุภาพ ในสมัยเมื่อปรากฏว่าทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะก่อกู้พระนครโดยพระราชอุตสาหะเด็ดเดี่ยวโดยแท้ ต่างจะกลับเกรงพระราชอาญา ตั้งหน้าแสวงหาความดี ปรานีประนอมพร้อมใจกันโดยสุจริตธรรมตามหน้าที่ ฝ่ายการเบียดเบียนฉ้อฉลซึ่งกันและกันในทางโจรอย่างสูงและอย่างต่ำ ทั้งถ้อยความหนามเสี้ยน ก็จะค่อยเบาบาง เห็น

ด้วยเกล้าฯ ว่าถ้าได้ตั้งต้นลงดังนี้สัก ๓ เดือน ก็จะแลเห็นผลดีและชั่ว คงจะมีเสียงแปลกขึ้นจากธรรมดา

เมื่อการเป็นไปได้เช่นนี้ ความปรารภของข้าพระพุทธเจ้าข้างต้นจะสำเร็จได้ทั้ง ๓ ประการ คือ ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทจะค่อยสำราญพระหฤทัยและพระกายขึ้นทุกวันโดยลำดับ ตามที่จะได้ทอดพระเนตรเห็นการบ้านเมืองเรียบราบและเจริญขึ้น ฝ่ายการพระนครก็จะมีช่องหลีกรอดพ้นเงื้อมมืออริราชริปูพาล ฝ่ายสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เมื่อทรงเล่าเรียนบริบูรณ์วิทยาการ เสด็จกลับเข้ามา ก็จะได้สนองพระเดชพระคุณสมดังพระบรมราชประสงค์

ความปรารถนาของข้าพระพุทธเจ้ามีอีกอย่างหนึ่ง นึกจะไม่กราบบังคมทูลแล้วก็งดไม่ได้ เห็นเป็นคุณประโยชน์มาก แต่ไม่เห็นช่องว่าจะสำเร็จได้ด้วยประการใด คือจะใคร่ให้ได้เสด็จประพาส ณ ประเทศยุโรปตามที่มีลือมาเมื่อ ๒ ปีแล้วครั้งหนึ่ง ถ้าได้เสด็จประพาสจริง จะเป็นคุณหลายประการ คือได้ความสำราญพระกายและพระอิริยาบถในการเปลี่ยนอากาศประการหนึ่ง ทั้งจะได้ประสบการต่าง ๆ อันเป็นทางพระราชดำริที่จะจัดการบ้านเมืองได้เพลิดเพลินพระราชหฤทัยมาก ถ้าเป็นได้ดังนี้จะเป็นการดีโดยแท้

จดหมายฉบับนี้ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณายืดยาวฟุ้งซ่านเต็มฤทธิ์เต็มแรงถึงเพียงนี้ โดยความร้อนรนใจเป็นที่สุด ซึ่งยังเกิดแต่ความสวามิภักดิ์ต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ความซื่อสัตย์ต่อพระราชวงศ์จักรี ความรักใคร่เป็นห่วงแก่บ้านเมืองและชาติสยาม มิได้

เป็นไปโดยความที่จะมุ่งหมายเพื่อประโยชน์ตนที่จะหามาบำเหน็จรางวัลอันใดด้วยปาก และเป็นความเห็นตรงว่าไม่มีอันใดจะเป็นที่พึ่งดับร้อนได้นอกจากกราบบังคมทูลตรง ๆ แต่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทพระองค์เดียว เพราะเหตุฉะนั้น ขอพระมหากรุณาบารมีปกเกล้าฯ เป็นที่พึ่งให้เป็นความลับอย่างยิ่งทั้งสองทาง คือทางหนึ่ง ถ้าจดหมายฉบับนี้ต้องพระราชอัธยาศัยได้ประโยชน์ในการที่กราบบังคมทูลพระกรุณา ก็ขออย่าให้มีชื่อเสียงข้าพระพุทธเจ้าปรากฏแก่คนทั้งหลาย เพราะเหตุที่จะต้องรักษาตนและรักษาแยบคาย มิให้สิ่งขัดข้องแก่ทางราชการเกิดขึ้นได้ อีกทางหนึ่งแม้จดหมายฉบับนี้จะมิเป็นที่พอพระราชหฤทัย จะมีโทษแก่ข้าพระพุทธเจ้าฉันใดก็ดี ก็จะรับพระราชอาญาทุกสถานมิได้หนีหาย แต่ก็ขอพระราชทานอย่าให้ปรากฏว่า เพราะเหตุนี้ ด้วยประโยชน์จะได้มีผู้กล้าหาญด้วยความจงรักภักดีสามารถเผยความจริงใจใช้คำตรงกราบบังคมทูลข้อความต่อไปในภายหน้า

ข้าพระพุทธเจ้าคงจะไม่วายความร้อนใจเรื่องนี้ กว่าจะได้ฟังกระแสพระบรมราชวินิจฉัยชี้ชอบผิดและข่าวคราวการเมืองที่จะเป็นไป จะเฝ้าแต่นับวันคอยอยู่ว่าวันใดหนังสือฉบับนี้จะได้ทรายใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทนั้นเสมอ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๑๓ ธันวาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

พระราชหัตถเลขาซึ่งพระราชทานไปยังข้าพระพุทธเจ้า แต่วันที่ ๒๘ ๑๑ พฤศจิกายน ร. ศก ๑๑๔ ได้รับพระราชทานและทราบเกล้า ฯ ทุกประการแล้ว ในพระราชกระแสครั้งนี้ตอบจดหมายวันที่ ๒๗ กันยายนของข้าพระพุทธเจ้าด้วยเรื่องถ้อยคำในข้อท้ายคำนั้น ทำให้เข้าพระราชหฤทัยว่าเป็นคำตัดคำรุนแรงไปในพระองค์แห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชในการที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ คือหมายความว่า ข้าพระพุทธเจ้าไม่สามารถจะสนองพระเดชพระคุณได้ แต่ที่จริง คำนั้นเป็นแต่ผลความอันคาดคะเนและยกเป็นตัวอย่างทางเสียมาแต่งหนุนให้ปรากฏ ว่าการที่จะแก้ไขตัดรอนหนทางอันจะเกินไปในช่องเสียครั้งนั้น เป็นการถูกการสมควรที่จะป้องกันการเสียในภายหน้า ถ้าหากจะเป็นไปดังนั้น จะได้เป็นการแน่จริงที่เป็นไปแล้วในปัจจุบัน หรือจะยืนยันว่าจะเป็นไปในภายหน้าเป็นแน่แท้ก็หาไม่ ถึงกระนั้น ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกตนว่าเป็นความผิดของข้าพระพุทธเจ้าโดยแท้จริงที่เอาคำแรงมาพูดในที่สั้น ๆ ไม่ชัดเจน กราบบังคมทูลมาใน............จึงทำให้ระคายเคืองใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เป็นการสมควรแท้ที่จะได้รับพระราชอาญา แต่ในความจริงใจของข้าพระพุทธเจ้านั้น

แม้แต่จะหลีกหลบดิ้นซั่วซั่งเอาตัวรอดไป หรือวางมือเสียดังทางพระราชดำริ แต่เพียงเหตุขัดข้องอันใดในพระองค์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชกับข้าพระพุทธเจ้า จะมีก็หาไม่

เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้อ่านพระราชหัตถเลขาฉบับนี้หลาย ๆ เที่ยว พิจารณาไปให้ยังเกิดความเศร้าสลดใจเป็นอันมาก มิใช่โดยเสียใจที่ได้รับกระแสพระราชตำหนิติเตียนนั้น เศร้าสลดใจด้วยรู้สึกความสังเวชสงสารตามพระราชกระแสในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ด้วยรู้สึกว่าถ้าเป็นเช่นนั้นจริง คือใช้ใคร วางพระราชหฤทัยลงแก่ใคร ก็มีแต่ทรยศคดค้อมไม่เป็นที่เชื่อได้ ข้างก็ประทุษร้ายด้วยความโกง ข้างก็หลบหลีกเอาตัวรอดไป ข้างก็ประจบประแจงแต่ต่อหน้า สวมหน้ากากดังกระแสพระราชดำรัสนี้ เมื่อเป็นเช่นนั้นเสียสิ้นแล้ว.........มิเปลี่ยวเปล่าน่าสังเวชนักหรือ แต่ข้าพระพุทธเจ้าต้องขอพระราชทานงดเว้นที่จะยกย่องเชิดชูความซื่อสัตย์มาปฏิเสธแก้ไขตนเอง เพราะเป็นคำนำสำหรับผู้ที่ยังไม่คุ้นเคยรู้จักกันดีมาใช้กันจนดกดื่นจืดจาง เหมือนดังนักเลงที่ใช้คำสบถพูดติดปากจนเชื่อไม่ได้ จะขอพระราชทานนิ่งไว้ให้ทรงเห็นได้ด้วยพระราชวินิจฉัยเลือกเฟ้นเองข้าง ถ้าชีวิตของข้าพระพุทธเจ้ายังคงอยู่เป็นข้าฝ่าละอองธุลีพระบาทและยิ่งใกล้ชิดสนิทสนมขึ้นตราบใด ความสุจริตหรือทุจริตของข้าพระพุทธเจ้ามีอยู่อย่างใด ย่อมจะไม่ซ่อนเร้นไปไหนเลย คงจะปรากฏชัดได้ด้วยพระโสตและพระเนตร ยิ่งและยิ่งขึ้นไปทุกกาลสมัยได้เอง

ข้าพระพุทธเจ้านับว่าพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ เป็นพระราชอาชญารุนแรงอันหนึ่ง ซึ่งประหารลงเหนือเกล้า ฯ ข้าพระพุทธเจ้าด้วย

พระราชดำรัสหลายข้อคำ มีข้อใหญ่ใจความเป็นต้น คือข้อสวมหน้ากาก ซึ่งตรงกับความหมายว่าไม่สุจริต ซึ่งมีใจเกลียดชังเป็นอย่างยิ่งอยู่แล้ว กับข้อพระราชกระแสซึ่งเปรียบข้าพระพุทธเจ้ากับผู้อื่น อันการจะเปรียบบุคคลกับบุคคลนั้นเปรียบยากนักหนา เพราะนิสัยสันดานความดีและความชั่วที่มีอยู่ในใจ จะเห็นได้แท้จริงนั้นก็โดยยาก ข้อเหล่านี้ข้าพระพุทธเจ้าเจ็บช้ำใจยิ่งกว่าจะเจ็บกายภายนอก แต่ถึงมีความรู้สึกกระนั้นก็ดี ข้าพระพุทธเจ้ายังมีใจชุ่มชื่นอยู่เสมอ มิได้มีความรู้สึกโกรธตอบต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเลยสักนิด มิได้ถือว่าเป็นอัปมงคล มิได้เดือดร้อนสะดุ้งตกใจตามธรรมดาฐานที่ต้องพระพิโรธ มิได้น้อยใจหรือเสียใจถึงละวางราชการงานเมืองให้เสียไป ขออย่าให้มีพระราชวิตกระแวงเลย ทั้งไม่ยืนยันหยิบยกค้นหาสิ่งดีมาแก้ไขกลบลบ เป็นแต่จะขอพระราชทานกล้ำกลืนไว้ในใจ พระมหากรุณาซึ่งจะโปรดเกล้า ฯ ถอนล้างกระแสพระราชดำรัสเหล่านี้ด้วยเต็มพระราชหฤทัย คงจะมีมาสักเวลาหนึ่งในชีวิตข้าพระพุทธเจ้า เมื่อเป็นได้ดังนี้เมื่อใด เมื่อนั้นจะเป็นเวลาสิ้นราคีมัวหมองในใจข้าพระพุทธเจ้าพร้อมกับความบริสุทธิ์ ปราศจากมลทินของข้าพระพุทธเจ้า ซึ่งจะปรากฏต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทนั้น และข้าพระพุทธเจ้ายังนับว่าเป็นพระมหากรุณาเป็นอันมาก ที่โปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระกระแสให้ทราบเกล้า ฯ ในการอันใดที่ไม่ต้องพระราชหฤทัยดังนี้ โดยทันทีและโดยตรง เป็นการถูกต้องแก่ใจรักของข้าพระพุทธเจ้านัก เพราะเป็นสิ่งสวัสดิมงคลและทวีคุณในการสนิทสนมแห่งข้าพระพุทธเจ้าต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทยิ่งขึ้นไปในภายหน้าเป็น...........

ข้าพระพุทธเจ้ามีความร้อนใจเกรงว่าจะยังไม่ทรงโทมนัสน้อยพระหฤทัยเรื่องนี้ จึงได้รีบมีโทรเลขเข้ามาขอรายบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานบรรเทาความร้อน................แต่เวลาวานนี้โดยทันทีแล้ว ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ทำให้ทุกข์ถึงใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทถึงเพียงนี้เป็นความผิดความชั่วของข้าพระพุทธเจ้านักหนา ต้องขอพระราชทานตัดรอนถอนทิ้งคำนั้นเสีย เพราะไม่มีความตั้งใจมุ่งหมายเป็นสำคัญอันใดในความข้อนั้นและพระราชอาชญาจะมีฉันใด ขอพระราชทานรับใส่เกล้า ฯ ทุกประการ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

พระที่นั่งบรมราชสถิตย์มโหฬาร

วันที่ ๒๖ มกราคม ร. ศก ~~๑๑๔~~ ๒๘

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือวันที่ ๑๓ แลวันที่ ๒๐ ธันวาคม ๒ ฉบับด้วยกันได้ทราบความแล้ว ในที่จะตอบหนังสือฉบับแรกนั้น ขอบอกให้รู้ในเบื้องต้น ว่าหนังสือที่มีตอบไปฉบับแรก เป็นเวลาที่ร่างกายก็ไม่สบายใจก็ไม่สบาย เมื่อทราบการที่เป็นที่หมายมั่นใจ อันเป็นที่เกิดแห่งความชื่นชมยินดีอยู่อย่างเดียว จะพาวิบัติให้ไม่เป็นที่หวังใจได้ ก็ให้เกิด

ความโทมนัสท้อถอยไป การซึ่งว่ากล่าวไปแก่พระยาวิสุทธนั้น ก็ด้วยความมุ่งหมายว่า ได้มอบไว้ให้เป็นธุระแล้ว ไม่ควรที่จะร้องสิ้นกำลังวังชาที่จะแก้ไข ในเมื่อยังไม่ได้ทดลองแก้ไขดู จนเหลือกำลังแล้ว จึงใช้คำที่ตัดรอนเรี่ยวแรงเช่นนั้น เราไม่ได้มีความประสงค์เลย ที่จะประพฤติอย่างที่เรียกว่าของหายตะพายบาป คือมุ่งหมายเอาผิดร้ายอันใด เมื่อของหายก็เป็นอันของหาย จะต้องพิจารณาแต่ผู้ซึ่งรักษานั้นได้รักษาโดยกวดขันรอบคอบแล้ว แต่หากมามีเหตุขึ้นด้วยพ้นปัญญาแลความสามารถ ฤๅเป็นด้วยเพิกเฉยละเลยไม่เอื้อเฟื้อ ถ้าเป็นด้วยความเพิกเฉยไม่เอื้อเฟื้อ ซึ่งจะให้อดการติดโทษผู้รักษานั้นก็ไม่ได้ เว้นไว้แต่ไม่ได้คิดจะสร้างบาปก่อกรรมอันใด ซึ่งว่าให้คอยดูไปนั้นก็ดีแล้ว เป็นทางที่ถูกใจเรามากกว่าที่จะพูดให้เพราะ ในหนังสือฉบับหลังนั้นเป็นความจริง เมื่อเราได้รับแล้วไม่ได้เชื่อเลย แต่บัดนี้ต้องขอโทษว่าเป็นการดูหมิ่นเกินไป เพราะได้เห็นรายงานมิสเตอร์ทอมสันสมจริงดังเช่นว่า จึ่งได้ตอบหนังสือฉบับนั้น ว่าความสังเกตนั้นถูกต้องแล้ว

ขอบอกตามความจริง อย่าได้คิดระแวงสงสัยอย่างใดเลย ว่าถ้าหากมีเหตุอันใดต่อไปภายหน้า ไม่ได้คิดแก้ไขจนเต็มกำลัง แลไม่ได้บอกให้รู้จนรู้มาจากที่อื่น จะมีความน้อยใจเป็นอันมาก ขอขอบใจในส่วนที่ได้บอกให้รู้คราวก่อนนั้น แลที่ว่าไปมากนั้น จงเข้าใจว่าเพื่อจะให้เกิดความมานะ ที่เป็นข้อมัวหมองเจ็บช้ำอันใดนั้น ขอโทษเสียเถิด

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

เรือพระที่นั่งมหาจักรี

วันที่ ๑๒ พฤษภาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๕

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยเจ้าคงจะมีความประหลาดใจ ที่ไม่ได้รับหนังสือเราตอบ ในเรื่องความคิดเห็นที่ควรจะจัดการบ้านเมือง ซึ่งเจ้าได้คิดได้กล่าวโดยความตริตรองเปนอันมากนั้น ยังมีการผเอิญไปประจวบกับเรื่องที่เราได้ต่อว่าไปในเรื่องลูกโต ซึ่งความจริงเปนคนละต่างหาก เมื่อจดหมายไป ยังหาได้รับหนังสือไม่ การที่ไม่ได้ตอบนาน เพราะตั้งใจว่าจะเขียนตอบให้ยาวสักหน่อย แต่เวลานั้นกำลังไม่สบายแลกำลังจัดการอยู่ นึกว่าจะรอไว้ตอบภายหลังก็ค้างมา

บัดนี้จะตอบละเอียดก็ไม่มีเวลาพอที่จะเขียนได้ แต่ขอบอกให้รู้ว่าความอันใดที่กล่าวนั้น หาได้เปนเหตุให้เกิดความไม่พอใจอย่างใดไม่ เปนเหตุให้เห็นว่าเจ้ามีความรู้ขึ้น ได้หวนกลับคิดถึงการภายหลังด้วยความจงรักภักดี แลรักใคร่ในบ้านเมืองตัว ความอันตรายที่จะมาถึง ซึ่งเห็นเปนเสมือนเสือจะคอยกินอยู่นั้น ใช่ว่าเราฤๅพวกเราจะไม่รู้ตัวเมื่อใด มีแต่จะกลัวมากเกินไปจนวามือวาตีน ด้วยมาทำในใจว่าเราถึงที่ตายแล้ว ไม่ต้องคิดอ่านเอาตัวรอดอย่างไร เพราะไม่เห็นท่ารอดเสียแล้ว ควรจะทำบุญให้ทานอย่างไรก็ทำเอาไว้เปนทุนชาติหน้า จะเปนดังนี้มากกว่าที่จะปรารถนาว่าเราไม่ได้ตั้งอยู่ใกล้อันตราย เดี๋ยวนี้ต้องอาศัยการตักเตือนอย่าให้วามือวาตีนนั้นเปนการหนักมิใช่เล่น อัธยาศัยของพวกเราที่เปนทองไม่รู้ร้อน โดยผืนความประพฤติซึ่งเคยมาไม่ได้นั้น เปนการทวนน้ำ

ลำบากยิ่งนัก แต่เชื่อว่าเวลานี้ค่อยดีขึ้นบ้าง แต่ยังไม่เป็นที่พอใจทีเดียว คำตักเตือนของเจ้าเป็นประโยชน์ที่เราลืมไม่ได้ แต่จะชี้แจงให้ทั่วถึงการที่เป็นอยู่ลำบาก เพราะทางไกล ไม่เหมือนพูดกันด้วยปาก หวังว่าถ้าเจ้ากลับเข้ามาคงจะได้ราชการเป็นกำลังมาก เมื่อเห็นการแต่ภายนอก ถ้าได้ทำการเองเห็นที่ติดที่ขัดนั้นผิดกันมาก ถ้าได้คิดการล่วงหน้าตั้งใจดูแลพึ่งอยู่ดังนี้ คงจะจัดการแก้ไขได้เร็วขึ้น เราได้พูดกับกรมสมมต(๑)อยู่เสมอด้วยความประสงค์ที่จะใคร่ได้เจ้ามาทำการในออฟีศนี้ แต่หน้าที่ของเจ้าสำคัญ จะต้องอยู่นอกไปอีกนาน แต่ก็เห็นเป็นประโยชน์ดีที่จะได้เรียนรู้มากขึ้นกว่าแต่ก่อน

การที่ลูกชายเล็ก(๒)ออกไปครั้งนี้ ขอฝากแก่เจ้าให้เอาธุระเหมือนเช่นลูกโตด้วยเถิด เพราะมีความหวังใจอยู่ในตัวเจ้าจึงมิได้ให้ผู้ใดออกไป ถ้าเมื่อใดลูกโตกลับ จึงจะหาคนอื่นออกไปเปลี่ยนอยู่ด้วย ลูกชาย ๒ คนนี้ก็ไม่เคยมีความวิวาทบาดหมางกัน มีความรักใคร่กันมาก แต่เป็นคนนิสัยไม่สู้เหมือนกันทีเดียวนัก แลจากกันไปนานแล้ว ถ้าจะไปมีเหตุการณ์ไม่ถูกกัน *(โดยไม่แลเห็นว่าจะเป็นนั้น)* ขอให้ช่วยคิดอ่านให้รักใคร่กันให้จงได้ ขอให้เจ้าว่ากล่าวอย่ามีความเกรงใจว่าไม่ใช่หน้าที่ของตัวเลย ถ้าเห็นแก่เราแล้วขอให้ว่ากล่าวแลทะนุบำรุงตามผิดแลชอบ การที่จะบอกกล่าวติเตียนเข้ามาประการใดน่าที่เจ้าจะเข้าใจว่าไม่เป็นที่พอใจเรานั้น ถ้าคิดเห็นไปดังนี้เป็นเห็นผิดแท้ เราจะปฏิญาณตนได้ว่าเราไม่เคยนึกโกรธ ฤๅจะโกรธต่อไปข้างหน้า ในการที่เจ้าได้บอกการที่เสียหายเข้ามาให้ทราบ

(๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ต้นสกุล สวัสดิกุล

(๒) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนารถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ

เว้นแต่ให้ได้ความอุ่นใจว่าเจ้าคิดอ่านแก้ไขอยู่ อย่าทอดอาลัยเสียว่าเปนการเหลือแก้แต่ต้นมือเท่านั้น จะมีความเสียใจฤๅความโกรธก็ในทางนี้เท่านั้น เดี๋ยวนี้ได้รับหนังสือพระยาวิสุทธมีมา เลวยิ่งกว่ามหาดเล็กรายงาน เพราะมหาดเล็กรายงานเขายังมีความเห็นการดีการชั่วบ้าง ที่ไม่มีอะไรนอกไปจากไป ๆ มา ๆ เปนที่ไม่สู้พอใจ จึงไม่ได้ตอบอันใด เพราะไม่มีเรื่องจะตอบ มีมาฤๅไม่มีก็เหมือนกัน เพราะมีหนังสือเพิ่งออกอยู่เสมอ แต่มักจะละเอียดดีกว่า ฤๅเหมือนกัน แต่ปลงใจเสียว่า ความเข้าใจผิดกันในระหว่างคนที่อยู่ห่างกันเปนการแก้ยากอย่างยิ่ง มักจะทำให้เข้าใจผิดมากไปอีก จึงหาได้ตักเตือนว่ากล่าวอันใดไม่ ซึ่งพูดครั้งนี้ด้วยความหวังใจว่าลูกชายเล็กออกไป เจ้ามีความสงสัยก็จะได้สอบถามดูได้ ขอให้บอกให้เปนคน ๆ พูดกันแลให้รู้อะไร ๆ เปนความคิดเห็นบ้าง จะเปนที่พอใจเปนอันมาก

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ป.ล. คิดว่าถึงสิงคโปร์จะฝากรูปซึ่งเราถ่ายที่บางกอกไปให้ทั้งรูปแม่เล็ก(๑) *ด้วย เพราะเขาเอาไปพิมพ์ที่นั้น*

(พระปรมาภิไธยย่อ) *ปร.*

แฮริกันเฮาส์ สิงคโปร์

วันที่ ๑๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๕ (๒๕ written above ร.ศ.)

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยลูกคนเล็กจะออกไปเล่าเรียนนี้ ฉันขอฝากด้วย จงเปนธุระดูแลว่าตักเตือน ทั้งการดีแลชั่วทุกอย่างไป เช่นลูกโต ถึงจะไม่สู้คุ้นเคยกัน

(๑) สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

ขออย่าได้เกรงใจเลย ขอให้เข้าใจว่า ดวงตาของฉันทั้งคู่นี้ ฝากให้พระยาวิสุทธรักษาไว้ ถ้าพระยาวิสุทธ มีใจเมตตาฉัน ฉันก็จะได้เห็นแสงสว่างต่อไป ถ้าวางเสียแล้ว ก็คงจะมืดหมด ฉันจะมีชีวิตอยู่ยาวก็เพราะพระยาวิสุทธจะช่วยสงเคราะห์ ฉันหวังใจว่าพระยาวิสุทธคงจะรักษาดวงตาของฉันทั้ง ๒ นี้ให้ดีจนเต็มกำลังที่จะทำได้ ถ้าถึงเวลาที่จำเป็นจะต้องวางไว้ ก็คงจะวางไว้ในที่อันสมควร ถ้าพระยาวิสุทธได้สงเคราะห์ฉันจนเต็มที่แล้ว ความรักแลบุญคุณจะมีอยู่แก่ฉันจนตลอดชีวิตไม่มีเวลาลืม

(พระนามาภิไธย) *เสาวภาผ่องศรี*[๑]

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๑๐ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๒๙ ๑๑๕

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ในท้ายหนังสือ[๒] ....

....

กราบบังคมทูลพระกรุณาความที่ไม่ได้เป็นมาแล้วอย่างไร เพื่อได้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทโดยชัดเจน

---

(๑) สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

(๒) หนังสือลงวันที่ ๑๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๕ นี้ ต้นฉบับชำรุดมาก หลายตอนอ่านไม่ได้

ในความข้อนี้ เป็นสิ่งที่ข้าพระพุทธเจ้าได้รู้สำนึกอยู่แก่ใจแล้วแทบทุกคราวทุกเวลาที่เขียนกราบบังคมทูลพระกรุณาว่าจะไม่พอพระราชประสงค์ในเหตุฉะนี้ ครั้นเมื่อได้ทราบเกล้าฯ พระราชกระแสดำริดังนี้ ก็มิได้รู้สึกแปลกไปกว่าความที่ได้คาดคะเนเห็นมาแล้ว และไม่มีอันใดนอกจากที่ได้......................ควรที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

การที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาถึง..ให้ต้องพระราชประสงค์นี้ ย่อมเรียกได้ว่าเป็น..และได้ อันได้เคยจดๆ จ้องๆ ว่าจะเขียนแล้ว..มาบางคราว เพราะได้รู้สึกขัดข้องยากลำบากใจเป็นอันมากที่จะกราบบังคมทูลนั้น จึงไม่สามารถกราบบังคมทูลมาได้ ความยากนั้น ยากที่ ๑ ก็คือ อย่างไรจึงจะพ้นจากความคุ้ยเขี่ยแคะไค้ให้เรียกว่ากราบบังคมทูลโดยสมควรแก่หน้าที่และทางราชการได้ เพราะความดีอันใดที่จะหยิบเป็นชิ้นว่าแปลกว่าสมควรจะดี ความชั่วอันใดที่จะหยิบยกว่าเป็นเหตุร้ายเหตุเสียควรจะกราบบังคมทูลพระกรุณาหรือเรียกว่าฟ้องร้อง ก็หามีไม่ เป็นที่กราบบังคมทูลพระกรุณาชมเชยหรือติเตียนพระราชอัธยาศัยอันทรงประพฤติอยู่อันคนทั้งหลายจะเรียกได้ว่าเป็นการคุ้ยเขี่ย และเพื่อจะมุ่งหมายหาความดีเกินหน้าที่และอำนาจแห่งตนที่กระทำอยู่ จึงสามารถอาจเอื้อมพิดทูลตามชอบใจถึงเพียงนั้น ใครมีหน้าที่เพียงใด ไม่ปฏิบัติราชการแต่เพียงสมหน้าที่สมตัว ก็คงมีผู้มุ่งมองไปว่า กำเริบ เหิมฮึก เพราะที่ทรงพระมหากรุณา

ชุบเลี้ยงข้าพระพุทธเจ้า........เกินกว่าอายุวาสนาและความดีความชอบที่ได้กระทำแล้ว อันแม้แต่ผู้อื่นเขาจะว่าตัวข้าพระพุทธเจ้าเองก็ได้รู้สึกนึกอยู่ว่าเป็นพระมหากรุณาชุบเลี้ยงเหลือล้นแก่ความชอบความดี เมื่อกราบบังคมทูลพระกรุณาเช่นนี้ จะเป็นแต่ความคิดส่วนตัว อันหาควรจะขัดขวางทางราชการไม่ ก็จริงอยู่ แต่ที่แท้ เมื่อ...........ถ้าราชการบ้านเมืองและชาติตระกูล และประคับประคองสิ่งเหล่านั้นอย่างไร ก็ต้องประคับประคองตนให้ดำรงไว้ซึ่งหน้าที่และตำแหน่งราชการด้วย ฉนั้น ข้าทูลละอองธุลีพระบาทย่อมเปรียบว่าเป็นเหมือนส่วนองคาพยพแห่งพระบรมกษัตริย์ ตามคุณงามความดีมากและน้อย แม้แต่ไม่เป็นประโยชน์เท่าถึงพระกรและพระบาทก็ดี ก็จะเสมอแต่เส้นพระโลมาอันประดับพระชงฆ์ได้บ้าง เพราะผู้เป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทควรถือและถนอม..............เป็นเกียรติยศอันประเสริฐดำรงไว้ซึ่งตำแหน่ง................ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ชุบเลี้ยงนั้นให้จงได้ เมื่อจะประกอบกิจสนองพระเดชพระคุณให้ได้ราชการเต็มตามหน้าที่อย่างเดียว และจะประพฤติชั่วหรือทิ้งความประพฤติดีปล่อยให้ตนเสื่อมเสียไปในที่ไม่ควรเสีย และมิได้แลกประโยชน์อันใดมาก็ได้ชื่อแต่ว่าเป็นผู้ทำลายพระเกียรติยศที่ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยง และทำลายข้อราชการของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสียไปเปล่า ๆ ผู้หนึ่งอนึ่ง เช่นหนังสือที่ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณาถึงราชการบ้านเมืองฉบับนั้น ก็เป็นการสูงการแรงเกินตัวพออยู่ แต่หาจัดว่าเกินหน้าที่ราชการได้ไม่ เพราะเป็นการนอกหน้าที่และเป็นส่วนตัวแท้ ไม่เกี่ยวข้องกับผู้ใด แต่ฉะนั้นยังได้รักษาให้เป็นความลับอันยิ่งอยู่...............ยากที่จะ

หลีกช่องให้พ้นจากความฟุ้งซ่าน................เจียมตนอันระคนไปด้วยความเสียเหล่านี้ให้พ้นได้ดังนี้

ประการหนึ่ง ข้อความเช่นนี้ แม้จะกราบบังคมทูลพระกรุณาเข้ามาแล้ว ก็ไม่เห็นช่องว่าจะให้ได้คุณประโยชน์ในการแก้ไขมากกว่าให้โทษที่จะทำให้ร้าวรานยิ่งยุ่งวุ่นไป อย่างต้น ๆ ก็จะทำให้เป็นที่น้อยพระทัยในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ว่าอยู่ดี ๆ ก็เก็บเพ็ดทูลจุกจิกทำให้รบกวนพระทัย เพราะใช่ว่าจะเป็นความผิดร้ายหรือเป็นชิ้นอัน ก็ควรที่และเช่นนั้นข้าพระพุทธเจ้าก็คงฟ้องตรง เพื่อจะขอพระบรมราชวินิจฉัยแก้ไขตัดรอนเหตุอันร้าย อีกประการหนึ่งก็จะเป็นเครื่องรบกวนใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เพื่อเป็นเหตุให้เพิ่มเติมความห่วงใยอันจะเหนี่ยวรั้งหรือยื้อแย่งถ่วงช้าการศึกษาเล่าเรียนของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชให้โลเลเลื่อนลอยไม่ตกลง.............ประโยชน์ได้ ดังได้เคยนึกย่นอุปอิบอยู่...........แต่ก่อนว่าให้ฝ่าละอองธุลีพระบาทอยู่ข้างมีพระราช...................วิตกเกินกว่าสมควรและเกินกว่าความที่เป็นไปได้จริง เช่นเคยมีพระวิตกระแวงว่าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจะทรงลืมภาษาไทย หรือจะเสวยเหล้าติดเหล่านี้เป็นต้น อันไม่มีใครจะปล่อยให้เป็นไปได้เลย และหาควรจะเป็นข้อพระราชวิตกวิจารณ์ไม่ *"ของรักย่อมเสียได้ด้วยถนอมและห่วงใยเกิน"* ดังนี้ จึงน่ากลัวว่าจะเป็นเหตุให้เกิดโทษมากกว่าคุณได้ ในส่วนที่นิ่งไว้เพียงไม่มีช่องหรือหาช่องไม่ได้ ไม่ควรที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณา แต่คิดอยู่กระทำอยู่หาแลเห็นทางที่จะแก้ไขอยู่ ก็ไม่เป็นเหตุให้เกิดโทษอันใดนอกจากไม่ทรงทราบทันพระราชประสงค์ ชั่วแต่ในเวลานี้อันจะพอพระราชประสงค์ในเวลาหนึ่งเท่านั้น

ซึ่งกราบบังคมทูลในเบื้องต้นยืดยาว..................เพียงนี้ ก็เพื่อจะกราบบังคมทูลพระกรุณาชี้แจงเหตุผลอันได้ชั่งใจไตร่ตรองมาก่อนให้ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทโดยชัดเจนเท่านั้น ใช่จะขืดขัดทางพระราชประสงค์ก็หาไม่ เมื่อเป็นช่องที่มีพระบรมราชโองการดำรัสเรียกเร่งฉะนี้แล้ว ก็มีความเห็นใจยินดีที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณา ตามความเห็น ความสังเกตดู ความคาดคะเน ของข้าพระพุทธเจ้า ข้อใดที่เป็นข้ออันไม่ชอบใจไม่รัก จะเป็นความเห็นผิดหรือเห็นถูกก็ตาม ก็เหมือนได้กราบบังคมทูลปรึกษาหารือ เพื่อจะได้รับพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยแก้ไข หรือพระบรมราชวโรกาสที่กระทำให้ลุล่วงไปได้ฉันใดด้วย

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร มีพระปรีชาสามารถรอบรู้วิชาที่ทรงเรียน............ดีมลึกซึ้งในวิชา รู้เช่นนักปราชญ์รู้แต่ตาม.........พระชนมายุ มิใช่รู้เสมอนักปราชญ์หรือรู้พร้อม.........ยังนี้ในข้อทรงเรียนวิชาด้วยพระปัญญา มีความฉลาดเป็นพอเป็นเต็มตามความต้องการไม่ยกพร่อง ต้องการแต่ให้มีเวลาได้ทรงเรียนได้มากเป็นดีเท่านั้นและจัดให้ถูกทางที่สมควรแก่หน้าที่แห่งพระรัชทายาทผู้จะปกครองแผ่นดินในภายหน้า การนี้ก็จักสำเร็จต่อไปโดยลำดับ

วิชาที่จะทรงกระทำด้วยพระหัตถ์เป็นรองเขาโดยมาก มีลายพระหัตถ์ทรงพระอักษรก็ปานกลาง ลายพระหัตถ์ยังไม่เข้าที่ ยังเป็นผีมือเด็กจัดว่าเป็นดีเยี่ยมยอดกว่าผู้อื่นในเพื่อนเรียนไม่ได้ การที่ทำด้วยพระหัตถ์เช่นทำเรือนเล็ก ๆ เล่นตามวิธีช่างไม้ อันได้ทำเล่นอยู่กับมิสเตอร์ทอมสันก็ไม่ดีกว่าผู้อื่น แต่การเหล่านี้ข้าพระพุทธเจ้าไม่ถือเอาเป็นสำคัญ เพราะ

หน้าที่ของพระองค์ท่านจะเป็นผู้ใช้ต่อไป มิใช่จะเป็นผู้กระทำเองด้วยพระองค์ รู้ไว้ดีสำหรับรู้ความยากง่ายใช้คนถูก รู้แรงกำลังของคนและการ ถึงความชำนาญแห่งพระองค์เองจะไม่พอ ก็หาเป็นสิ่งสำคัญไม่ แต่เช่นลายพระหัตถ์ทรงพระอักษรนั้น เมื่อทรงมากขึ้นก็ย่อมแปลกขึ้นเอง

การกระทำด้วยพระกาย คือการวิ่งเต้นโลดโผนต่อยตี และการเล่นต่างๆ มีลอนเตนนิส เป็นต้น ทรงได้ ทำได้ เล่นได้ แต่ไม่เข้าท่วงทีนักเลงสนิท แลดูได้ว่าไม่ใช่นักเลง การขับขี่คือทรงม้าและไบซิกล์ก็ไม่แข็งแรงว่องไวพอ ยังไม่เป็นสง่างาม และไม่แสดงความกล้าหาญ แต่มิใช่เลวทรามถึงน่าเกลียด ถ้าไม่ตั้งใจ...........มองดู ก็จะแลไม่เห็น เรื่องนี้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ เอาพระทัยใส่นัก และทรงคิดอ่านอยู่เป็นนิจ ที่จะรีบเร่งให้ดีให้ชำนาญขึ้น

ส่วนพระปรีชาฉลาดรู้จักน้ำใจคน เพื่อจะใช้คน หรือสมาคมคบค้าเอาเป็นข้าคนสนิท ข้าพระพุทธเจ้าเองสังเกตเห็น...........................ในสมัยใด ถ้าพระเดชานุภาพแห่งพระมหากษัตริย์มากล้นกว่าพระวิริยะพระปัญญา และพระกรุณาคุณ บ้านเมืองก็จะเขวไปข้าง เดือดร้อน สมัยใดที่พระบรมกษัตริย์ทรงพระกรุณาคุณมากกว่าพระเดชานุภาพ สมัยนั้นการบ้านเมืองก็มักจะไม่สิทธิขาด ผู้.........ก็พากันโลเลเหลวไหลลงไปสู่ความชั่วด้วยหมิ่น.........ต่อพระราชอาญา หรือกำเริบ ด้วยทรงพระกรุณาเกิน......... พระเดชกับพระคุณสองสิ่งนี้จึงเป็นของควรมีอยู่และได้น้ำหนักเสมอกันในพระองค์ผู้จะเป็นผู้ปกครองประเทศ สิ่งนี้จึงเป็นของที่ข้าพระพุทธเจ้ามุ่งหมายอยู่ในใจเสมอว่า จะตั้งความเพียรบำรุงให้เจริญขึ้นใน

พระบรมโอรสาธิราชด้วยประการใดประการหนึ่งให้จงได้ แต่ยังต้องระแวงอย่างหนึ่งว่า พระเดชานุภาพนั้น ต้องใช้ในที่ถูกที่ควรเป็นประมาณ อย่าให้มีน้ำหนักมากไปกว่าพระกรุณาและความชอบธรรม การข้อนี้มีความหวังอยู่อย่างหนึ่งว่า เมื่อเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ ทรงพระเจริญพอที่จะเริ่มรับราชการสนองพระเดชพระคุณในกิ่งใดกิ่งหนึ่งของราชการแล้ว ราชการอันนั้นจะเป็นเครื่องปลูกพระเดชานุภาพให้สิทธิขาดขึ้นได้ด้วย..................
ประเพณีแบบแผนซึ่งจะบำรุงพระองค์ให้อ้วนพีมีพระสำราญ ก็เลื่อนลอยเชือนแชไป โปรดในการบรรทมดึกตื่นสาย *(ซึ่งแก้ยากเพราะเป็นความเคยของไทย และไทยไม่รังเกียจ)* จนสังเกตเห็นกันว่า เวลาเสด็จอยู่กับฝรั่ง ดูพระพักตร์เต็มผ่องใส ครั้นเมื่อมาอยู่กับไทยนาน ๆ ก็ซูบเซียวลง การเหล่านี้ เหตุใดข้าพระพุทธเจ้าจึงจับเอาเป็นความเสียสำคัญอยู่ในใจ เพราะเหตุที่เชื่อและเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า *"อันใดจะเป็นความเสียใหญ่ของคนเรายิ่งกว่าความตามใจตน ปราบอันใดจะยากกว่าปราบใจตนเองหามีไม่"* เพราะฉะนั้น ยิ่งเป็นผู้เป็นใหญ่ ผู้มีอำนาจที่ใครปราบไม่ได้และไม่ปราบตนเองได้ด้วยแล้ว ใครเล่าจะอาจเอื้อมมาปราบปรามพระองค์ได้ ผู้จะเป็นใหญ่ในภายหน้าควรจะพึ่ง...........อยู่ในที่บังคับแห่งแบบแผนประเพณีด้วยพระองค์เอง ให้เป็นธรรมเนียมเสียเคยเสียแต่ในพระเยาว์พรรษา ต่อไปข้างหน้าก็จะไม่ต้องมีผู้ใดสิ่งใดมาบังคับในเวลาเมื่อควรแต่บังคับเขา ความคิดอันนี้เมื่อจะว่าเป็นแต่ทางนิยมของฝรั่งแล้ว ก็ว่าได้ แต่ถ้าอย่านึกถึงฝรั่งหรือไทย เลือกพ้นแต่ให้เห็นคุณหรือโทษเป็นประมาณ ก็เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าจะไม่มีสิ่งใดมาคัดค้านข้อนี้ว่าไม่ถูกไม่จริงได้ ความไม่มีกฎหมายแห่งใจย่อมให้ผลเสียได้เป็นอเนกประการ อันเหลือจะพรรณนาไป มีที่เสียที่เห็นง่ายก็ทำให้การต่าง ๆ เชือนแชไปเป็นต้น

เมืองไทยเป็นเมืองร้อน คนไทยเป็นคนเกิดเมืองร้อน ย่อมเป็นที่เกิดแห่งความอ่อนเหนื่อยเกียจคร้าน เรื่อยล้า และช้า เหล่านี้โดยบริบูรณ์ และติดง่าย ถูกกันง่าย เพราะไม่ระแวงว่าเป็นต้นเหตุของความ.........หลายโดยคุ้นกันเงนกันอยู่ทุกเช้าค่ำ ไม่นิยมว่า............. ประการนี้เป็นของแก้ยาก ซึ่งได้คิดตรองอยู่เสมอ ยังไม่เห็นช่องอันใดที่จะแก้ไข แต่ยังมีความตั้งใจและความเพียรดำริอยู่ มิได้ว่างเว้นละทิ้งเสีย

ข้อความทั้งหลายที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาในครั้งนี้ เป็นสิ่งที่หาได้สังเกตใจใคร่ครวญสอบสวนคาดคะเนตามทั้งนั้น จะกราบบังคมทูลยืนยันว่าเป็นของจริงแท้นั้นไม่ได้ บางทีจะเป็นด้วย.........สอดส่องและใจคิดเกินไปก็เป็นได้ เพราะฉะนั้น......พระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยปกเกล้า ฯ ....เพื่อจะแก้ไขป้องกันมิให้ความเสียหายบังเกิดตามที่คาดคะเนคิดเห็น จะจับเอาเป็นข้อเค้าเพื่อจะว่าขานเป็นการจริงจังนั้นไม่ได้ เพราะสิ่งใดถ้าเกิดเป็นข้อเสียข้อผิดแท้ ข้าพระพุทธเจ้าทูลแนะนำตักเตือนแก้ไขและกราบทูลให้รู้พระองค์ก่อน ว่าจะกราบบังคมทูลพระกรุณาฟ้องร้องเข้ามา จึงจะเป็นการฟ้องร้องที่สมควรแก่ทางเป็นผู้ประพฤติชอบประพฤติถูก ความที่กราบบังคมทูลมาแล้วเหล่านี้ เป็นความอยู่ในฐานยากที่จะปรับว่าเป็นความทำผิดทำเสียก็ไม่ได้ นิ่งไว้ก็ไม่สมควรอยู่ในความคาดคะเนตามใจนึก จึงเป็นความอัดอั้นอยู่ในใจ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๙ ตุลาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๕

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอทุกพระองค์ เมื่อเสด็จกลับจากฮอลิเดย์ ณ เมืองฝรั่งเศสแล้ว ก็เสด็จมาพร้อมมูลกันอยู่ในอิงแลนด์ ส่วนความสำราญสุขนั้นก็เป็นไปโดยเสมออยู่ทั่วทุกพระองค์ แต่ส่วนการทรงเล่าเรียนและที่ประทับนั้น พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ ได้เสด็จไปทรงเล่าเรียน ณ โรงเรียนเดิม ไม่ต้องเปลี่ยนแปลงอันใด ส่วนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนารถ และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ๓ พระองค์ ซึ่งเสด็จไปประทับและทรงเล่าเรียนอยู่ในที่เดียวกันนั้น ผู้ที่จะรับเป็นผู้อภิบาลรักษาแทนมิสเตอร์ทอมสันนั้น ยังหามิได้ และยังหาอยู่ในทุกวันนี้ ที่ได้เลือกแล้วก็ไม่พอพระทัยในพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน เพราะฉะนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภนจึงได้ทรงมอบไว้แก่มิสเตอร์ทอมสันต่อไปอีกชั่วตลอดสิ้นปีฝรั่งปีนี้ อีก ๓ เดือน พอจะมีเวลาหาผู้ที่รับใหม่ได้นั้น ได้เชิญเสด็จไปประทับเล่าเรียนที่แอสคอตตามเดิมตั้งแต่วันที่ ๒๕ เดือนก่อนแล้ว ตัวมิสเตอร์ทอมสันมิได้อยู่ ภรรยาเป็นผู้ดูแลพิทักษ์รักษาแทน เป็นการเรียบร้อยมา

ส่วนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ นั้น บัดนี้ยังเสด็จประทับอยู่ ณ สถานทูตนี้ เพราะสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ นั้น การซึ่งจะเสด็จไปทรงเล่าเรียน ณ เยอรมนี ยังจัดไม่สำเร็จ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช นั้น กัปตัน ฮยูม[๑]ได้รับแล้วจะสนองพระเดชพระคุณได้ และได้เลือกหาที่ประทับ คือได้บ้านชื่อ Graitney ตำบล Camberley ใกล้ Aldershot ตกลงจะได้รับบ้านนั้นในวันที่ ๒๐ เดือนนี้ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิ์โศภน ได้ทรงปรึกษาจัดการกับกัปตันฮยูมโดยละเอียดแล้ว เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสเสด็จไปประทับ ณ ที่นั้น พระยาราชวัลลภานุสิษฐ์ หลวงสรสิทธยานุการ กัปตันฮยูม จะได้ตามเสด็จไปอยู่ประจำ กัปตันฮยูมจะได้เป็นผู้พิทักษ์รักษาและถวายวิชาต่าง ๆ ในส่วนวิชาทหารทั้งสิ้น ทั้งการฝึกหัดกำลังพระกายทรงม้าเป็นต้น กัปตันฮยูมรับจะฝึกหัดถวายให้แข็งให้ดี และชักชวนให้พอพระทัยจงได้ ส่วนการภาษาและวิชาพลเรือนนั้น จะต้องมีพระอาจารย์ผู้หนึ่งต่างหากไปถวาย พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ทรงหาได้คนหนึ่ง เป็นชาติสวิส ทรงเห็นว่าเป็นคนรู้ภาษาเยอรมันและฝรั่งเศสดี ชื่อมองซิเออ บูวิเยร์ (Bouvier) ได้ทรงพูดจาไว้บ้างแล้ว แต่ยังไม่ตกลงเป็นแน่ทีเดียวในการนี้ เพราะยังจะพูดกันต่อไป การเล่าเรียนและที่ประทับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชคงจะเป็นตกลงกันได้ในเร็ว ๆ นี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

---

(๑) พันโท ซี.วี. ฮยูม

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๑๖ ตุลาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๕

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบถวายบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยการจัดที่ประทับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชดังได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาแต่วิกก่อนนี้ ฝ่ายบ้านซึ่งจะจัดเป็นที่ประทับก็จะตกลงได้โดยเร็ว แต่ส่วนเวลาที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจะได้เสด็จไปประทับและตั้งต้นทรงเล่าเรียนนั้น น่าจะยังช้าไป กลัวจะไม่สำเร็จในเดือนนี้ ตามที่ได้ทราบเกล้า ฯ จากพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ว่ากัปตันฮยูมยังไม่ได้ส่งราชการเดิมฝ่ายทหารแห่งตนแก่คนใหม่ เพราะข้างฝ่ายทหารยังไม่ได้รับหนังสือคำสั่งจากกรมท่า กัปตันฮยูมจะละหน้าที่ราชการยังไม่ได้ ในการนี้จะได้ตักเตือนกันต่อไป แต่กว่าจะได้กัปตันฮยูมมาลงมือจัดที่ประทับก็พอจะหมดเวลาในเดือนนี้ อนึ่ง มองซิเออ บูวิเยร์ซึ่งได้หมายว่าจะเรียกมาเป็นผู้ถวายวิชาภาษาและฝ่ายพลเรือนนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ได้ทรงปรึกษากับกัปตันฮยูม ๆ ไม่สมัคร เพราะเห็นว่าเป็นคนชาติสวิสซึ่งค่อนมากข้างฝรั่งเศส กลัวความเป็นไปจะไม่ลงร่องรอยเรียบร้อยได้ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภนก็ทรงยอมที่จะหาคนใหม่ต่อไปซึ่งเป็นคนอังกฤษ ตามสมัครของกัปตันฮยูม ซึ่งจะเป็นผู้รับผิดชอบทั่วไปนั้น

เมื่อวันอาทิตย์ที่แล้วมานี้ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ได้เสด็จไปเยี่ยมเยือนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอที่แอสคอต ประทับอยู่ที่นั้นคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นวันจันทร์เสด็จอยู่ทอดพระเนตรการถวายพระอักษร แล้วจึงเสด็จกลับมา ได้ทรงทราบสิ่งที่แปลก คือจับได้ว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนารถ ทรงลืมสิ่งที่ได้เรียนมาแล้วแต่กรุงเทพ ฯ ในวิธีเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่น วิธีตั้งเลข ทำเลขเป็นต้น แต่พอครูได้ทูลอธิบายจึงทรงนึกได้ ส่วนพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์นั้น ไม่ใช่ลืม แต่มีสิ่งง่าย ๆ ที่ยังไม่ทรงทราบอยู่มาก อันพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ทรงพระดำริเห็นว่าจะเป็นด้วยไม่สู้จะได้กวดขันนัก เมื่อยังเสด็จอยู่ในกรุงเทพ ฯ และได้มีรับสั่งตักเตือนแล้ว ในการที่ได้ทรงทอดพระเนตรอย่างนี้ ทั้งสองพระองค์แต่พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ายุคลฑิฆัมพรนั้น พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ทรงเห็นว่าดีขึ้นมากในระหว่างปีหนึ่งนี้ ในปีกหน้า ข้าพระพุทธเจ้าไปเฝ้า จะได้กราบทูลต่อว่าอีกในเรื่องที่ทรงลืมเหล่านี้ แต่หนังสือไทยนั้นไม่ลืม เป็นแต่เวลาไม่เอาพระทัยใส่ก็มีผิดบ้างเป็นด้วยพระทัยเร็ว ไม่ตรวจตรา ได้กราบทูลตักเตือนอยู่เนือง ๆ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๕

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยการจัดที่ประทับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ณ ตำบลเกรตนี (Graitney) เมืองแกมเบอลีนั้น เป็นอันสำเร็จได้แล้ว ส่วนการที่จัดอย่างไรในส่วนตัวกัปตันธยูม และการเล่าเรียนของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชนั้น เชื่อด้วยเกล้า ฯ ว่า พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาโดยละเอียดแล้วทั้งสิ้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ได้เชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชไปประทับขึ้นวังใหม่แต่วันที่ ๑๙ เดือนนี้แล้ว พระยาราชวัลลภานุสิษฐ์และหลวงสรสิทธยานุการได้โดยเสด็จไปอยู่ประจำ ณ ที่นั้น

เมื่อวันที่ ๒๕ ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปเฝ้าเยี่ยมเยือนและดูบ้านช่องและการต่าง ๆ ที่ได้จัดขึ้นใหม่ ได้เฝ้าและสังเกตดูพระอัธยาศัยอยู่ข้างโปรดวังที่ประทับมาก ทั้งโปรดในการจัดอย่างนี้ คือเป็นบ้านของเราทั้งมีข้าราชการไทยไปอยู่ ประการหนึ่งดูท่าทางกัปตันธยูมไม่สู้กวดขันเข้มงวดในการที่จะนับว่ายังทรงพระเยาว์ คือบรรทมเลื่อนเวลาให้ดึกได้เป็นต้น ไม่เหมือนแต่ครั้งแรกจัดกับมิสเตอร์ทอมสัน ซึ่งในเวลานั้นยังถือว่าทรงพระเยาว์อยู่ ข้อนี้ดูเป็นที่พอพระทัย แต่การเล่าเรียนนั้นได้เริ่มข้างเล็กน้อย ยังไม่เป็นแบบแผนที่สมควร เพราะยังจัดไม่เรียบได้ทีเดียว

ในชั้นต้น ส่วนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์อื่นก็ทรงพระสำราญเรียบร้อยอยู่ทุกพระองค์ ในวันจันทร์หน้าจะมีการสอบวิชาในระหว่างสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอ ที่ประทับอยู่ ณ แอสคอต

ในหมู่นี้ ข้าพระพุทธเจ้าต้องถูกเกณฑ์ให้รับราชการในตำแหน่งอปทูตทั้งการแทนราชทูตนี้ด้วยส่วนหนึ่ง แต่ถึงมีราชการส่วนนั้นมาทับถมก็ดี ข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้รู้สึกว่าข้าพระพุทธเจ้าจะยอมให้ราชการอันสำคัญของข้าพระพุทธเจ้าทางเดิมนี้เริดร้างราไปจากมือได้ คงจะเอาใจใส่ดูแลสนองพระเดชพระคุณให้เย็นไปเสมอดังแต่ก่อน โดยมิได้ละเลย

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธ สุริยศักดิ์

วันที่ ๒๔ ธันวาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๕

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยในการที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชได้เสด็จไปประทับเป็นภูมิสถานอยู่ ณ วังเกรตนี้ และได้ทรงศึกษาพระวิทยาอยู่ ณ ที่นั้น ดังได้

ถวายบังคมทูลพระกรุณามาแล้วแต่ก่อนนั้น ต่อมาจนบัดนี้ การที่ได้จัดได้เรียบร้อยขึ้นเป็นลำดับมา คือ ฝ่ายความปกครองพระราชวัง เรื่องผู้คนรั้ววัง การจับจ่ายใช้สอย กัปตันฮยูมก็ได้อุตสาหะถึงขนาดจัดจนเรียบหรือเกือบจะนับว่าเรียบทีเดียวได้ เพราะตัวกัปตันฮยูมเองเคยแต่เป็นทหารค่ำไหนนอนนั่น ไม่เคยปกครองบ้านใหญ่ ๆ ทั้งไม่มีภรรยาด้วย เมื่อตอนต้น ๆ ดูเป็นการหนักมาก กว่าจะชำนาญลงร่องรอยในการบ้าน นับว่าเป็นการเรียบร้อยได้ นอกจากได้มีเหตุอย่างหนึ่ง คือ ม้าคู่หนึ่งได้ซื้อใหม่สำหรับเทียมรถที่นั่ง เมื่อวันที่ ๑๘ เดือนนี้ คนรถได้เทียมรถไปขับเอกเซอไซตามธรรมดา ไปตื่นทหารถึงล่มจมรถชำรุด คนเจ็บ และม้าก็เจ็บถึงอาการหนัก ยังไม่แน่ว่าจะหายใช้การได้ต่อไป ในเหตุนี้ ถึงจะเสียม้าต้องเสียเงินซื้อใหม่ด้วยเป็นอุบัติเหตุแท้ก็ตาม แต่ควรเป็นที่ยินดียิ่งซึ่งได้เป็นไปในเวลาที่สมเด็จพระบรมโอรส สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์หนึ่งพระองค์ใดหาได้ประทับอยู่ในนั้นไม่ และเหตุอันนี้ จะเป็นเครื่องเตือนสำคัญที่ให้ระวังกวดขันยิ่งขึ้นไป ส่วนความสนิทสนมในระหว่างบุคคล กัปตันฮยูมเป็นคนดีมาก มีอัชฌาสัยตรง ๆ จะพูดจาสิ่งใดก็พูดโดยตรง ทำให้ความคุ้นเคยบังเกิดเร็วในระหว่างตัวของกัปตันฮยูม และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กับข้าราชการฝ่ายไทยและฝรั่งทั้งหลาย ซึ่งร่วมหน้าที่ราชการกันอยู่ จึงไม่มีสิ่งใดจะเป็นข้อกีดขัดกั้นกางแห่งความเรียบร้อยที่จะมิให้เป็นไปโดยสมควร ส่วนการทรงศึกษาวิชาต่าง ๆ ในส่วนการวิชาพลเรือน กัปตันฮยูมได้เลือกได้มิสเตอร์ออลิเวีย (Mr. Olivier) มาถวาย มิสเตอร์ ออลิเวียนี้ ข้าพระพุทธเจ้ายังหาได้พบตัวไม่ แต่ได้ทราบว่าเป็นคนดี พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์

เจ้าสวัสดิโศภนได้ทรงรู้จักแล้วว่าเป็นคนดีอยู่ และเป็นคนหนุ่มอยู่หน่อย การทรงภาษาฝรั่งเศสนั้น มองซิเออยูวิเยร์คงถวายอยู่ต่อไป และได้เรียกนายทหารมาฝึกหัด Drilling อยู่เสมอด้วย รวบรวมใจความที่จัดคราวนี้นับว่าเป็นอันสำเร็จสมประสงค์ได้ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ได้เสด็จลงไป ณ บ้านมิสเตอร์เวอนี อันติดกับวังเกรตนี่นั้นเนือง ๆ ในหมู่นี้ เพราะไปในการที่จะทรงพบปะกับท่านผู้ดีทั้งหลาย ซึ่งจะเลือกเป็นพระอภิบาลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนารถ แลพระเจ้าลูกยาเธอ ชั้นที่ได้เสด็จแลฤๅจะเสด็จมาในชั้นหลังต่อไป แลได้เสด็จไปเยี่ยมตรวจตรา ณ วังเกรตนี่ ด้วยทุกคราว ส่วนความพระสำราญในส่วนพระองค์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชนั้น ทรงพระสำราญมากตั้งแต่เสด็จไปประทับอยู่ ณ วังเกรตนี่ จนเห็นว่าการที่เสด็จมาประทับอยู่ลอนดอนนาน ๆ เป็นการไม่ดีที่ทำให้เสื่อมความผ่องใสสำราญในพระองค์ลง คือทรงเล่นไก้มาก บรรทมดึก และตื่นบรรทมสาย ซึ่งต้องคอยผ่าฝืนอยู่เสมอนั้นเป็นต้น จะคิดอ่านไม่ให้เสด็จมาประทับอยู่นานต่อไป ส่วนความรู้ในพระองค์ ปรากฏว่าเจริญขึ้นมากในตอนนี้ ดูในภาษาอังกฤษที่ทรงแต่งบางฉบับดีทีเดียว สังเกตเห็นว่าไม่ใช่ความรู้ใหม่ทั้งหมด เป็นความรู้ที่ทรงมีอยู่แล้ว แต่ทรงใช้แลรู้จักใช้วิชาที่ทรงรู้ให้ดีขึ้น คือรับสั่งได้ฟรี ๆ และแต่งก็ไม่เป็นสำนวนเด็กหรือสำนวนนักเรียนดังแต่ก่อน เหตุนี้ข้าพระพุทธเจ้าเดาเอาว่า คงจะเป็นด้วยรู้สึกพระองค์ว่าทรงพระเจริญเป็นผู้ใหญ่ขึ้น ข้าพระพุทธเจ้าตั้งต้นจะเห็นผล ว่าการจัดรั้ววังเช่นนี้ทำให้เป็นคุณถึงภายในพระองค์ด้วย คือทำความรู้สึกให้แปลกไปและให้ผลถึงอื่น ๆ

ในเวลายังนี้เป็นเวลาสิ้นปี และจะเข้าปีใหม่ฝรั่ง บรรดาการเล่าเรียนของนักเรียนทั้งหลายหยุดพักหมด ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอ ซึ่งเสด็จประทับอยู่ ณ แอสคอตกับมิสสิสทอมสันมิสเตอร์และมิสสิสทอมสัน ก็รับไม่ได้อีกต่อไป เป็นจะสิ้นเขตเวลาของมิสเตอร์ทอมสันแล้ว มาบรรจบคราวสถานทูตสยาม กรุงลอนดอนก็กำลังรื้อซ่อมแปลงใหม่เป็นการใหญ่และนาน แลผู้คนต้องออกพักที่อื่นหมด ตามที่พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภนได้ทรงจัดให้ทำเพื่อรื้อล้างความโสโครกเก่าแก่ให้สะอาดงดงาม เพราะฉะนั้น ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ซึ่งเสด็จประทับอยู่ ณ แอสคอตแลจะได้ออกจากมิสเตอร์ทอมสันในวันที่ ๒๗ เดือนนี้จึงจะต้องเสด็จไปพระทับอยู่ ณ วังเกรตนีกับสมเด็จพระเชษฐาทั้งสอง คือ นับทั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ซึ่งเสด็จไปประทับเข้าอยู่นั้นแล้วด้วย พอสิ้นคราวฮอลิเดย์ เข้าเวลาเรียนใหม่ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภนได้ทรงจัดจะให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนารถกับพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ไปประทับอยู่กับท่านพระผู้หนึ่ง เป็นตำแหน่ง Dean เรียกว่า The Very Reverend the Dean of Ely ที่เมือง Ely ใกล้เคมบริช สำหรับคราวหนึ่ง ชั่ว ๓ เดือนก่อน เพราะฝ่ายผู้จะเลือกไว้เป็นพระอภิบาลแทนมิสเตอร์ทอมสันนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภนก็ได้ทรงเลือกหลายคู่ ได้ที่พอพระทัยไว้แล้ว แต่ยังอยู่ในกระบวนทดลองพูดจา ยังไม่เป็นอันตกลง แล้วยังจะต้องพูดจาการสัญญากันต่าง ๆ เป็นอันจะทันไม่ได้อยู่เอง เมื่อสิ้นคราวเรียนคราวหน้าแล้วจึงจะเป็นหลักฐานได้ในส่วนนี้ ส่วนพระเจ้าลูกยาเธอ

พระองค์เจ้ายุรฉัตรไชยากรนั้น ชั่วสิ้นปีนี้ ความรู้ที่ทรงเรียนวิ่งขึ้นปรูดปราดรวดเร็วตามที่พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ได้ทรงทอดพระเนตรการสอบไล่คราวสิ้นปีนี้ อันจะได้ส่งเข้าทูลเกล้าฯ ถวายต่อไป เมื่อตรวจสำเร็จเรียบร้อยแล้ว ทั้งความทรงประพฤติก็ดี และเป็นชั้นผู้ใหญ่ขึ้นมาก กับความสำราญพระกายก็ล่ำสันแข็งแรงขึ้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ทรงเห็นว่าควรแยกส่งปับลิกสกูล จึงตกลงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต เพื่อจะเชิญเสด็จไปทรงเล่าเรียน ณ แฮโร สกูล (Harrow School) ในคราวเรียนคราวหน้า ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์นั้น การที่เรียนทรงเรียนภาษาเยอรมันอย่างเรียนเล่นๆ ในเมืองอังกฤษชั่วเดือนเศษเท่านั้น ไม่มีใครได้คิดก่อนนี้ได้ เห็นว่าทรงรู้เอาจริง ๆ แม้แต่ตอนต้น ๆ ตื้น ๆ จนเกือบจะทรงรับสั่งโต้ตอบในกระบวนสนทนาในภาษาเยอรมันได้ มองซิเออ บูวิเยร์ ได้ออกปากว่าไม่เคยเห็นและไม่เคยสอนเด็กใดที่เรียนรู้ได้เร็วดังนี้เลย ความสำราญพระกายและความรู้ความประพฤติดีส่วนพระองค์ทางอื่น ๆ นั้น ยังไม่ต้องกราบบังคมทูลพระกรุณาอีกในที่นี้ เพราะดีมาจนไม่เห็นแปลกในบัดนี้ ส่วนการที่จะเสด็จไปทรงเรียน ณ เมืองเยอรมนีก็ยังรอคอยอยู่แต่การนัดแนะเวลาไปเท่านั้น เมื่อจวนจะถึงเวลาเรียนคราวใหม่ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภณ ก็จะเชิญเสด็จไปส่ง ณ กรุงเยอรมนี ฝ่ายพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์นั้น บัดนี้เสด็จมาเยี่ยมเยียนสมเด็จพระบรมโอรสอยู่ ณ แกมเบอลี แล้วจะเสด็จไปพักอยู่ ณ กรุงปารีสกว่าจะได้เวลากลับมาทรงเล่าเรียน ส่วนความรู้ภาษาอังกฤษในพระองค์ดีขึ้นตามธรรมดา แต่วิชากระบวนทหารเรือชั้นต้นกว้างขึ้นเร็วตามสมควร แต่การเล่นการ

แข็งแรงเช่นฟุตบอลเป็นต้น นับว่าเป็นชั้นยอดในโรงเรียนนั้น เกือบว่าไม่มีใครอาจเข้าเทียบเทียม ว่าถึงความพระสำราญและความรู้ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนารถ ก็ขึ้นทั้ง ๒ ทาง แต่ขึ้นเนือย ๆ ยังหยิบยกเชิดชูว่าแปลกประหลาดยิ่งยอดไม่ได้ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ เป็นล่ากว่าพระองค์อื่น เหตุที่ไม่ขึ้นรวดเร็ว พิจารณาเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่ามิสสิสทอมสันเป็นแต่สตรีดีแต่การบ้านและการประคับประคองอย่างผู้หญิง ระวังมากข้างการเจ็บไข้เท่านั้น ส่วนการเล่าเรียนมิสเตอร์ทอมสันไม่ได้กำกับ พระอาจารย์ก็ถวายไปตามทางตามวิธีและฝ่ายการเล่นการฝึกหัดกำลังก็ทางเดียวกัน เหตุนี้คงได้เป็นเหตุที่ไม่ช่วยหนุนให้ขึ้นเร็วในทางทั้งสองนี้ จะว่าเป็นเหตุด้วยไม่ทรงเอาพระทัยใส่ หรือเกียจคร้าน หรือโยงผิดมานั้น ในส่วนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนารถไม่เป็นเลย แต่พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์นั้น สังเกตดูพระอัธยาศัยช้า ๆ อยู่ แต่จะกราบบังคมทูลในบัดนี้ให้เป็นถ้อยคำอย่างใดยังไม่ได้ ต้องขอพระราชทานดูต่อไป ในส่วน ๒ พระองค์นี้ ควรที่จะจัดพระอภิบาลใหม่ เป็นเครื่องมุ่งหมายอันหนึ่งที่เชื่อว่าจะแก้การ ๒ อย่างที่เห็นควรจะดีกว่านี้ให้ดีขึ้นเต็มที่เต็มใจ ฝ่ายหม่อมราชวงศ์สิทธิ์ ในความรู้ตอนนี้ ความรู้อื่น ๆ ซักลากล่าทุกทางเว้นแต่เลขซึ่งเป็นเฉลียวแหลมอยู่ในหมู่ กับการกำลังต่าง ๆ แข็งแรงในคราวที่จำเป็นต้องแยกย้ายกันคราวนี้ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณจึงทรงเห็นว่าควรส่งไปให้เรียนวิชาทหารเฉพาะตัวเป็นปกติส่วนหนึ่ง คงจะเป็นราชการสนองพระเดชพระคุณได้ในฝ่ายนั้น ตามนิสัยและความรู้ ความชำนาญ และความสมควรแห่งตน จึงขอพระบรมราชานุญาต เพื่อจะส่งเมื่อถึงคราวเรียนคราวหน้า

ในขณะเขียนจดหมายกราบบังคมทูลพระกรุณาครั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้ามีความครั่นอกครั่นใจที่รู้สึกในใจและแลเห็นว่าเจ้านายทรงพระเจริญขึ้นในวิชา ในความประพฤติ ในความพระสำราญทุกพระองค์ และมุ่งหมายสอดส่องอยู่เสมอที่จะแก้ที่ช้าให้เร็วสมประสงค์ให้จงได้ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ทรงพระดำริและดำรัสปรึกษาหารือกันอยู่มิได้ว่างเว้น ในหมู่นี้จึงเป็นเวลายุ่งใหญ่เหลือประมาณ เพราะมีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขมาก

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

ป.ล. พระราชอาญาไม่พ้นเกล้า ฯ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้ามิได้เขียนจดหมายฉบับนี้เอง เพราะไม่มีเวลาที่จะเขียนให้ทันคราวเมล์ แต่ได้พิจารณาเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ไม่มีข้อลึกลับสำคัญอันใด

วิสุทธ

อมรพิมานมณี

วันที่ ๔ มกราคม ร.ศ. ๑๑๕
๒๙

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับโทรเลขเมื่อวานนี้ เรามีความชอบใจอยู่ การเรื่องนี้ได้นึกสงสัยเกิดขึ้นในญาณเองนานมาแล้ว ด้วยสังเกตหนังสือที่มีมา เห็น

เป็นการถลำถลากแลได้หน้าลืมหลังอยู่บ้าง ถ้าไม่เคยสังเกตเห็นก็จะไม่รู้ได้เร็ว ได้ปรารภว่าหนังสือนี้เห็นจะเขียนเวลากินข้าวแล้ว มาในเดือนนี้จึงทราบข่าวจากหนังสือเขามีมาถึงกัน ว่าถ้าไม่กลับเข้ามาเสียจะเห็นเป็นคนละคน จึงประกอบเกิดความวิตกขึ้น มีโทรเลขไปชวนให้กลับ เมื่อได้รับโทรเลขของเจ้า ได้ทำโทรเลขตอบเรื่องพระบริรักษ์[๑]หายไป เตือนให้กลับแรงกว่าแต่ก่อน แต่ยังไม่ทันจะได้ส่งไป จึงได้แก้เติมท้ายให้แรงขึ้น การที่เป็นดังนี้เป็นที่เสียใจยิ่งนัก อยากจะทราบเรื่องราวให้ตลอด ขอให้เล่ามาให้ฟังด้วย

ความวิตกเรื่องที่กล่าวมานั้น ไม่เท่าที่วิตกถึงเด็กทั้งหลายอันอยู่ในความดูแลของเจ้า แต่ครั้งนี้มีเหตุที่ควรจะอุ่นใจว่าเจ้าไม่ใช่เป็นคนนิ่งเสียดี แล้วก็ค่อยเบาใจไป ได้นึกจะสอดส่ายฟังเหตุการณ์ต่าง ๆ แต่ครั้นจะมีหนังสือไป คนอยู่ไกลกันมักจะเข้าใจกันยาก บางทีจะเป็นเหตุให้หวาดหวั่นไป จึงได้สงบเชื่อผู้ที่วางใจทั้งปวงไป การหนักเบาประการใดขอแต่อย่านิ่ง

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

พระที่นั่งอมรพิมานมณี

วันที่ ๒๘ มกราคม ร.ศ. ๑๑๕

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๓๑ ธันวาคม เป็นคำอธิบายซึ่งได้มีโทรเลขมานั้น ได้ทราบตลอดเรื่องแล้ว

---

(๑) ภายหลังเป็นพระยาไมตรีวิรัชชกฤตย์ (พุ่ม บุนนาค)

ความสังเกตรู้ด้วยหนังสือแลปากไก่ ซึ่งเธอได้ทำไว้ให้ปรากฏในกรุงเทพ ฯ แล้ว เป็นเครื่องแนะนำให้เราเชื่อถือยิ่งกว่าความไว้วางใจซึ่งได้มีอยู่ในตัวพระยาวิสุทธเป็นอันมากนั้นแล้ว สิ่งซึ่งเป็นข้อควรอายการดุร้ายการซึ่งพระยบริรักษ์หนีด้วยเหตุใด ความเปลืองเงินด้วยเหตุใดแลการซึ่งสวัสดิโศภนไม่ได้บอกให้เรารู้ระแคะระคายเลย เพราะอย่างไรย่อมมาสู่ญาณปรากฏพร้อมบริบูรณ์ในเวลารับโทรเลขของเจ้านั้น การซึ่งเป็นไปดังนี้ จะเรียกว่าเป็นเคราะห์ร้ายก็ไม่ได้ เพราะเห็นทางที่น่าจะเป็นได้อยู่แล้ว ถึงว่าไม่คิดเห็นได้ว่าจะเป็นได้มากถึงเพียงนี้ เป็นโทษแห่งน้ำใจอ่อนของเราเอง ด้วยความรักแลความไม่กล้าที่จะสบประมาทคนก่อนได้ แลได้ถือว่าคำปฏิญาณเป็นของสำคัญยิ่งใหญ่ ซึ่งมนุษย์จะพึงรักษาไว้ การที่เป็นไปทั้งนี้ ก็ล้วนแต่เรื่องเปลืองทรัพย์แลเสียชื่อ ซึ่งเรามีความวิตกเกินไป จนถึงเขาจะหาว่าลูกท้องนี้ใช้ไม่ได้ในขณะหนึ่ง บัดนี้ก็มีความวิตกสงสารแทนพวกข้าราชการทั้งปวง ที่ตกอยู่ในความลำบากนิ่งเสียก็ไม่ได้ พูดไปก็ไม่ดี ในเวลานั้น แต่ต้องขอขอบใจเจ้าที่ได้บอกกล่าวให้รู้โดยความซื่อตรงแลความกล้าหาญในครั้งนี้ เป็นพยานที่จะให้ไว้วางใจในสิ่งซึ่งมีราคายิ่งกว่านี้ อันอยู่ห่างตัวเรานั้น

หนังสือฉบับนี้ อย่าตกใจว่าใช้ให้ผู้อื่นเขียน จะเป็นการอื้ออึงประการใด หมายจะเขียนเองแต่ปวดแขนไปข้างหนึ่ง จึงเป็นการจำเป็นดังนี้

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

พระที่นั่งอมรพิมานมณี

วันที่ ๒๙ มกราคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๕

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๒๖ มิถุนายน ฉบับ ๑ ซึ่งได้ตั้งใจไว้ว่าจะยังไม่ตอบก่อน ภายหลังได้รับหนังสือลงวันที่ ๒๐ กรกฎาคม เป็นเวลาที่พอกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ใหม่ ๆ การงานจอแจนัก เห็นว่าไม่เป็นการเร่งร้อนอันใด จึ่งกันไว้ในจำนวนหนังสือไม่เร่งรีบ ไปตัดรอนทางการเร่งต้องสางอยู่ถึง ๓ เดือน ลงที่ตามปรกติได้ในเดือนพฤศจิกายน นี่แลเป็นผลของการที่ได้หลีกไปเที่ยวเสียครั้งหนึ่ง

ความสังเกตอันใดซึ่งเจ้าได้สังเกตนั้นนับว่าเป็นความคิดอันรอบคอบอย่างยิ่ง ความประพฤติซึ่งยกขึ้นเป็นตัวอย่างปรารถนา ล้วนแต่เป็นความประพฤติอันดีอันควรทั้งสิ้น แต่ก็เป็นการยากอยู่ที่จะให้ได้พร้อมบริบูรณ์ทุกประการ ถึงตัวเราเองก็รู้อยู่ว่ายังห่างเหินจากรูปอันดีซึ่งพระยาวิสุทธได้ร่างขึ้นจะให้คงรูปดังปรารถนานั้น แต่เราก็ไม่ควรจะท้อถอยเลย ว่าเป็นการเหลือวิสัยที่เราจะระวังให้เป็นเช่นนั้นได้ ถึงว่าจะมิได้หมด แต่เมื่อได้ฝึกฝนป้องกันอยู่แล้ว ก็คงจะได้มากกว่าที่ไม่ได้

การที่ประวิตรเข้ามาในกรุงเทพ ฯ นี้ เมื่อเรารู้อยู่ว่าเป็นผู้ถูกอัธยาศัยกับลูกโต เราก็ได้ตั้งใจสังเกตอาการกิริยา ด้วยถือว่าเหมือนส่องกระจกเห็นหน้าแลเห็นน้ำใจลูกโต ได้สังเกตอาการกิริยาเห็นว่าจะเรียกว่าเป็นคนเกียจคร้านก็ไม่ได้ ถ้ามีการงานอันใดที่จะต้องทำก็ทำอยู่แต่ไม่รวดเร็วว่องไว เป็นผู้ไม่สามารถในการพูดโต้ตอบหักหาญ แต่เป็นคนที่มีใจซื่อแลอาจจะทำให้ผู้ซึ่งมีความรักใคร่หรือสนิทสนมต่อตัว เป็นที่

วางใจแลพูดกระซิบกระซาบได้เงียบ ๆ เหมือนกับเล่านิทานสู่กันฟัง ไม่มีเรื่องโต้เถียง ต้องเป็นคนรู้วิธีที่จะใช้หรือรู้ใจที่จะคบ จึงจะใช้จะคบกันได้สนิท แต่อย่างไร ๆ ก็เป็นคนที่ไม่มีอันตรายอย่างใดอยู่ในตัวเลย นับว่าเป็นคนซื่อตรงแท้ แต่ถ้าใช้การงานอยู่ข้างจะผืดไป ไม่ใคร่ทันใจ เป็นคนที่ตรงกันข้ามกับรพี(๑) ข้างนั้นเป็นคนที่จะใช้อันใดได้ถึงอกถึงใจ แต่มีพุ่งแรง ๆ อยู่ ถ้าได้ทำการในที่รับผิดชอบซึ่งหนักย่า พอถอยกำลังแล้วก็จะลดลงมาพอเหมาะทีเดียว เดี๋ยวนี้ก็เห็นว่าทางจะเป็นเช่นนั้นอยู่แล้วตั้งแต่ไปทำการศาลหัวเมือง ความรังเกียจของคนทั้งปวงที่เห็นว่าแรงอยู่นั้น กลับเป็นที่พอใจของผู้หลักผู้ใหญ่ขึ้นหลายคนแล้ว แต่ส่วนประวิตรนั้นได้ตั้งใจจะขันขึ้นให้แรงอีกหน่อย ส่วนของเจ้าก็กลัวจะเป็นเช่นนี้ แต่มีความหวังอยู่ว่า ด้วยอาศัยการที่คบหาอยู่กับคนที่เป็นทหาร ซึ่งเป็นจำพวกที่แข็งขันกันในกำลังกายแลกำลังความคิด คงจะอุดหนุนให้ดีกว่าที่ให้ประพฤติเป็นคนสุภาพราบเรียบ ซึ่งชาวเราเรียกกันอยู่ว่าเหี่ยว ๆ นั้น

ตั้งใจว่าจะได้ฟังรายงานความสังเกตเช่นนี้ ซึ่งพระยาวิสุทธคงจะได้ส่งสืบไปภายหน้าตามลำดับ

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

วันที่ ๒๙ มกราคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๕

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

(๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ต้นสกุล รพีพัฒน์

ด้วยในเวลานี้เป็นเวลานักเรียนทั้งหลายกลับจากฮอลิเดย์ เข้าสู่ที่เล่าเรียน การที่จะเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอไปประทับอยู่และทรงเล่าเรียนในที่ใหม่ ๓ พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนารถ กับพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ จะเสด็จไปประทับอยู่ ณ Ely กับ The Dean of Ely แห่งหนึ่ง กับพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร จะเสด็จไปประทับอยู่ ณ เมือง Harrow แห่งหนึ่งนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ได้ทรงจัดไว้สำเร็จแล้ว แต่เสด็จไปส่งไม่ได้ เพราะกำลังต้องตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช.........ที่ Naples ครั้นถึงวันที่ ๒๖ ซึ่งเป็นวันกำหนดข้าพระพุทธเจ้ากับมิสเตอร์เวอนีจึงได้เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนารถ กับพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ไปส่ง ณ ที่ที่จะไปประทับ คือบ้านของ Dean ณ เมือง Ely เรียกว่า The Deanery ได้พบ The Dean of Ely ทั้งภรรยา ท่านผู้นี้ชื่อตัวชื่อ Charles Stubbs........................ ปฏิบัติราชการมา ณ สถานทูตสยามกรุงลอนดอนนี้ เป็นตำแหน่งครูและผู้ตรวจนักเรียนสยาม รู้จักคนไทยชั้นเก่า ๆ มาก เดี๋ยวนี้ไปเป็นพระอยู่ในฐานันดรศักดิ์ ถึงกระนั้นก็ดี กิริยาไม่มีเคร่งครัดเลย และอัธยาศัยเป็นคนสนุก และเป็นคนที่ดีพอใช้ เสียแต่เป็นพระอย่างเดียว ทั้งภรรยาก็เรียบร้อยดีมาก ไม่เป็นการพึงวิตกอันใดในเรื่องที่จะชักชวน.................ปฏิบัติดู แลก็เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าคงไม่ทำให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอ ขัดข้องแก่ความพระสำราญได้ และท่าน Dean ได้จัดให้มิสเตอร์ Emery บุตรพระผู้หนึ่ง

มาถวายพระอักษร การพึ่งจะตั้งต้น.........ยังไม่ลงเป็นแบบแผนได้ ครั้นใน วันที่ ๒๗ ข้าพระพุทธเจ้ากับมิสเตอร์ เวอนี ได้เชิญเสด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ไปสู่ ณ บ้านมิสเตอร์ Somervell ณ Harrow ท่านผู้นี้เป็นอาจารย์ผู้หนึ่งอยู่ในแฮโร สกูล เป็นผู้รับพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากรไว้ ณ บ้าน แต่ฝ่ายการเล่าเรียนนั้น วิชาใด จะทรงเรียนที่บ้าน วิชาใดจะทรงเรียนที่สกูล ยังไม่เป็นกำหนดแน่ได้ เพราะยังต้องสอบวิชาที่ทรงรอบรู้อยู่ในบัดนี้ก่อน ในเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้า ไปส่งเสด็จทั้ง ๒ แห่งนี้ ได้มี.........ฝ่ายสถานทูตกับ.........อยู่ คงจะได้ ไปเยี่ยมเยียนต่อไปในวันหลัง ๆ ส่วนพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากร เกียรติวงศ์นั้น ก็ได้เสด็จไปโรงเรียน ณ Greenwich ตามเดิม แต่สมเด็จ พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์นั้น ยังเสด็จประทับอยู่ด้วย สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ณ วังเกรตนี ทรง เล่าเรียน.........มีพระสำราญอยู่เป็นปรกติทั้ง ๒ พระองค์

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

ที่ ๔/๑๓๔๗ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๓๐ มกราคม รัตนโกสินทร ศก ๒๙๑๑๕

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือวันที่ ๒๔ ธันวาคม แจ้งรายงานการเปลี่ยนแปลง ที่อยู่แลการเล่าเรียนของลูกทั้งปวง มีลูกโต เป็นต้น กับทั้งความสังเกต

ด้วยอาการกิริยาและความสุขสบายโดยถ้วนถี่ แลได้สังเกตโดยความเฉลียบแหลมลึกซึ้ง แลชี้แจงด้วยถ้อยคำอันชัดเจน เป็นที่เข้าใจประหนึ่งตาเห็นดังนี้ ชอบใจในถ้อยคำที่ได้กล่าวทั้งปวง แลทั้งมีความยินดีในเรื่องที่กล่าวมา ซึ่งนับว่าเป็นการดีขึ้นด้วยกันทุก ๆ คน เป็นที่พอใจยิ่งนัก หวังใจว่าคงจะมีเวลาที่ได้เห็นเองแก่ตาสักครั้งหนึ่ง ซึ่งคงจะเป็นพยานความละเอียดแลความเฉลียบแหลมของพระยาวิสุทธเป็นแน่แท้

ความวิตกนอกทางยังมีอยู่บางเรื่อง แต่เห็นว่ายังไม่ควรจะกล่าวในที่นี้ จะได้หาช่องพูดกันในเวลาอื่น

อนึ่ง รายงานก่อน ๆ ซึ่งยังมิได้ตอบไป ด้วยเหตุว่าได้รับเมื่อเวลาไม่ได้อยู่ในกรุงบ้าง ครั้นกลับเข้ามาถึงกรุงแล้วติดการอื่นซึ่งคั่งค้างเสียบ้าง มีจำนวนหนังสือตามรายวันซึ่งจะได้กล่าวต่อไปนี้ คือ วันที่ ๑๗ เมษายน ฉบับ ๑ วันที่ ๒๙ พฤษภาคม ฉบับ ๑ วันที่ ๕ มิถุนายน ฉบับ ๑ วันที่ ๒๐ มิถุนายน ฉบับ ๑ วันที่ ๙ ตุลาคม ฉบับ ๑ วันที่ ๑๖ ตุลาคม ฉบับ ๑ ข้อความในหนังสือทั้งหลายนั้น ได้ทราบความตลอดแล้วทุกประการ

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร ศก ๑๑๕ (๒๙)

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๔ มกราคม ๒๙ ร.ศ. ๑๑๕ ได้ทราบเกล้า ฯ ทุกประการแล้ว พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้ ในข้อพระราชกระแสซึ่งโปรดเกล้า ฯ ว่ามีพระราชปรารภใคร่จะทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทในเหตุการณ์ต่าง ๆ แต่ที่ทรงพระราชวิตกถึงความเข้าใจกันผิดเพราะทางไกลนั้น ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ข้าพระพุทธเจ้ามีความรู้สึกว่าตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้าได้ออกมารับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่ ณ ที่ไกลนี้ นับได้ ๓ ปีเศษแล้ว เห็นความสนิทชิดชมในตัวต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ปรากฏและทวียิ่งขึ้น กว่าเมื่อสนองพระเดชพระคุณในที่ใกล้นั้นเป็นอันมาก และทวีขึ้นเสมอ พอที่จะป้องกันความเข้าใจผิดได้มากอยู่แล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

พระที่นั่งอมรพิมานมณี

วันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๕ *๒๙*

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๘ มกราคม ทราบแล้ว.......................

...........เราไม่พักต้องกล่าว ว่าความเดือดร้อนรำคาญความอับอายแลความเสียใจได้มีแก่เรามากน้อยเพียงใด เจ้าคงจะคิดเห็นได้แล้ว เรามี

ความเสียใจแลสงสารเจ้า ซึ่งต้องถูกทำร้ายดังนั้น แลขอบใจที่เจ้าได้อดกลั้นแลได้เอาใจใส่ป้องกัน ระวังมิให้เจือปนเป็นทางที่เสียเกี่ยวข้องแก่ลูกทั้งปวงด้วยนั้น

หวังใจว่าไม่ช้านักจะได้พบพระยาวิสุทธสักครั้งหนึ่ง และจะได้พูดจากันให้รู้น้ำใจกันดีขึ้นกว่านี้ เพราะมีทางเดียวแต่การสนทนา ซึ่งจะให้รู้น้ำใจกันได้ชัดเจนขึ้น

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

พระที่นั่งอมรพิมานมณี

วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๕ ๒๙

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือไปรเวตลงวันที่ ๑๕ มกราคมนั้นแล้ว

เรามีความยินดีที่การอันนี้เป็นอันเสร็จสิ้นเรื่องไปครั้งหนึ่ง ไม่ต้องถึงอื้ออึงออกแขกเมืองยิ่งกว่าที่เป็นแล้ว แต่ความร้อนใจทั้งปวงที่เกิดขึ้นโดยลำดับ ระงับเบาบางไปได้ชั้นหนึ่ง..

...........การซึ่งจะคิดยืดยังข้อความอันนี้อย่างหนึ่งอย่างใดนั้น ไม่ได้เลยด้วยคนในบางกอกรู้กันเซ็งแซ่ทั่วไป ก่อนที่เจ้าบอกเข้ามานั้นเสียอีก ด้วยลูกเต้าพี่น้องเขาต่างคนต่างบอกมาถึงญาติของเขา หากเราหูสูง จึงไม่ได้ยินได้ฟัง การที่เราจะทำประการใดนั้น ไม่พึงต้องเป็นที่วิตก เพราะ

คนที่เปนผู้ใหญ่เช่นนี้แล้ว จำจะต้องปกครองกันด้วยคำแนะนำตักเตือน ซึ่งเราได้เคยทำแลได้เห็นผลที่ดีอยู่บ้าง แต่หากเสื่อมคลายไปด้วยอยู่ห่างกัน เว้นไว้แต่ครั้งนี้เราเปนคนป่า วิชาความรู้ไม่ถึงกัน ถ้อยคำจะไม่ขลังอย่างแต่ก่อนฤๅประการใดนั้น ไม่ทราบ แต่อย่างไร ๆ ก็ดี เราไม่คิดจะอวดตัว แต่ยังเชื่ออยู่ว่าความคิดแลคำพูดของเรา คงยังจะพอปราบให้ผู้ซึ่งเชื่อตัวว่ารู้มากกว่าเห็นมากกว่า บางคนกลับประพฤติดีได้

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

วันที่ ๕ มีนาคม $\overset{\text{๒๙}}{\text{ร.ศ.}}$ ๑๑๕

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้าฯ การเสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศยุโรปคราวนี้ ว่าเปนการแน่นอนแล้ว ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีปีติยิ่งนัก ทำให้เว้นที่จะกราบบังคมทูลแสดงน้ำใจอันชุ่มชื่นมิได้ หวังว่าพระสำราญแห่งพระกาย และความสำเร็จประโยชน์แห่งราชการบ้านเมืองคงจะประสบพระราชประสงค์คราวนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

พระที่นั่งอมรพิมานมณี

วันที่ ๖ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๕ [๒๙]

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๕ กุมภาพันธ์ ทราบแล้ว ไม่มีอันใดจะตอบนอกจากที่จะสรรเสริญ ว่าเจ้าฉลาดในความที่จะปลดเปลื้องความวิตกยิ่งนัก

การที่จะเขียนหนังสือสื่อสารกันในเวลานี้ ในส่วนการซึ่งไม่เป็นที่ร้อนรน ก็เห็นว่าป่วยการเวลา เพราะเราคงจะได้พบกันในเร็ว ๆ นี้แล้ว พูดกันด้วยปากจะกระจ่างดีกว่า

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

วันที่ ๒ เมษายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖ [๓๐]

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขา ๕ ฉบับ คือ ลงวันที่ ๒๘ ที่ ๒๙ ที่ ๓๐ มกราคม ๓ ฉบับ ลงวันที่ ๑๓ ที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒ ฉบับ ทราบเกล้า ฯ ทุกประการแล้ว พระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ เรื่องราชการในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอ ทั้งหลายนั้น ก็เป็นเบาใจของข้าพระพุทธเจ้ายิ่งนัก ซึ่งไม่มีสมัยอันใดจะดีกว่า แม้แต่กราบบังคมทูลพระกรุณาด้วย

หนังสือละเอียดละออปานใด ก็ไม่สามารถเปรียบเทียบเคียงกับที่จะเสด็จพระราชดำเนินมาและทรงทราบพระยุคลเนตร จะเป็นโอกาสอันสำคัญที่จะได้พึ่ง ได้ตกลง และได้รับพระราชกระแส เพื่อความเรียบร้อยและความสำเร็จพระราชประสงค์เป็นไป ดำเนินไปในภายหน้า ตั้งหน้ามุ่งมองอยู่ ดูไม่ช้าเลย ก็จะได้เฝ้ากราบถวายบังคมใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทในประเทศอันนี้

ส่วนการเปลี่ยนแปลงภายนอก ในชั้นนี้มีที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาได้เรื่องเดียว คือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนารถ กับพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ได้เสด็จย้ายจาก Ely แล้ว จะเสด็จไปประทับ ณ ที่ใหม่กับมิสเตอร์ ซาลส์พิปส์ (Charles Phipps) ที่ตำบลแชลคอต เวสต์เบอรี วิลต์เชอ (Chalcot, Wesbury, Wiltshire) มิสเตอร์ พิปส์ นี้ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภนได้ทรงเลือกแล้วเป็นอย่างดี แต่ส่วนข้าพระพุทธเจ้ายังไม่สามารถจะกราบบังคมทูลได้ เพราะยังไม่ได้รู้จักตัว คงจะได้พบกันในเร็ว ๆ นี้ ในเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอ ๒ พระองค์นี้ เสด็จประทับอยู่กับ Dean ที่ Ely นั้น ก็ทรงพระสำราญโดยปรกติ แต่ได้เรียนมาก ข้างทางวิเวกอยู่เงียบ ๆ ข้างวัด ๆ และเที่ยวทรงพระดำเนินตามลำพัง ๒ พระองค์คล่องแคล่ว ดูเหมือนเป็นรสอันหนึ่งซึ่งมิได้เคยทรงรับมาแต่ก่อน คิด ๆ ดูก็น่าสงสาร แต่เป็นของดี เป็นเครื่องเรียนในการสงบระงับพระทัยทางหนึ่ง

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๒ เมษายน ร.ศก ๑๑๖ ๓๐

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ข้าพระพุทธเจ้าจะได้มีหนังสือฉบับหนึ่ง ถวายไว้ในพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน เพื่อได้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาโดยทางราชการ เพื่อข้าพระพุทธเจ้าจะขอพระราชทานกราบถวายบังคมลาออกจากราชการทูตให้เด็ดขาด คงรับราชการสนองพระเดชพระคุณในการส่วนพระองค์อย่างเดียว ในบัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าจึงเห็นควรถือเอาโอกาสแห่งพระมหากรุณาธิคุณนั้น กราบบังคมทูลพระกรุณาเหตุผลแห่งความคับแค้นจริงใจที่ไม่สมัครทำราชการของราชาธิปไตยด้วยเหตุใด คือตัวข้าพระพุทธเจ้า เดิมได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้โดยเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชแต่เมื่อครั้งยังมิได้ดำรงพระฐานันดรนั้น ออกมาอยู่ปฏิบัติสนองพระเดชพระคุณ ความดำเนินไปแห่งการที่จัดชั้นนั้น ผลักให้ข้าพระพุทธเจ้าเข้าอยู่ในตำแหน่งตรีทูต เป็นแต่ฝากชื่ออยู่ มาเมื่อพระยามหาโยธากราบถวายบังคมลากลับ ราชาธิปไตยก็จัดการตามธรรมเนียมที่จัดอย่างง่ายที่สุด ซึ่งไม่ต้องคิดอ่านโดยโอบอ้อมอารี หรือรู้คนดีคนชั่วรู้กำลังการงานและทุนรอนของคนเพียงใด เกณฑ์ให้ข้าพระพุทธเจ้าเข้ารับราชการแทนไปตามหน้าที่เท่านั้น ปราศจากจัดการให้สมกำลังการงานและกำลังทุนทรัพย์ และความที่ทำดีชั่วของคน ข้าพระพุทธเจ้าก็ทนทานสนองพระเดชพระคุณมาจนบ้านนี้ มาบัดนี้โปรดเกล้า ฯ ให้พระยามหา

โยธาออกมาในการรับเสด็จสนองพระเดชพระคุณอีกครั้งหนึ่ง จึงเป็นโอกาสอันดีที่ข้าพระพุทธเจ้าจะถวายกราบบังคมลาออกจากราชการทูตให้เด็ดขาด ด้วยประการเหล่านี้ คือ

(๑) ถ้าพระยามหาโยธากลับอีก จะต้องเป็นอุปทูตแทนตำแหน่งอุปทูตที่ข้าพระพุทธเจ้าจะต้องรับ ข้าพระพุทธเจ้าเป็นสิ้นกำลังทุนรอนที่จะปกครองผู้คนและรักษาที่หลวงของหลวง ทั้งไม่เป็นทุนรอนอันพอที่จะรักษาเกียรติยศและดำรงความเป็นหลักฐานให้สมแก่หน้าที่ราชการ

(๒) ตั้งแต่รับราชการมาในตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งไม่เคยอยู่ใต้อำนาจขุนนาง และเป็นขาดเด็ดที่จะไม่กรานตนเข้าใต้อำนาจขุนนางตลอดไปจนตรายชีวิตจะหาไม่ เพราะขุนนางในทุกวันนี้มีอยู่ ๓ สถานโดยมาก คือขุนนางผู้ใหญ่วัยวุฒิอันสมควร ก็ปราศจากคุณวุฒิ มักจะใช้แต่ทิษฐิดึงดัน ไม่ถือแต่ชอบผิดชั่วดีเป็นประมาณ ขุนนางหนุ่มที่มีบุญมักจะเชื่อยศ เชื่อตระกูล มิได้เชื่อความรู้และความชอบธรรม ฝ่ายขุนนางที่มีความรู้วิชารู้ชอบผิด ก็มักจะเป็นผู้น้อย ซึ่งไม่มีโอกาสที่จะมาเป็นนายได้อยู่เอง เหตุเช่นนี้ คือเป็นความรังเกียจผู้ใหญ่ของข้าพระพุทธเจ้ายิ่งนัก

(๓) ไม่สมัครที่จะทะเลาะวิวาทกับราชาธิปไตย เพราะราชาธิปไตยทุกวันนี้ยังอยู่ในฐานไม่เอื้อเฟื้อที่จะจัดการให้ดีโดยละเอียด ๑ ไม่รอบคอบ ๑ ไม่เอาใจโอบอ้อมอารี ๑ ไม่รู้คนดีคนชั่ว ๑ ไม่รู้ไม่ฟังการงานที่เขาทำ ๑ ไม่รู้กำลังกายและกำลังทุนรอนของผู้น้อย ๑ เหตุเหล่านี้จึงเป็นสิ่งตรงกันข้ามอยู่กับการ คือถ้าใครจะทำการให้ราชการดีเรียบร้อยเป็นแบบแผนเป็นประมาณ ต้องวิวาทกับราชาธิปไตย ถ้าใครจะรักษาความ

วิวาท มิให้มีแก่ราชาธิปไตย ต้องปล่อยให้เป็นไปในฐานสุดแล้วแต่การจะสับปลับผันแปรไป

เหตุฉะนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระมหากรุณาปกเกล้า ฯ ชุบเลี้ยงให้สนองพระเดชพระคุณอยู่แต่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทโดยเฉพาะ และมอบกายถวายชีวิตต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท สนองพระเดชพระคุณอยู่ตามกำลังของผู้น้อย ปราศจากยศศักดิ์อันใหญ่โต หรือสิ่งใดที่จะเป็นเครื่องประดับยศศักดิ์ต่อไป ขอแต่กำลังที่จะพระราชทานได้เลี้ยงชีวิตและครอบครัวเท่านั้น ดังนี้จะเป็นพระราชบำเหน็จอันเย็นใจที่จะเลี้ยงชีวิตอยู่สนองพระเดชพระคุณสืบบุตรภรรยาต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

เรือมหาจักรี ในทะเลอาหรับ

วันที่ ๒๗ เมษายน ศก ๑๑๖ *๓๐*

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือที่ว่าด้วยขอตัวอย่าให้ต้องรับราชการในตำแหน่งแทนทูตนั้นแล้ว เราก็เห็นอยู่ว่าความลำบากที่กล่าวนั้น จะมีแก่ตัวเจ้าอยู่จริง แต่จะของดไว้ยังไม่ตอบเป็นเด็ดขาด กว่าจะได้ทราบการทั้งปวงให้ตลอดก่อน แต่เข้าใจว่าคงจะตกลงกันอย่างไรดีกว่าที่เป็นมา

(พระปรมาภิไธย) *จุฬาลงกรณ์ ปร.*

เรื่องมหาจักรี ในทะเลอาหรับ

วันที่ ๒๘ เมษายน $\overset{๓๐}{\text{ศก}}$ ๑๑๖

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยเราได้รับหนังสือลงวันที่ ๒ เปนรายงานการเล่าเรียนเปนที่พอใจแล้ว เรามีความยินดีที่จะเห็นความเปนไปด้วยตาตัวเอง ซึ่งจะเปนเหตุให้เรามีความสบายใจในภายหน้าเปนอันมาก เรามานี้มีความสบาย แลมีความมั่นใจว่ายังไม่มีข้ออันใดที่เปนเหตุให้เสื่อมเสีย ตั้งใจเพื่อจะได้สนทนาฟังความเห็นจากปาก คงจะเข้าใจกันดีกว่าหนังสือมาก

(พระปรมาภิไธย) *จุฬาลงกรณ์ ปร.*

วันที่ ๓๐ เมษายน ร. ศก ๑๑๖

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขาลงวันที่ ๒๐ มีนาคมนั้นแล้ว พระเดชพระคุณเปนล้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้ ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกไม่สบายใจ ด้วยได้ทราบเกล้า ฯ ว่าจดหมายของข้าพระพุทธเจ้าฉบับลงวันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์นั้น เข้าไปประสบจอแจ ทำให้เปนพระราชกังวลอันหนึ่งขึ้น หากเดชะพระมหากรุณาแห่งใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ อยู่เปนยิ่งล้น จึงมิได้เปนเหตุขุ่นเคืองใต้ฝ่าละอองธุลี

พระบาท ใช่แต่เท่านั้น ยังโปรดเกล้า ฯ ทรงพระราชดำริเอาเป็นพระราชธุระจัดการให้ต่อไป เป็นพระมหากรุณาอันยากยิ่งที่จะเปรียบเทียบ ทางพระราชกระแสถึงราชการบ้านเมืองทั้งภายนอกและภายใน ซึ่งมีพระราชประสงค์ในพระราชหัตถเลขานั้น ประกอบทั้งข่าวจัดราชการทางพระนครตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้า ฯ นั้น ทำให้ข้าพระพุทธเจ้าอิ่มเอิบใจและเห็นพระราชอุตสาหะแท้จริงซึ่งทรงทรมานพระราชหฤทัยและพระกายต่อความยากลำบากทั้งปวง ไม่ต้องสงสัยเลย ว่าผลอันนี้จะไม่เป็นเครื่องต่อสู้ชุบให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย มีใจกล้าหาญแข็งขันขึ้นในสมัยอันเร็วนี้ ในราชการบ้านเมือง ถึงกระไรก็ดี ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายชัยมงคลว่า ความเจริญทั้งหลาย อันต้องพระราชประสงค์ คงจะมาประสบพระยุคลเนตรในไม่ช้านัก เป็นแน่แท้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๒๗ พฤษภาคม ร. ศก ๑๑๖

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

พระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานโอกาสให้ข้าพระพุทธเจ้าได้เฝ้าฝ่าละอองธุลีพระบาท และได้กราบบังคมทูลพระกรุณาในข้อความต่าง ๆ เป็นความปีติยินดีของข้าพระพุทธเจ้าเป็นอันมาก แต่ก็มีความเสียดายที่ได้เห็นฝ่าละอองธุลีพระบาทน้อยไป แม้มิได้เกรงพระราชอาญาเป็นอย่างยิ่ง คงจะได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานอยู่เฝ้าฝ่าละอองธุลีพระบาทอีกต่อไป เพราะข้อความเห็นของข้าพระพุทธเจ้าซึ่งคิดไว้ ว่าจะกราบบังคมทูลพระกรุณาในเรื่องการเกี่ยวข้องกับในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอ ทั้งหลายนั้น ยังมิได้กราบบังคมทูลพระกรุณาให้สุดสิ้นกระแสความ บัดนี้จึงเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ควรจะกราบบังคมทูลพระกรุณาต่อไปด้วยจดหมาย ก่อนที่จะได้เฝ้าฝ่าละอองธุลีพระบาทในครั้งหลัง เพื่อการเหล่านี้จะได้เป็นต้นทางกระแสพระราชดำริ ซึ่งจะได้ทรงพระราชวินิจฉัยจัดให้เป็นเค้ามูล เพื่อให้ราชการภายหน้าเข้าระเบียบเรียบร้อยเป็นต้นเป็นทางไปเสียแต่ในเวลาขณะเสด็จพระราชดำเนินมาประทับอยู่ ณ ประเทศยุโรปในครั้งนี้

ราช.........ที่จะจัดการเล่าเรียนพระวิทยาของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอทั้งหลายซึ่งเสด็จมาประทับทรงเล่าเรียนอยู่ในยุโรปนี้ ในขณะสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชยังเสด็จประทับอยู่ในยุโรปก็ดี หรือเมื่อเสด็จกลับไปกรุงเทพฯ แล้วก็ดี เมื่อพิจารณาล่วงหน้าไปก็เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าจะเป็นหน้าที่ราชการในพระองค์อันใหญ่อันหนึ่งต่อไป คือไม่เหมือนแต่ก่อน เช่นครั้งมีแต่พระเจ้าลูกยาเธอ ๔ พระองค์มาประทับ

อยู่ทรงเล่าเรียนในชั้นแรก แล้วขาดระยะไปนาน การในครั้งนั้นซึ่งมีแต่พระเจ้าลูกยาเธอแต่ ๔ พระองค์เท่านั้น ว่าตามความสำคัญของราชการก็ไม่เทียบเท่าถึงครั้งนี้ และต่อไปในภายหน้า ผิดกันหลายเท่าหลายส่วน การตั้งแต่นี้ต่อไปภายหน้า ย่อมแลเห็นได้ว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอ คงมีเสด็จประทับอยู่ทรงศึกษาพระวิทยาในยุโรปขาดตอนกันอยู่ประมาณราว ๘ หรือ ๑๐ พระองค์ไปหลายปี เมื่อการต่อไปจะเป็นเช่นนี้ จึงเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า น่าจะต้องมีผู้ใดเป็นหลักเป็นผู้สำคัญเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย อยู่จัดดูแลราชการ เป็นหน้าที่อันหนึ่งต่อไป ราชการหน้าที่นี้ ฝ่ายจัดการที่ประทับและการจัดการทรงเล่าเรียนก็ทำเนานับว่าเป็นสำคัญแต่ที่จะทำด้วยความรู้ความชำนาญในทางนี้ และความฉลาดรู้เลือกคนกับการ แต่ความสำคัญอันยิ่งใหญ่ที่เกี่ยวด้วยราชการหน้าที่นี้ ซึ่งจะให้ผลดีหรือชั่วในภายหน้าแก่พระบรมราชวงศ์และบ้านเมืองมีแอบแฝงลึกลับอยู่ อันเป็นสิ่งที่ควรจะทรงพระราชดำริและจัดการโดยพระปรีชาอันสุขุม และหาควรจะเป็นสิ่งละเลยลืมเสียได้ไม่ ได้แก่การที่จะชักจูงความสามัคคีปรองดองให้ยังเกิด และยึดเหนี่ยวดูดดื่มในระหว่างสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ผู้เป็นที่มุ่งหมายแห่งชนทั้งหลายว่าจะเป็นผู้ดำรงรักษาหน้าที่ทะนุบำรุงพระราชประยูรในภายหน้า กับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอทั้งหลายทุกพระองค์ ให้กลมเกลียวกันโดยชั้นผู้ใหญ่และผู้น้อย สิ่งนี้เป็นการสำคัญที่คนห่าง ๆ จะทำไม่ได้ ต้องอาศัยผู้ที่คุ้นเคยรู้พระทัยและรู้ใจกันทั้ง ๒ ฝ่าย และต้องเป็นผู้กลางอย่างประเสริฐทั้งใจและกิริยา ไม่ให้เป็นที่กินแหนงสงสัยว่าเป็นผู้ประจบ

ผู้มีบุญถ่ายเดียว หรือลำเอียงอาธรรม์อุ้มชูข้างนั้นเกียจกันข้างนี้ ดังนี้ จึงจะควรรับหน้าที่ชักจูงความสามัคคีให้ติดต่อกันได้ เมื่อได้กล่าวมาถึงเพียงนี้แล้ว พระราชอาญาไม่พ้นเกล้า ฯ ที่จะได้หยิบยกตัวอย่างกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ความเสื่อมเสียแก่ราชการและบ้านเมืองอันเกิดแต่ความไม่เป็นสามัคคีปรองดอง ซึ่งเห็นชัด ๆ อยู่ในทุกวันนี้ ก็จะได้ปรากฏแล้วซึ่งความยากลำบากในพระราชหฤทัย ที่จะทรงพระดำริแก้ไขโดยยากฉันใด เพราะฉะนั้น จึงเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าส่วนการภายหน้าควรเป็นสิ่งที่จะพึงปลูกเพาะเสียแต่ยังอ่อน ก่อนความรู้และความแรงกล้าจะมาถึง ถ้าไม่กล่อมเกลาเหลาโอนเสียแต่เมื่ออ่อนแล้ว ความเหนื่อยยากที่จะตัดรอนในภายหน้า เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าจะยิ่งยากกว่าครั้งนี้ เพราะแรงแห่งความรู้สึกความกว้างขวางจะเป็นกำลังให้กล้าแข็งกว่าที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้หลายเท่าหลายส่วน เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าเป็นสิ่งอันจำเป็นที่จะต้องทรงพระราชวินิจฉัยให้เด็ดขาดเป็นเค้าเป็นทางต่อไป สำหรับการที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจะเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ นั้น ต่อไปตลอดถึงการข้างยุโรปนี้ ในคราวเดียวกัน อนึ่งข้างกรุงเทพ ฯ เป็นการใกล้พระเนตรพระกรรณ ถึงสำคัญก็ไม่ยากเท่าทางนี้ และเมื่อใดถ้าทรงพระดำริถึงตัวคนแล้ว คงจะต้องจัดตลอดถึงการทูตพร้อมกัน เพราะสถานทูตย่อมเป็นกำลังช่วยเหลือราชการในส่วนนี้ด้วยอยู่เสมอ คือการเสด็จไปมาอาศัยนั้นเป็นต้น ฝ่ายการทูตนั้นที่จะว่าไม่สำคัญตามที่ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทนั้น ข้าพระพุทธเจ้าก็กราบบังคมทูลไม่ได้เต็มปาก เพราะเห็นง่าย ๆ ว่า ผู้ที่ชาวยุโรปที่ไม่เคยไปบ้านเมืองไกล ๆ ก็ได้เห็นทูตแทนบ้านเมือง

ถ้าทูตดีก็เป็นศรีเป็นสง่าแก่ชาติและประเทศของตน ข้าพระพุทธเจ้าไม่มีหน้าที่ที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณามากในส่วนนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๒๕ มิถุนายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้ามีความคับแค้นขัดสนอันแลเหลียวหาผู้ใดผู้หนึ่งจะเป็นที่พึ่งมิได้ นอกจากที่จะกราบบังคมทูลขอพระบารมีปกเกล้าฯเป็นที่พึ่ง คือข้าพระพุทธเจ้าตั้งแต่มารับราชการอยู่ ณ ประเทศนี้ ได้ส่งเงินเข้ามาเลี้ยงบุตรภริยาครอบครัวปีละ ๒๐ ชั่งทุก ๆ ปี มาเมื่อปีที่แล้วมานี้ ข้าพระพุทธเจ้าถูกเกณฑ์ให้รับราชการตำแหน่งอุปทูต อันมีหน้าที่ต้องโอบอ้อมอารีเลี้ยงดูผู้คนและใช้สอยเพื่อรักษาเกียรติยศและตำแหน่งราชการที่ดำรงอยู่นั้น มากกว่าผลประโยชน์ที่ได้รับพระราชทาน ตั้งแต่รับหน้าที่มาจนสิ้นคราวสมัย ก็ยับเยินหมดตัว หาพอที่จะส่งเข้ามาเลี้ยงบุตรภริยาครอบครัวได้ไม่ ข้าพระพุทธเจ้าจำเป็นต้องขอพระบารมีปกเกล้า ฯ ชุบเลี้ยง

แก่บุตรภริยาสัก ๒ ปี คือชั่วในปี ๑๑๖ และปี ๑๑๗ เท่านั้น พอข้าพระพุทธเจ้าจะได้รับพระราชทานรวบรวมทุนใช้หนี้เนื่อที่ขาดมาในระหว่างเวลาที่ได้ขาดทุนไปนั้น ให้มีกำลังสนองพระเดชพระคุณต่อไปในภายหน้าได้ พระราชอาญาไม่พ้นเกล้า ฯ ซึ่งรบกวนให้ขุ่นเคืองใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทในครั้งนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

ในพระบรมมหาราชวัง กรุงเทพ ฯ

วันที่ ๒๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๖ *๓๐*

ถึง พระยาวิสุทธ

ด้วยได้รับหนังสือซึ่งฝากลูกคนเล็กมาให้นั้นแล้ว

ฉันมีความยินดีและเต็มใจที่จะช่วยอุดหนุนแก่บุตรภรรยาตามความประสงค์ ขอให้ตั้งหน้ารับราชการทางโน้นเถิด ในส่วนเงินที่ต้องส่งเข้ามาเลี้ยงบุตรภรรยา ฉันจะรับให้จนกว่าจะได้กลับเข้ามากรุงเทพ ฯ เมื่อฉันได้รับหนังสือนี้ก็ได้ให้เรียกเสงี่ยม(๑)มารับเงินไปแล้วเป็นเงิน ๒๕ ชั่ง แลถ้ามีธุระอันใดที่เห็นว่าฉันจะช่วยได้แล้ว ขอให้บอกเข้ามาเถิด คงจะช่วยเป็นธุระไปตามที่ควร เพราะพระยาวิสุทธก็นับว่าได้เป็นผู้มีคุณต่อฉันอยู่

---

(๑) ท่านผู้หญิงเสงี่ยม พระเสด็จสุเรนทราธิบดี

แลความรักใคร่ในระหว่างฉันกับกรมหมื่นปราบ[๑]เป็นอย่างไร ก็คงทราบอยู่แล้ว

อนึ่ง ฉันมีปรารถนาที่จะให้พระยาวิสุทธมีหนังสือบอกข่าวคราวลูกตรงถึงตัวฉันเอง ไม่เป็นทางราชการ เป็นส่วนเฉพาะตัวที่ควรจะพูดกันได้เป็นฉันกันเอง จะเป็นที่พอใจมาก

ขอฝากลูกทั้ง ๒ จงมาก ขอได้เมตตาช่วยว่าตักเตือนในสิ่งที่ผิดอย่าให้เป็นไปได้ แลแนะนำในสิ่งที่ชอบที่ควร ขออย่าให้เป็นการเผิน ๆ แลเป็นอย่างทางราชการ ขอให้ว่ากล่าวประหนึ่งว่าลูกหลาน อย่าได้มีความเกรงใจเลย ถึงแม้ว่าเวลานี้จะไม่เป็นที่พอใจของลูก นานไปเมื่อรู้สึกดีชั่วตลอดแล้ว ก็คงจะคิดถึงคุณในการที่ได้รับคำแนะนำโดยความรักนี้เป็นแน่ ไม่ต้องสงสัย เว้นเสียแต่จะเป็นคนชั่วนั่นและ ก็เป็นการที่จะต้องสูญอยู่เอง

(พระปรมาภิไธย) *เสาวภาผ่องศรี*

ปารีส

วันที่ ๑๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๖ (แก้ไขด้วยมือเป็น ๓๐)

ถึง พระยาวิสุทธ

ด้วยการที่จะมาเมืองฝรั่งเศสครั้งนี้ มีการที่เห็นไม่ต้องกันกับสวัสดิ[๒]มาก เป็นอันเราตัวคนเดียวไม่มีคู่คิดเลย แต่เพราะเราเป็นผู้รับผิดรับชอบ เราต้องทำตามความเห็นดีของเรา แต่การที่จะส่งโทรเลขเป็นการยาก ทั้งฝ่ายเราจะรู้กันเองแล้ว ฝ่ายฝรั่งเศสก็ไว้ใจไม่ได้

---

(๑) พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์

(๒) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฏ์

เพราะฉะนั้น จึงให้คนถือหนังสือฉบับนี้กับร่างโทรเลขมา ขอให้คิดอ่านเข้าโค้ดส่งไปบางกอกให้ได้โดยเร็วด้วย ได้ส่งร่างโทรเลขมาด้วยแล้ว ขอให้ความนี้เป็นอันลับแท้

(พระปรมาภิไธย) *จุฬาลงกรณ์ ปร.*

วันที่ ๑๒ กันยายน ร. ศก ๑๑๖ ๓๐

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขาและร่างโทรเลขซึ่งนายปลั่ง นักเรียน เชิญมาถึงในเวลาเช้าวันนี้แล้ว พระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้

ร่างพระราชโทรเลขนี้ เมื่อแรกข้าพระพุทธเจ้าได้อ่านครั้งที่ ๑ ตอนต้นยังไม่สู้จะเข้าใจดี เพราะข้อความติดต่อมาจากอื่น ซึ่งไม่ได้ทรายเกล้า ฯ มาแต่เดิม แต่ไม่เป็นไร เวลาทำคงจะพิจารณาจับเค้าข้อความให้ถูกต้องพระราชกระแสให้จงได้ และคงจะรักษาเป็นความลับที่สุดดังพระราชประสงค์ ถ้าข้าพระพุทธเจ้าทำคนเดียวไม่ได้ดี จะต้องขอพระราชทานเลือกคนที่ไว้ใจที่สุดของข้าพระพุทธเจ้าช่วยกันทำ แต่ข้าพระพุทธเจ้าต้องรับผิดชอบที่จะมิให้เป็นอันตรายแก่ราชการสำคัญนี้เลย โทรเลขนี้จะได้ส่งในเย็นวันนี้

การที่ได้เห็นพระราชอุตสาหะต่อสู้ต่อความลำบากดังนี้ ทำให้ข้าพระพุทธเจ้าเกิดความเศร้าใจและเกิดความคิดต่าง ๆ มาก ซึ่งจะได้ขอ

พระราชทานพระบรมราชวโรกาสเฝ้าฝ่าละอองธุลีพระบาท กราบบังคมทูลปรึกษาหารือให้พอใจสักครั้งหนึ่ง เมื่อเสด็จพระราชดำเนินกลับมาประทับในเมืองอังกฤษนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๑๒ กันยายน ร.ศก ๑๑๖

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

พระราชโทรเลขฉบับนี้ ได้รับพระราชทานเข้าโค้ตสำเร็จ และได้ส่งแล้วในวันนี้ หวังด้วยเกล้า ฯ ว่าข้อความจะถูกต้องด้วยพระราชประสงค์ ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานคัดสำเนาสอดซองขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายมาพร้อมด้วยจดหมายฉบับนี้ จะส่งทางไปรยณีย์ก็ไม่ไว้ใจข้างฝรั่งเศส พอสบเหมาะมีหนังสือเมล์กรุงเทพ ฯ มามาก พอที่จะจัดคนถือมาขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายได้ ไม่เอะอะแปลกตาให้เป็นที่สงสัย จึงได้จัดรวมส่งพร้อมกับหนังสือเมล์ทั้งนั้นในคราวเดียว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

ป.ล. คำที่ว่าบ้ายศนั้น หาคำอังกฤษที่ตรงความไม่ได้ ต้องใช้ว่า "Intoxication of selfesteem" หวังด้วยเกล้า ฯ ว่า ข้างกรุงเทพ ฯ คงจะเดาความได้ ถึงจะแปลว่าอวดดี หรือเพ้อฟุ้งก็จะไม่กวาดไปนัก ข้าพระพุทธเจ้าได้คืนต้นพระราชหัตถเลขา ซึ่งเป็นต้นร่างพระโทรเลขนี้สอดซองทูลเกล้า ฯ ถวายด้วย

วิสุทธ

สิ่งที่ควรทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท[๑]

ข้าราชการและนักเรียน ซึ่งเป็นกำลังช่วยจัดราชการรับเสด็จพระราชดำเนินมาประพาสประเทศอังกฤษ ประทับที่ Taplow Court

มิสเตอร์ลอฟตัส (E. Loftus) บุตรพระนิเทศชลธี (Captain Loftus) ผู้เคยไปอยู่ในเมืองไทยถึง ๒๓ ปี ได้เคยทำแผนที่อ่าวสยามและแผนที่ทางบกบ้าง และได้โดยเสด็จพระราชดำเนินไปอินเดีย คุมเรือรบ "Regent" ตัวมิสเตอร์เอดเวิดลอฟตัสเคยอยู่ในเมืองไทย ๙ ปี ตั้งแต่อายุ ๖ ขวบ ถึง ๑๕ ปี แล้วออกมาเล่าเรียนอยู่ในยุโรป และได้มารับราชการอยู่ในสถานทูตนี้ตั้งแต่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศร์[๒] เสด็จอยู่จนเดี๋ยวนี้ประมาณ ๑๔ ปี ชำนิชำนาญราชการฝ่ายไทยและภาษาไทย และเป็นที่ไว้วางใจในการลึกลับเหมือนกับข้าราชการไทยอย่างดี ๆ ผู้หนึ่ง เดี๋ยวนี้รับราชการอยู่ในตำแหน่งอัตตัชเชล่าม (*ซึ่งควรจะเลื่อน*

---

(๑) พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ บันทึกทูลเกล้า ฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จถึงประเทศอังกฤษ

(๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศร์วรฤทธิ์ ต้นสกุล กฤดากร

ตำแหน่งขึ้นเป็นเสเกรตารีล่ามได้ในเวลาใดเวลาหนึ่ง) ในคราวนี้ ได้รับราชการในการรับเสด็จมากในสถานทูต และเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาส ณ ที่อื่น ๆ

มิสเตอร์ เบตแมน (Lewise C. Bateman) บุตรมิสเตอร์เบตแมน (Samuel Bateman) ผู้ได้เคยอยู่ในเมืองไทย ๑๖ ปี ครั้งสมเด็จเจ้าพระยา ได้เป็นผู้จัดการโรงภาษีและการโปลิศ ได้รับพระราชทานตราช้างเผือกที่ ๔ ตัวมิสเตอร์ ลุยส์ เบตแมน เกิดในกรุงเทพ ฯ แล้วอยู่จนอายุ ๗ ขวบ แล้วจึงออกมาเล่าเรียนในยุโรป และได้เข้ามารับราชการเป็นเสมียนอยู่ ณ สถานทูตนี้ ตั้งแต่ ร.ศ. ๑๐๘ มาจนบัดนี้ รับราชการอยู่ในตำแหน่งพนักงานบาญชีเงิน *(ซึ่งควรจะเลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นอัตตัชเชได้ในเวลาใดเวลาหนึ่ง)* ทราบราชการไทยและทราบภาษาไทยพอพูดได้มาก รับราชการโดยความเอื้อเฟื้ออุตสาหะเป็นที่ไว้วางใจมาก คราวนี้ได้เป็นผู้ช่วยจัดราชการรับเสด็จอยู่ ณ Taplow Court และมาช่วย ณ สถานทูต เมื่อเวลามีราชการหนักเสมอ

หม่อมราชวงศ์สิทธิ นักเรียนซึ่งโดยเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมาแต่แรก เป็นผู้มีความรู้ความอุตสาหะเล่าเรียน และเป็นผู้ซื่อตรงคงทนอย่างทหาร ต่อไปภายหน้าจะเป็นผู้รับราชการได้ดีผู้หนึ่ง และใช้อะไรใช้ได้ บัดนี้ยังอยู่ในระหว่างเล่าเรียน ได้ขอแรงมาช่วยจัดการที่ Taplow Court ตั้งแต่ต้น จนถึงเวลาเล่าเรียนก็ต้องส่งกลับไปเล่าเรียน ได้อาศัยเป็นกำลังมากอยู่ แต่ควรนับเป็นแต่ชั้นนักเรียนเท่านั้น ยังไม่เป็นภูมิพื้นความชอบความดีเสมอข้าราชการ

หลวงวิสูตรวิรัชเทศ(๑) เป็นอัตตัชเช ข้าราชการสถานทูตปารีส มีฝีมือในการทำกับข้าวดี ได้ขอแรงมาช่วยในการทำเครื่องไทย ได้ราชการมากส่วนหนึ่ง

หลวงยศโยธี(๒) น้องพระยามหาโยธา เป็นอัตตัชเชในสถานทูตนี้ ได้อาศัยมาตั้งต้นจัดเตรียมการเครื่องไทยรับเสด็จที่ Taplow Court มาแต่แรก และเป็นผู้ช่วยหลวงวิสูตรในการทำเครื่องต่อมาจนบัดนี้

นายทศ บุตรหลวงโยธาบริบาล ตามเสด็จพระองค์เจ้าบุรฉัตรมาแต่แรก แล้วเข้าเล่าเรียนเป็นนักเรียนอยู่ ก็ไม่ใคร่จะรู้ บัดนี้ตกลงจะกลับกรุงเทพ ฯ เป็นคนว่องไวในการวิ่งเต้น ได้อาศัยมาเป็นผู้ช่วยหลวงยศและหลวงวิสูตรทำเครื่องพอเป็นแรงได้ เมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนินกลับกรุงเทพ ฯ จะได้ขอพระราชทานโดยเสด็จพระราชดำเนินกลับไป และจะได้เป็นกำลังในการทำเครื่องในเรือพระที่นั่งด้วย

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

มีพระบรมราชโองการ ดำรัสสั่งเฉพาะพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ว่า เมื่อเสด็จประทับอยู่ศาลาว่าการราชทูตสยาม กรุงลอนดอน พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภน ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ในราชการทั้งปวงซึ่งได้ทรงทำอยู่บัดนี้ เป็นการทำไปโดยคนทั้งหลายเชื่อฟังไม่มีหลักฐานที่ตั้ง แลเป็นการเหลือกำลังที่จะทำให้ตลอดได้ แลเมื่อว่าตามที่ควร ก็มิใช่หน้าที่ซึ่งจะทำ ทั้งมีความปรารถนาที่จะกลับเข้าไปยังกรุงเทพ ฯ เยี่ยมมารดาแลบุตรภรรยา จึงขอพระราชทานปลดเปลื้อง

(๑) ภายหลังเป็นพระยาบำเรอภักดิ์ (ทองดี สุวรรณศิริ)

(๒) หลวงยศโยธี (พิณ หรือ โชติ คชเสนี)

ราชการ ให้มีผู้อื่นทำเป็นหน้าที่ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ รับตามคำที่กราบบังคมทูลขอนั้น

บัดนี้ ทรงพระราชดำริเห็นว่า การซึ่งเกี่ยวในหน้าที่เฉพาะตัวพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ แลในหน้าที่ราชทูตสยามประจำราชสำนักเซนต์เยมส์ มีอยู่สองอย่าง อย่างหนึ่ง คือ ราชการทูต อย่างหนึ่ง คือ การเล่าเรียนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ

ราชการในหน้าที่ราชทูต แต่นี้สืบไป พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์มีอำนาจเต็มตามหน้าที่ ซึ่งจะปฏิบัติราชการตามแบบอย่าง ซึ่งราชทูตประจำพระนครทั้งหลายประพฤติ เป็นผู้รับผิดรับชอบเต็ม ไม่ต้องฟังบังคับบัญชาผู้หนึ่งผู้ใด มีราชการซึ่งจะบอกไปมา ให้บอกไปยังกระทรวงในกรุงเทพมหานคร

การเล่าเรียนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ เป็นราชการพิเศษเฉพาะตัวพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ นอกจากหน้าที่ราชทูต ถ้าการเล่าเรียนในอิงแลนด์ ให้หารือด้วยเคอแนลฮยูม คิดอ่านจัดการที่จะให้เป็นประโยชน์แก่ความรู้ ของพระเจ้าลูกยาเธอทุกพระองค์ ถ้าเป็นประเทศอื่น พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์มีอำนาจที่จะปรึกษาหารือตรงต่อครู ฤๅผู้พิทักษ์รักษาทีเดียวก็ได้ จะปรึกษาหารือด้วยราชทูตประจำประเทศนั้น ๆ ด้วยก็ได้ ไม่ต้องฟังบังคับบัญชาผู้หนึ่งผู้ใด ถ้ามีการซึ่งจะต้องบอกเข้าไปกรุงเทพ ฯ ให้บอกกราบบังคมทูลพระกรุณา ฤๅบอกไปยังราชเลขานุการแลกระทรวงวังตามการที่ควร

ให้ถือเป็นหน้าที่ ซึ่งจะคอยตรวจตราระวังความประพฤติ ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ เพื่อจะไม่ให้ตกไปในทางความประพฤติชั่ว อันจะไม่เป็นที่ตั้งแห่งความสุขสำราญในพระองค์ก็ดี เป็นที่เสียชื่อเสียงก็ดี เป็นเหตุให้เพลิดเพลินไม่เอาการก็ดี ให้มีอำนาจที่จะตักเตือนและจะป้องกันผู้หนึ่งผู้ใดซึ่งจะชักชวนด้วยคำห้ามปราม อาศัยพระบรมราชโองการนี้เป็นที่ตั้ง ฤๅมีใบบอกกราบบังคมทูลให้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท อย่าให้มีความหวั่นหวาดเกรงกลัวผู้หนึ่งผู้ใดเป็นอันขาด

พระบรมราโชวาท พระราชทานไว้ ที่เมืองเนเปิล วันที่ ๑ ๓๐ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖

(พระปรมาภิไธย) *จุฬาลงกรณ์ ปร.*

(สำเนา)

พระบรมราโชวาท

มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งเฉพาะพระยานนทบุรี (๑) ว่าเมื่อเสด็จประทับอยู่ศาลาว่าการราชทูตสยาม กรุงลอนดอน พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโศภน ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ในราชการทั้งปวงซึ่งได้ทรงทำอยู่บัดนี้ เป็นการทำไปโดยคนทั้งหลายเชื่อฟัง ไม่มีหลักฐานที่ตั้ง แลเป็นการเหลือกำลังที่จะทำให้ตลอดได้ แลว่าตามที่ควรก็มิใช่หน้าที่ซึ่งจะทำ ทั้งมีความปรารถนาที่จะกลับเข้าไปยังกรุงเทพ ฯ

---

(๑) พระยานนทบุรีศรีเกษตราราม อัครราชทูต ณ กรุงเบอร์ลิน ภายหลังเป็นพระยาไกรโกษา (ทัด สิงหเสนี)

เยี่ยมมารดาแลบุตรภรรยา จึงขอพระราชทานปลดเปลื้องราชการ ให้มีผู้อื่นทำเป็นหน้าที่ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับตามคำที่กราบบังคมทูลขอนั้น

บัดนี้ ทรงพระราชดำริเห็นว่า การซึ่งเกี่ยวในหน้าที่เฉพาะตัวพระยานนทบุรี และหน้าที่ราชทูตสยาม ประจำราชสำนักเบอรลินมีอยู่สองอย่าง อย่าง ๑ คือราชการทูต อย่าง ๑ คือการเล่าเรียนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ แลพระเจ้าลูกยาเธอ

ราชการในหน้าที่ราชทูตแต่นี้สืบไป พระยานนทบุรีมีอำนาจเต็มตามหน้าที่ ซึ่งจะปฏิบัติราชการตามแบบอย่าง ซึ่งราชทูตประจำพระนครทั้งหลายประพฤติ เป็นผู้รับผิดรับชอบเต็ม ไม่ต้องพึ่งบังคับบัญชาผู้หนึ่งผู้ใด มีราชการซึ่งจะบอกไปมา ให้บอกไปยังกระทรวงในกรุงเทพมหานคร

อนึ่ง การเล่าเรียนของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฤๅจะมีพระเจ้าลูกยาเธอ ซึ่งจะได้ไปทรงเล่าเรียนอยู่ในประเทศใด ซึ่งเกี่ยวแก่หน้าที่ราชทูต การซึ่งจะจัดการเล่าเรียนมีเบิกเงินเป็นต้น ได้ทรงมอบให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เป็นผู้จัดการทั่วไป แต่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เป็นผู้อยู่ประเทศอื่น ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตไว้ ว่าให้พูดตรงไปมากับครู ฤๅผู้พิทักษ์รักษาก็ได้ ซึ่งพระราชทานพระบรมราชานุญาตดังนี้ด้วยทรงพระราชดำริว่า ถ้าการที่จะตรวจตราหรือจะสืบสวนให้แน่นอนพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์จะเที่ยววิ่งไปทุกเมืองไม่ไหว ให้พระยานนทบุรีเป็นผู้ตรวจตราไต่สวนชี้แจงความคิดเห็นที่ควรประการใดแก่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ แลถ้าหากว่าจะเป็นการง่ายสะดวก ให้เป็นผู้พูดจากับครูฤๅผู้พิทักษ์รักษา อย่าให้ถือว่าเป็นหน้าที่ของพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ผู้เดียว

ให้ถือเปนหน้าที่อีกอย่าง ๑ เฉพาะตัว ซึ่งจะคอยระวังตรวจตรา ความประพฤติของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ เพื่อจะไม่ให้ตกไปในทางความประพฤติชั่ว อันจะไม่เปนที่ตั้งแห่งความสุขสำราญในพระองค์ก็ดี เปนที่เสียชื่อเสียงก็ดี เปนเหตุให้เพลิดเพลินไม่เอาการก็ดี ให้มีอำนาจที่จะตักเตือนแลจะป้องกันผู้หนึ่งผู้ใดซึ่งจะชักชวน ด้วยคำห้ามปราม อาศัยพระบรมราชโองการนี้เปนที่ตั้ง ให้ถือเปนหน้าที่ว่าเมื่อป้องกันห้ามปรามไม่ได้ให้มีใบบอกกราบบังคมทูลให้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท อย่าให้มีความหวั่นหวาดเกรงกลัวผู้หนึ่งผู้ใดเปนอันขาด

พระบรมราโชวาท พระราชทานไว้ ที่เมืองเนเปิล วันที่ ๑ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖

(เซ็น) พระปรมาภิไธย *จุฬาลงกรณ์ ปร.*

เรือพีรูซ ในแม่น้ำไนล์ ตำบลเตมา อียิปต์

วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ร. ศก ๑๑๖

ถึง พระยาวิสุทธ

ด้วยวันนี้มิสเตอร์เวอนิมาพูดด้วยเรื่องคนอังกฤษในลิเกชัน ตามที่งบประมาณตัดเงินต่ำลง จึงต้องตัดเสียคนหนึ่ง แกพูดตามธรรมดาที่แกต้องพูด คือสรรเสริญมิสเตอร์ลอฟตัส ว่าเปนคนรู้ภาษาไทยแลอุตสาหะได้ราชการ สรรเสริญมิสเตอร์เบตแมน ว่าเปนคนรู้จักทำบัญชีดี แต่แกคิดการเผื่อไปภายหน้า ว่าอยากจะให้มีคนที่สำหรับหนุนแทนกันขึ้นไปได้

เช่นตัวแก ถ้าต้องออกฤๅตาย ก็จะต้องเอาคนใหม่มาทีเดียว การที่จะรู้การงานต่อกันได้ ไม่ทันท่วงที มิสเตอร์ลอฟตัสก็ได้ยินว่าจะไปทำการที่บางกอก และว่าที่แท้ทั้งมิสเตอร์ลอฟตัสและมิสเตอร์เบตแมน จะแทนที่ตัวแกไม่ได้ เพราะจะเข้าในที่สมาคม และสืบสวนการงานไม่คล่องแคล่วได้ อยากจะให้เป็นคนที่ได้เข้าในคอลเลช แกได้คิดหามาแต่เดิม ก็ไม่สำเร็จด้วยเหตุว่ามีเงินเดือนที่จะให้ได้อยู่เพียง ๑๐๐ ปอนด์ บัดนี้ มิสเตอร์วินเตอร์ ซึ่งเป็นคนดีก็จะต้องออก เพราะต้องตัดเงินเดือน กล่าวโทษมิสเตอร์มิเซลอินิส ว่าไม่ได้หารือ ต่อไปอยากจะขอว่า ถ้ามิสเตอร์ลอฟตัสเข้าไปในบางกอกแล้ว ให้ได้หาคนดีมาลงในตำแหน่งนั้น เราได้บอกว่าให้มีใบบอกไปทางกรมท่า ในเรื่องเช่นนี้เราจะรับเพียงรู้ไว้เท่านั้น

อีกข้อหนึ่ง การงานอันใดซึ่งจะสำเร็จได้คล่องสะดวก อาศัยด้วยการพูดจาด้วยปากมากกว่าด้วยหนังสือ เร็วด้วย สะดวกด้วย ต่อเมื่อพูดกันลงรูปแล้วจึงมีหนังสือเป็นทางราชการ ข้อนี้เรารับรองว่าเป็นความจริง เพราะเหตุฉะนั้น แกเห็นว่า สถานทูตที่ตั้งอยู่เดียวนี้ ห่างไกลจากที่ประชุมคนมากนัก ถ้าจะเชิญใครมาก็เป็นที่รังเกียจ ด้วยระยะทางตั้งชั่วโมง ข้อนี้เราก็เห็นจริงเข้าไปอีก เพราะเคยเบื่อเต็มที แกเห็นควรจะหาซื้อฤๅเช่าใหม่ ให้เป็นที่ใกล้ ๆ อยู่ในเมือง แต่ไม่ควรจะต้องให้โตใหญ่อย่างเช่นทุกวันนี้ จะเปลืองเงิน และไม่ควรที่จะต้องคิดรับนักเรียนมาอยู่เช่นทุกวันนี้ ให้เป็นแต่เฉพาะอยู่ได้ครัวหนึ่ง มีที่รับแขกและมีที่คนอาศัย ถ้ามีที่เช่นนี้เห็นประโยชน์สองอย่าง อย่างหนึ่ง ทูตจะได้คบค้าคนให้กว้างขวางมากขึ้น ด้วยการเลี้ยงดู เป็นต้น ถ้ามกุฎราชกุมารเข้ามาในลอนดอนก็ให้ได้เป็นที่พักที่รับแขก ให้คบคนให้มากในชั้นดี ๆ ข้อนี้ก็จะเห็นว่าเป็น

ประโยชน์จริง ควรที่พระยาวิสุทธจะสืบสวนดูว่า ที่เช่นนี้จะซื้อจะเช่าเป็นราคามากน้อยเท่าใด แล้วมีใบบอกเข้าไป

อนึ่ง ส่วนการที่ตั้งพระยาวิสุทธเป็นทูตครั้งนี้ ก็เป็นด้วยเหตุซึ่งเราวางใจอย่างเดียว แต่ว่าตามธรรมเนียมการซึ่งตั้งสิเกรตารีขึ้นเป็นทูตในเมืองเดียวกันนั้น ผิดธรรมเนียมที่เมืองอื่นเขาทำกัน แต่ก็เป็นอันที่ลอร์ดซอลสบุรีได้รับ ไม่มีข้อขัดขวางอันใดแล้ว แต่ขอเตือนว่า ตามที่ได้ทราบจากผู้อื่นด้วย มิสเตอร์เวอนีด้วย เขาว่าเจ้าเป็นคนไม่ใคร่กว้างขวาง แลมีอาการกิริยาฤๅวาจาที่เขาเห็นว่าหยาบคาย ไม่เป็นอย่างคนดิโปลแมตแท้ ข้อนี้ก็เป็นการยากที่เราจะแลเห็นได้ เพราะเจ้าคงต้องไม่ทำแก่เรา แต่เมื่อรู้ว่าเขาติเตียนเช่นนี้ เราเชื่อว่าเจ้ามีปัญญาพอ ที่จะตริตรองดูความประพฤติของตัว แลอุตส่าห์ประพฤติให้เป็นที่พึงพอใจของคนทั้งปวงให้ได้ ผู้ซึ่งเป็นที่สรรเสริญพอใจกันว่าดี เช่น พระยามหาโยธา พระยาสีหราชเดโช[(๑)]กรมหมื่นสรรพสาตร[(๒)]เช่นนี้ก็ไม่เห็นว่าเป็นคนที่มีสติปัญญาวิเศษอย่างใด แต่เขาก็ทำท่าทางให้เป็นที่พอใจคนได้ เหตุไรเจ้าจะทำไม่ได้ อย่าโกรธแลอย่าเอาทิษฐิเข้าดัน ถ้าทำได้แล้วคงต้องดีกว่าคนเหล่านั้นเป็นแน่แท้ เจ้าต้องคิดว่า การที่ได้เป็นทูตครั้งนี้เร็วกว่าอายุ แลไม่ได้เดินตามทาง ก็เป็นเพราะเราได้เชื่อในตัวเจ้า เจ้าต้องทำให้เป็นเกียรติยศสมแก่ที่ได้ยกย่อง และต้องคิดอ่านคบผู้คนให้กว้างขวาง ดีกว่าที่เป็นมาแล้วให้จงได้

มิสเตอร์เวอนีนั้น สันดานแกเป็นคนที่เห็นผู้อื่นฤๅเมืองอื่นไม่ดีได้กว่าอังกฤษ นอกจากคนอังกฤษ จะมีเสมอด้วยตัวแกไม่มี และเลือก

---

(๑) ภายหลังเป็นเจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค)

(๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสาตรสุภกิจ ต้นสกุล ทองแถม

สับสนต่าง ๆ แต่ส่วนข้างความดีของแก ด้วยผลแห่งความเสือกนั้นก็ได้ประโยชน์แก่เราอยู่มาก ในการที่จะเข้าเจ้านายฤๅผู้หลักผู้ใหญ่แกเข้าได้จริง ได้เห็นปรากฏแก่ตา ข้อซึ่งสวัสดิโศภนหาว่าแกโกหกฤๅอวดดีอยู่บ่อย ๆ นั้น กลับเป็นแกทำได้จริง ๆ แลเป็นความจริงโดยมาก จึงเห็นว่าการที่เอาแกไว้ใช้นั้น อยู่ข้างจะมีประโยชน์มากกว่าที่เสียประโยชน์ เรารู้อยู่ว่าแกไม่สู้ชอบเราทีเดียวนัก เพราะปิดคอยาก ด้วยสันดานแกอยู่ข้างจะอยากครอบหน่อย ๆ ถ้าแกครอบได้อย่างเช่นพระยามหาโยธา แกก็สรรเสริญมาก แต่ถ้าไปมัวระวังกันแกครอบ ไม่ฟังเสียงเลย เช่นสวัสดิโศภน ก็เสียการไปได้เหมือนกัน แกต้องการคนที่กิริยาดีกับแก แต่แกไม่รู้ว่าเขาประทุษร้ายแกฤๅไม่ เช่นกับวันนี้ แกกำลังสรรเสริญพระยามหาโยธาเหลิงอยู่ เราบอกว่าพระยามหาโยธากล่าวโทษ ว่าแกเกือบจะทำให้เสียการ เมื่อครั้ง ศก ๑๑๒ แกไม่เชื่อทีเดียว จนต้องอธิบายกันถึงเรื่องที่แกจะให้ขอโปรเตกชันอังกฤษ พระยามหาโยธาหัวเราะเสีย แกจึงนึกได้ แลยังแก้ว่า เป็นเหตุเพราะพูดกับพระยามหาโยธาไม่เข้าใจภาษากัน ด้วยเวลานั้นพระยามหาโยธาพูดอังกฤษได้น้อยกว่าเดี๋ยวนี้ แกบอกตามคำที่ฟอเรนออฟฟิศเขาพูด เมื่อเวลากำลังจอแจ ที่เห็นว่าฝรั่งเศสจะเอาเมืองไทยเสียทั้งสิ้นแล้วไม่มีทางอื่นที่จะแก้ เพราะเวลานั้นที่ฟอเรนออฟฟิศไม่รับทูตไทยให้ไปหา กลัวจะยั่วโทโสฝรั่งเศสมากไป จึงได้รับแต่แกไปเป็นคนพูดจา เพราะไม่ลงในหนังสือพิมพ์ ที่เราพูดทั้งนี้ก็เพราะจะสะกิดตำหนิแกไว้เสียบ้าง อย่าให้แกถือว่าเห็นแกดีไปถ่ายเดียวแต่ข้อที่จะทำให้เป็นที่พึงพอใจแก แลไม่ต้องจำเป็นฟังคำสั่งสอนแกทีเดียวเห็นว่าจะไม่ยากอันใดนัก เกี่ยวให้แกติดเสียชั้นต้นครั้งหนึ่ง ต่อไปถึงจะขัดคอกันบ้างก็ไม่เป็นไร แต่ถ้าจะปล่อยเปิดให้แกเป็นศัตรูแล้ว อยู่ข้าง

จะร้ายมาก ไม่ดี เพราะแกทำการงานมากับเราถึง ๑๕ ปี ผู้มีบรรดาศักดิ์ข้างอังกฤษ ตั้งแต่ปรินซ์เวลส์ และลอร์ดซอลสบุรีเป็นต้น เชื่อถือแกมาก เราได้เห็นเอง แลตามธรรมดาก็ย่อมจะเป็นเช่นนั้น เพราะเขาเชื่อว่าแกรักแลนับถืออังกฤษมากกว่าเรา ถ้าไม่จริง แกคงไม่บอกกัน เพราะฉะนั้น ขอให้ทำไมตรีให้จงได้กับตาเวอนี ถึงไม่มีประโยชน์อันใดก็คงจะป้องกันการเสียหายที่จะเกิดขึ้นในทางราชการได้เป็นแน่แท้

อนึ่ง วันนี้ได้รับโทรเลขเคอแนลชยูม ตอบหนังสือที่เรามีไป ว่าคิดจะให้ลูกโตเข้าในโรงเรียนคะเดตที่แซนด์เฮิสต์ในปีใหม่นี้ ปี ๑๘๙๙ จะให้เป็นออฟฟีศเซอในเรยิเมนต์อังกฤษ ได้ตอบเห็นชอบไปแล้ว การที่จัดได้เช่นนี้ เป็นโปรเฟสชันอันหนึ่ง ซึ่งปรากฏว่าได้มีในตัวลูก แลจะเป็นเครื่องผูกพันในไมตรีอย่างหนึ่ง ทั้งจะเป็นเครื่องชั่งถ่วงการที่ลูกชายเล็กจะไปอยู่รัสเซียด้วย

การที่เรามาเมืองนี้ รับรองดีทุกอย่าง เที่ยวก็สนุก เว้นแต่เวลาไม่พอ ไม่ได้ขึ้นไปถึงแก่งที่ ๑ เช่นหมายว่าจะไป ขอให้บอกลูกโตแลลูกชายเล็กว่าคิดถึงเต็มที่ สิ้นสนุกไปมาก วันที่จะออกจากไกโรเลื่อนไป แต่กระนั้นวันยังเหลืออยู่กลางทาง ป่วยการเต็มที่ เพราะกะไว้เผื่อมากไป แลเลิกตริงกุมาลีเสียด้วย จะเลื่อนวันที่อียิปต์ให้ยาวก็ไม่ได้ เพราะไปติดเรื่องสัญญาเรือเมล์ อ้ายสัญญานั้นชั่วเต็มที่ มัดมือมัดตีนจนหายใจไม่ออก ที่อยู่นี่อีกวันหนึ่งก็ต้องเสีย ๕๐ ปอนด์ เพราะถ้าจะเอาตามโปรแกรมเดิมจะต้องเหน็ดเหนื่อยเกือบปางตาย จึงทนซื้อความสุขเอาอย่างนั้นเอง

(พระปรมาภิไธย) *จุฬาลงกรณ์ ปร.*

สถานทูตสยาม กรุงลอนดอน

วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน ร. ศก ๑๑๖

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทาน พระราชหัตถเลขา ซึ่งโปรดเกล้า ฯ พระราชทานไปแต่วันที่ ๒๕ สิงหาคม นั้นแล้ว ได้ทราบเกล้า ฯ ตามพระกระแสพระราชเสาวนีย์ทุกประการ พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้

พระราชอาญาไม่พ้นเกล้า ฯ ตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลเกล้า ฯ ถวายจดหมายมาฉบับก่อน ขอพระราชทานพระบารมีปกเกล้า ฯ อุดหนุนแก่บุตรภรรยา เมื่อขัดสนนั้นแล้ว ภายหลังไม่ช้านาน ฝ่ายภรรยาข้าพระพุทธเจ้าก็บอกไปยังข้าพระพุทธเจ้า ว่าได้มีพระราชเสาวนีย์ให้หาเข้ามาพระราชทานเงินทอง แล้วจึงได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ด้วย แต่ในเวลานั้น ยังเอิญเป็นเวลาที่นอกนี้วุ่นด้วยการรับเสด็จพระราชดำเนินคับขันอยู่ ทั้งกำลังมีราชการต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงหน้าที่กันทับถมมาในข้าพระพุทธเจ้า ทั้งการฝ่ายราชการในพระองค์ และราชการแผ่นดิน ข้าพระพุทธเจ้าต้องรับราชการประจำ ที่ยังต้องเดินทางไปต่างประเทศด้วย จึงหาเวลามิได้เลยที่จะเขียนจดหมายมากราบบังคมทูลพระกรุณาตอบ และขอบพระเดชพระคุณแห่งพระมหากรุณาที่ชุบเลี้ยงและตอบพระกระแสพระราชเสาวนีย์นั้น หวังด้วยเกล้า ฯ ว่า คงจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานโทษที่กราบบังคมทูลตอบช้าไปนี้

ในราชการภายนอกนี้ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกมาถึงประเทศยุโรป พวกข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายต่างมีความนิยมยินดี ตื่นเต้นเต็มใจจัดการรับเสด็จสนองพระเดชพระคุณตามกำลังและสติปัญญาที่สามารถทุกคน โดยมีความยินดีที่จะได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท และหวังที่จะได้รับพระมหากรุณาพระปรีชาญาณ ส่องสอดด้วยพระเนตรพระกรรณที่ทรงทราบคุณโทษการดีและชั่ว ยากและง่ายตามที่แท้จริงของผู้ที่อยู่รับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่ในที่อันทุเรศกันดารจากสถานบ้านเมืองฉะนี้ การทั้งปวงในพระองค์แห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็เป็นการเรียบร้อยตลอดหมด แต่โดยเหตุที่ได้ทรงทอดพระเนตรสอดส่องดังความประสงค์ที่กราบบังคมทูลมาแล้วข้างต้นนี้ ทำให้ทรงเห็นการดีและชั่วแท้จริง ก็ให้ผลไม่เป็นการสำราญพระหฤทัยเกิดขึ้นบ้างเป็นบางส่วน มาเมื่อจะเสด็จพระราชดำเนินกลับเข้ามาจากยุโรปประเทศ จึงเกิดการเปลี่ยนแปลง โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสวัสดิโศภนเสด็จกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ ตามพระประสงค์ และมอบการทั้งปวงส่วนที่จะจัด การทรงเล่าเรียนของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอทุกพระองค์ ให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นหน้าที่รับผิดชอบจัดการสนองพระเดชพระคุณตลอด ยังฝ่ายราชการทูตซึ่งเป็นราชการแผ่นดิน ก็ไม่มีตัวผู้จะเป็นราชทูตแทนพระยามหาโยธา ทรงพระราชดำริเห็นว่า ข้าพระพุทธเจ้าพอจะสนองพระเดชพระคุณได้ ก็โปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้า รับหน้าที่ทูตสนองพระเดชพระคุณด้วยอีกส่วนหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ดำริเห็นว่าถึงแม้ตัวข้าพระพุทธเจ้ามีหน้าที่แท้มาแต่เดิม ชั่วแต่สนองพระเดชพระคุณ

ราชการในส่วนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชโดยเฉพาะ ซึ่งเป็นราชการในพระองค์ก็จริง แต่บัดนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงไว้วางพระราชหฤทัย โดยทรงเห็นความซื่อสัตย์สุจริตและความประพฤติในทางชอบ จึงโปรดเกล้า ฯ มอบหมายให้รับผิดชอบเป็นหัวหน้าจัดการสนองพระเดชพระคุณตลอดด้วยตนเอง เมื่อเป็นเช่นนี้ ราชการก็นับว่าสำคัญและหนักหนามากขึ้นกว่าแต่ก่อน ทำให้ต้องใช้กำลังและอำนาจมากขึ้น จึงจะสนองพระเดชพระคุณให้สำเร็จดังพระราชประสงค์อันได้ทรงมุ่งหมายนั้นได้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงจำต้องรับสนองพระเดชพระคุณในหน้าที่ราชการทูตนี้ด้วย เพื่อจะได้อาศัยอำนาจและกำลังมาเจือจานกันตามข้อความที่ได้ถวายกราบบังคมทูลตามเหตุผลต้นปลายฉะนี้ คงจะเป็นเครื่องให้ทรงพระวินิจฉัยเห็นได้ว่า ทางประพฤติของข้าพระพุทธเจ้าที่สนองพระเดชพระคุณในราชการ เป็นสิ่งที่ได้พิจารณาแล้วเป็นหลักฐาน มิได้เป็นไปด้วยความลุ่มหลงมัวเมาหรือเพลิดเพลินด้วยยศศักดิ์ และมุ่งหมายปรารถนาในสิ่งหนึ่งสิ่งใดที่นอกทาง คงจะเป็นเครื่องประกอบให้มั่นและบรรเทาในพระราชหฤทัย ว่าข้าพระพุทธเจ้า คงจะสนองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โดยธรรม อันตรงและสุจริตและตั้งใจ โดยรอบคอบที่จะดูแลให้ทั่วถึง ตลอดตามสติปัญญาและความสามารถนั้น

ทูลกระหม่อมเล็ก[๑] บัดนี้ตกลงมีพระราชดำริจะให้เสด็จไปทรงเล่าเรียนในเมืองรัสเซีย ได้ทรงฝากฝั่งกับซาร์เป็นส่วนพระองค์ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยโดยพระราชกระแส ว่าจะเป็นประโยชน์แก่พระองค์และ

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนารถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ

บ้านเมืองในภายหน้านั้นมากอยู่ มีที่ติอยู่อย่างเดียวแต่การที่จะต้องเรียนภาษารัสเซียที่เมืองเราไม่ใคร่มีเวลาใช้ด้วยเท่านั้น แต่เป็นสิ่งแก้ไม่ได้ ถึงกระนั้นภาษาอื่นก็ต้องทรงเรียนด้วยเหมือนกัน คงจะเป็นประโยชน์ได้ทางอื่น บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้ากำลังต้องจัดบ้านใหม่ถวายแยกออกไป เพื่อจะได้ครูภาษารัสเซียมา ตั้งต้นทรงเล่าเรียนแต่ในขณะก่อนเสด็จไปเมืองรัสเซียครั้งนี้ และโปรดเกล้าฯ ให้นายนกยูง[๑] เป็นผู้โดยเสด็จไปอยู่ประจำดูแลข้างไทยๆ กับกำลังคัดเลือกนักเรียนที่ดี สำหรับจะได้ไปเป็นเพื่อนเรียน เช่น หม่อมราชวงศ์สิทธิ ซึ่งได้โดยเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสออกมานั้น ด้วยอีกคนหนึ่ง

ส่วนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชนั้น ก็ยังทรงเล่าเรียนอยู่ตามเคยก่อน และตอนปลาย จะโปรดเกล้าฯ ให้เข้าเรียนทางออฟฟิศเซอทหารอังกฤษ การยังนานอยู่ที่จะได้ตกลงเรื่องนี้ได้

หมู่นี้พอส่งเสด็จพระราชดำเนินแล้ว ก็ได้เชิญเสด็จกลับมาเข้าทรงเล่าเรียนอยู่ทั้ง ๒ พระองค์ เพราะได้เริดร้างเสียเวลามามาก จะต้องจัดให้เป็นการกวดขันกันทีเดียว แต่เพิ่งมาถึงใหม่ๆ ยังไม่มีเวลาที่จะกราบบังคมทูลให้เป็นเค้าเงื่อนได้ ข้าพระพุทธเจ้าตั้งใจและปฏิบัติสนองพระเดชพระคุณ กราบบังคมทูลข่าวคราวต่างๆ ในส่วนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และทูลกระหม่อมเล็กนั้น ตามกระแสพระราชเสาวนีย์ต่อไปตามข่าวคราวที่จะมีและเวลาอันสมควรที่จะกราบบังคมทูลมิให้ขาดพระราชประสงค์จงได้

---

(๑) ภายหลังเป็นพระยาสุรินทราชา (นกยูง วิเศษกุล)

อนึ่ง ตัวข้าพระพุทธเจ้านี้ ท่าทางจะต้องอยู่ยืดยาวสนองพระเดชพระคุณในส่วนทูลกระหม่อมทุกพระองค์ไปนาน ทั้งปัจจุบันและตามที่คาดเห็นข้างหน้า เพราะฉะนั้น ส่วนภรรยากับบุตรข้าพระพุทธเจ้าที่อยู่กรุงเทพ ฯ ถ้ามีเวลาอันสมควร คิดด้วยเกล้าฯว่า จะขอกราบถวายบังคมลารับออกมาเมืองนอกด้วย โดยถ้าจะทิ้งเริดร้างไว้ช้านานต่อไป ยังไม่แลเห็นเวลาเป็นที่สุดได้ ก็จะเป็นการผิดประเพณีคหบดีธรรมที่เลี้ยงดูบุตรภรรยา เพราะฉะนั้น ถ้ามีสมัยอันสมควร เช่นถ้ากรมหมื่นดำรง(๑)หรือผู้ใดที่เป็นผู้ใหญ่ จะออกมาทางราชการ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯมีพระราชดำริเห็นชอบแล้ว ขอพระบารมีปกเกล้าฯ ขอพระราชทานมีพระราชเสาวนีย์ฝากฝั่งส่งออกมา จะเป็นพระเดชพระคุณอันหาที่สุดมิได้ ส่วนครอบครัวข้างกรุงเทพฯก็ยังมีอยู่แต่บิดาและน้องๆข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ซึ่งจะต้องขอพระบารมีเป็นที่พึ่งฝากฝั่งต่อไป ใน ๒–๓ เดือนมานี้ก็ได้ข่าวว่าบิดาข้าพระพุทธเจ้าประชวรอยู่มาก แต่เป็นทางไกล ทำอะไรไม่ได้ ก็ได้หมายอยู่แต่พระมหากรุณาที่จะปกครองรักษา ตามที่ได้ข่าวว่าทรงพระกรุณาเป็นพระราชธุระอยู่ ภายหลังได้ข่าวว่าพระอาการค่อยทุเลาแล้ว ก็คลายความวิตกได้ ข้าพระพุทธเจ้าคงจะตั้งหน้าสนองพระเดชพระคุณต่อไปในที่นี้โดยเต็มสติปัญญา

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

เมื่อวันข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งเสด็จพระราชดำเนินในเรือพระที่นั่งมหาจักรีที่เนเปิล และกราบถวายบังคมลาโดยเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชกลับขึ้นบกแล้วมาพักที่โฮเต็ล ขณะนั้นเสด็จพระองค์สวัสดิ์ก็เสด็จมาปนอยู่ด้วย และกระทำท่าทางที่จะเข้าหุ้มห่อรวบรัดเอาการไปมาของเจ้านายเข้ามาเป็นเจ้าของตามเดิม คือสั่งเตือนให้คิดอ่านหาเวลาที่จะเสด็จกลับเป็นต้น ซึ่งพวกข้าพระพุทธเจ้าได้ตระเตรียมเสร็จแล้วแต่ปกปิดไว้นั้น ข้าพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ คน คือพระยาสุริยา พระยาราชวัลลภด้วย จึงปรึกษากันเชิญเสด็จเจ้านายไปเสวยกลางวันเสียที่อื่น แล้วให้คนขนของตรงไปสเตชันรถไฟทีเดียว ในขณะนั้นได้ความว่า ฝ่ายท่านก็ทรงทราบเหมือนกันว่าเราจะออกกันเวลาใด เพราะเวลารถไฟมีแต่น้อยพอเดาถูก ท่านจึงเตรียมตัวก็พอสบเวลาเดียวกันเข้า ฝ่ายพวกข้าพระพุทธเจ้าจึงเห็นว่าถ้าไม่พูดกันเสียตรง ๆ คงจะได้ความลำบากต้องเชิญเสด็จเจ้านายเที่ยวร่อนเร่ พระยาสุริยาจึงจดหมายส่งไปกราบทูลท่านว่า ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราโชวาทว่าท่านได้กราบถวายบังคมลาออกจากหน้าที่แล้ว การต่อไปนี้ พวกข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงจึงจำต้องสนองพระเดชพระคุณรับผิดชอบรักษาหน้าที่ไปโดยลำพัง เพราะฉะนั้น การทั้งปวงจึงมิได้กราบทูลให้ทรงทราบ

ในเวลาถัดจากนั้นแล้ว พวกข้าพระพุทธเจ้าก็เชิญเสด็จเจ้านายมาสเตชันรถไฟ พอพบท่านเสด็จมาที่นั้น พวกข้าพระพุทธเจ้าก็เชิญเสด็จเจ้านายขึ้นรถเสียต่างหาก เมื่อท่านรู้พระองค์แล้วก็พูดจาดี และตั้งแต่นั้นมาก็มิได้มาเกี่ยวข้องอีกเลย เปนการคิดถูกที่ว่าถ้าพูดเสียตรง ๆ ฉะนั้นแล้วคงจะรักษาพระรัศมี ไม่มาวุ่นวายให้ลำบาก ฝ่ายพระยาสุริยา พระยาราชวัลลภ ก็เชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสและทูลกระหม่อมเล็ก ไปโฟลเรนซ์และเชิญไปพักที่ปารีสต่อมา

ฝ่ายข้าพระพุทธเจ้าในวันนั้น เวลาค่ำได้เชิญเสด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าอาภากร ออกจากเนเปิลไปอิตาลีข้างใต้ ผ่านเกาะ Sicily ข้ามไป Malta ถึงในวันที่ ๔ ข้าพระพุทธเจ้าได้โทรเลขเข้าไปก่อน พอถึงในเวลาเช้า General Sir Frementle ให้เอดิกงพาเรือกรรเชียงมาคอยรับไปขึ้นท่า และพาไปบ้านที่อยู่ของ Governor เลี้ยง Breakfast พร้อมกับตัวท่าน Governor และเอดิกงด้วยกัน ท่าน General Sir Arthur Frementle Governor พูดจารับรองดี และได้กล่าวถึงใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ว่าเขาเสียใจที่ไม่ได้เสด็จแวะ พวกเขาและชาวบ้านเมืองพากันตื่นเต้นที่อยากจะได้เห็น ข้าพระพุทธเจ้าก็อธิบายสาเหตุเรื่องรถไฟตกรางที่ Portugal เปนที่ตั้ง ว่าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทก็ทรงเสียพระราชหฤทัยที่ต้อง............หวังพระหฤทัยจะเสด็จประพาสนั้นเสีย ตกลงกันพอใจหมด พอเวลา ๔ โมงเช้าถึงกำหนดจะไปหา Admiralty ก็ได้ไปกับ Governor โดยรถของ Government พณ ฯ ท่าน Admiral Rodney Lloyd เปนหัวหน้าในการอู่ ซึ่งในเวลานั้นว่าการแทน Admiral Sir John Hopkins

ผู้ว่าการทั่วไปใน Maditeranean Admiral Lloyd ได้รับรองทั้งภรรยา และแจ้งความว่าเรือ "Revenge" ในเวลานั้นไปอยู่แถว Asia Minor มีเรือ "Hawke" เป็นเรือ First class cruiser จะไปที่นั้นหาได้ กักไว้ ๓ วัน เพื่อจะได้ไปส่งเสด็จพระองค์อาภากรด้วยทีเดียว ข้าพระพุทธเจ้าได้มอบหมายฝากฝังกันตลอดแล้ว เขาก็เชิญเสด็จพระองค์อาภาไปเที่ยวทอดพระเนตรบ้านเมืองพร้อมกับตัวเขาและภรรยา เป็นการเอาใจใส่เอื้อเฟื้อดีมาก เวลารุ่งขึ้นวันที่ ๕ เรือนั้นจะได้ออกจาก Malta

ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลลาเสด็จพระองค์อาภาออกจาก Malta กลับมาในวันนั้น ถึงปารีสในวันที่ ๘ เช้า และเชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสและทูลกระหม่อมเล็ก ข้ามมาเมืองอังกฤษในวันที่ ๘ นั้น ต้องเดินทางโดยรีบรัด เพราะที่จะได้จัดการใหม่ ๆ มีหลายอย่าง สมเด็จพระบรมโอรสและทูลกระหม่อมเล็กเสด็จประทับอยู่ลิเกชัน ๒ วันแล้วเสด็จ Graitnye ตั้งต้นทรงเล่าเรียนต่อไป

ในเรื่องจัดการทรงพระอักษรภาษารัสเซีย ของทูลกระหม่อมเล็กชั้นต้นบ้านหาได้แล้ว ได้ตกลงเช่าบ้าน Elsenwood ที่เดียวกับ Graitney จะได้รับบ้านในวันที่ ๒๙ เดือนนี้ เสียค่าเช่าวิกละ ๑๑ กินีส์ ตลอดไปจนเดือนเมษายน บ้านนี้ถึงค่าเช่านับว่าไม่ถูกก็จริง แต่ได้กำไรทางอื่น คือ (๑) อยู่ใกล้ Graitney พอเป็นบ้านพี่บ้านน้องกัน (๒) ได้อาศัยหูตา Colonel Hume ดูแลบ้าง (๓) เป็นที่สบายและเครื่องตกแต่งก็ไม่ต้องลงทุนมากมาย การสิ่งใดขัดขวางพอหยิบฉวยกันได้ ทั้งคนและเงินไม่ต้องเปลืองมาก (๔) จะหาที่อื่นต่อไปก็ไม่ได้เร็วทันการ บ้านนี้จึงเป็นที่เหมาะและใช้ได้ดี

ฝ่ายผู้ที่จะไปอยู่ ข้าพระพุทธเจ้าได้กะ คือ ขอแรงดอกเตอร์ยาร์ไปอยู่ประจำเป็นผู้ดูแลการบ้านช่องผู้คนตลอดจนการเป็นอยู่ ทูลกระหม่อมเล็กจะได้เสด็จไปทรงเล่าเรียนกับนักเรียนที่จะไปเป็นเพื่อนเรียนผู้หนึ่ง นายนกยูงผู้จะได้โดยเสด็จไปเป็นผู้ใหญ่ดูแลการในพระองค์ เมื่อเสด็จไปรัสเซีย จะได้เรียนภาษารัสเซียอยู่ที่นั้นด้วย ในเวลานี้ผู้ที่จะถวายพระอักษรรัสเซียนั้นก็หาได้แล้ว ได้ Recommendation จากราชทูตรัสเซียในเมืองฝรั่งเศส พระยาสุริยากับ Mr. d'Rally เป็นผู้ช่วยหา ชื่อ Mon. Paul Ardachef เป็นคนรัสเซีย เคยสอนคนผู้ดีมามาก พูดภาษาฝรั่งเศสและสอนได้ดี แต่ภาษาอังกฤษรู้และอ่านได้ความ พูดไม่ใคร่สันทัด เอาเป็นพูดไถไปได้ ต้องการ Practice สัก..............วิก คงจะพูดกันได้ดี ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียกตัวมาเมืองอังกฤษ ได้พูดจากันแล้ว กิริยาวาจาเป็น Gentleman จริง ข้าพระพุทธเจ้าได้ตกลงรับไว้แล้ว เงินค่าจ้างเดือนละ ๒๐ ปอนด์ จะได้ไปอยู่ที่ Elsenwood ในวันที่ ๓๐ เดือนนี้ เงินค่าใช้จ่ายในการนี้ โดยประมาณ

ค่าเช่าบ้าน	£ ๒๔๒
เงินเดือนครู	๑๐๐
เงินเดือนบ่าวทั้งบ้าน	๘๐
ซื้อเครื่องใช้เพิ่มเติมเล็กน้อย	๕๐
การใช้สอยเบ็ดเสร็จต่าง ๆ	๒๒๘
รวม	£ ๗๐๐

ข้าพระพุทธเจ้าได้โทรเลขเข้าไปขอเงินกระทรวงเพิ่มเติม ๕๐๐ การจรเก่า ๖๐๐ ปอนด์ เงินค่าเล่าเรียนตอนปลายปีนี้ยังมีอยู่พอจะเพิ่มเติมที่ขาดได้อีก

เงินเดือนนายนกยูงและนักเรียนอีกคนหนึ่งนั้น จะได้กะต่อไปสำหรับปีหน้า และโย้กระทรวงตามสมควร การถวายพระอักษรนั้นได้กะตกลงกับครูในภายหน้าแล้ว คือวิชาที่จะถวายนั้น จะได้ถวายภาษารัสเซียและฝรั่งเศสด้วยครูรัสเซีย และถวายภาษาอังกฤษด้วยมิสเตอร์โอลิเวีย การจัดเรื่องทูลกระหม่อมเล็ก บัดนี้ก็ยังค้างอยู่แต่อย่างเดียว ซึ่งจะกราบบังคมทูลได้ในเมล์หน้าถึงเรื่องเลือกเด็กผู้จะโดยเสด็จไปอยู่เป็นเพื่อนเรียนกัน ข้าพระพุทธเจ้าได้ลงมือแล้ว ยังไม่สำเร็จ คือได้เลือกเด็กตามอายุที่ไม่โตเกินสมควร ได้เป็นนักเรียน ๑๐ คนด้วยกัน ในนักเรียน ๑๐ คนนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียกตัวมาคนละ ๔ วัน คือ ข้าพระพุทธเจ้าเอาไว้ดูเองสองวัน ส่งไปให้ทูลกระหม่อมเล็กสองวัน เพื่อได้ลองดูทั้งสองฝ่าย แล้วจะได้รวมผลที่แลเห็นกันนั้นกราบบังคมทูลพระกรุณามาขอพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยต่อไป บัดนี้พึ่งเลือกตัวมาแล้วเพียงคนที่ ๘ พอจะถ้วนหน้าได้ทันคราวเมล์หน้า ในหมู่ที่ได้เลือกมาแล้ว ได้รู้จักหน้าว่ามีเด็กดี ๆ มากทีเดียวที่พอจะจัดการทะนุบำรุงให้ได้คนใช้ดี ๆ สำหรับกรุงเทพ ฯ ต่อไป อันจะเข้าหมวดการที่จะได้พูดต่อเจ้ากระทรวงในกรุงเทพ ฯ ในเวลาข้างหน้าต่อไป

เรื่องสมเด็จพระบรมโอรสซึ่งจะเข้าเรียนการทหารบกในอังกฤษ Colonel Hume ได้ปรึกษาข้าพระพุทธเจ้าที่จะมีโทรเลขกราบบังคมทูลมาที่จะขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ได้ทรงเข้าเรียนเป็นคะเดต ใน

ขึ้น และได้พระราชโทรเลขตอบ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยโดยกระแสพระราชดำริที่จะได้แลเห็นทางการเล่าเรียนว่าจะมีที่สุดเพียงไร การที่ทรงเรียนอยู่อย่างแต่ก่อนนั้น เป็นทางที่เคว้งคว้างอยู่ในทะเล ไม่แลเห็นว่าฝั่งฝาจะเป็นที่ใด จึงทำไม่ให้แลเห็นว่าพระวิชาที่ทรงรอบรู้ไปถึงไหน บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้ขอไปยังกระทรวงว่าการต่างประเทศแล้ว กระทรวงว่าการต่างประเทศรับที่จะพูดกับกระทรวงว่าการทหาร การนี้อาจเชื่อได้ว่าคงจะเป็นการที่อังกฤษจะยินดีตกลงต่อไป

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์อื่น ก็ทรงพระสำราญอยู่ทุกพระองค์ แต่การละเอียดที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาในพระองค์นั้น ยังตรวจไปไม่ถึง แต่ฝ่ายที่ Chalcot ได้จัดการให้สำเร็จไปอีกอย่างหนึ่งอันค้างมาแต่ก่อน คือได้ทำสัญญายึดตัวมิสเตอร์ E.N. Crake ผู้ได้เฝ้าฝ่าละอองธุลีพระบาทที่ Taplow Court ไว้เป็นผู้ถวายอักษรประจำ แต่ชั้นเดิมเป็นแต่เอามาลองแล้วก็ยังไม่ได้ว่ากะไร ทิ้งเรื่องมาช้านาน ฝ่ายตัวมิสเตอร์เครกตามที่ได้ดูและเห็นมาแล้ว ก็เป็นการเรียบร้อยดีมากในฝ่ายความประพฤติตนและประพฤติต่อเจ้านายและการถวายพระอักษร แต่ค่อนข้างจะเป็นคนหงิม ๆ อยู่หน่อย ๆ ไม่นักเลงแคล่วคล่องเหมือน Mr. Olivier แต่ข้อนั้นไม่ใช่ข้อสำคัญ มิสเตอร์ พีปส์ก็อยู่ข้างเห็นว่าดีมาก จึงได้ปรึกษาตกลงกันจัดสำเร็จไป

เมื่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทยังเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองอียิปต์นั้น ได้รับโทรเลขจากพระรัตนโกษา(๑)ว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

(๑) ภายหลังเป็นพระยารัตนโกษา (เล็ก สุจริตกุล)

ให้เลื่อนเวลาเสด็จออกจาก Suez ไปวันที่ ๑๕ แทนวันที่ ๑๔ และยอมเสียค่าปรับให้แก่เรือที่ตามเสด็จนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้พูดกับเจ้าของเรือไกล่เกลี่ยเอาเปนไม่ต้องเสียค่าปรับเลย เมื่อได้ทราบเวลาเรือออกแน่นอนแล้วนั้น เปนแต่จะต้องเสียค่าโทรเลขประมาณ ๘ ปอนด์ ที่เขาต้องโทรเลขไปแก้ไขการนัดหมายตอนที่แก้เอาเปนไปแวะที่ปีนังแทนสิงคโปร์เท่านั้น ในข้อที่ในสัญญาต้องมีค่าปรับดังนั้น จำเปนด้วยเหตุใด ยังหาได้กราบบังคมทูลพระกรุณาไม่ เขาขอให้ตั้งค่าปรับไว้ เพราะเรือนี้เปนเรือค้าขาย ในการที่เลื่อนวันเลื่อนเวลาเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ เขาต้องแก้การนัดหมายของเขาต่าง ๆ มาก เขาจึงขอให้มั่นไว้เท่านั้น เมื่อลงปลายเคลื่อนคลาดบ้างเพียงเล็กน้อย ไม่ถึงเสียธุระของเขาเขาก็ยอมให้อะลุ้มอะล่วยได้ โดยที่พูดกันเปนทางไมตรี เมื่อตอนต้นก่อนออกจาก Suez เขาก็ควรจะออกตามกำหนด ก่อนเวลาเสด็จพระราชดำเนินสัก ๒ วัน แต่เขาไปแวะถ่วงเวลาอยู่ Gibraltar เพื่อจะให้เหมาะเวลากับเรือที่นั่งที่ Suez นั้น

ตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งเสด็จพระราชดำเนินแล้ว ให้รู้สึกหงอยเหงาไม่สบายเลย เพราะได้เปนเวลาครึกครื้นและเสด็จพระราชดำเนินมาเปนที่ร่มเย็นอยู่ในที่นี้หลายเดือน พอสิ้นเวลาแล้ว ความเปล่าเปลี่ยวใจก็มาถึง การที่มีความระลึกถึงพระบารมีที่ปกเกล้า ฯ นั้น ก็ไม่มีทางอันใดจะแก้ นอกจากสนองพระเดชพระคุณให้เต็มกำลังเท่านั้นแล้ว แต่ก่อนนี้ได้เคยมีผู้ใหญ่อยู่เปนหัวหน้าได้พะพิงด้วย บัดนี้ต้องรับผิดชอบด้วยตนผู้เดียวก็ทำให้เปลี่ยวหนักขึ้น และต้องมีความระวังราชการมากขึ้น ทั้งจะต้องรักษาตนรักษาการให้ชอบด้วยราชการหลายสู่หลายทาง การที่

จะต้องเรียนและดูแลให้รู้รอบคอบ ก็มีอยู่หลายอย่าง โดยที่จะเชิดชูพระเกียรติยศมิให้เสื่อมเสียที่ได้ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยง ได้เป็นการหนักแรงและหนักใจขึ้นมากกว่าแต่ก่อน แต่หวังด้วยเกล้าฯ ว่า พระบารมีคงจะปกเกล้าฯ แผ่ไปเป็นที่ร่มเย็นอยู่เสมอ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๑ ธันวาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขา ซึ่งโปรดเกล้าฯ พระราชทานไปแต่วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน จากเมืองอียิปต์และมิสเตอร์เวอนีส่งมาทางไปรษณีย์ถึงข้าพระพุทธเจ้า มีข้อความในเรื่องการทูตและเรื่องตัวข้าพระพุทธเจ้าเป็นเรื่องใหญ่ ข้าพระพุทธเจ้า ได้รับพระราชทานอ่านพิจารณาตลอดแล้ว ทราบเกล้า ฯ ทุกประการ มาได้ความรู้สึกแปลกกว่าแต่ก่อนว่า พระมหากรุณาธิคุณแห่งใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทอันมีอยู่เหนือเกล้าฯ ข้าพระพุทธเจ้า ตามที่เข้าใจอยู่แล้วหาพอเพียงไม่ พระราชหัตถเลขาฉบับนี้มาตักเตือนให้รู้สึกว่า พระมหากรุณา

ธิคุณอันปกเกล้า ฯ อยู่นั้น ใช่แต่ว่าฉันเจ้ากับข้า คือมีความดีก็ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงนั้นอย่างเดียว ยังเมื่อทรงเห็นเหตุใดทางใดที่จะเป็นทางอันเสีย ก็พระราชทานพระบรมราโชวาทสั่งสอนตักเตือนชุบย้อมสันดานให้ผ่องแผ้วบริสุทธิ์ มีมาตาปิตุคุณลักษณะอยู่อีกส่วนหนึ่งด้วย ข้าพระพุทธเจ้าหมดความมุ่งหมายว่าจะมีเจ้าองค์ใดอันจะมีคุณประเสริฐกว่าผู้ที่ปกเกล้า ฯ อยู่ในปัจจุบันนี้ต่อไป ในชีวิตของข้าพระพุทธเจ้านี้อีกได้

ในบัดนี้ จะได้ขอพระราชทานกราบบังคมทูล ตอบข้อความถวายหลักฐานที่อ้างอิงในส่วนความรู้สึกแห่งความประพฤติตนเองว่าดีชั่วอย่างใดให้ปรากฏชัดเจนในพระราชหฤทัย เพื่อจะปลดเปลื้องพระราชกังขาอันมีอยู่ให้สุดสิ้นและเป็นที่เข้าพระราชหฤทัยต่อไปข้างหน้า คือในข้อที่มีผู้สังเกตเห็นมีมิสเตอร์เวอนีเป็นต้น ว่าข้าพระพุทธเจ้ามีอาการกิริยาหรือวาจาอันเป็นเหตุให้เขาเห็นว่าหยาบคาย ไม่สมกับคนดิโปลแมตแท้นั้น ข้อนี้ก่อนที่จะทรงทราบความอธิบาย คงจะต้องเข้าพระหฤทัยว่าข้าพระพุทธเจ้าจะปฏิเสธ แต่ที่แท้หาเป็นเช่นนั้นไม่ ตรงกันข้าม คือจะขอพระราชทานกราบบังคมทูลรับตามตรง ว่าเป็นการจริงตามที่เขาเห็นและกล่าวเช่นนั้นเป็นการที่ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกตัวอยู่แล้วว่าเป็นเช่นนั้น และตั้งใจอยู่แล้วว่าจะดัดแปลงในทันที ตามคราวสมัยที่ต้องรักษากิริยาวาจาให้เป็นผู้ใหญ่ขึ้น กิริยาที่รู้สึกตนว่าทำให้คนเห็นว่าหยาบคายนั้น คือมักจะใช้คำสั้นในการพูดให้ตรงในธุระการงาน ซึ่งฝรั่งเรียกว่า Short answer เขานับว่าเป็นกิริยาอันหยาบคาย ตรงกันข้ามกับ Polite หรือ Courteous ซึ่งเป็นกิริยาฝรั่งนับว่าเป็นกิริยาของผู้ดี ที่จริงกิริยาที่ว่าดีนี้หาได้ง่าย ๆ ในคนที่

ใจช้า ๆ เฉื่อยๆ และไม่ใคร่มีธุระที่ต้องทำด้วยมือ และทำแต่อาการรับรอง ชมนกชมไม้ไปตามธรรมดา ผู้ที่ใจร้อนใจเร็วและมีธุระมาก ๆ ที่ต้องทำ จึงมักต้องตัดความให้สั้นเอาสำเร็จธุระเป็นประมาณ ....กิริยาอันโปไลท์เป็นของดูดดื่ม ชักชวนความสามัคคี...........อันหวาน จึงเป็นของควรคิดว่า ผู้ที่จะทำการในดิโปลมาติก ควรจะประพฤติกัน ข้าพระพุทธเจ้า........ทั้งรู้สึกตนว่ามีความประพฤติอันไม่.........ไม่ได้ร้อนใจที่จะแก้ไข เพราะเหตุว่าตนยังเป็นผู้น้อยหลบเหลือบอยู่ซอก รับผิดชอบอยู่ในหน้าที่เป็นผู้น้อย มิได้ออกหน้าออกตาในหมู่ประชุมชนอันใด อยู่แต่.........ทำงานอยู่แต่กับที่คนที่พบมีแต่คนคุ้นเคยเป็นธรรมดา มาบัดนี้การเปลี่ยนตัวขึ้นเป็นผู้ใหญ่ มีหน้าที่จะต้องคบค้าผู้คนแขกเหรื่อมาก ต้องเปลี่ยนรูปเปลี่ยนการในหน้าที่ จึงได้ตั้งใจที่จะเปลี่ยนความประพฤติโดยทันที เพราะการอันนี้มาเป็นหน้าที่ที่จะต้องช่วยกันความตรงความจริงใจไว้ภายใน และต้องใช้ความน้ำนวลอ่อนหวานมากขึ้นในการนอกหน้า ตามลักษณะผู้ใหญ่และผู้มีหน้าที่ในการรับรองคบค้าสมาคมกับคนทั้งหลาย และหน้าที่ดิโปลมาติกนี้ โดยที่ตนและการผันแปรไปฉะนี้ ฝ่ายมิสเตอร์เวอนีก็โดยอาการที่แกหมายคืออย่างเดียว เป็นอาการอันสุจริต มิใช่ทุจริต แต่ใจแกร้อนทั้งประกอบด้วยความทุรนทุรายอยู่ด้วย ทั้งจะยังไม่เคยเห็นว่าคนจะเปลี่ยนความประพฤติตามกาลสมัยได้ ยังไม่เคยเห็นข้าพระพุทธเจ้าเป็นราชทูตด้วย เพราะพอข้าพระพุทธเจ้าได้ที่ใหม่ ๆ แกก็มาเสียที่อิยิปต์ เคยเห็นอยู่แต่เมื่อข้าพระพุทธเจ้าเป็นคนเล็กน้อย หลบซ่อนเนื้อตัวอยู่ตามลำพัง จึงมีความร้อนใจนิ่งไม่ได้ตามลักษณะนิสัยของมิสเตอร์เวอนี ข้าพระพุทธเจ้าหวังด้วยเกล้า ฯ ว่า การข้อนี้จะไม่ระคายเคืองใต้ฝ่าละออง

ธุลีพระบาทอีกต่อไป ใช่แต่เท่านั้น ยังมีความที่ได้รู้สึกเสียอยู่ในตนอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งมิได้มีใครกราบบังคมทูลฟ้องร้องและต้องฟ้องตนเอง คือการสั่งการงานต่าง ๆ แต่ก่อนมามักจะกระทำโดยรวดเร็วแตกหักโดยทันทีไม่ได้พิจารณาช้า ๆ ข้อนี้ก็เป็นการหาควรแก่ผู้ทำราชการในที่นี้ไม่ จึงตั้งใจที่จะฝึกหัดดัดตนให้สมแก่หน้าที่ราชการอันสำคัญที่ต้องจับต้องถืออยู่ ส่วนตัวมิสเตอร์เวอนีที่แกรู้สึกว่าข้าพระพุทธเจ้าไม่ชอบแกเช่นนี้ ต้องเรียกว่าผิดครึ่งถูกครึ่ง คือข้าพระพุทธเจ้าได้เห็นความดีของแกอยู่แล้วดังกระแสพระบรมราชโองการในพระราชหัตถเลขานั้น ว่าแกมีความดีในการคุ้นเคยกว้างขวางในระหว่างคนสำคัญ ๆ และทั้งเป็นคนเก่าแก่ในราชการ และจงรักภักดีโดยสุจริตต่อไทย แต่ข้าพระพุทธเจ้าไม่ชอบความเสือกสนทุรนทุรายของแก ทั้งดื้อด้วย ความข้อนี้เคยแก้มาด้วยเฉยเสีย แกก็เห็นว่าไม่ชอบและหยาบประกอบกัน แต่การตั้งแต่นี้ต่อไปก็เป็นของได้คิดแล้วว่าจะต้องเปลี่ยนยาขนานใหม่ ถูกต้องดังกระแสพระบรมราโชวาทในพระราชหัตถเลขา ที่จะต้องตั้งต้นด้วยอาการอันผูกรักนั้นจะได้ใช้ความอธิบายด้วยโปไลท์อ่อนโอนแกล้งให้เข้าหาทางความประสงค์ของเราจงได้ ใจความก็หลอกเลือกเอาแต่ที่ของแกเป็นประโยชน์มาใช้เท่านั้น

ฝ่ายการที่จะคบค้าสมาคมผู้คนให้กว้างขวาง เป็นทางที่จะใช้ประโยชน์ด้วยปากมากกว่าหนังสือนั้น ก็เป็นการถูกต้องแท้ทีเดียว เป็นสิ่งที่ข้าพระพุทธเจ้าได้เขียนโน้ตไว้ในเศษกระดาษอันได้สอดทูลเกล้า ฯ ถวายมาเป็นพยานนี้ ตั้งแต่ได้รับที่ทูตใหม่ ๆ เป็นสิ่งที่จะได้ตั้งต้นค่อยคิด

ค่อยทำต่อไปให้ปรากฏ ว่าตำแหน่งทูตก็เป็นประโยชน์สำคัญแก่บ้านเมืองอันเนื่องอยู่กับทูตไทยได้อย่างเต็มที่* .... ทูตหนุ่ม ๆ มักจะมีในหมู่ชาวตะวันออกเช่นทูตจีน ญี่ปุ่น ก็นับได้ในพวกค่อนข้างหนุ่ม และว่าถึงข้าราชการของอังกฤษที่หนุ่มๆ ก็ยังมี คือ มิสเตอร์ เคอซัน (The Hon. George N. Curzon) ของลอร์ดซอลสบุรีเดียวนี้ ก็เกิดเมื่อปี ๑๘๕๙ เมื่อจะว่าตามพงศาวดารครั้งหนึ่ง William Pitt, The Earl of Chatham ก็ได้เป็น Prime Minister ในอายุ ๒๑ ปี ถ้ามิฉะนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นเสียในทางราชการแล้ว ก็คงได้กราบบังคมทูลขอหลีกเสียแต่แรกแล้ว แต่ถึงกระนั้นก็ดี ใช่ข้าพระพุทธเจ้าจะเห็นว่าตนดีโดยเห็นแก่ตัว หรือเห็นว่าสมควรไปถ่ายเดียวไม่มีที่ติ ก็หาไม่ ข้าพระพุทธเจ้าก็ยังรู้สึกใจจริงอยู่ว่า ทรงพระกรุณาตั้งแต่งเกินอายุที่สมควร ทั้งยังรู้สึกว่าเกินกว่าความรู้วิชาและสติปัญญาที่จะสนองพระเดชพระคุณนั้นอีก จึงมิได้มีความเลินเล่อประมาทในการที่จะรักษาราชการและเพลิดเพลินลืมตัวไปในยศศักดิ์ ตั้งใจอยู่เสมอที่จะเล่าเรียนสะสมเพิ่มเติมความรู้และรักษาหน้าที่ราชการด้วยความพิจารณาอันรอบคอบกวดขัน และจะต้องกระทำตนให้ปรากฏว่าที่ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงถึงเพียงนี้ เพราะเหตุใดจึงจะเป็นการเชิดชูพระเกียรติยศให้สมที่ทรงพระกรุณานั้นได้

ราชการในเรื่องสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชที่จะเข้ามาเล่าเรียนในวิชาทหารในเรดจิเมนต์แบบอังกฤษนั้น ได้กราบบังคมทูลมาแล้วในจดหมายฉบับก่อนนี้ และจะได้กราบบังคมทูลต่อไปในภายหน้า ส่วนการเรื่องข้าราชการฝรั่งในสถานทูตกับเรื่องที่จะเปลี่ยนที่ตั้งสถานทูตนั้น เป็น

*ต้นฉบับลบเลือนประมาณ ๑๐ บรรทัด

ของจะต้องสืบสวนและพิจารณาช้านาน ที่จะไม่ให้ขาดทุนผลประโยชน์ ขอพระราชทานไว้ดำริต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๓ ธันวาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยในการจัดที่ประทับและการถวายพระอักษรภาษารัสเซีย ในทูลกระหม่อมเล็กนั้น สำเร็จในวันที่ ๑ เดือนนี้ ทูลกระหม่อมเล็กได้เสด็จไปประทับและหมอยาร์ผู้ดูการ มิสเตอร์ อาดาเชฟ (Ardachef) ครูถวายพระอักษรรัสเซีย กับนายนกยูง ก็ได้ไปอยู่ในวันนั้น การถวายพระอักษรก็ได้ตั้งต้นในเวลาวานนี้ และจะได้เสด็จมาทรงพระอักษรกับสมเด็จพระบรมโอรสที่เกรตนีวิกละ ๓ วันในวิชาเลขและภาษาอังกฤษ กับการฝึกหัดพระกำลัง การนี้คงจะเป็นอันสำเร็จเรียบร้อยได้ชั้นหนึ่ง ครูที่หามาก็ต้องพระทัยทูลกระหม่อมเล็กด้วย

ส่วนการเลือกเด็กนักเรียนที่จะถวายเป็นเพื่อนเรียนนั้น ได้เรียกนักเรียนมาเลือกกันแล้ว ๑๐ คน นักเรียนที่ต้องคัดชื่อออกเสียกี่คนเพราะเหตุใด มีจำนวนดังจะกราบบังคมทูลพระกรุณาต่อไปนี้

นายเต็น[๑] บุตรพระยาสีหราชเดโช นายใจ[๒] บุตรพระยาประภากรวงศ์ อายุมากเกินไป ไม่เข้าชั้นทูลกระหม่อมเล็กได้

นายโห้[๓] ที่มาเรียนเป็นครูพร้อมกับนายนกยูง ฉลาดดี แต่ทูลกระหม่อมเล็กว่าเป็นคนมักอาย ไม่ใคร่พูด ไม่โปรด กับได้ข่าวว่าเป็นคนใจน้อย นายโห้นี้เป็นบุตรนายร้อยเอก เจริญ[๔] ในกรมทหารบก

หม่อมราชวงศ์สายหยุด[๕] บุตรหม่อมเจ้าสวาสดิ์ ก็ฉลาดดี แต่ได้เล่าเรียนในที่นี้เป็นหลักฐานมากอยู่แล้ว ทั้งผู้เลือกทั้งหลายเห็นตรงกันไม่ใคร่เต็มใจ เห็นว่ากิริยาที่พูดมีดัดจริต

นายสนิท[๖] เดิมชื่อนายนิล บุตรนายพุด เป็นนักเรียนที่โดยเสด็จพระราชดำเนินมาคราวนี้ กิริยาหง่อยหงิมเงื่องไป

นายติน[๗] บุตรพระยาสีหราชเดโช คนเล็ก เด็กคนนี้ก็ฉลาดดีในการที่มาเล่าเรียน แต่ภาษาไทยลืม พูดไม่ได้ ทั้งอยู่ข้างจะเป็นเด็กเล็กเกินไปในรูป แต่อายุก็ราว ๑๕ ปี ทูลกระหม่อมเล็กไม่โปรด และตัวไม่ช่างเล่น ช่างพูด

นายชิน[๘] บุตรพระยาประภากรวงศ์ ไปข้างทางซอบซึมเหมือนกัน

---

(๑) ภายหลังเป็นพระยาสุริยานุวงศ์ประวัติ (เต็น บุนนาค)

(๒) ภายหลังเป็นหลวงชลาลัยไกกล (ใจ บุนนาค)

(๓) ภายหลังเป็นพระยาเทพศาสตร์สถิตย์ (โห้ กาฬดิษย์)

(๔) ภายหลังเป็นร้อยเอก หลวงครรชิตสรกรรม (เจริญ กาฬดิษย์)

(๕) ภายหลังเป็นพระยาสวัสดิ์วรวิถี (ม.ร.ว. สายหยุด สนิทวงศ์)

(๖) ภายหลังเป็นพระยาดรุณพันพิทักษ์ (สนิท พุกกะมาน)

(๗) ภายหลังเป็นพระยาสุพรรณสมบัติ (ติน บุนนาค)

(๘) ภายหลังเป็นพระยานิพัทธ์กุลพงศ์ (ชิน บุนนาค)

ยังเหลืออีก ๓ คน ในระหว่างเลือก คือ

๑. นายพุ่ม[๑] บุตรนายซุ้ย นักเรียนที่โดยเสด็จพระราชดำเนินคราวนี้

๒. นายเตี้ยม[๒] บุตรคนกลางของพระยาสีหราชเดโช

๓. มานิตย์[๓] บุตรคนเล็กของเจ้าพระยานรรัตน์ราชมานิต

นายพุ่ม เป็นคนไม่ใช่บุตรผู้มีตระกูล แต่เกิดมาเป็นช้างเผือก กิริยาวาจาเป็นที่ชอบของคนทั้งหลาย ฉลาดในการเล่าเรียน อายุ ๑๕ ปี ทูลกระหม่อมเล็กโปรด เลือกเป็นที่ ๑ เคอแนลฮยูม ดอกเตอร์ยาร์ เลือกเอาเป็นที่หนึ่งด้วย ข้าพระพุทธเจ้าก็ชอบและได้กราบบังคมทูลไว้แล้วครั้งหนึ่งที่เนเปิลว่าเห็นแหลมมาก

นายเตี้ยม เลือกเป็นที่สอง และนายมานิตย์เป็นที่สาม นายพุ่มและนายมานิตย์ทั้งสองคนนี้พึ่งมาใหม่ การเล่าเรียนของเขา ๒ คนนี้ยังไม่เป็นหลักฐานแน่นหนา แต่นายเตี้ยมนั้นได้มาอยู่นาน และเตรียมจะเข้ารอแยลมิลิเตอรี คอลเลช ที่แซนด์เฮิสต์ ตัวก็ออกเป็นห่วงๆ อยู่ แต่ยังไม่ตกลง ข้าพระพุทธเจ้าได้มีใบบอกเข้ามายังกระทรวงธรรมการยังรอฟังอยู่ ในการนี้ถ้าไม่โปรดเกล้าฯ นายพุ่ม ก็จะต้องขอพระบรมราชานุญาตตกลงทางโทรเลข เพราะจะได้รอนายเตี้ยมไว้ ไม่พูดแก่

---

(๑) ภายหลังแปลงชาติเป็นรัสเซีย ใช้นาม พุ่มสกี้ เคยเข้ามาประเทศไทยกับพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงศ์

(๒) ภายหลังเป็นพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ (เตี้ยม บุนนาค)

(๓) ภายหลังเป็นพระยามานิตยกุลพัทธ์ (มานิตย์ มานิตยกุล)

ราชาธิปไตยอังกฤษที่จะขอเข้าแซนด์เฮิส์ตนั้น ความตัดสินของข้าพระพุทธเจ้าในคนทั้ง ๓ นี้ ถ้าจะโปรดเกล้า ฯ ผู้หนึ่งผู้ใด ไม่มีความรังเกียจทั้ง ๓ คน ตามที่ตาแลเห็นทุกวันนี้ แต่ทูลกระหม่อมเล็กหนักข้างนายพุ่มอยู่ข้างโปรดมาก

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

Copy of a telegram from H.M. the King Bangkok to H.R.H. the Crown Prince of Siam, received Dec. 17th 1897.

Glad to receive your telegram. Meet your mother at Kohsichang 14th. Arrived here to-day, All Princes, officials & people gave most excellent receptions which showed general enthusiasm of our people & foreign subjects as well. Your mama desires me to tell you that she is incomparably delighted & now relieved from burden of state affairs. Am glad to say that during her regency everything has been very satisfactory to most of people. Please inform Visuddha also.

Chulalonkorn

วันที่ ๒๓ ธันวาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทรายใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยในการจัดการทรงเล่าเรียนของทูลกระหม่อมชาย[๑] สมัยนี้เป็นเวลาเปลี่ยนผู้จัดการสนองพระเดชพระคุณ คือข้าพระพุทธเจ้าแทนที่เสด็จพระองค์สวัสดิ์ ทั้งการทรงเล่าเรียนที่ได้จัดล่วงมาแล้วเกือบจะครบปีหนึ่ง ถึงคราวที่จะต้องจัดให้ตกลงต่อไปสำหรับปีหน้า ฝ่ายเจ้าพนักงานผู้ที่รับหน้าที่จากสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอ[๒] กรุงเยอรมนี จัดการในเรื่องทูลกระหม่อมชาย ก็กำลังวุ่นที่จะคิดอ่านหารือในเรื่องที่จะจัดการเล่าเรียนใหม่ได้มีจดหมายมาถึงพระยานนทบุรีกล่าวแนะนำการต่าง ๆ เผอิญเหมาะกับเวลาที่ข้าพระพุทธเจ้าคิดจะไปตรวจการและรับการ ให้ติดต่อจากเสด็จพระองค์สวัสดิ์ ทั้งจะได้พบปะและรู้จักคุ้นเคยกับเจ้าพนักงานทั้งหลายผู้เกี่ยวข้องในการนี้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ข้ามไปเยอรมนี ได้พูดจาหารือกับพระยานนทบุรี ขอให้พาไปชักนำให้รู้จักกับ เยเนราล ฟอน เคสเลอร์ ผู้บังคับการการเล่าเรียนทหารทั่วไป เยเนราล ฟอน ไฟริซ์ลัด ผู้บังคับการโรงเรียนนายร้อยทั้งหมด เมอเยอ ฟรินเวคเนือม ผู้บังคับการโรงเรียนที่ปอตสดัม กับพวกครูรอง ๆ ลงมา และข้าพระพุทธเจ้าได้ไปเยี่ยมบ้านมิรแมร์ ที่ทูลกระหม่อมชายเสด็จประทับอยู่ เฝ้าทูลกระหม่อมชายและพบกัปตัน ปาเก กับภรรยา ได้พูดปรึกษาหารือตกลงกับท่านเหล่านี้ตลอดดังที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาต่อไปนี้

การทรงเล่าเรียนของทูลกระหม่อมชาย แต่เดิมได้กะไว้ว่าจะจัดให้ประทับอยู่ ณ บ้านนี้ และไปทรงเล่าเรียนที่โรงเรียนเป็นเวลาอย่างนี้

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

(๒) พระเจ้าวิลเลียมที่ ๒ ไกเซอร์แห่งเยอรมนี

ไปแต่ชั่วปีหนึ่งเท่านั้น คือตั้งแต่ต้นปีนี้จนตลอดมีนาคมเป็นสิ้นเขต ต่อไปจะจัดให้เข้าทรงเล่าเรียนในโรงเรียน มาบัดนี้เมื่อได้ทรงเล่าเรียนล่วงมาถึงเพียงนี้แล้ว ตามความตรวจตราและความเห็นของผู้บังคับการและครูทั้งหลาย เห็นควรเปลี่ยนแปลงทางการเล่าเรียนใหม่ ผิดจากที่มุ่งหมายไว้แต่เดิม คือ เห็นว่าทูลกระหม่อมชายได้ทรงเล่าเรียนดีและรวดเร็วเฉียบแหลมเกินที่จะเปรียบกับเด็กเยอรมันมาก ทำให้เยเนราล ฟอน ไฟร์ธัลด์ มีความเห็นว่าพระองค์ท่านเป็นคนเมืองร้อน จึงมีพระสติปัญญาที่จะเรียนและรู้เฉียบแหลม สุกเร็วกว่าพระชนมายุ ซึ่งเทียบกับเด็กเยอรมันซึ่งมีอายุรุ่นราวคราวเดียวกัน ถ้าจะให้เข้าทรงเรียนในคลาสกับเด็กเยอรมันก็จะเหมือนเอาผู้ใหญ่ไปไว้กับเด็ก จึงทำไม่ให้เห็นควรที่จะให้เข้าทรงเรียนในโรงเรียนที่ปอตสดัมในต้นปีหน้าตามซึ่งกะไว้ อีกอย่างหนึ่ง ถึงแม้ว่าทรงมีพระสติปัญญาเรียนได้เร็วและดีถึงเพียงนี้ก็จริง แต่ย่อมอ่อนทางการที่จะรู้เท่ากับเด็กเยอรมันไม่ได้เป็นธรรมดา เหตุนี้ทำให้ไม่เห็นควรที่จะส่งเข้าเรียนในคลาส อีกประการหนึ่ง จึงเห็นควรว่าจะจัดให้ประทับอยู่ ณ บ้านนี้และทรงเล่าเรียนอย่างนี้ต่อไปอีกครึ่งปี คือตั้งแต่ปีหน้าเมษายนตลอดถึงสิ้นกันยายน เห็นว่าทางนี้จะได้มีเวลาเรียนภาษามากทางไปรเวตจะเร็วและจะทันกับการเล่าเรียนทางอื่นได้ดี ต่อนั้นไป คือตั้งแต่เดือนตุลาคมปีหน้า จึงกะกันว่าจะตัดตอนการที่จะเข้าทรงเรียนในคลาสของโรงเรียนปอตสดัมได้ทีเดียว ไปเข้าโรงเรียนอีกแห่งหนึ่ง (Chief Cadet School) ที่เมืองโกรส ลิแตเฟลดะ (Gross Lichterfelde) ที่เป็นโรงเรียนคะเดตชั้นสูงกว่าที่ปอตสดัม จะเป็นทางลัดและเร็วกว่าตามที่กะไว้เดิม ผู้บังคับการเล่าเรียนทหาร คือเยเนร่าล ฟอน เคสเลอร์ ได้นำความเห็น

นี้กราบบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอแล้ว ทรงเห็นชอบด้วยตามความแนะนำนี้ จึงโปรดให้เยเนราล ฟอน เคสเลอร์ นำความมาแจ้งแก่พระยานนทบุรีตามทางราชการ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าความเห็นอันนี้เป็นทางที่สมควร หาช่องที่จะรังเกียจมิได้ ทั้งเป็นการเต็มใจและเอื้อเฟื้อของราชาธิปไตยเยอรมัน และของพระเจ้าเอมเปรอผู้ทรงเอาเป็นพระธุระส่วนพระองค์จริง ๆ จึงตกลงเห็นชอบด้วย และรับให้จัดตามนี้ และได้ขอให้พระยานนทบุรีตอบรับเห็นด้วย ตามทางราชการที่เขามีมา การฝ่ายเราก็จะได้จัดขยายสัญญาเช่าบ้าน เช่ารถ และเครื่องเรือน ไปตามที่กะนั้น และฝ่ายการเงินทรงใช้จ่าย ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้ปรึกษาและจัดตกลงพร้อมด้วยกัปตันปาเก สำหรับที่จะได้ทำงบประมาณเบิกเงินในส่วนที่จะจัดครึ่งปีนี้เป็นอันเรียบร้อยแล้ว

ฝ่ายการข้างหน้า คือตั้งแต่เดือนตุลาคมไปตลอดครึ่งปีหน้า เยเนราล ฟอน ไฟรินัลด์ ไม่เห็นว่าจะกะให้เป็นแน่นอนได้ไปตั้งแต่บัดนี้ เพราะเห็นว่าความแล่นไปของการทรงเรียนของทูลกระหม่อมชายอยู่ข้างจะเร็วและแปลกกว่าธรรมดา เพราะฉะนั้น ทิ้งว่างไว้คอยดูเมื่อถึงเวลาที่จะเปลี่ยนแปลง ซึ่งกะเอาขณะนั้นในระยะเวลาสั้น ๆ ตามที่เห็นว่าทางใดจะเป็นทางลัดและสมควรได้ดีกว่า เป็นแต่จะพูดเป็นเลา ๆ ได้ว่าคงจะไม่ต้องทรงเรียนนานนัก ในโรงเรียนที่เมืองโกรส ลิแตเฟลดะ บางทีสักปีเศษ ๆ ก็จะพอ แล้วจะได้เลื่อนไปเรียนต่อไปในวิชาการค่ายคูและกลศึก อีกประมาณปีหนึ่ง ต่อนั้นไปสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอจะพระราชทานโอกาสให้ทูลกระหม่อมชายเข้ารับราชการเป็นนายทหารเยอรมัน เพื่อจะได้ซักซ้อม

ในวิธีการบังคับบัญชาผู้คนและจัดทัพจัดกองให้คุ้นเคยแก่การ ถ้าว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เห็นชอบ และพระราชทานพระบรมราชานุญาต ส่วนข้าพระพุทธเจ้า มีความยินดีที่จะกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตให้เป็นไปดังนี้ โดยเห็นว่าเป็นการสำคัญจริง ๆ ของผู้ที่จะเป็นใหญ่ ความคุมคนโดยมากที่รู้จักใจ รู้จักใช้ รู้จักบังคับและถนอมน้ำใจคน เหล่านี้ต้องเข้าความซักซ้อมและคุ้นเคยชำนาญเป็นองค์หนึ่ง ในลักษณะของผู้จะเป็นหัวหน้า

ในการที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปเมืองเยอรมนี ได้เห็นการต่าง ๆ ครั้งนี้ ในส่วนพระองค์ทูลกระหม่อมชาย การที่ทรงเล่าเรียน ความประพฤติพระองค์และความสุขสำราญพระกายเป็นการเรียบร้อยและบริบูรณ์สมควรทุก ๆ ประการ ไม่มีที่ติ ส่วนเจ้าพนักงานทั้งหลายก็เอาใจใส่และเต็มใจทำจริง ๆ โดยถือเอาเป็นหน้าที่ราชการของเขาอันหนึ่ง ทำเป็นทางราชการและถือเป็นแบบแผน (Formal) ผิดกับการจัดการทรงเล่าเรียนของเจ้านายพระองค์อื่น ที่เราจัดกันเองเป็นทางไปรเวต ในเมืองอังกฤษนี้ และฝ่ายกัปตันปาเกและภรรยา ก็เป็นคนดีจริง ๆ เอาใจใส่เอื้อเฟื้อในทูลกระหม่อมชายเป็นอันมาก สังเกตดู เห็นว่ามีความรักใคร่ต่อทูลกระหม่อมชายราวกับญาติ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าการทั้งปวงนี้จะเป็นการเรียบร้อยตลอดและสมประสงค์ต่อไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๒๕ ธันวาคม ร. ศก ๑๑๖ ๓๐

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน ได้ทราบความแล้ว เป็นที่พอใจในการที่ได้ทำ คือที่ได้บอกให้สวัสดิโศภนรู้ตัว ว่าไม่มีหน้าที่อันใดเกี่ยวข้องต่อไปนั้นก็ดี จัดการเล่าเรียนของลูกชายเล็กก็ดี การเล่าเรียนของลูกโตแลลูกอื่น ๆ ก็ดี เป็นอันพอใจแล้วทั้งสิ้น

การเรื่องเรือกลินคายที่ได้จ้างให้มาด้วยนั้น อยู่ข้างจะเลวกว่าเรือซีลอนมาก มีเวลาที่ได้แลเห็นลำกันอยู่น้อยวัน นอกนั้นล้าหลังจนขึ้นเสากระโดงแล้วก็ไม่แลเห็น ได้มีเหตุเกิดขึ้นกลางทางในมหาสมุทรอินเดีย เรือลำหนึ่งเกือบจะโดนกันกับเรือเรา ถ้ามีเหตุโดนกันขึ้นจริง เรือกลินคายจะไม่เป็นประโยชน์อันใดได้ในเวลานั้นเลย เรามารู้สึกเสียดายเงินกันขึ้นเป็นอันมาก แต่ครั้นจะว่ากล่าวในข้อที่ไม่ตามทัน ฝ่ายข้อที่สัญญาว่าตามไม่ทัน จะปรับปรุงอันใดก็ไม่มี เป็นอันเราสัญญาให้เขาฝ่ายเดียว เขาไม่ได้สัญญาให้เราเลย แต่ก็เป็นการที่แล้วกันไปแล้ว ขากลับมานี้ถูกคลื่นงอมแงม หาเวลาปลอดยาก

แต่เมื่อมาถึงกรุงเทพ ฯ รู้สึกมีน้ำใจยินดีเกินที่คาดหมาย โดยเข้าใจเสียว่าการรับรองอันใด จะเป็นแต่เป่า ๆ โห่ ๆ กัน ก็ตื่นกันไปกระนั้นเอง แต่ครั้นเมื่อมาถึงได้เห็นความจริงว่าการรับรองทั้งปวง ได้ออกจากน้ำใจจริงของคนเป็นอันมาก ยังมีเหลือแต่ข้อวิตกอยู่เพียงจะทำอะไรให้เป็นผลดียืนยาวได้จริง มิแก้การเฉื่อยช้า แก้ความพอใจได้โดยง่าย ๆ

นิ่งอยู่นิ่งกินไปดีกว่า ซึ่งเป็นอัธยาศัยของชาวเราหนาแน่นอยู่ในสันดาน ยิ่งเสียกว่าที่จะไม่ซื่อตรง จะได้ฤๅไม่

การซึ่งพระยาวิสุทธปรารภถึงหน้าที่รับผิดรับชอบมากขึ้นสำคัญขึ้นกว่าแต่ก่อน แลตั้งใจจะทำให้ดีนั้น เป็นการสมควรนัก ในเวลานี้มีเหตุที่จะบอกให้รู้ล่วงหน้าได้เพื่อจะศึกษาอย่างหนึ่ง คืออังกฤษเปิดปัญหาเรื่องเขตแดนรามัญต่อกับเปรอีก การอันนี้เกิดขึ้นด้วยมีการประชุมมลายูเฟเดเรแซ่น ที่กวาลากังซาในเมืองสลางอ แลมิสเตอร์สวิตเตนฮัมออกไปอิงแลนด์ได้ลงพิมพ์ข้อความในเรื่องประชุมเนือง ๆ ปัญหาอันนี้คงจะไปถึงเจ้าในภายหน้า เรื่องราวยืดยาวอยู่ ต้องเรียนเสียให้รู้ มิสเตอร์เวอนีรู้เรื่องตลอดหมดทั้งสิ้น เข้าใจว่าคอเรสปอนเดนต์จะมีอยู่ที่นอก การเกี่ยวข้องในระหว่างทูตกับศาลาว่าการต่างประเทศ แต่ก่อนอยู่ข้างจะห่างเหินมาก เพราะสวัสดิโสภณเป็นตัวรับอยู่เสียผู้หนึ่ง บัดนี้จะเดินตรงถึงกันหนังสือศาลาว่าการต่างประเทศของเราอยู่ข้างจะช้า ถ้าเป็นแต่นิ่ง ๆ ฟังนักเห็นจะไม่ใคร่จะได้ จะต้องอาศัยไต่ถามบ้าง ขอให้คิดอ่านระวังราชการให้จงดี

(พระปรมาภิไธย) *จุฬาลงกรณ์ ปร.*

วันที่ ๓๐ ธันวาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยบัดนี้เป็นเวลาฮอลิเดย์ตรุษและปีใหม่ฝรั่ง ซึ่งนักเรียนทั้งหลายหยุดการเล่าเรียน มิสเตอร์พิปส์ได้เชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสและทูลกระหม่อมเล็กไปประชุมเล่นการรื่นเริงที่ซอลคอต เล่นละคอนเป็นต้น พร้อมด้วยพระอนุชาทั้ง ๔ พระองค์ซึ่งประทับอยู่ ณ ที่นั้น และหมู่ญาติของเขา มิสเตอร์พิปส์และบุตรภรรยาเอาใจใส่ดูแลและตั้งใจรับรองเห็นเป็นความเอื้อเฟื้อรักใคร่มาก ทั้งพวกเขาทุกคนได้จัดของคนละเล็กน้อยถวายสมเด็จพระบรมโอรสและเจ้านายทุกพระองค์เป็นของกำนัลปีใหม่ตามธรรมเนียม สมเด็จพระบรมโอรสและเจ้านายทุกพระองค์ จึงได้จัดของพระราชทานตอบแทนในการที่เขารับรองเลี้ยงดูนั้นด้วย สมเด็จพระบรมโอรสและพระอนุชาทั้งหลาย บัดนี้เสด็จประทับอยู่ ณ ที่นี้ เพื่อจะพักอยู่จนถึงคราวการเสด็จกลับไปทรงเล่าเรียน จะได้เสด็จกลับไป

การทรงเล่าเรียนของทูลกระหม่อมเล็กในชั้นนี้ ตามที่ได้จัดใหม่ มิสเตอร์อาดาเซฟผู้ถวายพระอักษรรัสเซียนและฝรั่งเศสได้ทำรายงานยื่น ซึ่งแต่เป็นรายงานชั้นต้นที่ได้เริ่มถวายพระอักษรเท่านั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้แปลจากภาษาฝรั่งเศสเป็นภาษาอังกฤษ ทูลเกล้า ฯ ถวายมาในซองนี้ เพื่อทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นเครื่องทรงพระราชวินิจฉัยในการที่ได้จัดการให้เป็นไป ส่วนข้าพระพุทธเจ้ายังไม่พึงที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาได้อย่างไร นอกจากเห็นว่าคงจะเป็นการสำเร็จเรียบร้อยได้ เพราะเวลาที่ได้ทรงเล่าเรียนแล้ว ในตอนนี้ยังน้อยวันนัก

เมื่อวันที่ ๒๗ เดือนนี้ เสด็จพระองค์สวัสดิ์เสด็จข้ามมาจากปารีส *(ซึ่งเป็นครั้งที่ ๑ ซึ่งได้พบกันตั้งแต่จากกันที่เนเปิล)* ได้ความว่าจะเสด็จ

มาตระเตรียมและทูลลาเจ้านาย แล้วจะออกจากลอนดอนในวันที่ ๑ ไป ลงเรือที่บรินดิซีกลับกรุงเทพ ฯ ในวันที่ ๔ และแวะเที่ยวอียิปต์ในระยะทาง เมื่อวันมาถึงลอนดอน ข้าพระพุทธเจ้าได้บากทางให้เสด็จไปประทับอยู่ที่โฮเต็ล เพราะรำคาญด้วยเจ้านายเสด็จไปประทับบ่อยที่สถานทูตนี้ เกรงจะคลุกคลีปะปน ไม่ต้องด้วยพระราชกระแส แต่เป็นโอกาสอันดีอย่างหนึ่งที่เจ้านายเสด็จประทับพร้อมอยู่ ณ ที่นี้ ไม่ต้องไปเที่ยวกวนตามที่ต่าง ๆ ข้าพระพุทธเจ้าจึงเห็นควร โดยที่จะรักษาความงาม ความดีภายนอก ขอพระราชทานให้ได้มีเวลาพบปะร่ำลากับเจ้านายทุกพระองค์ในที่นี้ โดยเป็นครั้งที่สุดที่จะเกี่ยวข้องกันได้ในประเทศนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๓๐ ธันวาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยตามพระราชหัตถเลขา ซึ่งพระราชทานมายังข้าพระพุทธเจ้าแต่เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองอียิปต์ ลงวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน อันข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณาตอบแล้วในหนังสือลงวันที่ ๑ ธันวาคม เว้นแต่ความบางข้อซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลพระ

กรุณาไว้ในท้ายจดหมายฉบับนั้นว่า ขอพระราชทานไว้ดำริต่อไป บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลตอบพระราชกระแส อัน ข้าพระพุทธเจ้าได้ใคร่ครวญพิจารณาแล้วนั้นได้ข้อหนึ่ง คือในข้อที่มิสเตอร์ เวอนีได้กราบบังคมทูลความเห็นที่จะให้สถานทูตนี้หาคนเยนตลแมนชั้นสูงไว้ในสถานทูตนี้ สำหรับที่จะได้หนุนแทนตัวมิสเตอร์เวอนีขึ้นไปในภายหน้า ทั้งแสดงความเสียใจที่มิสเตอร์วินเตอร์ต้องออก เพราะกระทรวงพระคลังตัดเงิน และทั้งกล่าวหาว่ามิสเตอร์ ลอฟตัส ตามที่ได้ยินก็ว่าจะเข้าไปทำราชการในกรุงเทพ ฯ เหล่านี้เป็นต้น

ในการเรื่องนี้ ก่อนที่มิสเตอร์เวอนีกราบบังคมทูลพระกรุณาเมื่อเสด็จประทับอยู่ ณ สถานทูตปารีส มีการปรึกษาหารือกันในเรื่องเงินงบประมาณทั้งสองลิเกชัน (Legation) ในระหว่างในกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย[๑] กับพระยาสุริยาและข้าพระพุทธเจ้า ในกรมหมื่นมหิศรได้ทรงตัดสินตกลงยอมคืนเงินที่ตัดจากงบประมาณ อันเห็นพร้อมกันว่าไม่สมควรตัด มีเงินเดือนเสมียนฝรั่ง £ ๑๐๐ นี้เป็นต้นด้วย และในส่วนข้าราชการในสถานทูตที่ควรจะมีกี่คนนั้น ก็ได้ตกลงกันว่า สถานทูตหนึ่งควรมีราชทูต ๑ สิเกรตารี (*ไทย*) ๑ เคานสิเลอร์ (*ฝรั่ง*) ๑ อัตตาชเช (*ไทย*) ๑ แล้วจึงถึงเสมียนฝรั่ง ๒ คน คือเสมียนที่ ๑ และที่ ๒ สถานทูตลอนดอนนี้ก็มีตัวอยู่เดี๋ยวนี้แต่ตัวทูตกับเคานสิเลอร์ อัตตาชเชไทยไม่มีตัว กำลังข้าพระพุทธเจ้าคิดจะหาตัวคนอยู่ เสมียนไทยคนหนึ่งตกลงเป็นตัดตามที่ได้ตัดไว้แล้วแต่ต้นปี มิสเตอร์ ลอฟตัส อัตตาชเช (*ล่าม*) ไม่มีชื่อ

(๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ต้นสกุล ไชยันต์

ในตำแหน่ง ตกลงเป็นตัด เพราะเห็นว่าตัวทูตและข้าราชการในสถานทูต ควรจะเป็นคนที่รู้ภาษา ไม่ต้องใช้ล่าม ล่ามจึงเป็นตำแหน่งอันไม่จำเป็นจะมี แต่ในบัดนี้ซึ่งมิสเตอร์ ลอฟตัส ยังคงรับราชการอยู่ในสถานทูตนี้ได้ เพราะตัวเสเกรตารีไทยยังว่างอยู่ และยอมให้แบ่งใช้เงินเสเกรตารีนั้นเป็นเงินเดือนมิสเตอร์ ลอฟตัส ไปจนกว่าจะมีเสเกรตารี และเมื่อใดซึ่งมิสเตอร์ลอฟตัสจะจำเป็นต้องเข้าไปรับราชการในกรุงเทพ ฯ ฝ่ายเสมียนฝรั่งที่ ๑ มิสเตอร์ เบตแมน คงรับราชการอยู่แล้ว ไม่ต้องแก้ไขอันใด เสมียนฝรั่งที่ ๒ นั้น ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้เรียกตัวคนเข้ามารับราชการอยู่แล้ว แต่มิใช่ มิสเตอร์ วินเตอร์ ผู้ซึ่งมิสเตอร์ เวอนี ยกย่องว่าดี และข้าพระพุทธเจ้าเห็นขัดข้องแก่ตำแหน่งนี้ อันจะได้กราบบังคมทูลต่อไปในข้างหน้า

บัดนี้ จะได้หยิบข้อความขัดข้องอันเกิดแต่ผลที่ได้จัดการเช่นนี้มากราบบังคมทูลพระกรุณาเป็นข้อ ๆ คือ ทำไมจึงยังส่งมิสเตอร์ ลอฟตัส ไปรับราชการกรุงเทพ ฯ ไม่ได้ ข้อนี้มีความอธิบายหลายประการ คือประการหนึ่ง ตัวมิสเตอร์ลอฟตัสเอง ถึงแม้ว่าเป็นคนเคยอยู่เมืองไทยและเกี่ยวข้องคุ้นเคยกับเมืองไทยก็จริง แต่มามีภรรยาทั้งครอบครัวอยู่ที่นี่ ภรรยาเป็นคนแขบขาง กลัวว่าจะมาอยู่เมืองไทยไม่ได้ มิสเตอร์ลอฟตัสพึ่งจะมารับสนองพระเดชพระคุณอยู่ ณ ที่นี้ และถึงแม้ว่าจะเห็นพระเดชพระคุณในการที่ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงให้รับราชการในกรุงเทพ ฯ อยู่ก็ดี แต่กลัวความลำบากในเรื่องครอบครัวนั้นเป็นอันมาก ประการหนึ่งในการที่ตัดล่ามซึ่งไม่เห็นควรจะมีในสถานทูต ถึงแม้ว่าตกลงเห็นชอบกันแล้ว

ก็จริง แต่ที่จะถอนโดยทันควันนั้นก็ไม่ได้ เพราะเหตุว่าตัวข้าพระพุทธเจ้าเองก็พึ่งเข้ารับราชการในตำแหน่งนี้ใหม่ ๆ ทั้งการพูดภาษา ถึงว่าพูดได้บ้าง อธิบายกันเข้าใจ ก็แต่ถึงเวลาคับขันที่จะต้องอาศัยล่ามอธิบายให้ละเอียด หรือตกแต่งหนังสือสำคัญที่จะจับไหวพริบเอาถ้อยความกันละเอียด ก็ยังต้องใช้ล่ามบ้าง มิสเตอร์ลอฟตัสก็เป็นผู้ได้รับราชการมาในสถานทูตนี้ช้านาน รู้การงานแต่เก่าก่อนมาเป็นอันมาก เมื่อมีการที่จะต้องสืบสวนถึงการเก่าแก่ก่อนที่จะได้รวบรวมหนังสือราชการให้เป็นเรื่องเป็นหลัก อันข้าพระพุทธเจ้ากำลังจัดทำอยู่ทุกวันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าก็ยังต้องอาศัยไต่ถามและหารือเขาอยู่เสมอ โดยที่ยังเป็นผู้มีปีกหางอ่อนไปกว่าที่จะได้เล่าเรียนสะสมความรู้และความชำนาญในราชการให้แก่กล้าขึ้นจนไว้ใจตนได้ อีกประการหนึ่ง มิสเตอร์ลอฟตัสเป็นผู้มีความรู้ในทางภาษาฝรั่งเศส และภาษาเยอรมันก็เข้าใจ การที่ข้าพระพุทธเจ้าสนองพระเดชพระคุณอยู่บัดนี้ ใช่แต่ว่ามีการเกี่ยวข้องและต้องโต้ตอบในภาษาอังกฤษถ่ายเดียว ยังมีการที่ต้องโต้ตอบในภาษาทั้ง ๒ นี้ด้วย และยิ่งจะมีมาเนือง ๆ เป็นต้นว่าในราชการทูต ส่วนที่โต้ตอบในราชการทางคอนติเนนต์ก็ต้องใช้ภาษาฝรั่งเศส ส่วนในราชการเจ้านายข้างเมืองเยอรมนี เขาก็เขียนมาในภาษาเยอรมัน เพราะฉะนั้นมิสเตอร์ลอฟตัสอยู่ในลิเกชันย่อมได้ประโยชน์ต่าง ๆ ในเวลาขัดข้อง เป็นคุณแก่ราชการดังกราบบังคมทูลฉะนี้ส่วนหนึ่ง ประการหนึ่งฝ่ายทางราชการที่ได้ปรึกษาหารือกัน ไม่เห็นควรที่จะให้มีคนมากเกินกว่าประโยชน์ที่จะต้องการใช้ให้เปลืองพระราชทรัพย์โดยไม่จำเป็น เช่นในสถานทูตอื่นโดยมีอัตตัชเชแห่งละหลาย ๆ คน ทั้งล่ามก็เห็นควรจะตัดออก เมื่อเป็นเช่นนี้ การที่มีคนน้อย คนที่มีก็ต้องให้ดี

ได้ประโยชน์บริบูรณ์เต็มที่ ถ้ามีสักแต่ว่ามี ไม่เลือกทางคุณประโยชน์ ดังแต่ก่อน ไม่ได้อาศัยเป็นกำลังได้จริง ๆ แล้ว ใครเลยจะสนองพระเดช พระคุณได้ เมื่อรวบรวมใจความประกอบทั้งประโยชน์ที่มีมิสเตอร์ลอฟตัส อยู่ในสถานทูตนี้ และการที่หาตัวผู้ที่จะเป็นเสเกรตารี มารับราชการ ให้ได้ประโยชน์เท่ามิสเตอร์ลอฟตัส เพื่อที่จะถอนมิสเตอร์ลอฟตัสไป กรุงเทพฯ ไม่ได้นั้น ตราบใดก็ถอนมิสเตอร์ลอฟตัสไม่ได้

ทำไมจึงไม่เรียก มิสเตอร์วินเตอร์ กลับมารับราชการในตำแหน่ง เดิม การที่ทำไม่ได้ในข้อนี้ คือ มิสเตอร์วินเตอร์ก็เป็นคนดีบางอย่าง คือหมั่นและเอื้อเฟื้อตั้งใจทำงานจริง ๆ แต่มีข้อเสียข้อ ๑ ซึ่งเป็นสำคัญ และเป็นข้อห้ามที่จะให้เรียกกลับ คือ มิสเตอร์วินเตอร์เป็นคนที่เรียกว่า Hasty temper และเอื้อมอาจบังคับบัญชาผู้คนเกินหน้าที่ ตั้งแต่มารับ ราชการอยู่ประมาณไม่ถึงปี ทุก ๆ คนในบ้านก็ไม่มีใครชอบ ตั้งแต่นาย จนถึงบ่าว ถ้าเอากลับเข้ามารับราชการเป็นหลักฐานต่อไป กลัวจะเกิด ความแตกร้าวในระหว่างคนทั้งหลายในบ้าน ทั้งมิสเตอร์วินเตอร์ก็เป็นคน ใหม่และหนุ่ม และตำแหน่งที่จะรับราชการได้ก็เป็นตำแหน่งต่ำ จึงจะ ยกย่องให้สูง เช่นที่จะให้เป็นผู้แทนมิสเตอร์เวอนีนั้นไม่ได้ เพราะเคย เป็นแต่เสมียนและเดินตามทางเสมียน จะยอมให้กระโดดข้ามคนที่ได้รับ ราชการมาเก่าแก่ช้านานนั้น ก็หายังควรไม่

ฝ่ายความเห็นของมิสเตอร์เวอนีที่ว่าควรจะหาคนไว้สำรองสำหรับ แทนตัวมิสเตอร์เวอนีต่อไปภายหน้า ข้าพระพุทธเจ้าได้พิจารณาดูก็เห็นว่า เป็นการดี และควรกระทำได้ แต่ไม่ใช่เป็นการจำเป็นและรีบร้อนอันใด

ที่จะต้องให้มีตัวไว้แต่เดี๋ยวนี้ ให้ไปเปลืองพระราชทรัพย์ที่จะเป็นเงินเดือนโดยไม่น้อยอีกคนหนึ่ง และคนนั้นในระหว่างเมื่อมิสเตอร์เวอนียังอยู่ก็จะมีการต้องทำแต่นิดหน่อย เป็นแต่นับเข้าในบาญชีชั้นนาย เที่ยวเดินฉุยฉายเล่นตามชายทะเลเป็นต้น จะลดคนที่ใช้ได้เป็นกำลังทำงานด้วยมือจริงๆ ไปเพิ่มจำนวนนายให้มากเข้าเช่นนี้ เห็นหาสมควรไม่ เหตุนี้ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่เห็นสมควรจะมีตัวในบัดนี้ คือ

๑. เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าตัวทูตที่มารับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่ในตำแหน่ง ก็ไม่ควรจะเป็นผู้อยู่นิ่งนอนเปล่า ยอมตัวเป็นหุ่นยนต์ใครเขาชักถือ ให้ถือปากกาขีดกระดาษก็ขีดไป ใครเขาชักหน้าให้พยักก็พยักไปตาม ความข้อนี้ไม่ควรที่จะเป็นของลืมเสีย ทูตควรที่จะประพฤติตนให้เป็นทูตกลซึ่งมีจักรไกใยลานอยู่พร้อมมูล อาศัยพระบรมราชานุภาพเป็นกุญแจที่จะไขให้จักรเดิน ตัว......ก็เดินไปได้ท่าทางตามแบบแผนที่กะไว้ให้กระทำ ดังนี้จึงจะถูกต้อง ความหมายในที่นี้คือ ตัวทูตควรตั้งใจเรียนรู้ภาษา สืบสวน เล่าเรียนความเป็นมาและเป็นไปของประเทศที่ตนไปรับราชการอยู่ ทั้งดำริตริตรองคิดคาดคะเนการที่จะเป็นไปในภายหน้า เพื่อประโยชน์เอาความรู้นั้นๆ มาใช้บำรุงราชการที่จะกระทำในหน้าที่ ยังตัวทูตจะต้องมีความกว้างขวางเที่ยวผูกไมตรีคบค้าสมาคมกับคนในประเทศที่ตนรับราชการอยู่และเพื่อนต่างประเทศด้วยกัน สืบสื่อความสามัคคีไว้สำหรับเป็นทางหารือราชการ ทูตไม่ควรแท้จริงที่มอบหมายชีวิตของตนกล่าวคือ หัวใจของราชการไว้ในเงื้อมมือของคนต่างประเทศผู้ใดผู้หนึ่งให้เขาเห็นว่าจำเป็นต้องอาศัยเขา ต้องอยู่ในอำนาจเหมือนกับฝากชีวิตเขาไว้

๒. ตัวข้าพระพุทธเจ้าในบัดนี้ ยังอ่อนอยู่ทั้งฝ่ายภาษาและความกว้างขวางในระหว่างมหาชน แต่มีความมุ่งหมายดังความเห็นซึ่งกราบบังคมทูลแล้วฉะนี้ และตั้งใจที่จะรีบศึกษาและประพฤติตนให้เป็นทูตอันบริบูรณ์แก่ตำแหน่งโดยมิได้เพิกเฉยละเมิน ถ้าเป็นการสำเร็จดังความประสงค์เช่นนี้แล้ว ตัวเองก็จะวิ่งเต้นได้ และมีเพื่อนราชการผู้ใหญ่เป็นที่ปรึกษาอยู่คนหนึ่งแล้ว ก็ไม่จำเป็นที่จะต้องทำให้เป็นสอง ในบัดนี้มิสเตอร์เวอนีเองก็ยังอยู่เป็นหลักช่วยกันพยุงราชการไป กว่าข้าพระพุทธเจ้าจะออกเริ่มงานได้ เมื่อถึงสมัยนั้น ถึงโดยจะเปลี่ยนตัวทูตก็ดี หรือจะเปลี่ยนที่ปรึกษาก็ดี คงจะไม่เปลี่ยนพร้อมกัน และจะเหลือคนใดคนหนึ่งเป็นหลักราชการไว้ สำหรับคนใหม่ที่จะได้พะพิงไปจนกว่าจะแก่กล้าเหมือนกับการครั้งนี้

๓. ตัวมิสเตอร์เวอนี ข้าพระพุทธเจ้ามีความเสียใจที่จะต้องกราบบังคมทูลว่าเป็นผู้มีความรู้และความชำนาญแต่การฝ่ายข้างอังกฤษทางเดียว ความคิดความเห็นของมิสเตอร์เวอนีที่จะจัดการใด ๆ แลก็มุ่งดูทางเดียวแต่ทางอังกฤษและตามธรรมเนียมของอังกฤษ ฝ่ายข้างไทยแลไม่รู้ความยากลำบาก ไม่ชำนาญทางราชการและไม่คิดถึงจนเกือบจะลืมเสียว่าสถานทูตนี้เป็นสถานทูตสยาม ซึ่งมีการที่จะทำสำหรับกรุงสยามข้างฝ่ายตัวทูตก็เป็นทูตอันบริบูรณ์ ควรที่จะต้องมีความรู้ความชำนาญในทางราชการทั้ง ๒ ทาง คือ ราชการในกรุงสยามและการบ้านเมืองฝ่ายยุโรป ซึ่งจะทำราชการได้สมควรแก่หน้าที่ แต่คนเช่นนี้ ถ้าไม่มีความไหวพริบระวังระไวและรู้ผ่อนผันให้รอบคอบแล้ว ไม่ต้องสงสัยเลยว่า

จะเป็นที่ต้องใจของมิสเตอร์เวอนี และว่าจะไม่ได้รับความลำบากที่จะต้องตั้งมั่นไม่ให้เอนเอียงไปในทางที่ถูกฉุดลากนั้น มีตัวอย่างดังความเห็นที่จะเรียกคนไว้สำรองตน ทั้งนี้ด้วยความรีบร้อน ก็ดูเหมือนว่าแกลืมเสียทีเดียวว่าในสถานทูตมีทูตอยู่คนหนึ่ง ซึ่งควรจะนับเข้าจำนวนกับตนได้ หรือเห็นเสียว่าบรรดาคนไทยรับราชการเป็นทูตแล้ว ควรจะเป็นแต่ทูตยนต์ และไม่ควรเป็นหรือจะเป็นทูตกลไม่ได้ ใช่แต่เท่านั้น ไม่เฉลียวใจที่จะคิดฝึกหัดบำรุงความรู้ความชำนาญให้มีแก่ทูตเลย จริงอยู่ ที่ทูตเป็นแต่คนต่างประเทศ ไม่เข้านอกออกในได้เหมือนชาวเมืองเขา แต่ตัวมิสเตอร์เวอนีมีอยู่คนหนึ่งแล้วก็จะพอเพียงได้เมื่อยามขัดข้อง ยังไม่เป็นเหตุให้สมควรที่จะต้องรีบร้อนถึงแก่จดจำนวนคนที่ทำการได้จริง ๆ ไปเพิ่มจำนวนผู้ที่จะได้แต่วิ่งเข้าออก แล้วก็ไปซ่อนกินอากาศให้เป็นสอง

๔. ถึงในฝ่ายการที่จะอยู่ในลิเกชันก็ดี อย่าว่าแต่ในราชการที่กรุงเทพ ฯ ที่อยู่ไกลเลย มิสเตอร์เวอนีก็ไม่รู้ว่าเราทำกันอย่างไร เกือบจะใส่ความเอาแกได้ว่า สถานทูตสยามไม่ต้องเขียนหนังสือไทย หรือไม่ต้องพูดภาษาไทยกับกรุงเทพ ฯ เหตุฉะนี้ แกจึงเห็นสำคัญไปแต่ทางอังกฤษทางเดียว ไม่ต้องปรึกษาหารือถามไถ่ถึงการงานและผู้คนที่ทำการว่ามากน้อยเพียงพอประการใด ก่อนที่จะมุ่งมองไปแต่ความเห็นชอบของตนถ่ายเดียว เหตุเช่นนี้ โดยความที่ข้าพระพุทธเจ้าเห็นชอบส่วนหนึ่งของมิสเตอร์เวอนี ที่จะตระเตรียมไว้โดยไม่ประมาทและเพื่อที่จะเอาใจมิสเตอร์เวอนีไม่ให้เป็นการแก่งแย่งและแตกร้าวกัน ข้าพระพุทธเจ้า

คิดด้วยเกล้าฯ จะตั้งแต่จำนวนเงินไว้ในงบประมาณปีหน้า สำหรับที่จะเรียกคนชั้นสูงได้อย่างต่ำเพียง ๔๐๐ ปอนด์ เพื่อจะได้หยิบฉวยได้ทันทีเมื่อต้องการ แต่จะไม่เบิกและไม่เรียกคน ถ้าไม่ถึงคราวจำเป็นเมื่อใด

ในการที่ข้าพระพุทธเจ้าคิดจะจัดเช่นนี้ ก็จะได้รับพระราชทานทำไปเงียบ ๆ ตามหน้าที่ของข้าพระพุทธเจ้า ไม่ให้ปรากฏว่ามิสเตอร์เวอนีกราบบังคมทูลพระกรุณา จึงมีพระบรมราชโองการตรัสสั่งให้ทูตทำ เพราะถ้ายอมให้ความปรากฏ...........คนเป็นเช่นนั้น ก็จะเหมือนว่าข้าพระพุทธเจ้าเป็นอัศวชาติอันพิเศษตัวหนึ่ง ซึ่งเอาศีรษะของคนสวมเข้ายังเหียนมิสเตอร์เวอนีเองโดยง่าย เป็นเกียรติยศอันหนึ่งซึ่งโปรดเกล้าฯ พระราชทานสำหรับกับตำแหน่งที่เป็นผู้ใหญ่ อันควรจะต้องธำรงทรงไว้เสมอ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าต้องกราบบังคมทูลพระกรุณาอธิบายเหตุผลต้นปลายยืดยาวฉะนี้ เพราะเป็นฤดูที่จะต้องระวังไม่ให้เข้าพระราชหฤทัยไปว่าเป็นการแตกร้าวกับมิสเตอร์เวอนี หรือทำการโดยโมหจริต กราบบังคมทูลพระกรุณาละเอียดฉะนี้ ประสงค์จะให้ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทซึ่งความดำริตริตรองของข้าพระพุทธเจ้าโดยรอบคอบฉันผู้ใหญ่เห็นแต่ทางชอบราชการและชอบธรรมเป็นประมาณ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๔ มกราคม ร.ศ. ๑๑๖ [๓๐]

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๑ ธันวาคม กับจดหมายสำหรับจำฉบับ๑ ว่าด้วยความประพฤติซึ่งตั้งใจไว้จะประพฤตินั้น ได้ทราบแลมีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง ด้วยได้เห็นแล้ว ว่าเจ้าเป็นผู้ที่สมควรที่จะได้รับคำแนะนำสั่งสอน ถ้าประพฤติได้ดังที่ว่า ก็คงจะเป็นการที่ให้เจริญประโยชน์แก่บ้านเมือง แลเป็นคุณความดีแก่ตัวเจ้าเป็นอันมาก

ยังมีการที่ได้เห็นว่าเป็นที่เสื่อมเสียอยู่อีกอย่างหนึ่ง ในข้อซึ่งทูตของเราที่อยู่ภายนอก ไม่ใคร่จะรู้ราชการฤาราโชบาย คือ ปอลิซี ในคอเวอนแมนต์ของตัวเองเลย ข้อนี้เป็นการที่ฝ่ายในเราจะต้องบอกให้ชนฝ่ายนอกรู้ แต่ช่างเป็นการยากชวนท้อถอยเสียจริงๆ ด้วยเหตุว่าการอธิบายกันด้วยหนังสือ ไม่ได้โต้เถียงกันด้วยปาก ไม่ใคร่จะเข้าใจกันทั่วถึง อีกประการหนึ่ง คนภายนอกก็เห็นว่าคนภายในไม่เอื้อเฟื้อคิดอ่านประการใด มัวแต่เพลิดเพลินเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข คนภายในก็คิดเห็นคนภายนอกว่าเป็นแต่ผู้ที่ทำขนมเบื้องละเลงแสะ พูดอันใดไปก็ดูถูกกันไม่ปลงอารมณ์ลงตริตรองฟัง เมื่อได้ไปเห็นทั้งภายนอกแลภายใน ลองนึกเทียบดูก็เห็นได้ว่าเป็นอยู่ด้วยกันคนละหน่อยหนึ่ง พวกที่นอกมีเรื่องที่จะได้ยินได้ฟังแปลกประหลาด แลเห็นการที่เขาทำแล้ว ไม่ได้ดูเวลาทำว่ายากง่ายเพียงใด ได้ยินเรื่องในเมืองของตัวมันจืดจาง สิ่งที่ง่ายก็กลายเป็นยาก น่าเบื่อหน่ายเสียจริงๆ ฝ่ายผู้ที่อยู่ในนี้ก็มีข้อหนึ่งซึ่งเป็นโรคขี้เกียจ

นอกจากขี้เกียจเล่า ทำงานสิ้นเวลาก็หาความสบาย ซึ่งเป็นอาการชั่วร้ายอย่างหนึ่ง นอกออกไปจากข้อที่เชื่อว่าถึงจะพูดอันใดไปเขาก็คงดูถูกเท่านั้น การอันนี้เราจะใคร่ทำเป็นที่สุด ซึ่งจะคิดอธิบายอย่างไรกันให้เข้าใจ แต่มารู้สึกในหน้าที่ว่ามันมีรอบตัวไป เจ้าหน้าที่ซึ่งจะมีหนังสือไปมากับทูตทั้งหลายมีอยู่ แต่หากไม่เอื้อเฟื้อพอ แลไม่มีคนใช้ที่รู้การทั่วถึงพอที่จะสั่งด้วยปากให้เขียนไปแทนได้ แต่อย่างไร ๆ ก็ดี คิดว่าจะแก้ไขเรื่องนี้ให้ดีขึ้นทางภายใน ขอให้คิดจัดการทางภายนอก โดยเพิ่มเติมความเอื้อเฟื้อไต่ถามให้มากขึ้นอีกสักหน่อยหนึ่ง คงจะพอเป็นที่ยังชั่วขึ้นได้

ในเวลานี้ คนไทยกำลังมีความนิยมยินดีทำการต้อนรับ ซึ่งเราขีดเขียนห้ามปรามอยู่เป็นอันมากตั้งแต่ยังไม่มาถึง ด้วยกลัวว่าจะเปลืองหนักขึ้นไปอีกซ้ำหนึ่ง แต่ครั้นเมื่อกลับมาถึง ก็เห็นว่าเหลือที่จะแก้ไขได้ด้วยคนต่างประเทศ ฝรั่ง แขก จีน ญวน พม่า ทำแรงเสียมากแล้ว ถ้าไทยเราอ่อนไปกว่าคนเหล่านั้น ก็จะเป็นการเสียไปได้ จึงปล่อยให้เป็นไปตามโปรแกรม ตัดออกเสียแต่การซึ่งเป็นเรื่องเราลำแดงเกียรติยศต่าง ๆ มีแห่พยุหยาตราแลก่อฤกษ์อนุสาวรีย์เป็นต้น กับไม่ให้งานติดกันแลยาวชั่วโมงจนถึงหยุดการงาน เป็นแต่การต้อนรับเวลาค่ำครั้งหนึ่ง ๆ คล้าย ๆ กับมีดินเนอร์ฤๅมีบอลอย่างฝรั่ง ดูก็เป็นที่พึงพอใจคนดีทั่วกัน แต่อยู่ข้างจะเปลืองเงินลงไปด้วยกันมาก ๆ ตั้งแต่เรากลับมาถึงแล้ว ก็ไม่ได้เจ็บไข้อันใด มีความสบายดี เป็นแต่ทำงานยังไม่เต็มมือที่เขาจะรอไว้ให้หยุดหอบฤๅกระไร

(พระปรมาภิไธย) *จุฬาลงกรณ์ ปร.*

ป.ล. ขอวานให้ช่วยซื้อของอีกสักหน่อยหนึ่ง กรอบรูปเงินประดับศิลาสีต่างๆ อย่างสกอตขนาดเล็กเป็นรูปหัวใจบ้าง กีบม้าบ้าง กว้างอยู่ใน ๒ นิ้วครึ่ง ยาวราว ๓ นิ้ว ที่ซื้อมาแต่เอเดนเบอรก มีคนชอบกันมาก ขอให้ช่วยสั่งไปซื้อมาให้อีก ตามแต่จะได้รูปอย่างใดยิ่งเล็กยิ่งดี ใน ๒๔ แผ่นลงมา กับกรอบหนังขนาดเล็กเช่นกันถ้าจะได้ในเมืองแก้ว ให้ซื้อมาสัก ๒๔ กรอบ ฤๅถ้าไม่มีถึงเท่านั้นได้เท่าใดก็ตาม

(พระปรมาภิไธยย่อ) *จปร.*

ที่ ๓๗/๘/๙๘ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๐ มกราคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับจดหมายลงวันที่ ๓ เดือนธันวาคม ๑๑๖ มาว่าด้วยจัดที่อยู่แลการเรียนภาษารัสเซียของลูกชายเล็กเป็นการสำเร็จ แลเรื่องจัดนักเรียนให้ไปอยู่กับลูกนั้น ได้ทราบแล้ว

การเลือกนักเรียนที่จะไปอยู่กับลูกชายเล็กนั้น เห็นว่านายเติมเป็นผู้ได้เรียนรู้มาก จนจะเข้าโรงเรียนคะเดตได้แล้ว ถ้าจะย้ายไปให้เรียนภาษารัสเซีย ก็จะป่วยการเวลาที่จะได้ใช้การเร็ว นายพุ่มถึงเป็นคนไม่มีตระกูล แต่เป็นคนที่ฉลาดเฉียบแหลมอยู่ ก็คงจะได้ราชการดีในภายหน้า แลบางทีก็จะได้ติดตัวลูกทำการร่วมหน้าที่กันต่อไป ข้อสำคัญนั้นก็แต่ให้

เป็นที่พึ่งพอใจกันกับลูกชายเล็กได้จริงๆ ทราบตามที่พระยาวิสุทธบอกมาว่าเป็นที่พอใจมากกว่าผู้อื่น จึ่งได้ตอบโทรเลขไปเป็นตกลงให้เอานายพุ่ม เพื่อจะไม่ให้เสียเวลาของนายเตียมที่จะได้เข้าโรงเรียนที่แซนด์เฮิสต์

(พระปรมาภิไธย) *จุฬาลงกรณ์ ปร.*

วันที่ ๑๔ มกราคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชโทรเลขโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตตกลงให้นายพุ่มนักเรียน ได้รับราชการเป็นเพื่อนเรียนในทูลกระหม่อมเล็กนั้นแล้ว พระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายพระราชโทรเลขทูลกระหม่อมเล็กทอดพระเนตร และได้แจ้งความแก่เคอแนลฮยูม ทูลกระหม่อมเล็กดีพระทัยเป็นอันมาก เพราะทรงพระปรารภร่ำร้องอยู่ กลัวจะเป็นผู้ที่จะถูกทรงเลือกคัดเสีย บัดนี้เป็นการเต็มพระทัยสมประสงค์และต้องใจคนทั้งหลายเป็นอันตกลงแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดเรียกตัวนายพุ่มออกจากโรงเรียน และจะส่งไปถวายทูลกระหม่อมเล็กในวันที่ ๑๗ เดือนนี้ มิสเตอร์อาดาเซฟ ครูรัสเซียนรับที่จะให้เวลาพิเศษสอนภาษารัสเซีย กวดให้ทันที่จะเข้าชั้นเรียนอันเดียวกันกับทูลกระหม่อมเล็กให้จงได้

อนึ่ง ในการที่สมเด็จพระบรมราชโอรสจะเสด็จเข้าทรงเล่าเรียนในโรงเรียนทหารแซนด์เฮิสต์นั้น ในชั้นที่พูดขอต่อคอเวอนแมนต์ (Government) อังกฤษตามพิธีนั้น เป็นการตกลงเสร็จแล้ว ดังที่จะได้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาททางกรมท่า ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้มีใบบอกกราบบังคมทูลเข้ามาตามซึ่งเกี่ยวกับกระทรวง ต่อไปนี้ยังแต่การที่จะจัดการกับโรงเรียนให้สำเร็จต่อไป ซึ่งเคอแนลฮยูมยังกำลังพูดจาอยู่ คงจะได้เสด็จเข้าเล่าเรียนในวันที่ ๒๘ เดือนนี้ ตามเวลาเปิดโรงเรียนของโรงเรียนนั้น ไม่เสียเวลาอันใด

อนึ่ง ในปัญหาในระหว่างมิสเตอร์เวอนีกับข้าพระพุทธเจ้า อันได้มีพระราชหัตถเลขาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราโชวาทตักเตือนมา และอันข้าพระพุทธเจ้ายังมีความห่วงใยและพากเพียรที่จะลบล้างให้สิ้นพระราชวิตกให้จงได้นั้น บัดนี้สามารถที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาเป็นครั้งที่สุดได้ว่า ได้พยายามจนสำเร็จ ซึ่งความสามัคคีปรองดองเป็นอันเรียบร้อย ปราศจากเหตุอันใดซึ่งจะให้เป็นที่ขุ่นเคืองใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ในเรื่องนี้ต่อไป ส่วนในการหาคนที่จะสำหรับหนุนแทนมิสเตอร์เวอนี ก็มีสิ่งที่กระทำให้ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วย และได้จัดการมีใบบอกส่งงบประมาณมาตามกระทรวงแล้ว ฝ่ายการที่จะย้ายที่ตั้งสถานทูตนั้น ข้าพระพุทธเจ้าก็กำลังคิดอ่านกันอยู่กับมิสเตอร์เวอนีที่จะดำริการให้สำเร็จต่อไปในเวลาอันสมควร

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๒๑ มกราคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยหมู่นี้ข้าพระพุทธเจ้าพอว่างราชการจร กำลังคิดอ่านทำแบบแผนและตั้งธรรมเนียมที่จะตรวจตราการทรงเล่าเรียนของสมเด็จพระบรมโอรสและเจ้านายทุกพระองค์ และทั้งความสุขสบายและความจำเริญแห่งพระอิริยาบถ คือความประพฤติพระองค์ เพื่อจะให้แลเห็นความจำเริญไปโดยช้าและเร็วอย่างไรทุกระยะ คราวฮอลิเดย์หนึ่ง ๆ และจะได้ส่งเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวายพร้อมกับความเห็นของข้าพระพุทธเจ้าและพระอภิบาลทั้งหลาย รายงานเหล่านี้จะได้ทูลเกล้า ฯ ถวายเข้ามาตามที่ได้ทำแล้วโดยลำดับ และเมื่อเสร็จสิ้นการตรวจตราชั้นต้นนี้แล้ว รายงานเหล่านี้จะเป็นทางสำหรับที่จะพิจารณาหาทางที่จะถวายวิชาโดยเฉพาะพระองค์ต่อไปในภายหน้าได้

บัดนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลเกล้า ฯ ถวายรายงานตรวจการทรงเล่าเรียนของทูลกระหม่อมเล็กแต่ในภาษารัสเซียนอย่างเดียว มาพร้อมด้วยจดหมายฉบับนี้ เพิ่มเติมรายงานฉบับก่อนให้บริบูรณ์สำหรับชั่วฮอลิเดย์คราวหนึ่ง ในรายงานฉบับนี้ เห็นได้ว่าทูลกระหม่อมเล็กได้ทรงเล่าเรียนเต็มที่ ถึงแม้ว่าเป็นชั้นต้นก็มิได้บกพร่อง แต่นายนกยูงนั้นยากที่จะเอามาเทียบเทียมแข่งขันกับทูลกระหม่อมเล็ก เพราะเหตุว่าตนเป็นผู้ใหญ่ เกิน

เวลาว่องไวในทางเรียนเป็นธรรมดา ทั้งจะเปรียบความเฉลียวแหลมผาดโผนก็ไม่ได้ มีแต่ความอุตส่าห์ และคงจะได้รับประโยชน์เต็มที่ในหน้าที่ราชการของตน ซึ่งจะไปสนองพระเดชพระคุณอยู่ในทูลกระหม่อมเล็กนั้น พอแก่พระราชประสงค์

อนึ่ง นายพุ่มนักเรียน ก็ได้ส่งไปถวายทูลกระหม่อมเล็กแล้วแต่วันที่ ๑๘ พึ่งดูเพียงเวลานี้ว่าตั้งต้นดี แต่ยังน้อยวันเกินที่จะทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นอันใดได้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๒๔ มกราคม ร.ศ. ๑๑๖
๓๐

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๒๓ ธันวาคม ว่าด้วยเรื่องการเล่าเรียนของชายบริพัตรนั้นแล้ว

ความคิดที่จะจัดการเล่าเรียนดังเช่นกล่าวมานี้ ฟอนบั๊กเกได้นำความมาบอกโดยละเอียด แลเราได้บอกเห็นชอบอนุญาตให้จัดตามที่คิดนั้นตั้งแต่เมื่อพบกันที่เมืองบาเดนบาเดนนั้นแล้ว เห็นว่าเป็นทางที่ถูกต้องดีทุกประการ นี่แลการเล่าเรียนในคอนติเนนต์ เจ้านายในบ้านเมืองนั้นเขา

เอิอเฟือต่อเราผิดกันกับเมืองแก้วฉันใด พระยาวิสุทธได้เห็นแก่ตัวแล้ว การเล่าเรียนที่รัสเซียคงจะไม่ผิดไปจากนี้ เว้นไว้แต่เสียเปรียบด้วยเรื่องภาษา ไม่สู้เป็นประโยชน์ในเวลานี้ เล่นกันที่เห็นทางยาวว่าไปภายหน้า ถ้ารัสเซียมีอำนาจแผ่มาข้างฝ่ายตะวันออก โดยทางข้างเหนือ จะเป็นประโยชน์ได้บ้าง มิเร็วก็ช้า ดีกว่าไม่รู้เบาะแสไว้เลย

ที่ลงท้ายอนุโมทนาในเรื่องมาถึงกรุงเทพฯ นั้น ก็เป็นข้อควรยินดีจริงอยู่ แต่เราช่างรู้สึกหนักอึ้งเสียจริงๆ การรับรองทั้งหลายเหมือนอาหารที่มีโอชะอันแรง ถ้าธาตุบริบูรณ์ดีก็จะย่อยได้โดยสะดวก ถ้าธาตุหย่อนก็จะกลับเป็นอินไดเย็ก เราได้กลืนกินอาหารที่เขาเลี้ยงโดยความกำหนดในใจดังนี้ แต่มาสังเกตดูธาตุของเมืองเราอยู่ข้างจะยังหย่อนอยู่มาก จะระวังแต่เพียงไม่ให้ถึงลงท้อง แต่ข้อที่จะห้ามแน่นเฟ้อนั้น เห็นจะไม่ใคร่พึ่ง ถึงว่าเมืองเราเป็นเมืองร้อนก็จริง แต่สมุหฐานของโรคที่เกิดๆ ขึ้นด้วยความเย็น ยังหาท่าทางที่จะแก้อยู่เสมอเป็นนิตย์ ออกเหนื่อยแลเบื่องาน แต่ไม่ได้เจ็บไข้อันใด ยังคงสบายดีกว่าเมื่อยังไม่ได้ไปยุโรป

(พระปรมาภิไธย) *จุฬาลงกรณ์ ปร.*

วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖ ๓๐

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายรายงานการทรงศึกษาของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร[๑] และพระเจ้า

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศร์

ลูกยาเธอ พระองค์เจ้าวุฒิไชยเฉลิมลาภ[๑]พระองค์เจ้าดิลกนพรัฐ[๒] ตามที่ได้ให้มิสเตอร์พีปส์ พระอภิบาล และมิสเตอร์เครก ผู้ถวายพระอักษร ทำส่งมาในคราวสิ้นเดือนธันวาคมปีใหม่ฝรั่งนี้ ส่วนความเห็นของข้าพระพุทธเจ้าจะต้องขอพระราชทานโทษงดไว้กราบบังคมทูลในสมัยอันสมควร เพราะกำลังรีบที่จะเร่งทำความเห็นในการเล่าเรียนของนักเรียนสามัญ ตามกระแสพระบรมราชโองการนั้นให้แล้วก่อน และจะได้อาศัยทางของการนั้นมาเป็นพื้นของการที่จะดำริในเรื่องการทรงเล่าเรียนของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอทั้งหลายด้วย

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส ทูลเกล้าฯ ถวายรายงานตรวจการทรงเล่าเรียน ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอ ซึ่งเสด็จประทับข้างแกมเบอลี ทั้งรายงานความพระสำราญของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอทุกพระองค์ ในที่สุดแห่งเวลาสิ้นปีฝรั่งเดือนธันวาคมที่แล้วมานี้ เรียบเรียงโดยพระอภิบาล พระอาจารย์ทั้งหลายและนายแพทย์

---

(๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร

(๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสรรควิสัยนรบดี

รวบรวมทูลเกล้าฯ ถวายมาในซองนี้ ส่วนความเห็นของข้าพระพุทธเจ้าจะยังไม่มีอันใดในที่นี้ นอกจากที่จะกราบบังคมทูลสรรเสริญผู้เรียบเรียงรายงานข้างแกมเบอลีนทั้งสองวัง ว่าทำโดยละเอียดและถูกต้องเอาใจใส่พินิจพิจารณาโดยถ่องแท้ เป็นที่พอใจของข้าพระพุทธเจ้ามากกว่าทางเวสต์เบอรี

ในท้ายจดหมายฉบับนี้ พระราชอาชญาไม่พ้นเกล้าฯ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานล่วงเกินกราบบังคมทูลถามสักข้อหนึ่ง คือในเวลาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินมาประพาส ณ ประเทศยุโรปนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ตั้งใจอยู่ว่า เมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นพระกิริยาอัชฌาสัยและการงานต่าง ๆ ของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ และพระเจ้าลูกยาเธอ ทุกพระองค์อันจากใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเสด็จมาทรงเล่าเรียนอยู่ในที่นี้นาน จะได้รับพระราชทานฟังพระราชกระแส ว่าได้ทรงทอดพระเนตรสังเกตเห็นว่าอย่างไรบ้าง และทางข้างหน้าจะวางรูปก่อร่างต่อไปประการใด แต่นั้นมาจนเสด็จพระราชดำเนินกลับก็หาได้มีโอกาสที่จะได้สดับพระราชกระแสไม่ นอกจากเล็กๆ น้อย ๆ เช่นพระบรมราโชวาทที่พระราชทานในการที่ให้ทรงใช้พระวินิจฉัยด้วยพระองค์เอง อันนับว่าเป็นข้อที่ได้ทรงทอดพระเนตรเห็นสำคัญอันหนึ่งที่ปรากฏ เพราะฉะนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจะใคร่ได้รับพระราชทานพระราชกระแสสักคราวหนึ่ง มีในส่วนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเป็นเบื้องต้น

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้ารับพระราชทานเสาวนีย์ โปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าได้มีโอกาสที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาข่าวคราวในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และสมเด็จพระอนุชา มาแต่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้นั้น ข้าพระพุทธเจ้าให้รู้สึกฝืดๆ ขัดๆ ยังไม่ตั้งต้นได้เลย ข้อสำคัญนั้น คือ หาเรื่องอันใดที่จะให้แปลกจากที่กราบบังคมทูลพระกรุณามาในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเนืองๆ นั้นแล้วมิได้ นี้เป็นข้อใหญ่ ถ้าจะกราบบังคมทูลซ้ำมาเหมือนๆ กัน แต่เขียน ๒ ฉบับเท่านั้น ก็หามีประโยชน์อันใดไม่ แต่ข้ออื่นนอกจากนั้นก็ไม่มีเหตุติดขัดอันใด

บัดนี้ มีสิ่งที่จับใจอย่างหนึ่ง ซึ่งยังมิได้กราบบังคมทูลในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงเป็นสิ่งพอที่จะกราบบังคมทูลแด่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ คือเมื่อเร็วๆ นี้ เคอแนล ฮยูม ได้แนะนำธรรมเนียมมาตั้งขึ้นอย่างหนึ่งที่วังเกรตนี คือ หัดสปีช (speech) กันในเวลาค่ำวันเสาร์ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทูลกระหม่อมเล็กและคนอื่นๆ ต้องผลัดกันสปีชทุกคน เถียงกันในเรื่องคุณและโทษของการงานต่างๆ ทหารดีหรือพลเรือนดีเป็นต้น แบ่งเป็น ๒ พวก เถียงกันทีละข้างตามความเห็นของใครที่จะเห็นแก่ข้างโน้นอย่างไร ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปฟังวันเสาร์หนึ่ง เห็นทูลกระหม่อมเล็กเก่งเต็มที่ ในการสปีชว่องไวเฉลียบแหลม เกินคาดหมาย

ที่ว่าจะทรงสบี่ซในภาษาอังกฤษดีดังนั้น ทำให้ข้าพระพุทธเจ้ามีความปีติยินดีขึ้นมา ไม่ต้องสงสัยว่าข้างหน้าต่อไปสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้จะไม่เปรื่องปราชญ์เฉียบแหลมในราชการบ้านเมือง เว้นแต่ข้าพระพุทธเจ้าไม่อยากจะยกยอต่อพระองค์ท่านในขณะนี้ ยังมีความปรารถนาดีอีกอย่างหนึ่งว่า ทำอย่างไรจะให้สมเด็จพระบรมโอรสทรงประเปรียวทางนี้ได้เช่นนั้น

ส่วนความพระสำราญและการทรงเล่าเรียนนั้นก็เป็นไปโดยปรกติ ในเรื่องภาษารัสเซียน ทูลกระหม่อมเล็กอยู่ข้างเอาพระทัยใส่มาก อยู่ข้างจะละเลยภาษาอังกฤษเสียสักหน่อย แต่หมู่ต้น ๆ นี้ต้องปล่อยให้ทรงจับรัสเซียนอยู่เสียก่อน แล้วภายหลังจึ่งคิดอ่านทูลตักเตือนให้ยึดภาษาอังกฤษไว้ต่อไป ถ้ากวดทั้ง ๒ ทาง เมื่อรัสเซียนทางใหม่ยังไม่มั่นเช่นนี้ จะทำให้โลเลไปได้ เมื่อถึงเวลาเสด็จรัสเซีย คงจะรับสั่งภาษารัสเซียนกับเขาได้ในวันแรกนั้นเป็นแน่

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

เรื่องความที่ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ขอพระราชทานกราบบังคมทูลในจดหมายฉบับนี้ เป็นเรื่องความเห็นที่จะวางรูปจัดการทรงศึกษาพระวิทยาของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอ ทุกพระองค์ ซึ่งจะเป็นพระคุณสมบัติอันสมควรแก่ขัตติยราชกุมาร สำหรับประจำพระองค์ให้เข้าทางราชการบ้านเมืองในปัจจุบัน ประกอบกับความผันแปรที่แลเห็นว่า หากจะเป็นไปได้ในภายหน้านั้น อันข้าพระพุทธเจ้าได้ดำริไว้ว่าจะได้เรียบเรียงกราบบังคมทูลมาภายหลัง เมื่อได้เรียบเรียงทางจัดการเล่าเรียนของนักเรียนสามัญนั้นแล้ว แต่การนั้นทำไม่ได้เร็วทันใจ เพราะติดการต้องสืบสวนตรวจตราแบบแผนของโรงเรียน และทางเล่าเรียนวิชาการทุกแห่งทุกทางและทุกวิธี บัดนี้มามีความจำเป็นซึ่งเห็นว่าทางการศึกษาพระวิทยาของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอนี้ จะต้องรีบตั้งต้นบากท่าหาทางตระเตรียมโดยเร็ว รอไม่ได้ จึงรีบทำความเห็นถวายบังคมทูลพระกรุณามาก่อน แต่ชั่วร่างโครงสำหรับที่จะได้ทรงพระราชวินิจฉัยให้ตกลงลงไปเป็นรูปเป็นเค้าที่จะให้สำเร็จเป็นดอกผลต่อไปในระยะเวลาข้างหน้านั้นได้โดยง่าย

แต่ก่อนมา ครั้งพระเจ้าลูกยาเธอชั้นใหญ่ ๔ พระองค์ออกมาทรงศึกษาในประเทศยุโรปนี้แต่สิบปีกว่ามาแล้ว ในสมัยนั้นสยามประเทศเป็นเวลามีสุขปราศจากขุกเข็ญ การเล่าเรียนของพระเจ้าลูกยาเธอชั้นนี้ก็ไม่สู้จะเป็นการกวดขันจำเพาะเจาะจงในทางใด วิธีใด มาตั้งแต่รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ล่วงมาแล้ว ประเทศสยามได้รับความเบียดเบียนจากราชศัตรูภายนอกล่วงล้ำเข้ามาขู่เข็ญด้วยอำนาจศาสตราวุธ ใจของชาวสยามจึง

ยังเกิดความรู้สึกชอกช้ำ และสะดุ้งสะดุดถึงความที่ละเลยมาแล้ว เป็นเหตุให้ทรามกำลังของบ้านเมืองที่จะต่อต้านความย่ำยีบีฑา มาในระหว่างเมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ หลายพระองค์ได้เสด็จออกมาทรงเล่าเรียน ณ ประเทศนี้ต่อมาโดยลำดับ สมัยนี้ ความเห็นที่จะจัดการทรงศึกษาจึงรื้อขึ้นเป็นการทหารเกือบจะหมด โดยมูลเหตุที่ได้รับความเจ็บแสบมาสด ๆ ประกอบกับทางประพฤติของฝรั่งซึ่งหยิบเอามาใช้เป็นถ้อยคำว่า *"ขัตติยต้องเป็นทหารหมด"* จนจะทำให้พระอารมณ์และความนิยมเลื่อมใสของพระราชกุมารทั้งหลาย ซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่ในเวลาเล่าเรียนและกำลังอ่อนโอนไปง่ายนั้น พ้นเพื่อนซู่ซ่าไปแต่ทางทหารฝ่ายเดียว ความเห็นซึ่งเห็นเช่นนี้เป็นความเห็นอันไม่รอบคอบ และไม่ใช่เป็นความเห็นของพ่อบ้านหรือเป็นความเห็นของผู้ที่จะเป็นพ่อบ้านไม่ได้ จึงมุ่งมองไปแต่ทางเดียวไม่ทั่วถึง และยิ่งจะเอามาใช้เป็นวิธีทางแนะนำพระราชกุมาร ผู้ซึ่งจะทรงเรียนวิธีการดำรงพระองค์อยู่ในที่เป็นพ่อบ้านจัดราชการทะนุบำรุงบ้านเมืองนั้นก็หาสมควรไม่ การปกครองประเทศของบรมกษัตริย์ก็ไม่ผิดกันอันใดกับการปกครองสถานบ้านเมืองของคฤหบดีผู้หนึ่ง ต่างแต่เขตบ้านเป็นเขตเมืองเล็กกับใหญ่เท่านั้น คฤหบดีย่อมมีทางผลประโยชน์ได้เสียมาเลี้ยงดูผู้คนอันเป็นบริวารของตนฉันใด ราชาธิปไตยก็ย่อมต้องจัดทะนุบำรุงการค้าขายและสรรพวิชาที่จะหาประโยชน์และทรัพย์สินเงินทองเข้าบ้านเมือง ฉันนั้น พ่อบ้านดี ก็ย่อมจัดให้มีความสั่งสอนให้บุตรหลานและบริวารผู้คนในบ้านของตนรู้วิชาและความประพฤติดี ใครเกะกะประพฤติเป็นพาลก็ตัดสันดานปราบปรามให้เสื่อมร้ายด้วยอาชญา ใครวิวาทบาดหมางกันก็พิจารณาว่า

กล่าวตัดสินโดยธรรม เพื่อจะตัดความข่มเหงคะเนงร้ายซึ่งกันและกัน ราชการของพระมหากษัตริย์ก็ฉันนั้น คือต้องให้ความรู้และความประพฤติดีแก่ประชาราษฎรในราชอาณาเขต และต้องจัดการปราบปรามโจรผู้ร้าย วางบทกฎหมายบังคับบัญชาด้วยราชอาชญาและราชบำเหน็จอันยุติธรรม การทหารเป็นแต่การกิ่งเดียวของพ่อบ้าน *(ว่าโดยผู้ที่อยู่บ้านป่าเมืองดอน)* ได้แก่การที่ต้องมีคนหนุ่มชายกำลังและอาวุธไว้ต่อสู้ผู้ร้ายปล้นหรือเพื่อนบ้านข่มเหง เพราะฉะนั้น จึงเห็นได้โดยง่าย ว่าการพลเรือนย่อมเป็นการใหญ่และสำคัญมากมายหลายประการ ทหารต้องมีเครื่องนุ่งห่มเสื้อผ้าและศาสตราวุธและเสบียงทั้งเบี้ยหวัดเงินเดือน ได้มาจากไหน ทหารของประเทศทุกวันนี้ใช่จะเอากำลังและฝีมือไปตีชิงเขามาได้ตามบ้านเล็กเมืองน้อยเช่นทหารแต่ก่อน ซึ่งเรียกว่าทัพโจรหรือศึกเขมร ก็เห็นได้ว่าการพลเรือนย่อมเป็นกำลังของทหาร เมื่อจะพิจารณาอีกทางหนึ่ง การพลเรือนย่อมเรียกว่าเป็นหน้าที่สำหรับทะนุบำรุงบ้านเมือง การทหารเป็นการฝ่ายที่จะป้องกันความย่ำยีของราชศัตรูภายนอก การพลเรือนเป็นทางราชการอันพึงกระทำอยู่เสมอ ไม่มีเวลาสิ้นสุดหยุดเว้น การทหารถ้าไม่มีทัพศึกศัตรูอันใดแล้ว ทหารก็ไม่ต้องการ การทหาร เพราะเหตุไรที่ต้องมีต้องการไว้สำหรับบ้านเมืองเสมอ ก็เพราะเผื่อการศึกสงครามที่อาจมีมาในวันหนึ่งวันใดก็ได้ ทหารที่ต้องการอยู่เสมอก็เพราะเหตุเท่านั้น แต่ใช่ว่าทหารจะมีได้ บริบูรณ์ได้ ปราศจากความบริบูรณ์ของการพลเรือนมาเป็นกำลังก็หาไม่ พระราชกุมารพระองค์ใดที่จะได้รับรัชทายาทหรือเป็นผู้ช่วยรักษาพระราชอาณาเขต ควรที่จะได้รับความแนะนำบำรุงพระปรีชาให้ทรงรอบรู้ทั้งฝ่ายพลเรือนซึ่งเป็นการทะนุบำรุง และทหารซึ่งเป็นการป้องกันรักษามิ

ให้ยิ่งหย่อนหรือลุ่มหลงลำเอียงไปในทางใดแต่ทางเดียว จึงจะเป็นที่เห็นได้ว่าในรัชกาลของพระราชกุมารพระองค์นั้น คงจะมีทั้งความบรมสุขและศักดานุภาพในพระราชอาณาเขตของพระองค์ พระราชกุมารซึ่งเป็นพระอนุชาน้อยใหญ่ ควรจะได้รับความแนะนำบำรุงพระปรีชาแยกย้ายกันไปทุกหน้าที่ของราชการบ้านเมืองไม่ให้ขาดหล่น เพื่อจะได้แทรกแซงหนุนช่วยกัน เหมือนเป็นราชอวัยวะของพระเชษฐาธิราช ช่วยทะนุบำรุงและรักษาพระนครทุกหน้าที่ ฝ่ายการบ้านเมืองข้างฝรั่ง การพลเรือนเขาได้ตั้งรากเง่าเค้ามูลแน่นหนานมนานมาจนจำเริญแล้ว และการนั้นก็จับตัวคนวางลงในหน้าที่ทำงานได้ ฝ่ายการทหารก็บริบูรณ์เช่นเดียวกัน มีแต่การจัดแก้ไขทะนุบำรุงเพิ่มเติมเล็กน้อย การพลเรือนเป็นรากเง่าลำต้นและกิ่งก้าน การทหารเป็นดอกใบซึ่งจะให้เห็นความงดงามและสง่า เจ้านายในเมืองเขามีน้อย จึงมีช่องและบังควรที่จะเลือกเอาการทหารเป็นวิชาสำหรับมือ แต่ที่จริงบรรดาข้าศึกศัตรูทุกวันนี้ที่จะมุ่งหมายกระทำย่ำยีซึ่งกันและกัน ก็ไม่จ้องดูและคร้ามเกรงที่ตัวทหารเหมือนการทัพศึก ซึ่งต่อสู้ด้วยฝีมือกันอย่างแต่ก่อน การทุกวันนี้ย่อมคร้ามเกรงกันด้วยกำลังพลทหารที่มาก และกำลังเครื่องศาสตราวุธและเครื่องรบทั้งปวง ก็กำลังพลทหารและเครื่องรบทั้งสองอย่างนี้จะมีมาได้ด้วยประการใด ย่อมมีมาได้ด้วยความสุขของไพร่บ้านพลเมือง ความบริบูรณ์ของวิชาและการทำมาค้าขาย การที่เป็นที่มุ่งมองในฝ่ายทหารแท้ทุกวันนี้ ก็เป็นการเกี่ยวด้วยวิชาใช้เครื่องศาสตราวุธและวิธีการกลศึกทั้งการปกครองพลทหาร เป็นการเกี่ยวด้วยความรู้และความคิดและความกล้าหาญในสันดาน เว้นแต่ทหารผู้น้อยซึ่งจะต้องการกำลังกายเป็นใหญ่ ก็ผู้ที่จะเป็นนายทหารดีจะเป็นได้

ด้วยเหตุใด ผู้นั้นก็จะต้องมีนิสัยพลเรือนติดอยู่ด้วย คือต้องเป็นผู้มีสติปัญญาสามารถรู้กำลังตนและกำลังเขา รู้การปกครองเอาใจไพร่พลให้รัก คาดประมาณการเสียการได้ รอบคอบทั้งการกะเสบียงอาหาร และเครื่องศาสตราวุธเหล่านี้เป็นต้น เจ้าฝรั่งจึงเป็นทหารได้โดยง่าย เพราะส่วนทุนและกำลังย่อมบริบูรณ์ หรือมีผู้เป็นเจ้าพนักงานจัดการอยู่อย่างหนึ่งแล้ว ฝ่ายประเทศเราเพิ่งกำลังจะก่อร่างสร้างตัว ตั้งเค้ามูล เหมือนดังเป็นผู้หุงข้าว ต้องกระทำด้วยตนเองทั้งหมด ถ้าจะดูแต่ข้าวให้สุกอย่างเดียว ไม่ใส่ไฟ ไฟก็จะดับ น้ำก็ไม่เดือด ข้าวก็ดิบ เหตุเช่นนี้ ในประเทศของเราจึงจำเป็นที่จะต้องกะคนสำคัญให้เข้าแทรกแซงได้ทุกหน้าที่ ก็ทุกวันนี้การในเมืองไทย ผู้ที่จะเป็นคนสำคัญในราชการในภายหน้า ก็ย่อมต้องอาศัยเป็นผู้ได้มีบุญทรัพย์ที่จะเป็นทุนเล่าเรียนวิชา ปลูกสติปัญญาความรู้ท่านเหล่านั้นจะได้แก่ผู้ใด ก็ย่อมได้แก่พระราชกุมาร ซึ่งจะได้รับวิชาการและความดีมาประกอบราชกิจในประเทศของพระองค์เป็นเบื้องต้นแห่งผู้อื่น ถ้าพระราชกุมารทั้งหลายจะลุ่มหลงทรงเล่าเรียนแต่การทหารเสียทั้งหมดตามความเห็นและความนิยม เช่นได้กราบบังคมทูลมาในเบื้องต้นจดหมายฉบับนี้แล้ว แรงของความคิดและวิชาที่จะจัดการบ้านเมืองก็จะไปมีกำลังยิ่งยวดอยู่ในหมู่ที่ตั้งใจจะให้ข้าวสุกอย่างเดียว อีกสักประเดี๋ยวจะแลเห็นว่าน้ำในหม้อไม่เดือด และไฟก็ดับ

ความเห็นในจดหมายฉบับนี้ กราบบังคมทูลพระกรุณามาเพื่อเป็นทางพระราชวินิจฉัยแห่งต้นทางที่จะวางลงเป็นรูป ส่วนพระองค์ใดจะทรงเล่าเรียนพระวิทยาสำหรับราชการทางใดแผนกใด ข้าพระพุทธเจ้า

จะได้รับพระราชทานกราบบังคมทูลหารือพระองค์แห่งพระราชกุมารนั้น ๆ ประกอบทั้งพระหฤทัยรักและความถนัดของพระองค์ที่ยังไม่ได้ตกลงในการทรงศึกษาที่จะเป็นไปภายหน้า

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร(๑) พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร และพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ สามพระองค์นี้ ข้าพระพุทธเจ้ามุ่งหมายไว้ว่า คงจะเหมาะกับราชการกรมท่า โยธาธิการ และพระคลัง ฝ่ายพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าวุฒิไชยเฉลิมลาภ(๒)นั้นได้กะไว้แต่ก่อนว่าจะให้ทรงเรียนการทหารเรือ เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าเหมาะอยู่แล้ว เพราะหน้าที่นี้ยังน้อยนัก ถ้าไม่มีพระราชดำรัสแก้ไข ข้าพระพุทธเจ้าจะได้รับพระราชทานจัดการให้ดำเนินไปทีเดียว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๑๐ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๖

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขา ๔ ฉบับ คือ ลงวันที่ ๒๕ ธันวาคม ฉบับ ๑ ลงวันที่ ๔ ที่ ๑๐ และที่ ๒๔ มกราคม

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์

(๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร

๓ ฉบับนั้น ได้ทราบเกล้าฯทุกประการแล้ว ในข้อที่โปรดเกล้าฯพระราชทานพระบรมราโชวาทในทางปฏิบัติราชการต่างๆนั้น เป็นพระเดชพระคุณยิ่งล้นพ้นเกล้าฯหาที่สุดมิได้ การเหล่านี้จะได้คิดและได้กระทำสนองพระเดชพระคุณไปโดยลำดับ ส่วนข้อราชการต่างๆซึ่งมีข้อความในพระราชหัตถเลขานั้นๆ ก็เป็นสิ่งที่แล้วๆไปโดยมาก มีเรื่องเลือกนายพุ่มเป็นต้น ก็ได้จัดสำเร็จและได้กราบบังคมทูลพระกรุณาสวนทางกันมาแล้ว ยังมีข้อที่ยังจะต้องกระทำก็จะได้พิจารณาสนองพระเดชพระคุณและกราบบังคมทูลพระกรุณามาโดยลำดับในเวลาอันสมควร ในบัดนี้ การใหม่ที่จะคิดจะทำให้เป็นไปในภายหน้ายังไม่สะดวกได้ เพราะยังทำไม่เต็มมือด้วยน้อยตัวคนด้วยกัน เห็นได้ว่าแต่ก่อนมีเสด็จพระองค์สวัสดิเป็นหัวหน้าอยู่ทั้งการอยู่และการทรงศึกษาของพระราชกุมาร มีพระยามหาโยธาเป็นราชทูตอยู่ ยังลูกมือจากพระยามหาโยธาก็มีหลวงนิพัทธ หลวงยศโยธี(๑) นายฉิม(๒)เป็นเสมียน ในเวลานั้นการทูตก็ยังเห็นอยู่ว่าไม่พอใช้ มาบัดนี้ท่านเหล่านั้นก็กลับหมด คนไทยก็เหลืออยู่แต่ข้าพระพุทธเจ้าคนเดียว แต่ข้อเรื่องคนไทยนี้ข้าพระพุทธเจ้ามิได้บ่นร้องอันใด เพราะปล่อยท่านที่ทำอะไรไม่ได้เสีย ก็หมายที่จะขอแต่คนที่ทำงานได้เป็นกำลังจริงๆสักคนเดียว บัดนี้ก็ได้ขอมายังกรมท่าแล้ว เป็นแต่กราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท เพื่อเป็นประกันที่เมื่อจะทรงเห็นว่า "ชด" เมื่อไรเท่านั้นใช่แต่เท่านั้น เช่นการไปมาถวายพระราชสาส์นและเยี่ยมเยียนต่างๆใน

(๑) หลวงยศโยธี (ทิณ หรือ โชติ คชเสนี)
(๒) ภายหลังเป็น หลวงปฏิพเจน์พิจารณ์ (ฉิม คชเสนี)

การรับตำแหน่ง ก็ต้องแบ่งทำไปเสมอยังไม่หมดลงได้ ทั้งได้ตั้งต้นคบค้าทูตขรเข้าบ้าง ก็แลเห็นประโยชน์ต่าง ๆ ที่พอที่จะปรากฏได้ในข้างหน้าต่อไป แม้ว่าไม่เป็นคนอาภัพเสียทีเดียว ส่วนการในบ้าน ใช่แต่ว่าต้องทำงานด้วยมือมากกว่าด้วยความคิดและจัดในการหาผู้คน ยังมีการใหญ่ที่ต้องกระทำสองเท่า คือหนังสือราชการต่าง ๆ เก่าแก่ที่เก็บไว้ไม่เป็นที่ทางแบบแผนก็ต้องรื้อมาเข้าเรื่อง ทำให้เป็นแบบเพื่อจะได้ศึกษาดู และเมื่อการเรื่องใดจะผุดขึ้นใหม่ การนี้ต้องตั้งเจ้าพนักงานนั่งทำไปคนหนึ่งแต่อย่างเดียวก็นับปี จึงยังเกิดขาดคนออฟฟิศ (*พนักงานฝ่ายอังกฤษ*) ขึ้นคนหนึ่ง พอเหมาะกับความเห็นมิสเตอร์เวอนี ซึ่งแนะนำจะให้หาคนดี ๆ เข้าแซงข้าพระพุทธเจ้าจึงได้มีใบบอกเข้ามายังกรมท่า ขอมิสเตอร์สไมธ์เข้ารับราชการและจะถอนเอามิสเตอร์ลอฟตัสไปทำการเข้าเรื่องหนังสือนี้สัก ๒ หรือ ๓ ปี ก็พอจะสำเร็จให้ส่งตัวเข้ามารับราชการในกรุงเทพฯได้ เรื่องนี้กลัวกรมท่าและราชาธิปไตยจะไม่เห็นอก ไม่ระลึกถึงการและคนที่ถอนออกเพราะฉะนั้น จึงได้กราบบังคมทูลมา เพื่อความขัดข้องถึงพระเนตรพระกรรณ เมื่อใดจะได้ขอพระราชทานพระบารมีปกเกล้า ฯ เป็นที่พึ่งยิ่งด้วย

ในฝ่ายพระราชหัตถเลขาฉบับลงวันที่ ๒๔ มกราคมนั้น โปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าจัดหากรอบรูปเงินประดับศิลาลายต่าง ๆ และหนังเช่นที่ทำในเมืองสกอตแลนด์นั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้เที่ยวหาในลอนดอนได้กรอบประดับศิลาแต่ ๗ กรอบเท่านั้น ได้ส่งเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวายทางในกรมสมมติก่อน แต่คงจะไม่ถึงเร็วเท่าจดหมายนี้ บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งไปที่เอดินเบอเรอ คงจะได้เพิ่มเติมจำนวนที่ต้องพระราชประสงค์นั้นในไม่นานนัก

เรื่องกะรูปการศึกษาของพระราชกุมาร ๓ พระองค์ ที่ยังไม่ตกลงกับพระองค์วุฒิไชย ซึ่งจะทรงเรียนการทหารเรือตามจดหมายที่ข้าพระพุทธเจ้าลงวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ ทูลเกล้าฯถวายความเห็นมานั้น ส่วน๓พระองค์คือสมเด็จชายยุคล ทรงเรียนการดิโปลมาติก พระองค์บุรฉัตรทรงเรียนการโยธาธิการ พระองค์เพ็ญทรงเรียนการคลังนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้นำความเห็นตามที่กราบบังคมทูลหารือทุกพระองค์ ก็ทรงเห็นชอบด้วย และตกลงสมัครจะทรงเรียนตามวิชานั้น ๆ ด้วยพระทัยรักและยินดี แต่ความรักนั้นฟังเสียงดูไม่แน่นหนาลึกซึ้งเหมือนการทหาร ที่เคยทรงถูกชักชวนเกลี้ยกล่อมมามากแต่ก่อน และมีเวลาที่ยั่นย่วนคลอนแคลน ไปด้วยถูกขนาบถากถางจากพระองค์ที่ตกลงทรงเรียนฝ่ายทหารอยู่แล้ว เรื่องนี้ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ถึงจะร้องทุกข์ขอพระราชทานความช่วยเหลือ เห็นว่าพอจะพากเพียรเกลี้ยกล่อมต่อไปให้ตกลงได้ ด้วยอาศัยความแนะนำอธิบายคุณโทษประโยชน์ผลของบ้านเมืองและของพระองค์เนือง ๆ ไป ส่วนสมเด็จพระบรมโอรสนั้นก็มีส่วนดีมากในการที่ทรงยินดีนิยมรักการที่ทรงเล่าเรียนทางทหาร แต่ควรจะเสียใจและน่ารำคาญ ถ้าทรงลำเอียงไปเสียทีเดียวถึงกะจะไม่เข้าพระทัยเอาเสียเลยว่าการอื่นสำคัญกว่า ใช่แต่การทหารหรือจะถือว่าใครไม่เรียนทหารไม่ใช่พวกเราดังนี้ หาสมควรไม่ เพราะสมเด็จพระบรมโอรสและทูลกระหม่อมเล็กนี้มีหน้าที่อันควรจะเป็นกลางต้องมีความรู้และความเห็นไว้ทะนุบำรุงทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน แต่เหมือนพระองค์อาภากรที่หลงทหารเรือ ใครว่ากลาสีไม่ดีไม่ได้นั้นก็พอทำเนา เพราะหน้าที่ของท่านไม่ใช่หน้าที่ที่จะเป็นกลางของสามัญชนทั่วไป แต่สมเด็จพระบรมโอรสนี้ปล่อยไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้ายังคิดสงสัยอยู่ว่าจะ

แก้ไขอย่างไรดี คิดไปอีกที ถ้าแก้เข้าเดี๋ยวนี้ จะทำให้แกว่ง จะชักก่อความโลเลขึ้นใหม่ บางทีจะดีข้างแก้เมื่อตอนท้าย เมื่อสิ้นการทรงเรียนทหารแล้ว กวดการพลเรือนเข้าใหม่มีการปกครองบ้านเมืองเป็นต้น เมื่อพระทัยอยู่มั่นเป็นผู้ใหญ่

ส่วนพระองค์วุฒิไชยนั้น ถ้าโปรดเกล้าฯ ตกลงให้ทรงเรียนการทหารเรือแน่แล้ว จะต้องรีบส่งเข้าโรงเรียนที่กรีนิชในปลายเดือนเมษายนนี้ เพราะครั้งพระองค์อาภากรทรงเรียนไม่ได้ดีเต็มที่ ด้วยเวลาน้อยนัก การนี้จะต้องจัดล่วงหน้าก่อน ข้าพระพุทธเจ้าจะได้มีโทรเลขเข้ามากราบบังคมทูลขอพระราชกระแสในต้นเดือนเมษายน บัดนี้ได้จัดการบอกล่วงหน้าไว้พลางๆ แล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๑๖ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๖ ๓๐

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือแลยังไม่ได้ตอบถึง ๕ ฉบับด้วยกันแล้ว มุ่งหมายอยู่ทุกวัน แต่ต้องไปตามการที่ร้อนก่อน บัดนี้ก็ยังจะต้องเลี่ยงไปจากหนังสือที่มีมา ว่าด้วยการเร็วเสียก่อน

ได้รับโทรเลขถามมาด้วยเรื่องการที่ลูกชายเล็กจะไปรัสเซีย ได้ตอบไปโดยทางโทรเลขแล้ว แต่เห็นว่าควรจะเพิ่มเติมด้วยหนังสือให้ชัดเจนอีกหน่อยหนึ่ง คือ

การเดิมที่คิดว่าจะให้กรมหมื่นดำรง(๑)ออกไปเป็นผู้พาไปส่งทีเดียวนั้น ด้วยเหตุว่า เอมเปรอจะรับเป็นคนกลางตัดสินข้อสัญญาที่เข้าใจผิดกันกับฝรั่งเศส แต่ครั้นเมื่อมาถึงปารีส ฝรั่งเศสยังไม่ยอมรับคนกลาง จะให้มองซิเออเดอฟรานซ์เข้ามาปรึกษา คอยมองซิเออเดอฟรานซ์อยู่จนกาลบัดนี้ก็ยังไม่เข้ามาถึง คิดเห็นว่าจะไม่ได้รับคำสั่งอันใดมา โดยเหตุที่ฝรั่งเศสไม่อยากจะตกลงอันใด ถ้าหากว่ากรมหมื่นดำรงออกไป ฝรั่งเศสไม่ยอมรับคนกลาง ก็จะเป็นการข้างเสียเวลา เพราะหน้าที่กรมดำรงในกรุงเทพ ฯ สำคัญมาก ถ้ายังไม่แลเห็นสำเร็จยังไม่ควรจะไป เห็นว่าถ้าไม่ถึงคนกลางตัดสินข้อสัญญาได้แล้ว จะจัดการอันใดกับฝรั่งเศสก็มีแต่จะเสียเปรียบ ควรนิ่งรอฟังดูก่อน

ส่วนการที่ลูกชายเล็กจะไปรัสเซียนั้น เดิมคิดกันในกรุงเทพ ฯ ว่าจะตั้งทูตที่รัสเซีย แลพระยาสุริยาคิดมาว่าจะให้มีเสเกรตารีที่รัสเซีย การอย่างแรกเห็นว่าจะเป็นที่คนสงสัยกันมาก ด้วยเราไม่มีผลประโยชน์อันใดเกี่ยวข้องกับรัสเซีย ถ้าจะตั้งอย่างหลัง เป็นแต่เพียงเสเกรตารี จะไม่มีผู้ใดรู้จักเลย จึงได้ตกลงเป็นตั้งพระยาชล(๒)เป็นเคาวเวอนเนอร์พระอภิบาลขึ้นในกระทรวงวัง เงินเดือนพระยาชล นายนกยูง นายพุ่ม แลค่า

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

(๒) พระยาชลบุรานุรักษ์ (สวัสดิ์ ภูมิรัตน์) ภายหลังเป็นพระยามหิบาลบริรักษ์

เล่าเรียนของลูกชายเล็ก คงเบิกในงบพระยาวิสุทธจากกระทรวงวังด้วย เผื่อว่าพระยาชลจะมีโอกาสที่ได้เฝ้าแหนบ้าง

กำหนดซึ่งลูกชายเล็กจะไปนั้น ได้เขียนหนังสือถึงเอมเปรอ คงจะได้ไปถึงต่อกลางเดือนเมษายน ในความมุ่งหมายว่า ถ้าเอมเปรอได้รับหนังสือฉบับนี้แล้ว จะตอบมาโดยทางโทรเลข ฤๅให้ทูตที่ปารีสนัดหมายกับพระยาสุริยาในวันกำหนดที่จะไป แลได้สั่งพระยาสุริยาว่าถ้าเงียบไปก็ให้กระตือรือร้นสืบสวนเข้าด้วย แต่ลูกชายเล็กนั้นให้เตรียมตัวพร้อมไว้ตั้งแต่ต้นเดือนพฤษภาคมไป ถ้าเอมเปรอรับสั่งเมื่อใดก็ให้ได้ไปเมื่อนั้น ส่วนที่อยู่แลการเล่าเรียนจะจัดประการใดนั้น ได้พูดกับเอมเปรอเมื่อเวลาพบกันที่ดามสตาส เอมเปรอว่าขอให้พระองค์ท่านเป็นธุระเองเถิด จึงไม่ได้ทราบว่าจะจัดอย่างใด ให้พระยาวิสุทธคอยฟังที่พระยาสุริยา เมื่อจะต้องใช้เงินทองประการใด จึงจะได้เป็นที่ตกลงต่อไป เงินที่จะใช้สอยคงจะต้องมากกว่าที่อื่นอยู่เป็นธรรมดา แต่ต้องเข้าใจว่าเป็นเพื่อประโยชน์ทางราชการด้วย สำเนาหนังสือถึงเอมเปรอได้ส่งไปที่ลูกชายเล็ก ให้พระยาวิสุทธเรียกดูเถิด

อนึ่ง ในการที่พระยาชลจะออกไปครั้งนี้ จะได้มอบสุริยง(๑)ให้ออกไปด้วยอีกคนหนึ่ง เด็กคนนี้จะเรียกว่าเป็นคนฉลาดก็ไม่ได้ จะเรียกว่าโง่ก็ไม่เชิง แต่นิสัยในการเล่าเรียนไม่ใคร่มี ครั้นจะทิ้งไว้ในกรุงเทพ ฯ ก็โตแล้ว ถ้าปล่อยแต่ลำพังจะเชือนไปข้างไม่ดีได้ แต่มีความรำคาญอยู่ที่ลูกไปอยู่ที่อิงแลนด์มากนัก มันจะเป็นการขบขันของฝรั่งมากไป ในชั้นที่

---

(๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นไชยาศรีสุริโยภาส

ออกไปครั้งหลังนี้ ถ้าจะแยกออกไปอยู่เมืองอื่นได้บ้างก็จะดี แต่จะอยู่ฝรั่งเศสซึ่งเชื่อว่าพระยาสุริยาจะเปนธุระได้ ก็ไม่เปนประเทศที่เด็กควรจะอยู่ เห็นมีอยู่แต่เดนมาร์กกับเยอรมนี ซึ่งอยู่ในหน้าที่พระยานนท์จะจัดการได้ตลอดบ้างฤาไม่ แต่เยอรมนีก็มีไปอยู่คนหนึ่งแล้ว ถ้าจะไปอีกก็เปนไปอยู่เปนไปรเวตจะได้กระมัง เห็นว่าจะให้อยู่ที่อิงแลนด์ได้ก็ให้อยู่ที่อิงแลนด์ ครั้นจะทำอับอายซ่อนเร้นไม่ให้ความรู้ ก็ดูไม่เปนยุติธรรมเลย ขอให้คิดจัดการดูตามที่ควรด้วย

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

วันที่ ๑๘ มีนาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสทูลเกล้า ฯ ถวายสำเนาคำแปลรายงานการทรงเล่าเรียน และความเปนไปในพระองค์ของทูลกระหม่อมชาย จากภาษาเยอรมันของกัปตันปาสเก และสำเนาหนังสือตอบของข้าพระพุทธเจ้า มาพร้อมด้วยจดหมายฉบับนี้ ในรายงานของกัปตันปาสเก มีข้อที่ไม่ชัดในถ้อยคำในรายงานนั้น ซึ่งจะต้องกราบบังคมทูลอธิบายตามความเข้าใจอยู่ข้อหนึ่ง คือข้อที่ว่าทูลกระหม่อมชายไม่ทรงรู้สึก gratitude ต่อตัวกัปตันปาสเกและภรรยามาแต่ก่อน และเดี๋ยวนี้ดีขึ้นนั้น ข้าพระพุทธเจ้าไม่ถือว่าเปนคำแรงตามที่ไทยจะแปลคำนั้น ตีความเอาว่าเขาหมายอย่างเขาตามสำนวนฝรั่ง คือว่าทูลกระหม่อมชายไม่ใคร่จะทรงใช้คำ Thanks บ่อยๆ ตามธรรมเนียมฝรั่ง ความข้อนี้ไม่ใช่ความผิด

ของทูลกระหม่อมชาย เป็นของติดมาจากนิสัยไทยเรา ซึ่งเห็นเป็นบ้าในการที่พูดใช้คำขอบใจกันวันละพันหน เช่นเราใช้กันอย่างฝรั่งนั้น ความข้อนี้ไม่ใช่สิ่งประหลาดแก่เรา เพราะผู้มาอยู่กับฝรั่งใหม่ ๆ ต้องหัดอยู่เสมอ แต่เชื่อว่าในคำที่ข้าพระพุทธเจ้าตอบว่า ทูลกระหม่อมชายได้ทรงแก้การอันนั้นด้วยพระองค์เอง เพราะที่ทรงพระเจริญขึ้นกรู้สึกเอง ช้ากว่า...... *(ผู้ใหญ่)* ซึ่งเห็นการเอื้อเฟื้อของเขามาแต่ก่อน ข้อนี้จะพอใจกปิตันปาสเกได้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๒๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๖ ๓๐

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือหลายฉบับด้วยกัน หาเวลาตอบไม่ได้ ขอแยกตอบในฉบับนี้ ๓ ฉบับด้วยกัน คือฉบับที่ลงวันที่ ๒๑ มกราคม ส่งรายงานครูรัสเซียนที่สอนหนังสือลูกชายเล็กฉบับ ๑ ลงวันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ ส่งหนังสือเคอแนลชยูมแลใบสอบไล่การเล่าเรียนของลูก ๗ ฉบับ หนังสือลงวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ ออกความเห็นในการเล่าเรียน ของชายยุคลบุรฉัตร เพ็ญ วุฒิไชย

มีความยินดีที่ได้เห็นรายงานการเล่าเรียนภาษารัสเซียน ของลูกชายเล็ก ในข้อที่ว่าสมดังคาดหมาย ว่าจะมีใจอุตสาหะในทางใดทางหนึ่งซึ่งตัดสินตกลงให้เรียน แต่คงต้องเป็นที่พอใจตัวเขาเองด้วย เพราะได้สังเกตอาการกิริยาลูกคนนี้ว่าไม่เป็นคนเล่นโอละพ่อ คือต้นบทร้องขึ้นอย่างไรก็ร้องตามไป คือเมื่อขณะสวัสดิโศภนเทศนาเรื่องเป็นทหาร ลูกทั้งหมดไม่ยอมเป็นอื่นนอกจากเป็นทหาร แต่ลูกชายเล็กว่าต้องแล้วแต่เราจะตัดสินการที่ว่าเช่นนั้น ไม่ใช่ไม่นึกว่าจะอยากเป็นทหารฤๅอยากเป็นอะไร แต่ตามคำอธิบายว่าเห็นยังไม่เป็นเรื่องเป็นราวอะไร ชั่วแต่จะเข้าคลับเท่านั้นถูกเยาะเย้ยถากถางเพียงใด ก็หน้าเฉยไม่สะดุ้งสะเทือน การที่ให้รอฟังคำตัดสินของเรานั้น ถ้าฝืนใจก็เห็นจะดัน เว้นไว้แต่จะเชื่อว่ามีความปรารถนาดีต่อตัวจริงจนเหลือที่จะขัด การที่จะไปรัสเซียครั้งนี้ ที่เต็มใจมากก็ใช่จะอยากเป็นทหารฤๅพลเรือน ไปด้วยความรู้สึกว่าออกเป็นราชการหน่อย ๆ หนึ่ง จึงได้มีความพยายามกล้า เมื่อนึกถึงความคุ้นเคยแลอารีรักของเจ้านายเมืองรัสเซีย มีเอมเปรอเป็นตัวสำคัญ ก็ดูไม่วิตก แต่เมื่อคิดถึง การที่ไปอยู่ห่างไกลจากหมู่จากคณะแลไปเรียนภาษาซึ่งทอนเวลาให้ช้าลงไป จำเป็นจะต้องอยู่นานกว่าชายบริพัตรเสียเป็นแน่แล้ว แลกลัวว่าภาษาอังกฤษซึ่งเป็นภาษาใช้อยู่ในเมืองเราจะเสื่อมทรามไป ก็ออกท้อ ๆ ใจแต่ก็มีหลายคนด้วยกัน จำต้องให้ตั้งหน้าเด็ดเดี่ยวไปทางนั้น

ปัญหาซึ่งวิตกข้อ ๒ ในเรื่องการเล่าเรียนของลูก ตามที่พระยาวิสุทธได้คิดเห็นแลกล่าวแล้วในหนังสือฉบับหลัง ได้นึกมานานแล้วว่าลูกที่อย่างเยี่ยม ๆ กล่าวคือ มกุฎราชกุมาร ชายบริพัตร เล็ก ก็ไปเป็นทหาร

ทั้ง ๓ คน คนแรกจะต้องทำการพลเรือนมากกว่าการทหาร อีก ๒ คน ถ้าหากว่าได้รับราชการฝ่ายพลเรือน ก็คงจะเป็นอย่างที่ได้ราชการมั่นคงแท้ เมื่อไปเป็นทหารเสียทั้งนั้นกลับมา โอกาสที่จะหาความดีในทางทหาร เมืองเราไม่มีช่องที่จะผาดโผนได้เหมือนการพลเรือน ก็นึกเสียดายอยู่บ้าง แต่เรื่องนี้เป็นเรื่องที่ได้คิดปลงตกตลอดเสียแล้ว จึงไม่มีความเดือดร้อน กลับเห็นว่าเป็นทางดี คือการเล่าเรียนในประเทศยุโรปที่เป็นทางโปรเฟสชันแนล จำจะต้องเริ่มต่ออายุ ๑๘ ปีล่วงไปแล้วทั้งสิ้น เมื่อก่อนอายุ ๑๘ ปี จะเป็นทหารก็ดี เป็นพลเรือนก็ดี คงต้องเรียนหนังสือแลเรียนเลขเป็นเบื้องต้น ถ้าเป็นทหารต้องเรียนเลขหนักขึ้น จะต่างกันอีกบ้างก็ในเรื่องวิธีการปกครองแลเรื่องการทหาร แต่ความประพฤติกายอย่างดีสลิปลินข้างฝ่ายทหารดีกว่าฝ่ายพลเรือนเป็นอันมาก ต้องหัดอยู่ในบังคับคนขึ้นไปจนถึงผู้บังคับคน ต้องดริลเป็นเครื่องบำรุงกำลังกาย แต่ข้างฝ่ายพลเรือนมีแต่ซักซ้อมผีปากแลพนันขันต่อ อยู่ลำลองสบายมาก ฝ่ายการทหารมีระเบียบเรียบร้อยดีกว่า

เมื่อเด็กทั้ง ๒ ฝ่ายนี้ อายุล่วง ๑๘ ปีขึ้นไปแล้ว ทางเล่าเรียนจึงแยกกันออกเป็นคนละทาง คือฝ่ายทหารก็เรียนไปส่วนทหาร ฝ่ายพลเรือนก็เรียนทางกฎยุติรกฎหมาย ในชั้นหลังนี้ ข้างฝ่ายทหารต้องการฝึกหัดลองทำด้วยตนเอง ฤๅเขาใช้ให้ไปทำ จำต้องทำโดยมาก แต่เป็นการเบากว่าข้างฝ่ายพลเรือนโดยทางความคิด เป็นเรียนอาศัยตัวอย่างมาก เมื่อเด็กที่อายุเพียงนั้นมีความคิดยังไม่กว้างขวางลึกซึ้ง มีราวที่จะต่ายเดินได้ง่ายกว่า

แต่ข้างฝ่ายพลเรือนนั้น ไม่มีหลักอันใด นอกจากความอุตสาหะแลความพอใจของตัวผู้เรียนนั้นเอง เพราะถ้าจะไปอยู่ในคอเลต ก็ต้องหาครูมาสอน ถ้าตัวอุตสาหะเรียนก็รู้ ไม่อุสาหะก็ไม่ไปถึงไหน เหมือนปล่อยให้เดินด้วยกำลังตัวเอง ก็เด็กมีอายุเพียง ๑๘ ปีขึ้นไปหา ๒๐ จะหาที่มีสติปัญญาที่เรียกว่าดีวิลปเต็มที่เป็นอย่างดีก็น้อย จะหาที่ไม่เพลิดเพลินไปด้วยการเล่นก็น้อย ได้สนทนากันกับผู้ที่เข้าใจในการเล่าเรียนทั้งปวงมักจะกล่าวว่า การเล่าเรียนกฎหมาย มักไปดีจริงต่อเมื่ออายุ ๒๐ ทั้งสิ้นเด็กภายใต้อายุ ๒๐ ก็เป็นแต่เรียนไปซด ๆ เช่นนั้น เพราะฉนี้ การเล่าเรียนของเจ้านายฝรั่ง ซึ่งเป็นตัวสำคัญ จะเป็นเจ้านายไปภายหน้าเขาจึงให้จับเรียนทางทหารเสียก่อน ต่อเมื่อเสร็จการเล่าเรียนในทางทหารอายุราว ๒๑ — ๒๒ ปี จึงให้กลับมาเรียนข้างทางกฎหมายฝ่ายพลเรือนแต่หากเจ้าฝรั่งเหล่านั้น รู้ตัวเสียว่าตัวจะไม่ได้ทำการฝ่ายพลเรือน ก็ไม่มีผู้ใดที่จะเอาใจใส่ร่ำเรียน เมื่อคิดเห็นดังนี้แล้ว จึงเห็นว่าเริ่มด้วยทหารดีการที่จะเรียนวิชาฝ่ายพลเรือน ถ้าหากว่ามีน้ำใจแลปัญญาพอที่จะเรียนเรียนในภายหลังที่นอกฤๅที่ในกรุงเทพ ฯ นี้ก็ได้ เพราะเจ้านายที่จะเรียนรู้เป็นหมอความ ถึงแปรกติสได้ก็ไม่มีโอกาสที่จะทำ การที่จะกะหน้าที่ฝ่ายพลเรือนให้เรียนสำหรับทำการทางนั้นทางนี้ ต้องอาศัยความรู้เบื้องต้นอย่างเดียวกัน เอานิสัยของผู้ที่จะเรียนเป็นหลัก แต่ต้องระวังเบื้องต้นอย่าให้กลายเป็นเรียนโซ้ดได้เป็นข้อสำคัญ

การที่ว่านี้ว่าด้วยการเล่าเรียนชั้นต้น ตามที่คนสามัญเป็นอันมากมักจะเป็น เช่นที่เคยเห็นมาแล้ว แต่ความดีความชั่วแลโง่ฉลาดในสันดานทำให้คนผิดกันได้มาก ต้องว่ากันเป็นตัวคน ๆ ไป จึงจะเอาแน่เอาจริงได้

คือลูกโต ซึ่งไปเป็นทหารในชั้นต้นนั้นเห็นเป็นการมีคุณอยู่ ด้วยเหตุว่าการทหารในกรุงเทพฯ นี้ จะเรียกว่าไม่มีเลยก็ว่าได้ หาที่เรียนรู้ในบางกอกไม่ได้ ผู้ซึ่งมีบรรดาศักดิ์มากแลจะเป็นใหญ่สืบไปภายหน้า ถ้ามีความรู้ในทหาร จะได้คิดจัดการทหารพอมีทางพูดจาให้เข้าใจกันได้ แลจะเป็นตัวอย่างที่ให้คนที่เป็นทหารมีใจไม่เบื่อหน่ายย่อท้อ ด้วยเห็นว่าเป็นหน้าที่ของคนเลว ๆ จะเป็น แต่ไม่จำเป็นที่จะต้องเป็นทหารอย่างดีเพราะจะไม่ทำการในหน้าที่นั้นฝ่ายเดียว เมื่อได้เรียนพอสมควรแล้วต้องกลับมาเรียนฝ่ายพลเรือน ซึ่งจะเป็นภาคพื้นสำหรับหน้าที่ต่อไป

ส่วนลูกชายบริพัตรแลชายเล็ก ๒ คนนี้ มีความเชื่อใจว่าถ้าหากว่าให้เรียนเป็นพลเรือนคงจะได้ราชการดีทั้ง ๒ คน แลในการที่จะเป็นโรคฟุ้งซ่าน กล่าวคือ เห็นใครสู้ตัวไม่ได้เสียทั้งหมด ฤๅเหม็นสาบมนุษย์ในเมืองไทยนั้น คงจะไม่เป็น ถ้าได้เรียนคงจะตั้งใจเรียนจริง ๆ แต่เพราะเหตุการณ์ที่จำเป็นจะต้องไปอยู่ในประเทศซึ่งเราต้องการจะรู้การของประเทศนั้น แลเพื่อจะให้ได้เข้าในสมาคมที่สูงจึงต้องเป็นทหาร แต่ถ้าหากว่าราชการของเราในเมืองไทย จะคงใช้เจ้านายเข้าในตำแหน่งสำคัญไปภายหน้า เด็ก ๒ คนนี้คงจะได้เข้าในตำแหน่งราชการ ก็เป็นที่น่าเสียดายอยู่บ้าง ว่าจะต้องไปเป็นทหารเสียช้านาน การศึกษาฝ่ายพลเรือนน้อยไป แต่อย่างไรก็ดี เราเชื่อว่าคงจะไม่เป็นเหตุให้ถึงแก่ทำการฝ่ายพลเรือนไม่ได้ ด้วยความสามารถของตัวเด็ก แต่ถ้าหากว่าเวลาเปลี่ยนแปลงไป กลายเป็นไม่ให้เจ้านายทำการฝ่ายพลเรือนไปที่เสนาบดีเป็นต้น ความรู้ในการทหารจะเป็นกำลังซึ่งจะเป็นที่ตั้งของตัวสืบไป การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ ถ้าคิด

เทียบเวลาปัจจุบันนี้ ก็ไม่เห็นว่าจะเปนไปได้ แต่ต่อไปภายหน้า เมื่อลูกข้าราชการมีความรู้มากขึ้น จะกลับเปนอย่างแผ่นดินก่อน ๆ ซึ่งเจ้านายไม่มีอะไรทำเลยได้ เพราะเหตุผลทั้งปวงเปลี่ยนแปลงกันมาก จึงเห็นว่าการที่เรียนในทางทหาร ซึ่งเปนประเพณีของเจ้าอย่างฝรั่งไว้ในชั้นต้นก็ดี แต่ไม่ควรที่จะลืมความสังเกตศึกษาการฝ่ายพลเรือน ถึงไม่ให้ปะปนกันในเวลานี้ ก็จะต้องเรียนต่อไปในภายหน้า

ส่วนชายยุคลนั้น อาศัยกำลังกายแลรูปร่างเล็ก ทั้งที่มีเปนทหารมากแล้ว ควรจะตั้งหน้าเปนพลเรือนทีเดียว จะควรจับทางไรก็ให้จับทางนั้น แลหวังใจว่าคงจะเรียนไม่ยอมแพ้ใครแลไม่โซด แต่ที่จะว่าเปนดิโปลมาติกฤๅพีแนนเซียยังว่าไม่ได้ ให้ลองตั้งท่าดู

ชายบุรฉัตรแลชายเพ็ญ ๒ คนนี้ เข้าใจว่าอยากเปนทหารด้วยกันทั้งคู่ ชายบุรฉัตรนั้นอยากด้วยพึ่งเทศน์อย่างหนึ่ง อยากจะให้เหมือนชายบริพัตรอย่างหนึ่ง เข้าใจว่าอยู่ข้างจะมีปรารถนารุนแรง ถ้าไม่ได้เปนจะถึงเสียอกเสียใจได้ แต่ที่จะไปเปนทหารเมืองอื่น ก็ป่วยการเรียนภาษาเสียแล้ว ได้แต่จะต้องเปนทหารเมืองแก้ว แต่ชายเพ็ญนั้น เข้าใจว่าไม่เปนการแน่ใจนักว่าจะเปนทหารฤๅพลเรือน แต่เพราะเหตุที่อยู่กับลูกโตแลตามความเห็นเคอแนลชยูม ออกว่าควรจะเปนทหารก็คงจะอยากเปนแต่ตามความเห็นของเรา เห็นว่าในชั้นต้น ที่จำเปนจะต้องอยู่เปนเพื่อนเรียนกับลูกโตแล้ว ก็จะต้องเปนไปทางเดียวกัน ก็ไม่เปนที่เสียหายอะไรในการที่จะเปนทหารในชั้นต้น ถ้าจะว่าเสียรอยในทางเล่าเรียนฝ่ายพลเรือนถ้าเรียนพลเรือนอย่างทิ้งเหลว ๆ เช่นแต่ก่อน ก็จะไม่มีประโยชน์อันใดกว่าเปนทหาร

ชายวุฒิไชย ตามที่กะไว้เดิมเป็นทหารเรือนั้นสมตัว แต่ที่แท้ต่อไปภายหน้า ถึงอย่างไร ๆ เราคงจะมีกองทัพเรือไม่ได้ แต่เหตุว่าไม่มีนักเรียนฝ่ายทหารเรือ นอกจากอาภากร ก็คงเป็นทหารเรือได้

ยังอีกคนหนึ่งชายดิลก เป็นคนตาสั้นข้างหนึ่ง ตามตำราเขาก็จะไม่เอาเป็นทหารกันอยู่ ควรจะจัดให้เล่าเรียนฝ่ายพลเรือน รวบรวมใจความว่า เจ้านายควรจะต้องเป็นทหารนั้นเป็นการสมควร แต่หน้าที่แลช่องที่จะได้ใช้การทหารน้อยกว่าการพลเรือน คงจะต้องกลับเอาทหารมาใช้การพลเรือน การเช่นนี้ประเทศอื่น ๆ เขาก็ได้ใช้โดยมาก เจ้าฟ้าคงจะต้องเป็นทหารทุกคน เว้นไว้แต่ที่กำลังกายไม่พอ แต่ต้องเรียนรู้วิชาฝ่ายพลเรือนด้วย เพราะเหตุว่ายากที่ผู้ใดเขาจะรับเอาไปเป็นที่สอง ถ้ามาถึงจะมาเป็นที่หนึ่งทีเดียวก็เป็นคนอ่อนความชำนาญ คงต้องเป็นทหารพอที่จะได้มีความชำนิชำนาญในการบ้านเมืองตัวไปก่อน ส่วนพระองค์เจ้านั้นจะเป็นทหารฤๅพลเรือนก็ไม่สู้กีดขวางอันใดนัก การเรื่องนี้ได้คิดมากแล้วแลได้ฟังสำนวนคนชั้นสูง ๆ มีพวกเจ้านายเป็นต้น เขาเห็นกันไปว่า ทำการพลเรือนเสียเกียรติยศที่ต้องถูกกระทบกระเทือนต่าง ๆ ซึ่งที่เมืองเราก็มีบ้างแต่เวลานี้น้อย แต่ถ้าเป็นปาลิเมนต์ขึ้นเมื่อไรแล้ว เจ้านายเป็นเข้าในหน้าที่ราชการพลเรือนไม่ได้ เพราะทนแอตแตกไม่ไหว เมืองเราที่จะประมาณว่าการภายหน้าจะเดินเร็วเพียงเท่าไร กำหนดไม่ได้ ถ้าเป็นคนบริบูรณ์อย่างเช่นชั้นเจ้าฟ้า ไม่ดีจริงเต็มที่ คงจะไม่รับทำการพลเรือน เว้นไว้แต่จะเป็นตำแหน่งใหญ่ ถ้าเป็นพระองค์เจ้า เห็นจะจำต้องรับการพลเรือนซึ่งพระยาวิสุทธคิดนั้นก็ถูกต้องดีอยู่ แต่ยังเป็นเอารูปการปัจจุบันขึ้นเป็น

หลักอย่างเดียว เราต้องคิดถึงการภายหน้า ซึ่งเป็นเวลาเราไม่มีตัวด้วย รายงานการเล่าเรียนแลรายงานหมอที่ส่งมาคราวนี้ เรียบเรียงดีเป็นที่พอใจ มีความหวังใจว่า การดีร้ายอย่างใดคงจะได้รู้ตามจริงบ้าง แต่การสังเกตอัธยาศัยซึ่งพระยาวิสุทธจะใคร่รู้ความเห็นนั้น ไม่สู้จะแน่ใจ กลัวจะซาไปตามความรัก ฤๅเป็นไปได้ โดยคุ้นมากแลไม่สู้คุ้น มีโอกาสที่ได้พบปะมากบ้างน้อยบ้าง ส่วนลูกโตนั้นไม่ผิดกับที่พระยาวิสุทธได้คิดเห็นแต่ก่อน แต่เป็นคนสันดานซื่อตรง กิเลสไม่กล้า ก็เป็นคุณสมบัติดี การที่จะเฉย ๆ ต่ออะไร ๆ ไป ก็คงจะเป็นได้ แต่เป็นเรื่องที่จะต้องซักซ้อมแก้ไข ชายบริพัตรและชายเล็กนั้น เป็นคนคิดไม่นิ่ง ชายเล็กกล้ากว่าบริพัตร แต่มีพุ่งได้บ้าง ชายบริพัตรหย่อนข้างกล้า แต่ระวังมาก ความสังเกตทรงจำเข้าใจว่าเหมือนกัน แต่ถ้าในกระบวนเข้าสมาคมโต้เถียงเล่นฤๅจริง เล็กคล่องกว่า แต่ชายบริพัตรละเอียดละออกว่า ทั้งในความคิดแลฝีมือทำการ ทางที่จะเสียของลูกชายเล็กมีอย่างเดียวแต่เรื่องจองหอง เพราะเป็นผู้ที่ไม่ใคร่จะได้เคยถูกปรายปราม แต่ก็เห็นว่าถ้ากลัวลานหนักไปก็ไม่ดีเหมือนกัน ชายยุคลนั้นดีพอตัว คงจะไม่มีเหตุให้เกิดความด้วยทางซุกซนฤๅเกะกะ แลถ้าได้ร่ำเรียนทางใดคงจะเอาดีได้ทางนั้น แต่ไม่เป็นคนกล้า ชายบุรฉัตร อยู่ข้างจะเป็นคนขี้อวด มีท่าทางที่จะเป็นเช่นนักเรียนแต่ก่อน ๆ คือมักจะอวดแลถือความรู้มากไปกว่าที่จะทำได้จริง แต่ไม่ใช่เกิดขึ้นด้วยประสงค์จะแสดงความเท็จ เป็นด้วยตื่น ๆ เมา ๆ ตัวหน่อย ๆ หนึ่ง ถ้ากวดให้มีความรู้ได้มาก ๆ จนความที่เชื่อตัวของตัวไม่ยิ่งไปกว่าความรู้แล้วก็คงจะใช้ได้ดี ชายอาภากรนั้นอัธยาศัยเป็นคนซื่อมาแต่เดิม เป็นผู้

ที่สมควรแก่วิชาที่เรียนอยู่แล้ว ไม่เป็นคนที่มีอัธยาศัยที่จะใช้ฝีปากได้ในการฝ่ายพลเรือน แต่ถ้าเป็นการในหน้าที่อันเดียวซึ่งชำนาญ คงจะมั่นคงในทางนั้น แลตรงไปตรงมา การที่ได้ไปพบคราวนี้ เห็นว่าอัธยาศัยดีขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ชายเพ็ญนั้นผิดกับที่ได้เคยสังเกตมาแต่เมื่อเล็ก ๆ เข้าใจว่าไม่โง่ แต่จะเอาเป็นเฉลียวแหลมนั้นไม่ได้อยู่เอง แต่อัธยาศัยเป็นคนขี้กระดากแลไม่กล้า การเล่าเรียนที่ไม่เป็นผู้เฉลียวแหลมว่องไวเป็นเหตุให้มีสงสัยว่าจะคาดผิดไปได้บ้างกระมัง แต่หวังใจว่าถ้ารู้เพียงใดคงใช้การได้มั่นคงตามกำลังความรู้แลกำลังปัญญา ชายวุฒิไชยนั้นเมื่อเด็ก ๆ ที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ ค่อนจะอยู่ข้างเขลา แต่จะไปดีขึ้นข้างนอกอย่างไรยังไม่มีท่าทางที่จะสังเกตได้พอ เพราะว่าการเป็นเด็กเกินกว่าอายุเด็กรุ่นราวคราวเดียวกัน ชายดิลกนั้นเป็นคนขยันในการเล่าเรียน มีไอเดียเป็นลาว ๆ อยู่บ้าง ถ้าไม่มีความรู้อาจจะฟุ้งซ่านได้เล็กน้อย แต่เป็นคนไม่สู้กล้า ยังจะเอาเป็นแน่ไม่ได้ ด้วยอยู่ในเวลากำลังที่จะเปลี่ยนแปลงนี่แลเป็นการที่สังเกตได้ในอัธยาศัยทั้งเก่าทั้งใหม่ดังนี้ แต่ต้องสังเกตเมื่อเวลาเจริญขึ้นต่อไป เมื่อตรวจเห็นผิดถูกประการใด ขอให้บอกมาให้ทราบ แลคอยสังเกตตาไว้ จัดการป้องกันแลแก้ไขเข้าหา ให้ทางที่จะเสียหย่อนไป ให้สิ่งที่หย่อนอยู่เจริญขึ้น

หนังสือนี้เขียนหลายวันติดต่อกันด้วยไม่มีเวลา บางทีจะเลอะเทอะซ้ำซาก ให้สังเกตเอาแต่ใจความเถิด

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

วันที่ ๑ เมษายน รัตนโกสินทร ศก ๑๓๗

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส ถวายชัยมงคลในวันเขียนจดหมายฉบับนี้ซึ่งเป็นวันปีใหม่ พร้อมกับที่จะได้ทูลเกล้าฯ ถวายรายงานการทรงเล่าเรียนภาษารัสเซียนของทูลกระหม่อมเล็ก อันเป็นข่าวดีที่ได้แปลจากต้นฉบับรายงานของมิสเตอร์อาดาเซฟ ซึ่งเขียนมาในภาษาฝรั่งเศส การที่ทรงเรียนภาษารัสเซียนอันเป็นภาษาอันยากได้รวดเร็วถึงเพียงนี้ เป็นอย่างประหลาดมากๆ ทำให้เป็นความชื่นชมยินดีของข้าพระพุทธเจ้าในการที่ได้เห็นผลสำเร็จในชั้นต้น ซึ่งได้จัดการสนองพระเดชพระคุณแล้วเพียงนี้ เป็นอันเบาใจสบายใจและเชื่อด้วยเกล้าฯ ว่ายังข้างหน้าก่อนที่จะเสด็จไปรัสเซียอีกเดือนสองเดือน ทูลกระหม่อมเล็กคงจะทรงเล่าเรียนได้อีกมาก บางทีเกือบจะรับสั่งภาษารัสเซียนได้ ทั้งนายพุ่มก็เป็นอันเข้าทีเข้าท่า ถ้าจะสำเร็จดังพระราชประสงค์ได้ทุกประการ แต่นายนกยูงนั้นต้องนับไว้ส่วนหนึ่งในทางที่จะสนองพระเดชพระคุณในพวกผู้ใหญ่และราชการ จะเอาเร็วขันแข่งในการเล่าเรียนนั้นไม่ได้ แต่ถึงกระนั้น ก็จะเป็นดีได้ในทางเล่าเรียนชั้นผู้ใหญ่เหมือนกัน ข้าพระพุทธเจ้ามาคิดด้วยเกล้าฯ ว่า ในเวลาเสด็จไปทรงเล่าเรียนที่รัสเซีย นายนกยูงจะได้ไปรับหน้าที่ราชการประจำพระองค์อยู่ ถ้าได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้ เป็นหลวงตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งในกรมมหาดเล็กที่ชื่อเรียกง่ายๆ ก่อนที่จะไปรัสเซีย จะควรแก่ทางราชการอยู่ เพื่อจะได้สมแก่พระเกียรติยศที่จะเป็นผู้พิทักษ์รักษาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ

ในเรื่องเสด็จรัสเซียนั้น ยังไม่ได้ข่าวประการใดเลย ข้าพระพุทธเจ้าวิตกอยู่ กลัวจะขาดเวลา ทำให้ภาษารัสเซียนที่ทรงเล่าเรียนเรื่อไร จึงได้กำหนดเช่าบ้านและกำหนดครู คือมิสเตอร์อาดาเซฟออกไปอีกเดือนหนึ่งถึงสิ้นพฤษภาคม แต่ถ้ากว่านั้นไป เป็นอันยากที่จะเลื่อนได้ เพราะเจ้าของบ้านก็จะกลับมาอยู่บ้าน มิสเตอร์อาดาเซฟก็มีการจะไปอยู่ปารีส แต่หวังด้วยเกล้า ฯ ว่าจะไม่เกินเดือนพฤษภาคมไปนัก

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๗ เมษายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส ทูลเกล้า ฯ ถวายรายงานย่อ ๆ ในการเล่าเรียนของพระราชกุมาร และรายงานการส่วนพระองค์ เวลาเล่าเรียนในระยะนี้เป็นเวลาสั้น จึงไม่มีอันใดแปลกมาก รายงานคราวนี้คือของพระองค์บุรฉัตร ยื่นโดยมิสเตอร์ เวคคัน หัวหน้าโรงเรียนแฮโร ของสมเด็จชายยุคล และพระองค์วุฒิไชย พระองค์ดิลก ยื่นโดยมิสเตอร์ พีปส์ และมิสเตอร์เครก

ในฮอลิเดย์คราวนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้มีเวลาทายทามดูพระอัธยาศัยของสมเด็จชายยุคลมาก เห็นเฉลียวแหลม และเอาพระทัยใส่

สมกับความมุ่งหมายที่จะให้ทรงเรียนดิโพลมาติก คิดด้วยเกล้า ฯ ว่าจะต้องเสด็จเข้าทรงเรียนในปับลิกสกูลแฮโรและยูนิเวอซิตี่ต่อไป ได้ยากทางทำทางไว้บ้างแล้วที่จะส่งเข้าแฮโรในเดือนกันยายนหน้า ข้าพระพุทธเจ้ากำลังกะรายการละเอียดที่จะถวายทางให้ทรงเล่าเรียนอย่างไรเป็นรายพระองค์ ๆ ไป ส่วนพระองค์จุฬไชยนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้พูดไว้กับมิสเตอร์ลิตล์ยอนแล้วว่า จะได้ส่งเข้าทรงเรียนในโรงเรียนที่กรีนิชในปลายเดือนนี้ วันนี้พอได้รับพระราชทานโทรเลขจากในกรมสมมตว่า ทรงพระราชดำริเห็นชอบตามจดหมายของข้าพระพุทธเจ้าฉบับลงวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์นั้น ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีที่จะได้จัดการให้ดำเนินต่อไปให้เป็นตกลง

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๘ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๗
๓๑

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าคิดอ่านดำริตริการที่จะแก้ไขบำรุงการศึกษาเล่าเรียนของนักเรียนสยาม ณ ประเทศยุโรปนี้ให้เล่าเรียนได้ความรู้วิชาอันดีและให้สำเร็จได้โดยเร็ว มิให้ต้อง

เสียเวลาเล่าเรียนอยู่มาก ให้เปลืองพระราชทรัพย์เกินกว่าสมควรที่จะเป็นได้นั้น พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้ จำเดิมตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานกระแสพระบรมราชโองการ และเสด็จพระราชดำเนินกลับจากประเทศยุโรปแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้มิสเตอร์บราวน์พนักงานตรวจการเล่าเรียนของนักเรียน ออกเที่ยวตรวจสืบเอาแบบแผนลักษณะจำนวนวิชาและจำนวนเงินทุนรอนที่จะเล่าเรียนของนักเรียนตามโรงเรียนต่างๆ ทุกๆ อย่างชนิดวิชาที่จะเล่าเรียนมาเป็นประโยชน์ในกรุงสยามได้ เมื่อได้แบบแผนอัตราวิชา อัตราเงิน และอายุของนักเรียนที่โรงเรียนทั้งหลายจำกัดเป็นเวลาที่จะรับเข้าเล่าเรียน และให้ออกจากโรงเรียนมาหมดแล้ว จึงพิจารณาหาทางที่จะแก้ไขจัดการประกอบให้สำเร็จดังความประสงค์ ก็เห็นด้วยเกล้าฯว่าไม่มีทางอันใดที่จะแก้ไขบำรุงการเล่าเรียนของนักเรียนชาวสยามในยุโรปให้จำเริญได้ นอกจากที่จะจัดการทะนุบำรุงการศึกษาในกรุงเทพฯ ขึ้นให้ได้วิชาสูง ตระเตรียมให้ต่อติดและทันสมัยที่จะส่งออกมาเล่าเรียน ณ ประเทศยุโรป ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้รับพระราชทานพินิจพิเคราะห์โดยละเอียด เรียบเรียงความเห็นที่จะจัดการตามความจำเป็น และโดยที่จะเป็นไปได้จริง ส่งมายังเจ้ากระทรวงศึกษาธิการฉบับ ๑ ความเห็นที่ต้องเรียบเรียงสำเร็จได้โดยช้าโดยที่ต้องพิจารณาให้รอบคอบและที่เห็นแท้ว่าจะจัดการให้เป็นไปได้จริง ไม่ใช่แต่ว่าเป็นความแนะนำสิ่งที่จะกระทำไม่ได้ ให้ผู้อื่นทำหรือตนจะกระทำเองไม่ได้เช่นคนไม่เป็นการทำขนมเบื้องและไปให้การให้ผู้อื่นทำ และข้าพระพุทธเจ้าได้คัดความเห็นนี้ส่งไปให้พระยาสุริยานุวัตรฉบับหนึ่ง เพื่อจะได้สอบและทำความแก้ไขหรือยินยอมส่งเข้ามายังเจ้ากระทรวงในกรุงเทพฯ เจ้า

กระทรวงจะได้พิจารณาเลือกฟั้นจัดการในทางที่เห็นชอบ ครั้นข้าพระพุทธเจ้าจะรอปรึกษาหารือแก้ไขกันกับทางการเล่าเรียนในฝ่ายฝรั่งเศสของพระยาสุริยานุวัตร ก็จะช้าหนักไป และเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ให้มาร่วมตัดสินที่เจ้ากระทรวงในกรุงเทพฯ จะย่นเวลาได้กว่า ข้าพระพุทธเจ้าได้ทูลเกล้าฯ ถวายสำเนาความเห็นนี้มาพร้อมด้วยจดหมายนี้ฉบับหนึ่ง

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๒๔ เมษายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ก่อนที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาในเรื่องต่อไปนี้ ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตอย่างหนึ่ง คือที่จะขอพระบรมราชานุญาตเขียนหนังสือกราบบังคมทูลพระกรุณาด้วยเครื่องพิมพ์ฉบับใดซึ่งเป็นฉบับใหญ่ๆ เช่นฉบับนี้ เพราะหนังสือฉบับใหญ่ๆ ความมากๆ ถ้าเขียนด้วยมือตนเอง มักจะชักให้ลายมือหวัดมากเข้า เกรงด้วยเกล้าฯ ว่าจะทำให้เสียเวลาต้องทอดพระเนตรทบทวน ครั้นจะให้ผู้อื่นเขียนเช่นนักเรียนที่ทำการได้ มีหม่อมราชวงศ์สิทธิเป็นต้น มาช่วยเขียน บางทีถ้ามีความสำคัญอันไม่ควรจะให้แจ้งแก่ผู้อื่น ก็ไม่ชอบด้วยราชการอยู่ มีข้าราชการที่ไว้ใจได้อยู่ พลัดมาเป็นนักเรียนคนหนึ่ง คือหม่อมอนุวัตร

วรพงศ์[๑]ก็ต้องสาป คือเคยเป็นคนเขียนพระราชนิพนธ์อยู่ในกรุงเทพ ฯ จะกลับมาให้เขียนหนังสือกราบบังคมทูลพระกรุณา ข้าพระพุทธเจ้ามีความรังเกียจอยู่ จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า เขียนด้วยเครื่องพิมพ์เป็นดีกว่าอย่างอื่น และจะเป็นความสะดวกต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเมื่อเวลาทรงทอดพระเนตร

ข้าพระพุทธเจ้าได้เขียนหนังสือกราบบังคมทูลพระกรุณาฉบับลงวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๑๖ ในเรื่องทางการทรงเล่าเรียนของพระราชกุมารทั้ง....................ในหนังสือฉบับนั้น................มีความเห็นที่จะกราบบังคมทูลหารือจัดทาง..กราบบังคมทูล...ทรงศึกษา............................หนังสือฉบับก่อนนั้นต่อไป

เมื่อการทรงศึกษาของพระราชกุมารอันลงเป็นเห็นว่าต่างพระองค์ควรที่จะทรงเล่าเรียนพระวิชาการต่าง ๆ ดังนี้แล้ว ส่วนวิธีที่จะจัดการถวายให้ทรงเล่าเรียนนั้น ควรทำกันตามชนิดและตามการ ทางการศึกษาพระวิทยาในชั้นนี้จำแนกออกเป็น ๒ ประเภทคือ ประเภทที่๑การเล่าเรียนที่จัดไต่ตามอัตราและตามแบบของทางวิชานั้น ๆ เช่นการเรียนวิชาทหารบกวิชาทหารเรือ วิชากฎหมาย เป็นต้น วิชาเหล่านี้ไม่ยากในการที่จะจัดเพราะต้องจัดตามแบบตามทางที่มีอยู่แล้วและจะจัดนอกทางไปไม่ได้ แต่ส่วนประเภทที่ ๒ คือการเล่าเรียนในวิชาอื่น ๆ เช่นวิชาอินยิเนียทุก ๆ อย่าง การคลัง การบำรุงสินค้า การบำรุงผลประโยชน์ในพื้นดิน ป่าไม้

(๑) ภายหลังเป็นพระยาศรีวรวงศ์ (ม.ร.ว. จิตร สุทัศน์)

เพาะปลูก เป็นต้นเหล่านี้ ถ้าเป็นคนสามัญจะเรียนเอาความรู้เข้าสอบไล่ได้วิชาแล้ว ก็ไปทำมาหากินเป็นส่วนตัว เช่นนี้ก็เรียนได้ตามอัตราและตามแบบของทางวิชานั้น ๆ ตามที่มีแบบแผนเป็นหนทางอยู่แล้ว แต่ฝ่ายพระราชกุมารซึ่งทรงเล่าเรียนวิชาเหล่านี้ มาจัดการทะนุบำรุงบ้านเมืองเป็นการสูงกว่าสามัญชนทั้งหลาย คือไม่ใช่เหมือนเรียนวิชาทางการเพาะปลูกแล้วประมาณ....................ประโยชน์แก่ตนเอง..................พิจารณา......................ในบ้านเมืองของตน....................ให้ปลูกบริบูรณ์ เป็นต้นว่าที่ใดดอน ไพร่บ้านพลเมืองไม่มีสติปัญญาที่จะคิดอ่านหาน้ำใช้บำรุงพืชพันธุ์ผักหญ้าได้ ก็คิดอ่านแนะนำให้ช่องทางและสติปัญญา ที่ใดลุ่มน้ำมากเกินถึงทำอันตรายพืชพันธุ์ที่เพาะปลูกให้เสียไป ก็คิดอ่านให้อุบายหรือพอที่จะลงทุนทำที่กันน้ำให้พื้นที่นั้นได้ทำไร่นา เป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง ในตัวอย่างเช่นกับนาในเมืองไทยทำได้น้อยหน เพราะต้องอาศัยฝนในปีหนึ่ง ๆ ส่วนประเทศอื่นเช่นอินเดีย ไม่ได้อาศัยฝนเป็นกำลังของการทำนา เป็นแต่หาน้ำทำทางน้ำและบำรุงดินให้ดีอยู่เสมอ ที่นั้นก็ทำนาได้ปีละหลายหน ดังนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้น การทรงศึกษาของพระราชกุมารในส่วนประเภท ๒ นี้ จะต้องจัดด้วยวิธีอันพิจารณานอกทางของการศึกษาของเขาที่มีอยู่ เพื่อจะให้ถูกต้องกับความประสงค์ที่จะให้พระราชกุมารทั้งหลายได้ความรู้ในวิชานั้น ๆ มาประกอบประโยชน์เป็นชั้นสูง สมแก่เป็นผู้ที่ช่วยทะนุบำรุงพระราชอาณาเขตสยามต่อไปข้างหน้าได้

การทรงศึกษาในประเภทที่ ๒ นี้ พระราชกุมารพระองค์ใดซึ่งจะทรงเล่าเรียนวิชาสำหรับหน้าที่ใดก็ดี จะต้องตั้งแบบเดินทางหนึ่ง

คือ ควรจะตั้งเอาเป็นแบบว่าพระราชกุมารทุกพระองค์จะต้องทรงเรียนวิชาสามัญให้ได้อย่างสูง..............ที่จะเล่าเรียนได้ จะต้องทรงคุ้นเคยในการคบค้าสมาคมในที่ประชุมชน..ของเรา..............................ทอดพระเนตร.............

พระองค์ ๔ ประการนี้ย่อมเป็นทางสำคัญของการศึกษา.........ทางที่จะทรงเล่าเรียนใน ๔ ประการนี้ จะได้กราบบังคมทูลกะลงไว้เป็นตอน ๆ ดังนี้

.........สูงแต่อย่างดี ประกอบกับความคุ้นเคยในการคบค้าสมาคมในที่ประชุม ซึ่งเป็นประการที่ ๒ นั้น รวมต้องจัดในทางเดียว คือว่าพระราชกุมารพระองค์ใดแรกเสด็จออกจากกรุงเทพ ฯ จะต้องจัดหาเจ้าเรือนใดเจ้าเรือนหนึ่ง ซึ่งมีตระกูลอันดีรับเสด็จไปไว้ ให้คุ้นเคยแก่กิริยาอัชฌาสัยของชาวประเทศนี้ ให้คุ้นเคยกับภาษาที่สนทนากันอยู่ทุก ๆ วัน และทรงเรียนวิชาชั้นต้นแทนที่สามัญกุลบุตรจะเข้าเรียน ในโรงเรียนสามัญศึกษาชั้นต้นนั้น อย่างช้าเพียง ๒ ปี ตอนนี้นับเป็นระยะหนึ่ง ต่อนั้นไปควรจะส่งเข้าทรงเล่าเรียนในโรงเรียนสามัญศึกษาชั้นกลาง คือ ปับลิกสกูลที่ดี เช่น แฮโร เป็นต้น ที่จะทรงเรียน..........................ทรงคุ้นเคยในการสมาคมของกุลบุตรในชั้นดรุณวัย อย่างช้าเพียง ๔ ปี ตอนนี้เป็นระยะที่ ๒ ต่อนั้นไปควรจะเสด็จเข้าทรงเรียนในโรงเรียนปัจฉิมศึกษา คือยูนิเวอซิตี้ซึ่งเป็นที่เรียนวิชาสามัญศึกษาชั้นสูงและจะ............ทรงคุ้นเคย............................ได้ทรงเล่าเรียนอยู่นั้น เมื่อถึงเวลาคราวหยุดพักการเล่าเรียน พระองค์ได้ทรงเรียนวิชา.........ควรจะเสด็จทอดพระเนตรตรวจตราว่าสิ่งใดควรจะจัดให้มีครูผู้อธิบายควรนั้นๆ เชิญเสด็จไปทอดพระเนตร

ในที่ต่าง ๆ โดยระยะทางใกล้ไกลและระยะเวลาว่างมากและน้อย เพื่อจะได้ทรงทอดพระเนตร........................รายงานและออกความเห็นซึ่งจะเป็นเครื่อง........ความพิจารณาและเอาพระทัยใส่ของพระองค์นั้น ๆ เหมือนดังพระองค์ใดจะทรงเล่าเรียนการต่างประเทศ พระองค์นั้นก็ควรจะเสด็จไปเที่ยวทอดพระเนตรภูมิฐานบ้านเมืองและราษฎรของประเทศต่าง ๆ ให้รู้จักน้ำใจ อัธยาศัย และความปกครอง ซึ่งจะมาพิจารณาประกอบสอบสวนกับการที่เล่าเรียนด้วยตำรับตำรา พระองค์ใดที่จะทรงเล่าเรียนการโยธาก่อสร้าง พระองค์นั้นก็ควรจะเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรในประเทศที่ต่าง ๆ ซึ่งมีภูมินิเทศและลักษณะ ประโยชน์ที่จะใช้ เช่นกันกับประเทศเรา เช่นการขังน้ำ การเปิดน้ำ การทำทำนบ การขุดคลองและสิ่งก่อสร้างสำคัญต่างๆ เป็นต้น พระองค์ใดซึ่งจะทรงเล่าเรียนในทางทำผลประโยชน์ซึ่งเกิดแต่พื้นดินให้งอกงาม พระองค์นั้นก็ควรจะเสด็จไปเที่ยวตรวจตราทอดพระเนตรตามประเทศและตำบลให้ถูกต้องแก่การที่ทรงเล่าเรียน ดังนี้เป็นต้น เมื่อถึงตอนที่ ๓ เล่าเรียนตอนที่ ๓ แล้ว จะเสด็จกลับกรุงเทพฯ เมื่อใด พระองค์..
เป็นความรู้อันพิเศษให้ละเอียดต่อไปด้วยพระเนตรตามระยะทางที่มานั้นนับเป็นตอนที่ ๔ แล้วจึงเสด็จกลับกรุงเทพฯ เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ทางที่จะจัดเช่นนี้ ควรจะเอาเป็นแบบตั้งไว้ในใจสำหรับที่จะจัดการทรงศึกษาของพระราชกุมารทุกพระองค์ ซึ่งกำลังทรงเล่าเรียนอยู่และเสด็จออกมาต่อไป เว้นแต่พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ซึ่งจะมีสิ่งอันใดซึ่งจะขัดข้องแก่ระเบียบการเล่าเรียนและทางที่จะจัดนี้ประการใด ก็จะได้คิดแก้ไขดัดแปลง

ไปตามระยะตามตอนเวลาที่ทรงเล่าเรียนเฉพาะพระองค์นั้น ๆ และจะรักษามิให้ห่างไปจากรูปจากทางที่ได้วางเป็นแบบไว้ฉะนี้โดยที่สุดที่จะรักษาได้

ความเห็นในการจัดการศึกษาของพระราชกุมารทั้งหลายที่จะเป็นทางสำหรับพระราชกุมารทุกพระองค์เป็นอันคำรบบริบูรณ์โดยฉบับนี้ ใน ....เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เห็นชอบแล้ว จะถวายทางการวิชาแก่พระองค์ใดอย่างใด และการจัดที่ประทับที่ทรงเล่าเรียนอย่างใดก็จะได้กราบบังคมทูลพระกรุณาโดยละเอียดเป็นพระองค์ ๆ ไป

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

ที่ ๑/๗๓ **พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท**

วันที่ ๒๔ เมษายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยแต่ก่อนได้บอกให้ทราบ ว่าจะให้ส่งชายสุริยงออกไปเล่าเรียนอีกคนหนึ่งนั้น บัดนี้พระยาชลบุรานุรักษ์(๑) จะได้ออกจากกรุงเทพฯในวันที่ ๒๘ เดือนนี้ พร้อมด้วยชายสุริยงคน ๑ หม่อมเจ้าชายประสบประสงค์ในกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ อีกคนหนึ่ง

ส่วนคนหลังนี้ยังหาได้บอกออกไปไม่ เด็กคนนี้ เป็นคนฉลาดเห็นว่าจะได้ราชการอยู่ พ่อต้องไปราชการอยู่เมืองอุบล ทิ้งไว้ที่กรุงเทพฯ

---

(๑) พระยาชลบุรานุรักษ์ (สวัสดิ์ ภูมิรัตน์) ภายหลังเป็น พระยามหิบาลบริรักษ์

การเล่าเรียนอยู่ข้างจะบกพร่อง คิดว่าจะพาไปแต่ครั้งก่อน ก็ยังไม่ได้ลงมือเริ่มเรียนภาษาอังกฤษ มาบัดนี้คิดเห็นว่าถ้าทิ้งไว้กลับจะเปลืองเวลามากไป ฤาบางทีก็จะเสียคนไปเสียได้ จึงได้ส่งออกมา ขอให้จัดการเล่าเรียนเหมือนหม่อมเจ้าทั้งปวง

พระยาชลยุทธารักษ์ได้รับคำสั่งให้พาเด็ก ๒ คนนี้ มาส่งพระยาวิสุทธ แล้วก็เป็นสิ้นหน้าที่ ไม่มีเกี่ยวข้องอันใดต่อไป

ส่วนเรื่องที่จะส่งลูกชายเล็กไปรัสเซีย แลหน้าที่ของพระยาชลยุทธารักษ์นั้น เดิมหมายว่าจะรอฟังคำตอบของเอมเปรอก่อน แต่ครั้นรอมาจนถึงบัดนี้ ก็ยังไม่ได้ข่าวว่าหนังสือได้ไปถึงพระยาสุริยาแล้วฤายัง กลัวว่าเอมเปรอจะเห็นว่าไม่เป็นข้อสำคัญอันใดที่จะตอบ ด้วยหนังสือนั้นบอกไปว่าได้สั่งให้ลูกชายเล็กเตรียมตัวอยู่พร้อมแล้ว รับสั่งให้ไปเมื่อใดก็ให้ไป แลเวลาก็จวนแจ บางทีจะสั่งให้ไปก็จะขาดพระยาชล จึงได้เร่งรัดให้ออกไป ส่วนพระบรมราโชวาทในการเล่าเรียนของลูกชายเล็ก ที่ได้ให้พระยาชลไปนั้น ได้คัดสำเนาส่งออกมาให้ทราบด้วย

พระยาวิสุทธคงจะเห็นได้ว่า การเบิกเงินในการเล่าเรียนของลูกชายเล็ก แลเงินเดือนพระยาชล ยังคงอยู่ในหน้าที่พระยาวิสุทธเบิกจากกระทรวงวัง แต่ได้ยอมอนุญาตไว้ว่าถ้าเป็นการสะดวกกว่า จะให้พระยาชลเบิกตรงจากกระทรวงวังทีเดียวก็ได้ ถ้าหากจะเห็นว่าเป็นการย้อนไปย้อนมา

แต่การเล่าเรียนนั้น เพราะเหตุที่เอมเปรอจะจัดการอย่างไรไม่รู้ แลเพราะกรุงรัสเซียเป็นระยะทางไกล พระยาวิสุทธจะไปตรวจการลำบาก

จึงได้มอบหน้าที่ตรวจตราการเล่าเรียน ให้เป็นเด็ดขาดไปในส่วนพระยาชลบุรานุรักษ์ ซึ่งเป็นผู้จะไปอยู่ในที่นั้น แต่ยังมีช่องที่ให้ปรึกษาหารือกันได้กับพระยาวิสุทธ

อนึ่ง เงินค่าใช้สอยที่จะหาที่อยู่ พระยาชลยังไม่ได้กะลงในงบประมาณ เพราะไม่รู้ว่าจะต้องใช้จ่ายมากน้อยเท่าใด ในชั้นต้นนี้ให้พระยาวิสุทธอุดหนุนพระยาชลในการที่จะใช้สอยเงินทอง ถ้าได้ทราบว่าจะต้องใช้เงินมากน้อยเท่าใดเมื่อใด ก็จะอนุญาตเพิ่มงบประมาณขึ้นเมื่อนั้น

(พระปรมาภิไธย) *จุฬาลงกรณ์ ปร.*

สำเนา

พระบรมราโชวาท พระราชทานพระยามหิบาลบริรักษ์[๑] ซึ่งจะออกไปรับราชการเป็นพระอภิบาลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนารถ ซึ่งจะเสด็จไปเล่าเรียนวิชา ณ กรุงรัสเซีย

๑. ตำแหน่งยศพระยามหิบาลบริรักษ์ เสมอชั้นปลัดทูลฉลองในกรมวัง คือชั้น ถ้าจะเทียบตามยศฝรั่งเป็น เชมเบอเลียนหลวง มีหน้าที่เป็นพระอภิบาล ฤๅ เคาเวอนเนอร์ของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ

๒. ตำแหน่งอันนี้มีหน้าที่ซึ่งจะดูแลทำนุบำรุงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ทั้งในความสุขสำราญของพระองค์ แลมีอำนาจที่จะทูลตักเตือนแนะนำแลห้ามปรามให้ประพฤติพระองค์ ตามที่สมควรแก่พระเกียรติยศ เป็นประโยชน์แลเป็นความสุขสำราญแก่พระองค์

(๑) พระยามหิบาลบริรักษ์ (สวัสดิ์ ภูมิรัตน์)

๓. เปนผู้ทำรายงานความประพฤติพระองค์แลการเล่าเรียนกราบทูลพระกรุณาตรงมาเนือง ๆ แลชี้แจงการซึ่งเห็นสมควรว่าจะเปนประโยชน์ไช่ประโยชน์ แก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอด้วย

๔. การใช้เงินค่าเล่าเรียนของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ แลพระเจ้าลูกยาเธอในประเทศยุโรปทั่วไป แลการเบิกเงินค่าเล่าเรียนแลเงินเดือนใช้สอย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ซึ่งเปนราชทูตกรุงอิงแลนด์ แลพระอภิบาลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เปนผู้เบิกตรงจากกระทรวงวังในกรุงเทพ ฯ แลจ่ายไปตามที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทรงเล่าเรียน แต่ส่วนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนารถนี้การเบิกเงินใช้สอยในการเล่าเรียนของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ นายนกยูงนายพุ่ม แลเงินเดือนของพระยามหิบาลบริรักษ์ ให้เบิกจากพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เว้นไว้แต่ถ้าพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เห็นจะเปนการสะดวก ซึ่งจะให้พระยามหิบาลบริรักษ์เบิกตรงต่อกระทรวงวัง เมื่อได้จัดการลงที่เรียบร้อยแล้ว ก็ตามแต่จะตกลงกัน

๕. การเล่าเรียนของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ แลพระเจ้าลูกยาเธอในประเทศยุโรปทั่วไป ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ มอบให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เปนผู้ตรวจดูแล แลมีอำนาจที่จะปรึกษาหารือตรงต่อผู้ซึ่งเปนอภิบาลฤๅครูอาจารย์ได้ทั่วทุกองค์ แต่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนารถ สมเด็จพระเจ้าเอมเปรอกรุงรัสเซียทรงรับไว้ว่าจะเปนพระราชธุระ แต่ซึ่งจะทรงจัดการประการใดยังหาทราบไม่ ถ้าสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอทรงจัดการประการใด ก็ต้องให้เปนไปตามกระแสรับสั่ง

แต่ถ้าหากการอย่างหนึ่งอย่างใดซึ่งยังมิได้ทรงจัด พระยามหิบาลบริรักษ์เห็นควรจะพูดปรึกษาหารือประการใด ก็ให้พระยามหิบาลบริรักษ์มีอำนาจเหมือนพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ จัดการเล่าเรียนของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช แลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ ฉะนั้นการที่จะปรึกษาหารือออกข่าวคราวให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ก็ให้พูดจากันตามสมควรแก่ราชการ

๖. ทูตประเทศรัสเซีย รวมอยู่ในราชทูตฝรั่งเศส พระยาสุริยานุวัตรได้รับพระบรมราโชวาท ให้เป็นธุระในการเล่าเรียนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ตามพระบรมราโชวาท ซึ่งได้พระราชทานไว้ที่กรุงเนเปิลเมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖ ให้พระยามหิบาลบริรักษ์ปรึกษาหารือ แลมีหนังสือไปมากับพระยาสุริยานุวัตร ราชทูตกรุงฝรั่งเศส ตามพระบรมราโชวาทนั้น ได้โปรดเกล้า ฯ ให้คัดสำเนาพระบรมราโชวาท ซึ่งได้พระราชทานพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์แลพระยาสุริยานุวัตร ให้พระยามหิบาลบริรักษ์ทราบด้วยแล้ว

๗. ส่วนการที่จะตั้งอยู่ในกรุงเซนต์ปีเตอสเบิคนั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอคงจะต้องเสด็จไปอยู่ในโรงเรียนทหารแห่งใดแห่งหนึ่ง ส่วนพระยามหิบาลบริรักษ์จะต้องเช่าบ้านเรือนอยู่ ให้มีห้องซึ่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอจะเสด็จมาพักอยู่ได้บ้างในเวลาว่างการเล่าเรียน แต่ที่บ้านนั้นอย่าให้ตั้งเป็นลิเกชันฤาเป็นที่ใหญ่โต แลอย่าให้เลวทรามจนไม่สมควรแก่พระเกียรติยศสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอจะเสด็จมาประทับ การที่จะหาที่อยู่นี้ ให้ปรึกษาพระยาสุริยานุวัตร ราชทูต ซึ่งจะเป็นผู้เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอไปส่ง

ที่กรุงเซนต์ปีเตอสเบิค แต่เงินรายนี้ยังไม่ได้ประมาณไว้ในงบประมาณ เพราะไม่รู้ว่าจะใช้มากน้อยเท่าใด เมื่อจัดการตกลงประการใด จะพระราชทานพระบรมราชานุญาตแลส่งเงินออกไปให้

๘. ตามกระแสรับสั่งสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอว่า ถ้าหากสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ จะทนฤดูหนาวในกรุงเซนต์ปีเตอสเบิคไม่ได้ เวลาฤดูหนาวจะโปรดเกล้าฯให้เสด็จไปประทับอยู่ที่ไครเมีย ถ้าหากมีการย้ายที่ประทับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเช่นนี้ ให้พระยามหิบาลบริรักษ์พึงดูผ่อนผันตามที่ควร จะควรตามเสด็จไปอยู่เขตแขวงนั้น หรือจะไม่ต้องไปด้วย เหตุว่าจะเป็นที่กีดขวางประการใด หรือมีการอย่างหนึ่งอย่างใด ซึ่งพระยามหิบาลบริรักษ์ควรจะไม่ต้องตามเสด็จ ก็ไม่ต้องตามเสด็จไป

๙. นายนกยูงนั้น เป็นตำแหน่งอาจารย์หนังสือไทย (*ติวเตอร์*) ของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เพราะสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอได้รับสั่งขอให้มีครูหนังสือไทยไปสอนอย่าให้ทรงลืมภาษาไทย นายนกยูงนั้นต้องยกย่องเป็นผู้ดี เข้าในสมาคมแห่งผู้ดีทั้งหลายได้ แต่การซึ่งนายนกยูงจะมีช่องถวายพระอักษรสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เวลาใด และจะควรอยู่ในที่ใดก็ให้พระยามหิบาลบริรักษ์คิดอ่านปรึกษาหารือดูกับผู้ที่จัดการเล่าเรียนของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ถ้าหากว่านายนกยูงจะไม่ได้อยู่กับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ก็ให้อยู่กับพระยามหิบาลบริรักษ์ นายพุ่มนั้นเป็นเพื่อนเรียนของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ คงต้องอยู่ในสถานที่ทรงเรียนนั้น

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

พระราชทานแต่วันที่ ๒๖ เมษายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗

วันที่..............................(๑)

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ตามข้อความที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณาในเรื่องความเห็นเรื่องจัดการทรงเล่าเรียนของพระราชกุมารทั้งหลาย ในหนังสือฉบับวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร ศก ๑๑๖ และฉบับลงวันที่ ๒๔ เมษายนนั้น ส่วนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ..............................ซึ่งถวายทางให้ทรงเรียนการต่างประเทศนั้น ส่วนพระองค์ได้ตกลงทรงยินดีพอพระทัยเป็นอย่างยิ่ง เมื่อฮอลิเดย์ล่วงมาแล้วนี้ ได้เสด็จมาประทับอยู่ที่นี่ ข้าพระพุทธเจ้าได้มีเวลาพูดกันมาก เห็นเอาพระทัยใส่โดยแข็งแรงในราชการบ้านเมืองต่างประเทศ ได้เห็นทรงสติปัญญาเฉลียบแหลมเป็นอันมาก ทำให้ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดี เห็นว่าการที่ถวายทางเล่าเรียนทางนี้จะเป็นการชอบ ถูกพระอัธยาศัยสำเร็จความประสงค์และได้ราชการบ้านเมือง บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้ยากทางทรงเล่าเรียน Political Geography and General History และกวดภาษาฝรั่งเศสเข้า และจะได้ตั้งต้นทรงเรียน.............................. Law, Political Economy และภาษาเยอรมันต่อไป ซึ่งเป็นภาษาที่ควรจะทรงรู้ในหน้าที่อีกภาษาหนึ่ง ถึงแม้ว่าจะไม่เอาดีในภาษานี้ก็ตาม ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดทางที่จะเชิญเสด็จออกจากบ้านมิสเตอร์พีปส์ ไปเข้าโรงเรียน........................สำเร็จได้ในฮอลิเดย์ต่อไป ขอได้เชิญเสด็จ..................เปลี่ยนทางไปเที่ยวทอดพระเนตรตามประเทศต่าง ๆ และจะทูลถวายให้ทรงทำความเห็นเป็นรายงาน เพื่อจะได้ตรวจ

(๑) ฉบับนี้ต้นฉบับเลอะเลือนมาก อ่านไม่ออกหลายตอน

ตราให้รู้จักใจคอของชาติทั้งหลาย และภูมิฐานบ้านเมือง การปกครอง เป็นต้น และถ้าคราวใดเป็นระยะว่างนาน จะได้เชิญเสด็จไปประทับอยู่ซ้อมภาษาฝรั่งเศสและเยอรมันในเมืองฝรั่งเศสและเยอรมนี เมื่อสิ้นการทรงเล่าเรียนในแฮโรสกูลแล้ว คิดด้วยเกล้าฯ ว่าจะขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเชิญเสด็จไปเข้ายูนิเวอซิตี้ เพื่อจะได้ทรงเรียนกฎหมาย ....ให้สูงขึ้น เมื่อเสด็จกลับกรุงเทพฯ ควรจะเสด็จข้ามทางอเมริกา และแวะเมืองญี่ปุ่นและเมืองจีน แล้วเมื่อเสด็จไปอยู่กรุงเทพ ฯ มีเวลาสมควรเมื่อใด ควรจะเสด็จทอดพระเนตรอินเดีย พม่า เป็นต้น ทอดพระเนตรการคอลอนี

พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร ตั้งแต่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลความเห็นชี้แจงคุณโทษถวายไปสักหน่อยแล้ว กลับพระทัยได้หมด คือทิ้งการทหารที่ทรงพุ่มเฟือมาแต่ก่อน บัดนี้ทรงเอาพระทัยใส่ใหญ่โต ถึงเมื่อฮอลิเดย์นี้ มิสเตอร์ทอมสันเชิญเสด็จไปเที่ยวที่ดาร์ตมัวร์ ได้ทูลเกณฑ์ให้ทำรายงาน.........................ที่ขังนักโทษได้ และได้เชิญเสด็จไปเที่ยวที่ไบรตัน ก็ให้ทรงทำรายงาน...............รถเดินบนน้ำตามชายทะเลนั้นด้วย...ได้เข้าทางอินยิเนีย....................................เข้ายูนิเวอซิตี้ และใน.....................
................ให้หาเวลาว่าง ๆ สักพักหนึ่งเชิญเสด็จข้ามไปทรงเรียนการทำทำนบกั้นน้ำและขุดคลอง...บางอย่าง เมื่อเวลาจะเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ ควรจะเชิญเสด็จข้ามแผ่นดินอินเดีย ทอดพระเนตรสิ่งที่เป็นการก่อสร้างทรวดทรงข้างอินเดียแปลก ๆ ต่าง ๆ

มาข้างชาวตะวันออก แล้วเลยไปดูการงานที่เขาเอาอย่างยุโรปไปทำเองที่ประเทศญี่ปุ่น

พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ แต่เดิมคิดด้วยเกล้าฯ ว่าจะถวายการคลังเป็นการศึกษาพิเศษสำหรับพระองค์ ครั้นมาเมื่อได้กราบทูลชี้แจงถวายความเห็นและพิจารณาสังเกตดู ทั้งประกอบกับความเห็นของนายพันโทชยูม เห็นพร้อมกันว่ากลัวจะเป็นการหนักนัก เห็นจะไม่ไหว ขอพระราชทานเปลี่ยนความเห็นตัดตอนการคลังนั้นลงเพียงแต่ให้ทรงเรียนการเพาะปลูกเอาเป็นชั้นต้น ถ้าการนี้สำเร็จและทรงเรียนได้ดีเกินความคาดหมาย ก็จะให้ก้าวไปถึงการค้าขาย ทางเดินของสินค้าเข้าออก หรือเลยไปถึงการคลังตามสมควรแก่พระกำลังที่จะเป็นได้ โดยเหตุว่า ถ้าจะทรงเรียนไปไม่ได้ตลอดถึงการค้าขายและการคลัง ได้แต่การเพาะปลูกที่เป็นกำลังใหญ่อันหนึ่งซึ่งจะให้ประโยชน์ใหญ่..................เป็น......................สินค้าที่ควรจะหาทรัพย์เข้าเมืองแทนการวิชาช่างที่ทำสินค้าค้าขายของประเทศอื่น อันตามส่วนไม่ควรจะ............................ ....ประโยชน์..เข้าโรงเรียน ....ตามเหตุผลที่ได้กราบบังคมทูลมา ณ ที่นี้...................เล่าเรียนอย่างเด็กอื่น ๆ ....มีกุลบุตรเล่าเรียนอยู่เพื่อเป็น.. คนทำงานดี ๆ ต่อไป ถ้าไปปรากฏเข้าในที่ประชุมเช่นนั้น ว่าพระเจ้าลูกยาเธอของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ไม่มาประชุม เหลวไหลก็เป็นการไม่งามอยู่ จึงตกลงปรึกษากับนายพันโทชยูม และมิสเตอร์เวอนี เลือกหาโรงเรียน

แห่งหนึ่งเป็นที่เรียนการสามัญศึกษา และสอนการปลูกเพาะเป็นการพิเศษอยู่ในโรงเรียนเดียวนั้นได้แห่งหนึ่ง ใกล้เมือง Lincoln เหนือลอนดอนขึ้นไปทางรถไฟประมาณ ๓ ชั่วโมง โรงเรียนชื่อ Welli...... Hall อาจารย์ซึ่งเป็นหัวหน้าในโรงเรียนนั้นชื่อ Mr. Frank Adam ท่าทางเสงี่ยมดีมาก............................ของนักเรียนในทางที่ต้องการ ข้าพระพุทธเจ้าได้....................................จะเชิญเสด็จไปทรงเล่าเรียนในโรงเรียนนั้นในวันที่ ๔ เดือนพฤษภาคมนี้..

เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ ควรจะเสด็จไปเที่ยวอยู่ในทอดพระเนตรการเพาะปลูกให้ลงมือทำนานๆ สักหน่อย แล้วเลยไปทอดพระเนตรแถวสุมาตราและชวา จึงเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ

พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าวุฒิไชยเฉลิมลาภได้ตกลงเชิญเสด็จไปเข้าโรงเรียนนายทหารเรือที่กรีนิช แต่วันที่ ๒๗ เดือนนี้แล้ว มิสเตอร์ลิตล์ยอน รับแข็งแรงเหมือนครั้งพระองค์อาภากร ฝ่ายทางการเล่าเรียนของพระองค์นี้ก็จะได้เดินตามทางของพระองค์เจ้าอาภากร และเดินตามทางของการศึกษาวิชาการทหารเรือ ซึ่งจะได้คิดจัดเลือกวิธีเล็กน้อยข้างตอนปลายในภายหลัง

พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าดิลกนพรัฐ ในบัดนี้ข้าพระพุทธเจ้ายังแลไม่เห็นแน่ชัดว่าควรจะทรงเรียนทางใด ได้รับพระราชทานดำริไว้ว่าจะถวายทางให้ทรงเรียน Administration การ Local Government สำหรับการรู้วิธีการปกครองหมวดหมู่ผู้คนและโปลิศ อำเภอ กำนัน รักษาความสุขและความสงบราบคาบของราษฎร ปราบความร้าย ให้ความรู้

อุ้มชูอุปถัมภ์คนยากจนพิการเข็ญใจ ได้แก่การนครบาล หรือการเทศาภิบาลที่ตรงกัน แต่การนี้จะกราบบังคมทูลพระกรุณาเป็นแน่ยังไม่ได้ จะต้องขอพระราชทานให้ทรงเรียนตามธรรมดาไปก่อน ดูไปอีกสัก ๖ เดือน และฝาก.........มิสเตอร์พีปส์ เมื่อถอนพระองค์วุฒิไชยไปแล้ว มิสเตอร์พีปส์ไม่พอใจที่จะรับเป็นพระอภิบาลน้อย ....ขออภัยที่ได้เชิญเสด็จพระองค์เพ็ญ.........................ในโรงเรียนหนึ่ง.........................ประทับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชก็ว่าง...สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพรมาประทับ ....สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชต่อไปในต้นเดือนกรกฎาคมนี้ จนกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพรจะได้เสด็จไปเข้าแฮโรสกูลในเดือนกันยายน ส่วนพระองค์ดิลกก็จะให้คงเสด็จประทับอยู่ที่นั้นต่อไปก่อน

ในการต่าง ๆ ซึ่งจะจัดการศึกษาของพระราชกุมารทั้งหลายเหล่านี้ ข้าพระพุทธเจ้าต้องขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตไว้เป็นกลางข้อหนึ่ง คือในการที่จะจัดสิ่งใดเมื่อใด เมื่อได้ชั่งใจแน่เห็นว่าสมควรและไม่เป็นการสำคัญยิ่งยวดอันใดแล้ว ขอรับพระราชทานลงมือจัดการไปทีเดียว ตามความจำเป็นบ้าง เพราะเหตุว่าการต่าง ๆ ที่จะจัดบางอย่างบางแห่งก็ต้องว่ารับรองกันแต่เนิ่น ๆ ถ้าคราวใดมีเวลาได้กราบบังคมทูลพระกรุณาหรือมีเวลาได้รับพระราชทานพระราชกระแสตอบทันได้ ก็ควรจะเป็นไปตามที่ควร ถ้าการใดมีเวลาจำกัดเป็นการจำเป็นรอไม่ได้แล้ว จะรอไว้ ก็คงจะขาดทางและขาดประโยชน์ ที่ทรงมุ่งหมายที่จะให้สำเร็จพระราชประสงค์นั้น

แต่ถ้าราชการสิ่งใดอันไม่มีความแน่ใจ ว่าจะต้องพระราชหฤทัยหรือไม่ ก็เห็นแน่แท้อยู่เองที่จะต้องขอพระราชกระแสหรือกราบบังคมทูล............ ....เมื่อความจำเป็นมาถึง

ควรมิควรประการใดสุดแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่............................(๑)

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๑๖ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๖ ได้ทราบเกล้า ฯ ทุกประการแล้ว พระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้

ในเรื่องสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนารถที่จะเสด็จไปเมืองรัสเซียนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นชอบด้วยกระแสพระราชดำริทุกประการ อนึ่งตัวพระยาชลยุรานุรักษ์ ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้รู้จักคุ้นเคยเห็นว่าเป็นที่สมควรเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยได้คนหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีที่จะได้ข้าราชการชั้นนี้ไปอยู่ประจำใกล้พระองค์ ช่วยเป็นหูเป็นตาข้าพระพุทเจ้าได้คนหนึ่ง เมื่อพระยาชลมาถึง ข้าพระพุทธเจ้าคงจะได้

(๑) ฉบับนี้ ต้นฉบับเลอะเลือนมาก อ่านไม่ออกหลายตอน

ฟังกระแสพระบรมราชโองการและหารือกันให้ตลอด ส่วนการตระเตรียมข้างนี้ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและผู้ที่จะเสด็จอื่น ๆ ก็พร้อมแล้วที่จะไปเมื่อใดเป็นไปได้ ยังจะต้องรอแต่พระยาชลมาถึงและฟังข่าวทางสมเด็จพระเจ้าเอมเปรอรัสเซีย จากพระยาสุริยานุวัตรเท่านั้น แต่บัดนี้ยังไม่ทราบเกล้า ฯ ว่าพระยาชลได้ออกจากกรุงเทพ ฯ แล้วหรือยัง เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ถึงอย่างไร ก็คงจะทันในเดือนพฤษภาคม ส่วนการเงินทองก็คงจะไม่ลำบากอะไรเลย ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้ประมาณไว้บ้างแล้วในงบประมาณ .... ตลอดถึงนายนกยูง......................................ทราบด้วยเกล้า ฯ

....

....

เมื่อพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยง....................ซึ่งจะเสด็จออกไปพร้อมพระยาชลนั้น ตามกระแสพระบรมราชโองการในพระบรมราชหัตถเลขาฉบับนี้ ซึ่งมีพระราชวิตกถึงการขบขันของฝรั่งนั้น ข้อนี้ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าดูจะไม่สู้กระไรนัก คือด้วยเหตุ ๓ ประการ ประการ ๑ ธรรมเนียมไทยเราอย่างไร เขาก็อยู่ข้างจะเจนเสียแล้วอย่างหนึ่ง ประการที่ ๒ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอก็ไม่มีสมัยใดที่จะประชุมอยู่มากในยุโรป เท่าเมื่อครั้งเสด็จพระราชดำเนินมาประเทศยุโรป ซึ่งเมื่อเสด็จกลับ สองพระองค์ได้เสด็จกลับเข้ามาด้วย ฝรั่งถึงรู้ก็จำชื่อเสียงคนไทย ๆ เราไม่ใคร่ได้ เป็นแต่เดา ๆ พุ่งไปพุ่งมา บทจะหาความเอาว่ามากมายเท่าใดก็ว่าได้ ถึงแม้ว่าไม่มีเพิ่มเติมออกมาอีก ลง

ปลายก็อยู่ในเลือน ๆ ประการที่ ๓ เมื่อเสด็จพระราชดำเนินออกมา การที่เกี่ยวข้องด้วยไทยอย่างได้เล่าลือกันซู่ซ่าจนอิ่มเสียแล้ว คราวนี้เป็นการเล็กน้อย ก็จะไม่ปะหูปะตาอันใดนัก ข้าพระพุทธเจ้าเห็นควรที่จะให้ทรงเล่าเรียนอยู่ในเมืองอังกฤษ ด้วยเหตุ ๓ ประการ คือประการ ๑ การที่จะทรงเล่าเรียนวิชาอื่นฝ่ายการพลเรือน ถึงแม้ว่าการทหารเรือ ก็จะไม่ดีกว่าเรียนในเมืองอังกฤษ ประการที่ ๒ การทหารบก ซึ่งจะเรียนในประเทศอื่นได้ดี ก็มีสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอได้ทรงเรียน...
ว่าถึงการง่ายสะดวกในการที่จะจัดและการที่จะไม่ให้โด่งดัง ก็จัดในเมืองอังกฤษได้ง่ายและเงียบกว่า ถ้าไปทรงเรียนในประเทศอื่น ก็จะห้ามข่าวคราวที่จะไม่ให้ร่ำลือ ก็ยากกว่า..
..........................พระราชทานพระบรมราชานุญาต..........................
..............................พระบรมราชินีนาถ ซึ่งฉายในแผ่นเดียวกัน ซึ่ง....................ได้โปรดเกล้า ฯ พระราชทานแก่ข้าพระพุทธเจ้านั้นแล้ว เป็นพระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ คงจะเป็นที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณอันประเสริฐสิ่งหนึ่งซึ่งจะเป็น..
พระบรมฉายาลักษณ์อยู่ในที่เดียวกัน

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าฯ[๑]

....

.................................แต่การที่พระยาชลออกมาได้มีกำหนด..............
..............ประการใด ก็ไม่ได้ทราบข่าวได้ก่อนที่พระยาชลจะมา ซึ่ง.......
................กำหนดพระยาชลจะมาถึงราวสิ้นเดือน ก็เห็นได้ว่าพระยาชลต้องการเวลาตระเตรียมบ้าง เช่นตัดเสื้อผ้าเป็นต้น อย่างน้อยเพียงสองวิกจึงได้ตกลงเห็นด้วยเกล้า ฯ พร้อมกันว่า กำหนดเอาวันที่ ๑๓ เป็นวันถึงกรุงเซนต์ปีเตอสเบิค.........ได้กราบทูลทูลกระหม่อมเล็ก ทรงเห็นชอบพระยาสุริยา ฯ จึงซักไปทาง...............................ข้างเอมเปรอ และข้าพระพุทธเจ้าได้มีโทรเลขเข้ามาใน..............................ได้กราบทูลพระกรุณาวันที่ได้กำหนด ส่วนรายการละเอียด...................................

....

..................และได้ประโยชน์พอที่จะไปพึ่งที่รัสเซีย...............คนทั้งหลายที่ในเวลาน้อยวันเท่านี้ก็ทรงเล่าเรียนได้ถึง........................ในการสนทนาสามัญดังนี้ และในภาษาอันยากดังนี้ ประโยชน์................ทรงทราบการสนทนาสามัญ ไวยากรณ์ *(อันเป็นไวยากรณ์อันยากกว่าภาษาทั้งหลายมีภาษาเยอรมันเป็นต้น ก็ไม่ยากเท่า)*...........................ทุนได้มิใช่น้อยทั้งเป็นทุนส่วนการสมาคมในชั้นแรกที่จะ.....................ให้สนิท...............ในพระเจ้าเอมเปรอ เจ้านายและชาวรัสเซียนทั้งหลาย........................ถวายพระอักษรก็ได้ถวายโดยความตั้งใจ...

---

(๑) ฉบับนี้ ต้นฉบับเลอะเลือนมากที่สุด อ่านได้เพียงบางตอนเท่านั้น

เห็นใจที่ได้มีตลอดมา เป็นอันนับได้ว่าเป็นผู้สมควร.................ที่จะเข้าสำรับไปสนองพระเดชพระคุณต่อไปในที่ห่างไกลนี้ได้ ทั้งส่วนความอุตสาหะเล่าเรียนส่วนตัว และส่วนความประพฤติตนต่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ

ส่วนพระองค์ของทูลกระหม่อมเล็กนั้น ตามพระราชหัตถเลขาฉบับลงวันที่ ๒๗ มีนาคม ร.ศก ๑๑๖ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานในวันนี้ และยังไม่ได้กราบบังคมทูลตอบ แต่จะได้ขอพระราชทานผ่อนตอบเป็นส่วน ๆ นั้น...พระราชกระแสในเรื่องทูลกระหม่อมเล็กนั้น หนังสือกราบบังคมทูล..........................

....

คิดที่จะ......................................เรื่องนี้ คือ เมื่อทูลกระหม่อมเล็กเสด็จออกมา มีเสด็จพระองค์สวัสดิ เป็นผู้ใหญ่เป็นประธาน การที่ทูลกระหม่อมเล็กจะทรงประพฤติเรื่องแรงไปประการใด ก็ยังไม่เป็นที่น่าวิตกของผู้อื่นว่าจะเป็นไปได้โดยง่าย และเมื่อเสด็จพระราชดำเนินกลับแล้ว ....อยู่ในทูลกระหม่อมเล็ก..............................พระองค์เจ้าบุรฉัตร เพราะเหตุหนุนมามาก ความวิตกนี้ในส่วนพระองค์เจ้าบุรฉัตร ก็ไม่หวั่นไหวอันใด เพราะเข้าใจว่าคงจะแก้ไขได้ง่ายแล้วก็ได้จริงตามที่จะกราบบังคมทูลต่อไปในคราวหลัง ๆ ถึงพระองค์อื่น ๆ นั้น แต่ในส่วนทูลกระหม่อมเล็กนี้ ถึงได้คิดตระเตรียมท่าทางที่จะตอบโต้ และได้ประปรายคมอาวุธกันเข้าครั้งหนึ่ง คือเมื่อคราวอิสเตอร์ฮอลิเดย์ ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดถวายเวลาฮอลิเดย์ในลอนดอนน้อยไป โดยความ

ตั้งใจมีอยู่ในนั้นด้วย มีพระกระทู้ถามมาว่าน้อยไปมิใช่หรือ ข้าพระพุทธเจ้าได้ตอบว่าน้อยจริง เพราะความตั้งใจที่จะให้น้อย ด้วยเห็นว่าได้ทรงรับรื่นเริงมามาก และได้กราบทูลชี้แจงเหตุและผลอันจะถึงพระทัย.............. ตั้งแต่นั้นมา ข้าพระพุทธเจ้าจึ่งเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ตามที่เข้าใจและคิดเห็นมาแต่ก่อนว่า จะว่ายากนั้นหาควรไม่ ถ้าว่าสิ่งใดที่ถูกและง่ายที่สุดความเช่นนี้ก็เป็นคุณสมบัติธรรมอันดีไม่ใช่สิ่งชั่ว ธรรมดาว่า................ หาควรไม่........................เรียนต่อไปข้างหน้านั้น ข้าพระพุทธเจ้าก็เห็นด้วยกระแสพระดำรัสว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอแล้ว ควรทรงเรียนทั้งฝ่ายการทหารและพลเรือน เว้นแต่พระองค์ใดที่จะมีเหตุขัดข้องเรียนไม่ได้แต่ทูลกระหม่อมเล็กนี้ ข้าพระพุทธเจ้าจะถือเอาไว้ในใจว่าการคลังเพราะการคลังเป็นตำแหน่งสำคัญของการปกครองอันหนึ่ง การที่ถือไว้ในใจนี้ ก็เพื่อที่จะกะระเบียบการและบุคคลผู้อื่นเข้ามาเท่านั้น มิใช่จะตกลงแน่นอนเป็นอันหาที่จะ...........ในบัดนี้ก็หาไม่ ใช่แต่เท่านั้น การอื่น ๆ ก็จะต้องทรงรอบรู้อีก..............

พระยาชลจะมาถึง..........................ในวันที่ ๒๗ ข้าพระพุทธเจ้าจะได้เชิญเสด็จ.................................พระองค์สุริยงมาลอนดอน

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

ที่ ๓/๒๘๙ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๑ มิถุนายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗ (๓๑)

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๘ เมษายน ส่งสำเนาความเห็นซึ่งได้ส่งมายังกรม..............ศึกษาธิการ แลแยบไล่ในวิทยาลัยทั้งปวง ได้อ่านโดยความพิจารณาถ้วนถี่ทราบแล้วทุกประการ

เราขอชมความอุตสาหะพยายามแลความคิดตริตรองโดยรอบคอบแลเฉลียวแหลมของพระยาวิสุทธ ซึ่งได้คิดอ่านแนะนำมายังกระทรวงในครั้งนี้เป็นอันมาก แลขอยืนยันว่าได้เห็นชอบในความคิดนั้นทุกอย่าง

ตั้งแต่ได้รับหนังสือนี้มาแล้ว ยังไม่เห็นกระทรวงบอกกล่าวประการใดเลย ทั้งที่กำลังเกี่ยวเข็ญกระทรวงนั้นอยู่เป็นเนืองๆ มา ยังดีนี้ต้องเตือนถามออกไป จะรีบเร่งให้ได้คิดจัดการทันก่อนยื่นงบประมาณในศกหน้า

แต่มีความเสียดายแลไม่เชื่อใจ ว่าจะสำเร็จไปตลอดได้โดยเร็ว ด้วยกระทรวงธรรมการนี้ สังเกตดูตรวจงบประมาณครั้งไร เป็นกระทรวงที่ถูกตัดยับเยินทุกครั้ง ทั้งรู้ว่าการเล่าเรียนเป็นสำคัญอยู่ดังนั้น การที่เป็นเช่นนั้น เพราะเหตุที่ตัวเสนาบดีโดยมาก ไม่มีโวหารพอที่จะอธิบายโต้ทาน แลความจริง การเปลี่ยนแปลงอันใด ซึ่งจะให้เห็นว่าขึ้นสู่ทางเจริญเป็นพยานก็ไม่มีด้วย การศึกษาของเรายังเลวทรามยิ่งนัก จะได้ตั้งใจเร่งกันในครั้งนี้ ตามที่จะจัดได้ให้ขึ้นตามลำดับ แต่ยังสงสัยว่าน่าที่จะต้องมีอาจารย์ผู้รู้ดีๆ ไม่ใช่สำหรับมาสอนเอง เป็นผู้มาจัดการ

ศึกษา อย่างเป็นแอดไวเซอของเสนาบดีฤๅเจ้ากรมศึกษาสักคนหนึ่ง เพราะเห็นว่าคนไทยที่ไปเรียนมาได้ เคยเป็นแต่นักเรียน ไม่เคยเป็นผู้จัดการ ถึงจะคิดจัดไป ก็คงจะงม ๆ งาย ๆ กว่าจะไปถูกเข้าก็ช้า ถ้าได้ผู้ที่เคยจัดการฤๅรู้ทางที่เคยจัดการชัดเจน มาช่วยแนะนำ คงจะเป็นตำราที่จะทำกันได้ง่ายกว่าดูในสมุด และจะเป็นน้ำหนักให้ผู้อื่นเชื่อถือมากกว่าเสนาบดีซึ่งรู้อยู่ด้วยกันว่าไปเรียนเพียง ๓ ปี ฤๅเจ้ากรมศึกษาซึ่งเป็นเด็ก พึ่งจะออกจากโรงเรียน คนซึ่งพอจะทำการเช่นนี้จะหาได้ฤๅไม่ และจะเป็นเงินมากน้อยเท่าใด ขอให้สืบสวนดูด้วย แล้วบอกมาให้ทราบ ถ้าจะเรียกก็คงจะต้องเรียกต่องบประมาณศกหน้า เพราะขัดข้องเรื่องเงิน แต่ก็คงจะเป็นอันพอดีกันกับที่จะสืบสวนหา ถ้าจะได้ในปลายศกนี้ เพียงน้อยเดือน เพื่อจะไม่ให้เสียเวลา ก็เห็นจะพอโย้เงินได้ แต่ในระหว่างนี้จะให้กรมศึกษาคิดการที่จะเปลี่ยนแปลง ไม่ให้รั้งรอคอยผู้ช่วย จึงมิได้บอกให้กระทรวงนั้นทราบว่าได้สั่งให้หาคนดังนี้

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

วันที่ ๒๙ มิถุนายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗ (๓๑)

ขอเดชะ ผ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ตั้งแต่ต้นเดือนนี้มาเป็นเวลาเข้าฤดูราชการและการประชุมต่าง ๆ ในลอนดอน เมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปส่งทูลกระหม่อมเล็กที่ปารีสกลับมาแล้ว ก็ติดการไปมาต่าง ๆ ตลอดมา จนถึงเวลาตอนปลายเดือนก็บรรจบการย้าย

ถอนที่ประทับพระราชกุมารและการจัดเรื่องฮอลิเดย์เป็นต้น ทำให้ว่างเว้นการที่จะเขียนกราบบังคมทูลพระกรุณานั้น ห่างระยะไป บัดนี้ จะได้ขอพระราชทานกราบบังคมทูลรายงานสามัญล้างที่ได้คั่งค้างมานั้นเสียคราวหนึ่ง

ทูลกระหม่อมเล็กเมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งเสด็จที่ปารีสแล้ว ก็ได้ส่งหมอยาร์ไปเฝ้าอีกครั้งหนึ่งเมื่อเสด็จไปถึงกรุงเบอร์ลิน และได้ความว่าได้เสด็จโดยเรียบร้อยตลอดไปจนถึงกรุงเซนต์ปี้เตอสเบิค ดูการรับรองเอื้อเฟื้อที่นั่นอยู่ข้างจะแข็งแรง จนออกรู้สึกน่าเบื่อน่ารำคาญ ซึ่งมากด้วยการยศศักดิ์ มีต้องแต่งยูนิฟอร์มไม่ได้หยุดนั้นเป็นต้น ข้าพระพุทธเจ้ายังคอยจ้องดู ๆ ฟัง ๆ ดูว่า จะเป็นช่องที่จะให้ผลเสียอันใดได้บ้างในส่วนพระองค์ทูลกระหม่อมเล็กหรือไม่ต่อไปข้างหน้า แต่การเล่าเรียนและการจัดละเอียดอย่างไรนั้น ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ได้ความ เพราะยังเร็วนัก ท่านที่ตามเสด็จทั้งหลายคงจะวุ่น ยังไม่เป็นปรกติได้ แต่หวังด้วยเกล้า ฯ ว่าพระยามหิบาลคงจะไม่นอนใจ และคงได้รีบกราบบังคมทูลรายละเอียดเข้ามาก่อนที่จะพูดกับผู้อื่น

การข้างสมเด็จพระบรมราชโอรส ที่แกมเบอลี วังที่ประทับเก่า "*เกรตนี*" นั้น หมดกำหนดที่จะเป็นของเราแล้ว และได้เช่าที่ใหม่ "*Frimley Park*" และย้ายที่ประทับเสร็จแล้ว เมื่อวันที่ ๒๑ เดือนนี้เป็นอันสำเร็จเรียบร้อยไปเรื่องหนึ่ง ส่วนการทรงเล่าเรียนที่แซนด์เฮิสต์ก็ยังคงอยู่เป็นธรรมดา ยังไม่มีสิ่งแปลกที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณานอกจากทรงเล่าเรียนเจริญอยู่ตามที่ได้พบและได้ฟังเสียงพวกออฟฟิศเซอร์ทั้งหลายในโรงเรียนนั้นประกอบกับรายงาน เมื่อวันที่ ๒๔ มีการตรวจ

โรงเรียนเฉพาะหน้าลอร์ดวุลสลี ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปดู และพบลอร์ดวุลสลีก็ยกย่องชมเชยอยู่

การข้างซัลคอต สมเด็จชายและพระองค์ดิลกได้เสด็จออกจากมิสเตอร์พีปส์เสร็จแล้วในปลายเดือนนี้ เพื่อสมเด็จชายจะได้เสด็จไปซ้อมที่จะเข้าโรงเรียนแฮโร ที่วังฟริมลีปาก กับพระองค์ดิลกก็จะได้ประทับที่นั่นต่อไป ตามที่ได้กราบบังคมทูลมาแล้วแต่ก่อน มิสเตอร์................ รับราชการสนองพระเดชพระคุณมาตลอดจนถึงเวลาที่สุดนี้ เป็นต้นของการยกย่องชมเชยว่า เต็มใจและตั้งใจ ....

....

มิสเตอร์พีปส์ สมควรที่จะได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขา.............

....

ส่วนมิสเตอร์เครก ผู้ถวายพระอักษรอีกคนหนึ่ง ก็ได้ตั้งใจเอื้อเฟื้อต่อพระราชกุมารมาก แต่เป็นผู้น้อย ไม่พอที่จะได้รับพระราชทานสิ่งใดเป็นการใหญ่ ทั้งเป็นคนจนด้วย คงจะไม่ยินดีในสิ่งอื่นกว่าเงินรางวัล ข้าพระพุทธเจ้าจะได้จัดการหยิบยกให้เป็นส่วนพิเศษ โดยพระปรมาภิไธยตามสมควร เหตุที่ต้องเลิกการเกี่ยวข้องกับมิสเตอร์พีปส์คราวนี้ เป็นการจำเป็น โดยมิสเตอร์พีปส์ไม่พอใจที่จะรับประทับอยู่แต่น้อยพระองค์ เพราะขัดขวางทั้งทางกำลังทุนรอนของตน

พระองค์สุริยง ตั้งแต่เสด็จมาถึงแล้ว ได้ให้หมอยาร์ตรวจพระกายและพระโรค ได้ความว่าเป็นอันบริสุทธิ์ไม่มีพระโรคร้ายอันใด นอกจากที่ต้องเชิญเสด็จไปจัดพระทนต์นั้นเนือง ๆ ยังไม่จบ เพราะพระทนต์เสีย

ลำบากเหมือนครั้งพระองค์เพ็ญ แต่การนี้ไม่ใช่เป็นเรื่องวิตกวิจารณ์อันใด คงจะเป็นการสำเร็จและเรียบร้อยได้โดยปราศจากความสงสัย ส่วนความรู้ยังอ่อน ตามที่ทราบอยู่ด้วยกันแล้ว และตามธรรมเนียมที่จะตั้งต้น แต่ความฉลาดและความประพฤติในพระองค์นั้น ตามที่ได้เห็นมาแล้วเพียงนี้ไม่เลวเลย ข้าพระพุทธเจ้าและพระอภิบาลทั้งหลายจับได้แล้วว่ามีพระนิสัยอย่างไร และเห็นว่าคงจะมีพระอุตสาหะและพระปรีชาที่จะทรงเล่าเรียนได้ดีพระองค์หนึ่ง ไม่สังเกตได้ยากเท่ากับพระองค์ดิลก ซึ่งทุกวันนี้ยังไม่มีใครแลเห็นได้ว่ามีพระนิสัยอย่างไร จะเข้าทางใดอันยังเป็นข้อสงกาอยู่

พระองค์อาภากร ข้าพระพุทธเจ้าได้คิดอ่านว่าจะหาช่องให้ได้พบกับพระอนุชาสักครั้งหนึ่งก็ยังไม่สำเร็จ เพราะเรือรีเวนซ์ยังเชิญเสด็จไปเที่ยวร่อนเร่อยู่ในฝั่งเตอรกี ทั้งข่าวคราวและรายงานกว่าจะได้ก็ยากที่สุด เพราะนาน ๆ ได้ทีหนึ่ง ก็ไม่มีอะไร นอกจากทรงพระสำราญและทรงเล่าเรียนเจริญขึ้นตามปรกติ แต่การทั้งนี้ก็เป็นธรรมดาของวิธีทางเล่าเรียนอันต้องร่อนเร่ตรากตรำเช่นนั้น ซึ่งเป็นธรรมดาของผู้เล่าเรียนด้วยความลำบากเช่นนั้น จะได้ผลสำเร็จอันวิเศษในวันหนึ่ง

ทูลกระหม่อมชาย พระองค์บุรฉัตร พระองค์เพ็ญ และพระองค์วุฒิไชย สี่พระองค์นี้ทรงเล่าเรียนเจริญขึ้นโดยธรรมดา ยังไม่มีข้ออันใดที่จะแก้ไขหรือหยิบยกขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาได้ นอกจากที่ได้จัดเป็นทางอยู่แล้ว

สมเด็จพระบรมโอรส สมเด็จชาย พระองค์ดิลก พระองค์สุริยงจะได้เสด็จขึ้นไปฮอลิเดย์ที่สกอตแลนด์เดือนหนึ่ง ตั้งแต่วันสิ้นเดือนนี้ ทูลกระหม่อมชายจะมาบรรจบในวันที่ ๗ แต่พระองค์อื่นคราวฮอลิเดย์

ไม่ถูกกัน เข้าชุดไม่ได้ จะได้รับพระราชทานเชิญเสด็จแยกย้ายกันไปเที่ยวในที่ต่าง ๆ โดยเลือกหาสิ่งที่จะทอดพระเนตรให้เป็นประโยชน์ในทางการเล่าเรียนของพระองค์นั้น ๆ ด้วย

ในที่สุด ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานนำรูปนายพุ่มทูลเกล้า ฯ ถวาย เพื่อจะได้ทรงรู้จักด้วย เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ถึงแม้ว่าได้โดยเสด็จพระราชดำเนินมาในเรือพระที่นั่งก็ดี เกรงจะไม่ได้ทรงสังเกตแม่นยำนัก บัดนี้เป็นผู้ที่ได้รับราชการในทูลกระหม่อมเล็ก จึงเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าคงจะพอพระราชหฤทัยที่จะทรงรู้จัก พอเป็นเครื่องทรงพิจารณาท่าทางอัชฌาสัยได้อยู่

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

ป.ล. ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายรายงานการทรงเล่าเรียนของสมเด็จชายและพระองค์ดิลก ซึ่งมิสเตอร์พีปส์และมิสเตอร์เครกได้ยื่นเป็นครั้งที่สุดที่ประทับที่ซัลคอตนั้นมาในซองนี้ด้วย

วิสุทธ

วันที่ ๘ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗

๓๑

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูล สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถทรายใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขา ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานมาแก่พระยามหิบาลยังข้าพระพุทธเจ้านั้น เป็นพระเดชพระคุณล้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้ พระราชอาชญาไม่พ้นเกล้า ฯ ซึ่งมิได้กราบบังคมทูลพระกรุณาตอบทันที

ในพระราชเสาวนีย์ซึ่งพระราชทานให้ทราบเกล้า ฯ นั้น ทำให้ข้าพระพุทธเจ้ามีความสะดุ้งและประหลาดใจเป็นอันมากซึ่งได้ทราบเกล้า ฯ ว่าการที่ส่งบุตรภรรยาและครอบครัวของข้าพระพุทธเจ้าออกมานี้ ทำให้เป็นพระราชธุระมากมายถึงเพียงนี้ เป็นพระมหากรุณาอันปกเกล้า ฯ ยิ่งใหญ่ล้นพ้นที่จะเปรียบได้ มิหนำซ้ำทำให้ขุ่นเคือง ใต้ฝ่าละอองพระบาท ยังการนั้นก็เป็นคราวเคราะห์ร้ายหาสำเร็จไม่ เมื่อการได้ล่วงล้ำรบกวนใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทมาแล้วถึงเพียงนี้ ข้าพระพุทธเจ้าก็ไม่มีอันใดนอกจากพระมหากรุณาธิคุณที่จะปกเกล้า ฯ ให้สำเร็จต่อไป คือเมื่อครั้งพระยามหิบาล และหลวงประกิจออกมาก็ยังเอิญเป็นเหตุให้พลาดคลาดเคลื่อนไม่สำเร็จได้แล้ว ก็ยังมีช่องอีกทางหนึ่งที่จะจัดได้โดยง่าย คือได้ทราบเกล้า ฯ ว่าแหม่มลอฟตัส ภรรยากัปตันลอฟตัส จะออกมาเมืองนอกพอที่จะฝากฝังและไว้ใจให้พามาได้ เพราะเป็นคนเคยอยู่เมืองไทยมานานและพูดไทยได้ ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ฝากฝังและพระราชทานค่าเดินทางให้ทั้งตัวแหม่มลอฟตัสด้วย ก็เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าแหม่มลอฟตัสจะยินดีสนองพระเดชพระคุณ ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้มิสเตอร์ลอฟตัสบุตรชายเขียนหนังสือเข้ามายังมารดาให้ทราบแล้ว ทั้งข้าพระพุทธเจ้าได้แจ้งความมายังภรรยาข้าพระพุทธเจ้าด้วย เพื่อจะได้คอยฟังกระแสพระราช

เสาวนีย์ ซึ่งจะโปรดเกล้า ฯ ต่อไป อนึ่ง มีความสำคัญซึ่งจะได้ขอพระบารมีปกเกล้า ฯ อีกข้อหนึ่ง คือที่จะโปรดเกล้า ฯ ไกล่เกลี่ยในเรื่องที่บิดาข้าพระพุทธเจ้ากริ้วกราดนั้นตามเวลาอันสมควรที่จะเป็นไปได้ ข้าพระพุทธเจ้าเป็นผู้รับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่ห่างไกล เป็นการยากที่สุดที่จะปฏิบัติใจคนทั้งหลายอันอยู่ห่างไกลให้ถูกต้องทั่วถึงได้ ลงปลายก็จะต้องถือเอาแต่กุศลและอกุศลกับความชอบธรรม ซึ่งมิได้ประพฤติผิดต่อผู้ใดเท่านั้น เมื่อประพฤติตนและตั้งใจรับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่ตามหน้าที่ราชการ จะยังเหตุให้เป็นไปเช่นนั้นก็เป็นอกุศลกรรมอันหนึ่ง ไม่มีทางอันใด นอกจากที่จะขอพระบารมีปกเกล้า ฯ เป็นที่พึ่ง

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ประมาณครึ่งเดือนล่วงมานี้ เสด็จกรมหลวง(๑)ได้มีโทรเลขประทานมายังข้าพระพุทธเจ้าใจความว่า ให้เลือกหา Governess สองคน ส่งเข้ามากรุงเทพ ฯ และ Governess ทั้งสองคนนั้นจะทำการแยกกัน ซึ่งเป็นอันพิจารณาได้ความว่าสำหรับถวายพระอักษรสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ และพระเจ้าลูกเธอฝ่ายในบางพระองค์ ชั่วแต่เวลากลางวัน แต่ความในข้อหนึ่ง ซึ่งว่าขอให้เป็น Lady แท้ ๆ และไม่ใช่เป็นครูที่ฝึกหัดสอนสำหรับโรงเรียนแท้ ข้อนี้ทำให้เห็นว่าจะต้องพระราชประสงค์สำหรับฝึกหัดใน

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

อาการไปมาพูดจารับแขกคนอย่าง "Lady" ยุโรเปียน ไม่ใช่แต่ถวายพระอักษรอย่างเดียว ก็ยทำให้เห็นสมกับคำว่า Governess ซึ่งเป็นผู้เลี้ยงดูกินอยู่กับเด็กด้วยกัน ความที่เดาพระราชประสงค์ดังนี้ ขัดกันอยู่กับความที่ปรากฏในโทรเลข แต่จะกราบบังคมทูลพระกรุณาบัดนี้ หาใช่เป็นปัญหาหรือขัดข้องอันใดในพระกระแสรับสั่งของเสด็จกรมหลวงตามโทรเลขนั้นไม่ ....เห็นขัดข้องนอกทางไปอย่างหนึ่ง ในการที่เดาพระราชประสงค์นั้นเป็นทาง Policy การแผ่นดิน จึงขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาตรง มิได้กราบทูลมาทางเสด็จกรมหลวง

การที่ข้าพระพุทธเจ้าได้เดาพระราชประสงค์ว่าคงจะเป็นพระราชประสงค์ให้เรียก Lady ชั้นสูงสองคนเข้ามาสำหรับฝึกหัดสมเด็จพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกเธอฝ่ายใน ให้ทรงคุ้นเคยในทางกิริยามารยาทที่จะรับแขกคนอย่างยุโรป ไม่ใช่แต่เรียกพระอาจารย์มาถวายพระอักษรอย่างเดียวนี้ ข้าพระพุทธเจ้ามีความวิตกหนักใจอยู่เป็นอันมาก ถึงการที่จะต้องระวังความร้าวฉานในระหว่าง Lady ทั้งสองนี้ กับนามกรุงสยามในภายหน้าจึงเป็นการน่ากลัว และเป็นอันยากที่จะป้องกันยิ่งนัก กล่าวคือ ลักษณะของกรุงสยามทุกวันนี้เป็นประเทศอันยังตั้งอยู่ในที่อันขมุกขมัว คือจะสว่างให้คนเห็นได้ถี่ถ้วนก็ยังไม่สว่าง จะมืดที่ไม่มีใครจะเห็นได้ก็ไม่มืด ตาโลกคอยแต่จะพากันเพ่งดูว่าในประเทศที่อันขมุกขมัวอยู่นั้นจะมีสิ่งอันใดเป็นอย่างไร บรรดาคนยุโรปแม้แต่ผู้ชายที่ได้เรียกเข้ามารับราชการงานเมืองในกรุงเทพ ฯ ก็หาที่ได้ดีจริง ๆ และเป็นประโยชน์จริง ๆ ยาก โดยมากมักจะมีอยู่ในสองสามประเภท คือพวกหากินในทางค้าขาย *"เงินหรือ*

ของมา" เป็นอย่างต่ำจำพวกหนึ่ง พวกนี้ก็ไม่พิษสงอันใด นอกจากขน เอาเงินเมืองไทยไปใส่เมืองเขา กับลดราคายศศักดิ์ข้างไทยให้ต่ำลง อันจะปรากฏแต่แก่หูชาวเมืองนอก แต่มิได้ปรากฏแก่ความรู้สึกในเมืองไทย ประเภทสอง พวกหากินทางประจบในราชการ เอาแต่ตัวรอดเลี้ยงชีวิตได้ในเมืองไทยไม่ตาย..............เจ้านายอันเป็นพระราชกุมารเคยเข้านอกออกในไม่รู้จัก นอกจากต้องถามว่าเป็นพระราชกุมารตำหนักไหน คนเช่นนี้ไม่ธุระอันใดแก่ความดีและชั่วของบ้านเมือง ทั้ง ๆ อยู่เมืองไทยมายี่สิบสามสิบปี ก็ไม่ทำคุณทำความแปลกประหลาดอันใดให้แก่บ้านเมือง ประเภทสาม เข้ามาทำการอยู่ช้าหน่อย ๆ ก็เกิดแตกร้าวกับนามกรุงสยามที่เป็นคนชั้นดี ๆ มีความคิด กลับออกมาข้างนอก เขาก็ลืมเสีย ตั้งหน้าหากินของเขาไป ที่กิเลสต่ำก็ออกมาโพนทะนาว่ากล่าวตามที่จะหาเหตุได้ ยังพวกที่ยังไม่เกี่ยวข้องในราชการ แต่เป็นศัตรูเกลียดไทย ก็ตั้งหน้าคอยหาช่องชี้ขยายการภายในอันอยู่ในที่มืด เพื่อจะให้กระจ่าง อันต้องคอยแก้ไขอยู่เสมอในทุกวันนี้มีอยู่ ทำให้เป็นเครื่องคุ้ยเขี่ยตาโลกให้ค้นคอยเพ่งเล็งดูอยู่เสมอ การทั้งนี้เป็นส่วนผู้ชายต่อผู้ชายก็ยังได้ความยากเย็นที่จะป้องกันและแก้ไขนั้นได้ มายังคนฝ่ายการที่จะตั้งต้นในส่วนผู้หญิง ข้าพระพุทธเจ้าให้นึกเกรงด้วยเกล้า ฯ อยู่หลายประการ คือ (๑) ผู้หญิงไม่ว่าชาติใดภาษาใดไม่พ้นที่จะมีนิสัยคุ้ยเขี่ย ซอกแซกอยากรู้นอกรู้ใน หูไว ปากอยู่ไม่สุข (๒) ผู้หญิงต่อผู้หญิงเหมือนเหล็กไฟกับหินตีเหล็กไฟ พอถูกต้องเข้าก็เกิดประกาย ติดเชื้อไฟได้โดยง่าย (๓) ผู้หญิงชาวเมืองนอกถ้าให้เข้ามารู้การนอกการใน แม้แต่ว่าจะกลับออกมาโดยปรกติ ก็ไม่น่าที่จะพ้นเอาการภายในมาขยาย (๔) ถ้ากลับออกมาจากเมืองไทยโดยไม่

ปรกติเรียบร้อย ไม่ต้องสงสัยเลยว่าการทั้งหลายในเมืองไทยจะไม่ต้องถูกโจษโฆษณาการในยุโรป (๕) ผู้ชายที่ออกมาโดยไม่ปรกติ จะทำให้ชาวเมืองเขาออกรับออกเจ็บเพียงใดเท่าใด ถ้าเป็นผู้หญิงจะคูณได้ด้วยเลขห้าหรือเลขหก ถ้าการเป็นไปเช่นนี้น่าที่จะเดือดร้อนถึงราชการบ้านเมืองและเกิดก่อความรำคาญอันยากยิ่งต่อไป การที่จะเรียกคนชั้นสูงเข้าไปเช่นนี้ พอที่จะเดาได้ว่าปากเสียงจะต้องเป็นไปในข้างหน้าประการใด คือ (๑) ชั้นต้นน่าจะเกิดความด้วยเรื่อง treat lady ไม่เป็น lady คือไม่ให้เข้านอกออกในเป็นต้น (๒) น่าจะเกิดปากเสียงในเรื่องการฝึกสอนในทางกิริยามารยาท คือข้างไทยก็จะรั้งไว้ข้างไทย ข้างฝรั่งก็ร้องว่าไม่ได้ทำ duty หรือทำไม่เต็มมือ (๓) ถ้าหญิงทั้งสองทำการร่วมพระราชบุตรีสำรับเดียวกัน แต่ไม่เป็นใหญ่น้อยลงกันราย น่าจะเกิดการเถียงกันเอง (๔) ถ้าผู้หญิงทั้งสองจะทำการแยกกันตามโทรเลข คือต่างสำรับพระราชบุตรีของใคร ๆ สอน ก็น่าจะไปเกิดการในเรื่องสำรับของใครสอนดี สำรับของใครสอนไม่ดี และโย้ไปย้ายมาเป็นต้น (๕) ลงปลาย ถ้าไม่เรื่องเงินก็เรื่องแต่งงานอีกทางหนึ่ง เหล่านี้ที่เห็นว่าน่าจะเป็นเหตุและป้องกันยากเมื่อรวบรวมความในที่สุดหนังสือนี้ จึงเห็นด้วยเกล้าฯว่ามีทางอยู่สองทางคือทางหนึ่งอย่าเรียกคนให้ถึงชั้นสูงวิเศษเข้ามาและอย่าเรียกเป็น Governess ถึงหมายความว่าเลี้ยงดูอยู่กินด้วยกันตามธรรมเนียม หาแต่เพียงชั้น Teacher เข้ามาเป็นผู้ถวายพระอักษรแต่กลางวัน แล้วก็กลับไป เป็นโรงเรียนราชกุมารีขึ้นอีกแผนกหนึ่ง ดังนี้ ถ้ามีพระราชประสงค์เพียงจะให้ถวายพระอักษรภาษาอังกฤษและถวายวิชาเย็บปักถักร้อย ร้องรำ เป็นต้น อย่างกษัตริย์ ก็พอจะสำเร็จดังพระราชประสงค์ได้ ถ้าจะมีพระราชประสงค์

ถึงการฝึกหัดกิริยามจรยาทตามแบบโก้หร่าน และเรียกคนชั้นสูงมาเป็น Governess ดังว่านี้แล้ว ก็ควรจะโซ้ดกันให้ถึงที่ทีเดียว ถึงเลิกการเสวยพระศรีและหมอบคลาน และมอบให้สี่พระองค์ต่อคนก็ให้ประจำตามสมควร และมีที่พักซึ่งจะอยู่ด้วยกันได้ตลอดวัน และเชิญเสด็จไปมาเที่ยวเตร่ได้อย่างฟรี ๆ แต่อย่าให้มีการเกี่ยวข้องกับการภายในพระบรมมหาราชวังในส่วนตัว Governess นั้นอย่างใดอย่างหนึ่งในสองประการนี้ เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าจะเป็นการป้องกันความรำคาญ และความเดือดร้อนในราชการบ้านเมืองข้างหน้าได้ ประการหนึ่ง ว่าถึงลักษณะประเทศสยามทุกวันนี้ ซึ่งอยู่ในเวลาเป็นที่มุ่งมองของตาโลกและมีศัตรูคอยคุ้ยเขี่ยให้เปิดเผยอยู่เสมอฉะนี้แล้ว เมื่อการสิ่งใดจะกระทำก็ทำให้เต็มที่และให้ได้จริงจังให้เล่าลือปรากฏเสียดีกว่า ตาโลกทั้งหลายก็จะเห็นไปว่าอาการอันกระทำให้ได้จริงเพื่อจะเปลี่ยนแปลงเข้าหาความนิยมของโลกแท้ เหมือนดังที่มีดจะจุดไฟให้สว่างปรากฏแก่ตาคน อย่าให้แลเห็นวับ ๆ แวบ ๆ เหมือนโคม advertisement ซึ่งชาวร้านจุดให้วับ ๆ ให้ต้องตา เพื่อจะบอกขายของดังคำของคนบางคนกล่าว การเรื่องนี้ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ขอพระราชทานโลเลคอยฟังพระราชกระแสตอบจดหมายฉบับนี้ *ทางโทรเลข* เพียงได้ความว่า Governess หรือ Teacher เท่านั้น ก็จะได้จัดคนเข้ามาให้ถูกต้องดังพระราชประสงค์

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

วันที่ ๑๕ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ด้วยเหตุร้ายในเรื่องทูลกระหม่อมเล็กตกม้า ซึ่งได้เป็นแล้วอันน่ากลัว ทราบมาถึงข้าพระพุทธเจ้าโดยลำดับ ดังได้คัดสำเนาต่าง ๆ เรียงตามรายวัน ขอพระราชทานทูลเกล้า ฯ ถวายมาพร้อมด้วยจดหมายฉบับนี้ เหตุนี้ ชั้นต้นเมื่อแรกทราบเกล้า ฯ ก็ทำให้ข้าพระพุทธเจ้ามีความตกใจเป็นกำลัง ตอนกลางก็ร้อนใจอยู่ว่าจะได้ข่าว มาตอนปลายเมื่อได้ทราบข่าวตลอดได้เพียงนี้ ก็มีแต่ความเสียใจและอัดอั้นตันใจจนไม่ทราบเกล้า ฯ ว่าจะกราบบังคมทูลพระกรุณาประการใด ต่อไปในจดหมายฉบับนี้มีแต่ความหวังว่าขอให้หายประชวรเป็นปรกติ ปราศจากที่จะให้ผลเสียแก่พระกายและพระกำลัง กับขอไม่ให้เป็นต่อไปในที่ใดที่หนึ่งดังเช่นนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

วิสุทธสุริยศักดิ์

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๒ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยเราไม่ได้พูดถึงการเรื่องนี้แต่ก่อน เพราะคิดว่าการจะเป็นที่เรียบร้อยกันไปแล้ว ต่อเมื่อใดว่าง ๆ จึงจะจดหมายออกไปเตือนสติ คือ

การเรื่องที่จะรับเมียออกไปนั้น กรมหมื่นปราบเธอคิดเห็นเป็นการไม่ดีหลายอย่าง ซึ่งเราเข้าใจว่าเป็นแต่คิดไปตามความเห็นอย่างโบราณ จึงได้พูดจาชี้แจงที่ได้ทางเสียจนตลอด แลบอกให้ทราบด้วยว่า เราก็ดีแม่เล็ก(๑)ก็ดี ไม่คิดเห็นว่าจะเป็นการเสียหายอันใด ก็เป็นอันยอมตกลงไปชั้นหนึ่ง แต่มีคำซึ่งแสดงความวิตกเสียใจ อันเป็นข้อที่ควรฟังอยู่ เราจึงได้รับไว้ว่าจะเขียนหนังสือตักเตือนออกไปให้รู้สึกตัว ก็พอเผอิญป่วยไข้เสียไม่ได้ออกไป ครั้นมาเกิดการที่จะออกไปคราวนี้ จึงได้รับหนังสือกรมหมื่นปราบอีกฉบับ ๑ ซึ่งได้ส่งสำเนามาให้ดูด้วยแล้ว หนังสือฉบับนี้ก็เป็นแต่ย่นย่อข้อความเพราะได้พูดด้วยปากมากแล้ว

ในเบื้องต้นที่จะพูดนี้ จะต้องขอยืนยันความเห็นซึ่งได้สังเกตอาการกิริยากรมหมื่นปราบในเวลานี้โดยละเอียดแล้ว เป็นเวลาที่เธอมีความรื่นรมย์ยินดีในการที่เรารักใคร่ไว้ใจเจ้านั้นเป็นอย่างยิ่ง แลเป็นเวลาที่มีความรักเจ้ายิ่งทวีมากขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายเท่า กำลังคิดอ่านที่จะจัดหาบ้านช่องให้อยู่เป็นหลักฐาน ความปรารถนาที่เป็นข้อสำคัญนั้น อยากจะให้ลูกได้สืบตระกูลเป็นหลักฐานมั่นคง เหมือนพระยาเทเวศร์สืบตระกูลกรมพระพิทักษ์(๒)เป็นข้อที่อยากแข่งฤาปรารถนาอยู่เป็นนิตย์ เมื่อมองเห็นทางที่ใกล้ ๆ ตาจะได้เห็น ก็ยิ่งทวีความปลื้มใจมากขึ้น

เหตุชั้นต้นซึ่งไม่เป็นที่พอใจ ก็คือเรื่องรับตำแหน่งทูต ซึ่งเธอคิดเห็นว่าเป็นการเดินทางเหมือนตั้งหนึ่งใหม่ ไม่เดินตามรอยซึ่งเป็นโชคอันดีอยู่แต่เดิมแล้ว คือเป็นผู้ออกไปกับลูกโต ซึ่งในเวลานั้นเป็นตัวกิดต่อไปภายหน้าเห็นท่าดีน้อยกว่าร้าย ก็เป็นการแสดงความจงรักภักดีมา

---

(๑) สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

(๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระพิทักษ์เทเวศร์ ต้นสกุล กุญชร

แล้ว แต่ก็เผอิญกลับเปนดี ควรที่จะชื่นชมยินดีแลคงเดินทางนั้นไปให้ตลอด การที่เปนทูตเปนเหตุที่จะให้หาตัวเปลี่ยนยาก จะต้องอยู่นานเกินเวลาที่ลูกโตกลับ ประกอบกับเหตุที่จะรับลูกเมียออกไป ปรากฏว่าไม่คิดจะกลับเข้ามาโดยเร็ว จึงไม่เปนที่พอใจ แต่ครั้นเมื่ออธิบายความจำเปนให้ฟัง เธอก็เห็น แต่ก็ยังไม่เปนที่พอใจ ถึงดังนั้นก็ยังไม่สู้กระไรนัก ข้อที่เปนสำคัญนั้น คือเธอได้มีโทรเลขแลมีหนังสือออกไปถึงเจ้า เจ้าไม่ได้โต้ตอบโทรเลขฤๅหนังสืออย่างหนึ่งอย่างใด เปนแต่มีโทรเลขถึงกรมหมื่นมหิศรเปนต้น ซึ่งไม่ได้บอกให้เธอทราบ ข้ามมาบอกเราทีเดียว ส่วนการที่เธอได้ห้ามปรามไปโดยโทรเลขแลโดยหนังสือ ก็มีผู้รู้เห็นเปนอันมาก แลไม่ได้รับตอบอย่างหนึ่งอย่างใด ก็เปนอันปรากฏว่าไม่แต่เพียงที่เจ้าไม่เคารพนับถือต่อบิดา กลับเปนการคิดต่อสู้จะเอาชนะ ด้วยเอาแรงแลเอาอำนาจผู้อื่นไปข่ม จึงยังเกิดความวิตกขึ้นว่า คนทั้งปวงจะเห็นไปว่าเจ้ามีความกำเริบฟุ้งซ่าน จนบิดาก็ไม่มีความเคารพยำเกรง ผู้ใดจะเปนที่รักใคร่เชื่อถือได้ ตลอดจนตัวเราเองก็จะเห็นใจเสีย ความวิตกอันนี้เผาผลาญเธอให้ได้ความทุกขเวทนาเปนอันมาก ไม่เปนอันกินอันนอน จนถึงกับเจ็บถึงล้มหมอนนอนเสื่อกันไปก็ครั้งหนึ่ง ความเศร้าโศกเสียใจนั้นมากถึงนอนร้องไห้ มีคนไปเยี่ยมไข้เจ็บเปนการโด่งดัง เพราะเธอเปนคนนอนอยู่ประตูวังเงียบไม่ได้

การซึ่งเปนขึ้นดังนี้ เราก็มีความเสียดายอยู่ว่าไม่พอที่จะเปน เห็นว่าไม่มีอย่างอื่น นอกจากที่จะต้องให้เขียนหนังสือมาสารภาพรับผิด อ่อนน้อมฉันบิดากับบุตร อย่าให้เปนการโต้เถียงดื้อดึงกันมากไป เมื่อจะชี้แจง

ความคิดในข้อราชการก็ดี ทุกข์สุขในตัวก็ดี จึ่งค่อยชี้แจงต่อไป ถ้าเจ้าไม่แสดงความอ่อนน้อมสารภาพให้เป็นที่พอใจกรมหมื่นปราบ ก็เห็นว่าจะมีคำครหาติเตียนแลเป็นที่รังเกียจกินใจของคนทั้งปวง ด้วยความประพฤติทางธรรมของไทย ความเคารพต่อบิดามารดาเป็นการสำคัญยิ่งใหญ่ ใช่แต่ทางศาสนา ตลอดจนพระราชกำหนดกฎหมายก็เป็นเช่นนั้นด้วย จึงขอเตือนให้คิดอ่านแก้ไขเสียให้ดี และจะเป็นการทำให้พ่อได้รับความสุขยินดีปลื้มใจ อันนับว่าเป็นกุศลอย่างยิ่งได้ด้วย ถ้ามีมาเร็วได้เท่าใดยิ่งดี

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

สำเนา หนังสือกรมหมื่นปราบปรปักษ์

รับวันที่ ๒ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗

วันที่ ๒ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗ ๓๑

ขอเดชะ ฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท พระราชอาชญาไม่พ้นเกล้า ฯ

ด้วยเรื่องพระยาวิสุทธจะขอรับพระราชทานให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ส่งภรรยาออกไปครั้งนั้น ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานให้งดไว้ ด้วยเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าที่เป็นการไม่รู้แล้ว ก็เพราะคิดจะเอาชนะข้าพระพุทธเจ้า โดยความกำเริบว่าทรงพระมหากรุณา จึงเกรงด้วยเกล้า ฯ ว่าต่อไปเบื้องหน้าจะเป็นคนเฟื่องฟุ้งซ่านไม่มีสติยับยั้ง จะทำให้เสีย

ราชการแลจะรักษาตัวไปไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้คิดด้วยเกล้า ฯ โดยรอบแล้ว ก็เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า เป็นการเสียแทบทุกอย่าง ข้าพระพุทธเจ้าได้จดหมายชี้แจงออกไปให้ฟังทุกอย่าง ก็ไม่เชื่อถือ กลับดึงดื้อไปดังนี้ ก็เหมือนเขาจะไม่คิดว่าข้าพระพุทธเจ้าเป็นบิดา ครั้นข้าพระพุทธเจ้าจะถือโกรธตัดเสียว่าแล้วแต่ความเห็นของเขา ก็เหมือนกับไม่มีความกรุณาแก่บุตร ฤๅไม่มีความมุ่งหมายที่จะตั้งตระกูลต่อไป เพราะฉะนั้น ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานพระมหากรุณาปกเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราโชวาท พอให้มีสติระงับความฟุ้งซ่านเสียสักครั้ง

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ที่ ๗/๔๙๑ **พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท**

วันที่ ๑๑ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยหนังสือที่มีมา ยังไม่ได้ตอบหลายฉบับด้วยกัน จะได้ตอบต่างหากตามเรื่องที่ควรจะตอบได้ช้าแลเร็ว การที่ช้าเพราะต้องคิดอ่านบ้างด้วยไม่มีเวลาบ้าง แต่หนังสือวันที่ ๒๙ มิถุนายน แลวันที่ ๑๕ กรกฎาคม เห็นว่าควรจะตอบรวมกันได้ เพราะฉบับหลังเป็นแต่บอกเรื่องลูกชายเล็กตกม้า

การที่ลูกชายเล็กไปรัสเซียคราวนี้ ได้ทราบตามรายงานจากพระยาสุริยานุวัตรโดยละเอียด ในการรับรองแลการอยู่กินส่วนหนึ่ง การเล่าเรียน

อีกส่วนหนึ่ง เป็นที่พอใจสมความปรารถนาหมดทุกอย่าง นับว่าเป็นผู้ที่ได้รับความสุขอย่างยิ่ง และจะได้รับความรู้อย่างดีซึ่งเราปรารถนา เมื่อเทียบวิธีเรียนดูกับชายบริพัตรแลชายจิร[๑] ซึ่งเรียนทางทหารอย่างเดียวกัน ๒ คนนั้น ได้เรียนการทหารมากกว่าทางที่ลูกชายเล็กจะเรียนในระยะ ๔ ปีนี้ แต่ข้างฝ่ายลูกชายเล็ก จะได้เรียนความรู้อย่างอื่น ที่เป็นเยเนราลนอเลดมากกว่า ๒ คนนั้นเป็นอันมาก มีเรียนยูริสปรูเดน ในปีที่ ๓ ที่ ๔ ถึง ๒ ปีเป็นต้น จีรว่าทางที่เล่าเรียนตามซึ่งเราให้ดูนี้ แปลกกว่าและดีกว่าประเทศอื่นๆโรงเรียนอื่นหมด แต่ความลำบากในการเล่าเรียนคงจะต้องมาก เพราะจะต้องเรียนภาษาถึงสามภาษาพร้อมกัน คือ รัสเซียน ฝรั่งเศส เยอรมัน ภาษาตาย ๓ ภาษา คือ สลาฟ ลติน กรีก คงจะไม่เป็นการง่าย แต่เมื่อตัวผู้เรียนมีความทะเยอทะยานอยู่ก็คงจะได้ ถึงไม่ทั้งหมดก็คงดีบางภาษา

ส่วนการที่ตกม้านั้น เราก็มีความตกใจแลร้อนใจเป็นที่สุด แต่เป็นการเบาไปอย่างหนึ่งซึ่งได้รับข่าวต่อวันที่ ๖ เพราะเหตุที่ลงไปอยู่เสียเมืองกลันตัน เมืองตรังกานู พึ่งกลับขึ้นมาถึงเมืองนครศรีธรรมราชในวันนั้น ได้ทราบโทรเลขพร้อมกันหมดทั้งแรกที่เกิดเหตุจนอาการคลายขึ้นแล้ว

เอมเปรอได้แสดงความเอื้อเฟื้อแลโปรดปรานสมกับคำซึ่งได้รับไว้เกือบจะเกินกว่าที่เราคาดหมาย ในวันแรกซึ่งลูกชายเล็กไปพบ เอมเปรอก็มีโทรเลขบอกมาว่าได้พบ ครั้นเมื่อเกิดเหตุตกม้านี้ ก็ได้รับโทรเลขของเอมเปรอแลเอมเปรสลงพระนามทั้ง ๒ พระองค์ มีมาก่อนคนเรากันเอง

---

(๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช

เสียอีก ครั้นเมื่อเวลาหายขึ้น ก็มีโทรเลขบอกข่าวมาอีก เมื่อสังเกตดูตามหนังสือลูกชายเล็กแลรายงาน ก็เห็นว่าความประพฤติสนิทสนมของเอมเปรอต่อลูกเรา ไม่เป็นแต่การทำเฉพาะหน้า ฤๅเป็นแต่พิธีให้คนเห็นมาก ๆ เป็นความเมตตาปรานีเนื่องจากตัวเราฉันเพื่อนฝูงกันเฉพาะตัวต่อตัว แลปรานีต่อตัวเด็กด้วย

ข้อรำคาญเดือดร้อนของเรามีอยู่อย่างหนึ่ง ในเรื่องลูกชายเล็กไปเล่าเรียนที่รัสเซียครั้งนี้ก็แต่การซึ่งรู้ว่าเป็นหนี้เอมเปรออันยากที่จะปลดเปลื้องได้ เพราะเหตุที่เอมเปรอคงทำตามคำพูดว่าจะทำ ซึ่งเราได้ขอ ๒ ครั้งแล้วก็ไม่ตกลง คือจ่ายเงินในการเล่าเรียน ในการกินอยู่ทุกอย่าง ให้เราจ่ายของเราเอง แต่ค่าเสื้อผ้านุ่งห่มค่าเดินทางแลที่อยู่เวลาฮอลิเดย์ เงินรางวัล เงินทำบุญแลสำหรับกระเป๋า ตามที่ประมาณครั้งแรก เงินของเอมเปรอจะต้องใช้ถึงปีละ ๓๐๐๐ ปอนด์ ของเราแต่เพียง ๑๕๐๐ ได้มีโทรเลขขอบอกขอบใจไปแล้ว คิดว่าจะมีหนังสือไปออด ๆ แอด ๆ ในเรื่องเปลื้องพระราชทรัพย์ลองดู

ตามความสังเกตในหนังสือพระยาวิสุทธบ่นถึงเรื่องยูนิฟอร์มนั้นจะต้องขอหัวเราะสักนิดหนึ่งว่าเป็นความคิดอย่างแก้วแท้ การลำบากลำบนในเรื่องแต่งยูนิฟอร์ม เห็นมีอยู่แต่ที่อิงแลนด์เป็นมากกว่าอย่างอื่น ทหารแต่งตัวพลเรือนได้ตั้งแต่นายจนลูกแถว แต่ในประเทศออสเตรียแลเยอรมนีทั้งหมด กับรัสเซีย มีข้อบังคับว่า บรรดาผู้ที่เป็นทหารตั้งแต่มาแซลจนทหารเลว จะสวมเสื้ออย่างอื่นไม่ได้นอกจากยูนิฟอร์ม เว้นไว้แต่ออกนอกอาณาเขต เอมเปรอแลเจ้านายทั้งปวงไม่ได้แต่งตัวเป็นคนปรกติเลย

ที่สุดจนอยู่ในเรือนสองคนผัวเมีย ถ้าใครไม่มียูนิฟอร์มแต่ง จะออกเป็นที่เสียๆ ไปด้วย ประเทศอื่นเช่น ฝรั่งเศส เดนมาร์ก สวีเดน นอรเวย์ อิตาลี ยอมให้เยเนราลแต่งตามธรรมเนียมได้ ที่แต่งได้อย่างเมืองแก้วมีแต่สวิสเซอแลนด์แห่งเดียว

อนึ่ง การเรื่องใช้สอยเงินทอง คงจะต้องเปลืองมากกว่าที่อื่นๆ เพราะไปเป็นเจ้านายแท้ดังนี้ แต่เป็นการจำเป็นต้องใช้อย่าให้เป็นที่อับอาย การที่จะใช้เงินเป็นการบำรุงยศศักดิ์อันใด เมื่อสิ้นเขตที่เป็นแขกเมืองลงเป็นนักเรียนอายุต่ำแล้ว ก็คงไม่ต้องมี จะมีก็แต่การรางวัลบ่าวไพร่ ฤๅผู้ใดซึ่งมาเกี่ยวข้อง เช่นหมอเป็นต้น จะขี้ตระหนี่เกินไปไม่ได้ เพราะการที่ใช้สอยเงินทองเช่นนี้ ประเพณีผิดกันกับเมืองแก้วมาก ถ้าเหนียวเจียวเกินไปจะเป็นเรื่องนินทาติดอยู่ ตามซึ่งได้เคยฟังมาเป็นอันมาก ขอให้คิดอ่านกับพระยามหิบาล กะให้สมควร อย่าให้ฟูมฟายเกินไปด้วย

ข้อซึ่งจะคิดว่า การที่ไปอยู่เช่นนี้จะเป็นการดีฤๅเป็นการร้ายแก่สันดานของลูกต่อไปภายหน้านั้น เราได้คิดเห็นแล้ว ว่าการซึ่งจะห้ามไม่ให้ผู้ซึ่งได้เข้าอยู่ในโซไซตีอันสูงสุดดูหมิ่นต่อผู้ซึ่งต่ำ ๆ ฤๅธรรมเนียมขวางๆรีๆนั้น เป็นแก้ไม่ได้ อย่าว่าแต่ผู้อื่นเลย ตัวเราเองเมื่อได้ไปเห็นในที่หนึ่งอย่างหนึ่ง ไปเห็นที่อื่นเป็นอย่างอื่น ฤๅเห็นผู้อื่นเป็นอย่างอื่นก็อดดูหมิ่นในใจไม่ใคร่ได้ แต่ถ้าว่าโดยกิริยาอัชฌาสัยที่จะสำแดงออกเป็นไว้ใจได้ ว่าผู้ที่ได้เข้าสูงเช่นนี้แล้ว เรียบร้อยดีกว่าผู้ที่อยู่ชั้นกลางเป็นอันมาก มีอย่างเดียวแต่เรื่องเงิน ที่จะฟูมฟายใช้มากจนเคยตัว แต่ก็อยู่ในบังคับผู้ใหญ่ ไม่ได้ใช้แต่ลำพัง เห็นจะไม่พอเป็นไรนัก

รูปนายพุ่มนั้นได้รับแล้ว ดูอ้วนขึ้นกว่าแต่ก่อน เราไม่ได้ลืมเลย เพราะได้มีความปรานีลูบหน้าลูบหลังอยู่แต่เมื่อไปกลางทาง ด้วยเห็นแวว ว่าจะเป็นคนฉลาด

การที่ย้ายที่อยู่ลูกโตแลที่ได้ไปฝึกหัดเมื่อวันที่ ๒๘ นั้นเป็นที่ยินดี มิสเตอร์พีปส์จะได้รับหนังสือขอบใจแลสิ่งของที่จะให้พระยาวิสุทธส่งไปให้ มิสเตอร์เครกที่ได้ให้รางวัลไปนั้น เป็นการชอบแล้ว ข้ออื่น ๆ ในหนังสือนั้นเป็นที่ชอบใจทุกประการ

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๒๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗ ๓๑

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยการที่ลูกโตจะไปเมืองเวียนนาในการยูบิลีของเอมเปรอนั้น ได้คิดดูถึงผู้ที่จะไปด้วย เห็นแต่พระยาราชวัลลภ หลวงสรสิทธยานุการ ๒ คน จะเป็นที่ขัดข้องเป็นอันมาก ด้วยเหตุว่าพระยาวิสุทธเป็นราชทูตประจำกรุงอังกฤษ ไม่ได้เรียกถอน จะเอาเข้าเป็นสวีตของลูกไปนั้นก็ไม่ควร เคอแนลชยูมมีความปรารถนาที่จะใคร่ไป แต่เห็นว่าเป็นคนต่างประเทศ การที่ลูกจะไปเช่นนี้ เป็นการรับรองในส่วนเฮาสโฮลด์ ย่อมจะเป็นที่รังเกียจของพระเจ้าเอมเปรอ แลดูก็ไม่เป็นการงามแก่เกียรติยศอย่างใดเลย จึงได้บอกยึดไปเสียแล้ว ส่วนพระยานนท์เป็นราชทูตประจำประเทศนั้นคงจะ

ต้องไป ถึงจะไปพร้อมกันได้ก็คงต้องแยกกันอยู่ แลเมื่อเข้าในราชสำนัก ก็คงต้องไปคนละต่างหาก นอกนั้นจะมองหาตัวผู้อื่นไม่คิดถึงพระยาสุริยา ซึ่งเป็นราชทูตเหมือนกันแล้ว ก็ไม่เห็นตัวผู้ใดซึ่งจะสมควรแก่หน้าที่ได้เลย จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องให้พระรัตนโกษาซึ่งเป็นผู้รู้ภาษาเยอรมันแลเคย เข้าในราชสำนักเวียนนา รู้ท่วงทีตลอดทั้งได้เคยเป็นล่ามเมื่อเวลาเราพูด กับเอมเปรอมาแล้ว เป็นผู้มั่นคงควรจะเป็นที่ไว้วางใจได้ ออกไปเป็นการจร ชั่วคราวหนึ่ง ได้คิดว่าจะให้ออกไปเป็นตำแหน่งเชมเบอร์เลียน จะได้ออก จากกรุงเทพ ฯ ข้างแรมเดือนตุลาคม ด้วยทราบว่าจะเริ่มงานเกี่ยวปลาย เดือนพฤศจิกายนวันหนึ่ง เมื่อสิ้นราชการแล้วให้รีบกลับเข้ามารับราชการ ในตำแหน่ง ผู้ซึ่งไปตามมกุฎราชกุมารนั้น เห็นว่าพระยาราชวัลลภ นายหนึ่ง พระรัตนโกษา นาย ๑ หลวงสรสิทธยานุการ นาย ๑ เท่านั้น เป็นการพอควรแล้ว ถ้าจะไปมากกว่านั้นก็จะเป็นความลำบากแก่การที่เขา รับรอง เมื่อพระยานนท์จะได้ถามมาประการใด ก็ให้พระยาวิสุทธบอก ให้ทราบ แลให้ตระเตรียมการสำหรับที่จะไปตามกำหนด

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

พระที่นั่งไอสวรรย์ทิพยอาศน์

เกาะบางปอิน

วันที่ ๒๗ ตุลาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสืออื่นอีก แต่ขอตอบฉบับที่ลงวันที่ ๓๐ กันยายน ก่อน เพราะเห็นว่าเรื่องนี้ดูเหมือนจะเป็นที่ร้อนใจของพระยาวิสุทธหงิด ๆ

เพราะเหตุที่อยู่ในประเทศซึ่งมีความสงสัยกินแหนง ซึ่งเขานึกอย่างไรแล้ว พูดไปโดยความระแวง ถึงจะบอกกล่าวเล่าสิบอย่างไรก็ไม่เชื่อ พระยาวิสุทธ คงจะได้ถูกถามหลายครั้ง แลได้แข็งใจตอบปฏิเสธไปแล้วหลายครั้ง แต่ใจนั้นนึกระแวงอยู่หน่อย ๆ ว่า ถึงไม่เป็นเดี๋ยวนี้คงเป็นต่อไปภายหน้า แลไม่สู้แน่ใจนักว่าไทยเราจะไม่ยอม เมื่อจะว่าตามตรงแท้จริงแล้ว เราย่อมเห็นอยู่ว่า ความคิดเห็นอันใดของพระยาวิสุทธอยู่ข้างจะเป็นชาวเมืองแก้วจัด แต่มิใช่จะติเตียนว่าไม่ควรคิดในเรื่องนี้ เป็นของควรคิด เพราะชาวเมืองนั้นเขาพูดกันอยู่ทั่วเมือง แลการที่ตอบนี้จะเป็นเหตุให้พระยาวิสุทธค่อยแน่ใจตอบเขาได้ชัดเจนดีกว่าตอบหน้าเจือน ๆ ด้วยใจระแวง

คือเรื่องซึ่งอังกฤษตื่นเต้นกัน ลงพิมพ์แล้ว ๆ เล่า ๆ ในเรื่องรัสเซียขอที่ไว้ถ่าน จนถึงหนังสือพิมพ์ฉบับซึ่งตัดส่งมานี้ เป็นการหาจริงไม่ได้ในนั้นเลย เว้นไว้แต่ถ้ารัสเซียจะนึกอยู่ในใจ เดาใจเขาไม่ถูก แต่ส่วนเอมเปรอก็ดี รัฐบาลผู้แทนในกรุงเทพฯ ก็ดี ยังไม่ได้เคยปริปากฤๅและเลียมอ้อมค้อมแต่สักครั้งหนึ่งเลย อย่าว่าแต่จะพูดตรง ๆ

แต่ส่วนที่ตรงกันข้ามนั้น คือ เมื่อ ร.ศก ๑๑๕ ทูตอังกฤษในนี้เอาสำเนาหนังสือสัญญามายังคับเร่งรัดเป็นอันมาก ที่จะให้เราลงชื่อว่าเมืองมลายูตั้งแต่บางตะพานลงไป เราจะไม่ยอมยกให้ชาติหนึ่งชาติใดนอกจากอังกฤษ และจะไม่ให้คอนเซสชันแก่ชาติหนึ่งชาติใดนอกจากขออนุญาตต่ออังกฤษก่อน เร่งรัดจนเกือบจะเป็นขู่ แต่ก็ยังไม่ได้ทำ ตลอดจนกระทั่งถึงเวลาเราออกไปยุโรปในศก ๑๑๖ ครั้นเมื่อไปอิงแลนด์พบลอร์ดซอลสบุรี ได้นึกว่าคงจะพูดถึงเรื่องนี้ก็ไม่พูด จนถึงคราวหลังเมื่อไป

เยอรมนีกลับมาแล้ว เมื่อมิสเตอร์เวอนีรู้การตื้นลึกหนาบางที่เราชอบพอกับรัสเซีย แลมีความร้อนใจในเรื่องที่อังกฤษรับรองสู้ประเทศอื่นไม่ได้ ฤๅด้วยเรื่องตราการ์เตอ ซึ่งเขาเข้าใจว่าเราคิดเห็นว่าอังกฤษกะโปรแกรมจะเอาเราเป็นขี้ข้ามือหนึ่งจึ่งไม่ให้ ซึ่งสังเกตได้ชัดเจนในกิริยาแลคำพูดของมิสเตอร์เวอนี ซึ่งทุรนทุรายไปหาปรินซ์ออฟเวลส์ เซอร์ทอมาสแอนเดอร์ซัน ด้วยความกลัวว่าเราจะไปศรัทธาเลื่อมใสในชาติอื่นเสียจนปรินซ์เวลส์ก็มาหา พูดไกล่เกลี่ย ลอร์ดซอลสบุรีก็มาเคาะเหมือนให้รู้ตัวไว้ คือว่ามีความยินดีที่ได้เห็นเอมเปรอทั้งสองพระองค์ได้ต้อนรับแข็งแรง การที่เป็นไมตรีชอบพอกับสองประเทศนั้น เป็นประโยชน์สำคัญมาก ด้วยเอมเปรอเยอรมนีก็เป็นที่ฝรั่งเศสเกรงขาม เอมเปรอรัสเซียก็เป็นที่ฝรั่งเศสนับถือกลัวเกรง จะค่อยซาความคุมเหงลง อังกฤษนั้นถึงจะมีน้ำใจที่จะช่วยประการใด ก็รอเข้าไปไม่ติด ถ้าอะไรอังกฤษเกี่ยวข้องเข้าไปแล้วเหมือนยิ่งยุฝรั่งเศส มีอยู่อย่างเดียวที่จะต้องกล่าวถึงให้ทรงสังเกตไว้ ว่าเมื่อมาตามทาง ได้เห็นที่ตำบลใดซึ่งควรจะเป็นที่บรรทุกถ่านของสองประเทศนั้นได้บ้าง ไม่มีแห่งใดนอกจากที่เป็นของอังกฤษแลฝรั่งเศสแล้ว บางทีสองประเทศนั้นจะมีความปรารถนาที่จะได้มีที่บรรทุกถ่านในเมืองเราบ้าง จึ่งได้ทำไมตรีมาก เราได้ตอบว่า เราก็คิดเห็นอยู่เหมือนกัน ว่าธรรมดาการที่ชาติทั้งปวงเป็นไมตรีกัน ก็ย่อมมีความมุ่งหมายประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งด้วยกันทั้งสองฝ่าย เราก็รู้สึกอยู่ว่าประเทศเราตั้งอยู่อย่างไร ทางไมตรีของเรากับอังกฤษเป็นสำคัญเพียงใดเราคงจะระวังรักษาทางไมตรีกับอังกฤษ ไม่ให้เสียประโยชน์ของอังกฤษ

อย่างที่สุดซึ่งจะทำได้ เมื่อพูดกันดังนี้ก็เป็นอันพอใจในขณะนั้น แต่บางที จะยังไม่พอแท้ ซึ่งเราจะพูดให้พอใจเขาก็เห็นว่าทรุดโทรมเหลือกำลัง

ครั้นเมื่อกลับมาถึงกรุงเทพฯ ไม่ช้านัก ราวสักสามเดือนกระมัง มิสเตอร์เกรฟวิลก็มาพูดที่เจ้าพระยาอภัยราชา ว่าได้รับหนังสือจากฟอเรนออฟฟิศเป็นไปรเวต ให้คอยสืบสวนในเรื่องรัสเซียจะขอที่บรรทุกถ่านฤๅไม่ พูดเทียมสีบ ก็เป็นอันปฏิเสธกันไปตามความจริง ครั้นเมื่ออุปทูตรัสเซียมาถึง แต่ครั้งแรกที่ได้มีการเลี้ยงให้ทูตต่างประเทศพร้อมกัน เมื่อเลิกเลี้ยงแล้วก็ยืนสนทนากัน ก็พูดกับแขกที่มาทั่วทุกคน ทั้งอุปทูตรัสเซียด้วย ก็เป็นที่สงสัยว่าพูดกันอยู่ช้า ที่จะมีเรื่องอะไรจนเจ้าพระยาอภัยราชามาและเลียมถาม ภายหลังเมื่อเจ้าพระยาอภัยราชาออกไปใหม่ๆ มิสเตอร์เกรฟวิลก็มาถามที่กรมหลวง แลพบใครที่รู้จักก็จับตัวสบถแทบทุกคน เห็นเป็นการวุ่นวายเหลือประมาณ ไม่ช้าหนังสือพิมพ์ก็ออกเนือง ๆ ไป บรรดาเกิดมาเป็นชาติคนอังกฤษ ที่จะไม่มีใครถามใครสักคนหนึ่งเป็นไม่มี ที่สุดจนมิสเตอร์มิตเชลอินนิสก็มีหนังสือมาที่กรมหมื่นมหิศร ว่าที่ฟอเรนออฟฟิศเขาถาม คำตอบของเราทั้งหลายก็มียืนอยู่คำเดียวว่า จนกาลบัดนี้ยังไม่มีร่องรอยอันใดที่เราจะได้รู้เลย แต่ก็ย่อมจะไม่เป็นที่เชื่อถืออยู่เช่นนั้นเอง เพราะเหตุที่ความปรารถนาเขามีอยู่

แต่ความที่จริงแท้ตามซึ่งเราคิดเห็น อันจะกล่าวได้แต่เฉพาะส่วนตัวเอมเปรอ ไม่รับประกันจนถึงคนชาติรัสเซียนทั้งสิ้น เพราะได้พูดจากันตลอดเรื่อง ว่าถ้าหากว่ารัสเซียรู้ว่าจะสู้อังกฤษได้ข้างตะวันออกเมื่อใดนั้นแล้วว่าไม่ถูกที่จะขอ แต่ถ้ารู้ว่าการอันใดซึ่งจะทำ กลับจะให้

เป็นประโยชน์แก่อังกฤษฤๅเป็นช่องแก่อังกฤษแล้วยังคงไม่ทำเลย เพราะเอมเปรอรู้ชัดว่าเมืองเราล่อแหลมอยู่กับอังกฤษประการใด ยังช่วยสะกิดฝรั่งเศสอยู่ว่าอย่าให้รุกร้นนัก จะไปเป็นประโยชน์แก่อังกฤษ ความอันนี้รู้ชัดเจนอยู่เสมอ ถ้าโดยจะมีมาว่าจริง บอกคำเดียวก็พอ ว่าถ้าจะให้แล้วอังกฤษคงเอาแหลมมลายูทั้งหมด เท่านี้ก็หยุด มีตัวอย่างที่ได้พูดกันแล้วในเรื่องอื่น เชื่อว่าจะเป็นได้ดังนี้แน่

จึงเห็นว่า การที่โจษเล่าลือตื่นเต้นกันครั้งนี้ ไม่ได้ออกจากที่อื่นออกจากคนอังกฤษเอง ผู้อื่นยังไม่มีความปรารถนาที่เขตแดนในแหลมมลายู ยิ่งกว่าพวกสเตรตเซตเตลเมนต์ เหตุซึ่งเกิดขึ้นทั้งนี้ คิดสงสัยว่าเป็นด้วยคอเวอนแมนต์อังกฤษมีความสงสัยอยู่แล้ว เป็นโอกาสของพวกโคโลนีที่จะยุให้คอเวอนแมนต์เดินรุกร้นเอาเขตแดนเมืองมลายูให้เร็วขึ้นเท่านั้น เป็นเที่ยงแท้ อย่าได้สงสัยเลย

เมื่อเรารู้ชัดเจนแล้ว ว่าถ้าเราจะให้เขตแดนในแหลมมลายูแก่รัสเซียเมื่อใด แหลมมลายูทั้งหมดคงเป็นของอังกฤษเมื่อนั้น เหมือนอย่างเมืองพม่า เราจะไปคิดอ่านอย่างนั้นทำไม ถ้าจะพูดกันเสียให้ถึงดี ก็ว่าได้ว่า ถ้าอังกฤษยึดอำนาจรัสเซียข้างตะวันออกไม่อยู่ นานไปภายหน้านั้นแลว่าไม่ถูก รัสเซียจะมาเป็นประกันเมืองเราได้ ฤๅเอาเมืองเราทีเดียว ซึ่งจะมีบุญคุณฤๅไม่มีบุญคุณติดต่อกัน ก็ไม่ผิดอันใด ขอให้พระยาวิสุทธตริตรองให้จงมาก

การลงพิมพ์เปล่า ๆ เปลือย ๆ อย่างเช่นเรื่องนี้ แลเรื่องที่ว่าจะไม่ส่งลูกชายเล็กไปรัสเซียเป็นต้น เป็นความคิดของอังกฤษซึ่งจะให้เราขาด

หมางกับรัสเซีย และจะให้คอเวอนเมนต์รีบเร่งรวบรัดเข้า ควรที่จะแก้ไขได้ ก็ต้องใช้อุบายแก้ไขลงพิมพ์โต้ทานไว้เสียบ้าง

เรามีความหมกมุ่นขุ่นหมองในใจ ซึ่งจะข้ามล่วงเสียไม่พ้นอย่างหนึ่ง คือแยบอย่างศาลาว่าการต่างประเทศของเราทุกวันนี้ เหมือนไม่เป็นสิ่งที่มีวิญญาณ เป็นแต่ผนัง ซึ่งเมื่อผู้ใดเอาอะไรปาเข้าไป ก็กระท้อนกลับออกไปได้ทีหนึ่ง ข้อที่จะนึกขึ้นเองไม่มี เป็นแต่ปัดอาวุธไปให้พ้นหน้ามือหนึ่ง ๆ เมื่อเป็นอยู่เช่นนี้ ศัตรูก็แรงกล้า ไหนเลยจะเอาตัวรอดได้เล่า การซึ่งเราเป็นเจ้าแผ่นดินด้วย เป็นเสนาบดีด้วย เป็นเสมียนด้วย เช่นนี้ ก็เคยเป็นมานานแล้ว ไม่สู้ท้อถอยนัก แต่ขออย่าให้เข้าใจว่ายินดีที่จะเป็น ไม่ยอมละวางให้ผู้ใดทำ

(พระปรมาภิไธย) *จุฬาลงกรณ์ ปร.*

RUSSIA AND SIAM

St. Petersburg, September 20. — A Siamese mission will shortly arrive here to discuss Russia's request for a coaling station on the coast of Siam and other matters of importance. Before coming to the capital the members of the mission will be received by the Czar at Livadia. — Dalziel, Bullionist.

Paris. September 21. — The St. Petersburg Correspondent of the New York Herald (Paris Edition) writes: "The Russians are endeavouring to obtian a Coaling Station on the Siamese coast, and it is almost certain that they will eventually get one, the more so as the son of the King of Siam, Prince Chakrabhongse, who is a pupil of the 'corps des pages' at St. Petersburg, is the object of the most

minute attentions on the part of his Majesty. He has passed his holiday at Peterhof, and his tutor is a Captian and Aide-de-Camp attached to the person of the Emperor. I hear from a high official of the Ministry of Foreign Affairs that a Siamese Mission will shortly arrive here. Before coming to St. Petersburg it will stop at Livadia, in the Crimea, where the Emperor is sojourning at present."—*Morning Post.*

พระที่นั่งไอสวรรย์ทิพยอาศน์ เกาะบางปอิน

๓๑
วันที่ ๒๙ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๗

ถึง พระยาวิสุทธ

ด้วยเพื่อจะให้เป็นตัวอย่างให้เห็นเป็นพยาน หนังสือที่ได้เขียนไปให้ลงวันเมื่อวานนี้ ได้ตัดหนังสือพิมพ์ซึ่งออกแต่วันที่ ๒๗ แต่พึ่งได้เห็น เนื้อความก็เป็นอย่างเดียวกับที่ว่านั้น นี่เป็นความจริงแท้

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

RUSSIA AND SIAM

NO TREATY FORBIDS A RUSSIAN COALING STATION

The reported negotiations of Russia with Siam for a coaling station in Kedah, which lies in the Malay peninsula, have drawn attention to the rights of England in that quarter, under the Anglo French agreement. .

Though it has been stated that the Anglo-French agreement precludes Russia from entering into negotiations with Siam for the cession of any part of that country's dominions, this is by no means the case. The agreement, it must be borne in mind, is purely one as between England and France. Siam has no official cognisance of it.

It is purely an agreement between two powerful neighbours not to take more than a certain portion of Siam, even should either ever take any part at all. It goes so far, taken with the annexes to it, as to refrain from throwing any doubt on the full right of the King of Siam to those portions of his territories lying outside the guaranteed sphere.

That being so, the right of cession must still remain untouched. Hence the British right to the coast of Kedah is only secured as regards France, and that merely by France's agreement not to annex it, not by Siam's recognition of any right to it on England's part.

That the Russian Minister in Bangkok is an excessively popular personage with the Siamese is well known, but why he should ever have been sent there has puzzled residents, diplomatic and otherwise, ever since it was announced few months back.

The Czar visited Siam as Czarewitch, and when the King was in Europe last year exercised considerable pressure on the French Government to bring about a compromise on certain questions then somewhat acute between France and Siam. But Russia has absolutely no interests in Siam, and does not seem in the way of obtaining any. She has not even yet negotiated a treaty.

M. Olorovski, the Russian Minister in question, may be engaged on this work now, and it is more than possible that the cession of a coaling station is one of the points under discussion. Russia is not likely to forget the very powerful object lesson when a short time back all the warships in the Far East were dependent upon England's good will for coal.

A glance at a map will show a long coast-line of purely Siamese soil between Burma and the protected federated Malay States. Siam might cede any of this to Russia, and England would then have to deal with Russia as to whether that country should be allowed to keep it. Russia knows this, and who can blame her, after her experience at Port Arthur, if she takes her chances ?

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗

ถึง พระยาวิสุทธ

ด้วยเรื่องที่ใช้คำเรียก หม่อมเจ้า ตามที่มีใบบอกเข้ามาทางราชการซึ่งไปเสาะหาท้องตราศก ๑๑๑ ได้นั้น เป็นการดีแล้ว แต่ยังมีเรื่องซึ่งควรจะอธิบาย ในคำตอบเห็นชอบใบบอกฉบับนั้น ซึ่งเรางดเสียไม่ได้สั่งไปทางกรมท่า เพราะคิดเห็นว่าเป็นแต่คำอธิบาย ฤๅถ้ามีไปทางราชการจะมีผู้คิดเห็นว่าไม่เห็นชอบด้วย จึ่งได้คิดอธิบายเสียโดยหนังสือลับเช่นนี้ โดยคิดเห็นว่า การซึ่งพระยาวิสุทธเห็นว่า คำปรินซ์ เป็นสำคัญกว่าคำบอกเมืองข้างท้ายนั้น ถูกต้องโดยลักษณะเมืองอังกฤษ ด้วยในเมืองอังกฤษถ้าเป็นปรินซ์ ต้องเข้าใจว่าเป็นเลือดหลวง แต่ในประเทศอื่น ปรินซ์เขาใช้เป็นยศดุ๊กเมื่อพูดภาษาอังกฤษ แต่ที่แท้คำที่เรียกปรินซ์นั้น เขามีคำอื่นใช้ให้รู้ว่าเจ้าว่าไพร่ เช่นมิใช่เจ้าในเยอรมันเรียกฟุ๊ซเภนเป็นต้น เหมือนในรัสเซีย เจ้าไม่มีเป็นปรินซ์ เป็นแกรนดุ๊กสิ้นทั้งเมือง ไพร่ไม่มีเป็นดุ๊กเลยสักคนหนึ่ง ในรัสเซียเป็นปรินซ์เกลื่อนไปทั้งเมือง ออสเตรียก็เป็นอย่างเดียวกันกับประเทศเหล่านั้น คำต่อท้ายแห่งเมืองนั้นแห่งเมืองนี้เป็นสำคัญที่จะเรียกปรินซ์ทั้งหลายว่าแห่งเมืองนั้นไม่ได้เลย ธรรมเนียมอันนี้ก็ติดต่อมาถึงเมืองอังกฤษ เช่นกับลูกปรินซ์ออฟเวลส์ ดุ๊กออฟเอเดนเบอรกเป็นต้น ซึ่งเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอแท้ ๆ เหมือนดุ๊กออฟยอก ซึ่งจะเป็นผู้สืบสันตติวงศ์ต่อไป ก็ยังเรียกยอชออฟเวลส์ หาได้เรียกว่ายอชออฟอิงลันด์ไม่ เพราะฉะนั้น คำต่อท้ายจึงเป็นสำคัญนัก ใช้ได้แต่เฉพาะลูกหลวงพวกเดียว

ไม่เป็นแต่หมายให้รู้ชื่อเมือง ไม่ใช่สิ่งสำคัญเช่นพระยาวิสุทธคิดเห็น เพราะฉะนั้น หม่อมเจ้าซึ่งยังคงจะต้องใช้ชื่อเป็นปรินซ์อยู่ ก็ไม่ควรเลยที่จะให้ใช้ออฟไซแอม มีตัวอย่างที่ได้จัดมาแล้ว เช่นหม่อมเจ้าจรูญ(๑)เมื่อเวลาตามเสด็จ แต่งเสื้อยูนิฟอร์มพลเรือน ก็ใช้ชื่อว่าปรินซ์จรูญเดอะนเรศร์ก็ไม่มีผู้ใดถือเอาเป็นรอแยลปรินซ์ การที่ห้ามปรามโดยกวดขันไม่ให้เรียกปรินซ์ ให้เรียกหม่อมเจ้านั้น คงจะเป็นไปได้แต่ในหนังสือราชการ ถ้าเป็นส่วนบุคคลก็เห็นจะไม่พึ่ง เพราะเจ้าของก็อยากจะอวด ฝรั่งก็เรียกง่าย แลความจริงมันก็เป็นเจ้า จะเห็นเป็นการกดขี่ไปก็ได้ ให้คิดอ่านคอยระวังตัดท้ายออกเสียให้ได้เป็นสำคัญ การที่จะตัดนั้น ไม่มีผู้ใดที่จะเถียงได้เลยสักชาติเดียวภาษาเดียว

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๒๑ มกราคม ร. ศก ๑๑๗

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยความรู้สึกขัดสนย่อมเกิดขึ้นแก่พวกเราทั้งหลาย ไม่แต่เฉพาะตัวเราเอง บรรดาผู้ที่ต้องมีหน้าที่ราชการสำคัญที่ต้องใช้คนมาก อย่างเช่นกรมหมื่นดำรง ซึ่งมีหน้าที่ต้องจัดข้าราชการเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ข้าหลวงประจำเมือง ซึ่งต้องเปลี่ยนต้องแซมปีละหลาย ๆ สิบคนหรือตั้งร้อย กรมหมื่นมหิศร ซึ่งต้องส่งข้าหลวงคลังไปประจำหัวเมืองซึ่งตั้งขึ้น

(๑) ภายหลังสถาปนาเป็นพระองค์เจ้าจรูญศักดิ์กฤดากร

ใหม่ปีละหลายสิบคน เปนตัวผู้ที่ร้อนรนรบเร้าเราอยู่ไม่ได้ขาด ในเรื่องที่จะต้องการคนแลต้องช่วยกันหา ยังกระทรวงอื่นเช่นกระทรวงยุติธรรม ถ้าจะได้คนที่มีความรู้ในกฎหมายพอประมาณสักร้อยคน ก็จะได้รับตำแหน่งในปีเดียวนี้ทั้งสิ้นไม่เหลือหลง ด้วยได้สั่งให้ขยายกระบวนพิจารณาความใหม่ออกไปให้ทั่วพระราชอาณาเขตในงบประมาณ ศก ๑๑๘ นี้ แต่กระทรวงยุติธรรมยังชั่ว ด้วยได้ตั้งโรงเรียนกฎหมายเฉพาะแต่พอให้รู้กระบวนพิจารณาใหม่แลกฎหมายเก่าของเรา พอว่าความได้ ก็ได้จ่ายออกไป โรงเรียนกฎหมายซึ่งเปนการรีบร้อนเช่นนี้ ที่จะได้คนที่รู้ดีแท้ทีเดียวก็ไม่ได้อยู่เอง แต่เปนการจำเปนก็ต้องใช้ ส่วนกรมเมืองแลกรมท่าซึ่งเจ้าของกระทรวงไม่สู้ตะเกียกตะกาย แต่ถ้าถูกติเตียนอันใดเข้าก็ร้องเรื่องคนติดขึ้นมา ไม่ป่วยที่จะกล่าวถึงกระทรวงโยธา ซึ่งมีคนไทยอยู่ในกรมขึ้นของกรมนั้นไม่เกินกว่ากรมละคนในพวกชั้นสูง ยกเสียแต่กรมโยธาคือพวกก่อสร้าง มีความต้องการจนไม่มีอะไรจะพูด จะไปเที่ยวแย่งโฉบฉวยเหมือนคนอื่นก็ไม่ได้ เพราะไม่มีความรู้ก็ใช้ไม่ได้ การที่จะฝึกสอนแต่เล็กน้อยก็ไม่เปนประโยชน์อันใดได้ หากยังชั่วที่ได้ฝากการไปรษณีย์แลโทรเลขไว้ในเทศาภิบาลไปพลาง หาไม่ก็จะต้องใช้คนขึ้นอีกมาก ส่วนกรมที่ใกล้เคียง กล่าวคือทหารแลกรมวังมหาดเล็กซึ่งน่าที่จะหาคนง่าย ก็หนาแน่นไปด้วยคนผุคนรา จะใช้การก็ไม่ได้เต็มที่ ผลักไปไหนก็ไม่ใคร่จะพ้น มีแต่ต้องชักต้องถอนเอาคนดีออกไปไกล ๆ คนทรามไว้ใกล้ เพราะเปนการจำเปนที่จะต้องเอาจริงภายนอก จนเดี๋ยวนี้ การจะรับแขกอย่างเช่นเจ้าฝรั่ง

มาก็เต็มหาคนที่จะพูดภาษาให้พอรับแขกรับเหรือได้ ตกลงเป็นใจความว่า ในเมืองเราเวลานี้ ไม่ขัดสนอันใดยิ่งกว่าคน การเจริญอันใดจะเป็นไป ไม่ได้เร็วก็เพราะเรื่องคนนี้อย่างเดียว เพราะเหตุขัดสนเช่นนี้ จึงต้องจำใช้ ฝรั่งในที่ซึ่งคนเรายังมีความรู้แลความสามารถไม่พอ แต่การใช้ฝรั่งนั้น ไม่ใช่เป็นการง่าย แลก็รู้ชัดเจนอยู่ในใจด้วยกันว่าเขาเป็นคนต่างภาษา ต่างชาติ จะซื่อตรงจงรักภักดีอะไรต่อเราหนักหนา ก็ชั่วแต่มาหาทรัพย์ กลับไปบ้าน เมื่อจะว่าเช่นนี้ ก็ไม่สู้เป็นยุติธรรมแท้ เพราะบางคนซึ่งมี อัธยาศัยดี แลมีความรู้อยากจะได้ชื่อเสียงที่ดีฤๅมีความละอาย ฤๅอยาก จะอยู่ทำการให้ยืดยืนไปเขาก็ทำดีต่อเรามาก ๆ อยู่บ้าง แต่อย่างไร ๆ ก็ คงต้องนับว่าเป็นเพื่อนกินไม่ใช่เพื่อนตาย เกือบจะทั้งนั้น ก็เป็นการควรแล จำเป็นที่เขาจะเป็นเช่นนั้น เราก็ไม่หมายจะให้เขาดียิ่งกว่านั้น แต่ก็ยังมี การอย่างหนึ่งซึ่งทำให้เราร้อนใจเนือง ๆ นอกจากที่ต้องการเงินเดือนมาก กล่าวคือ ถ้าฝรั่งอยู่กระทรวงใดที่เจ้ากระทรวงจับได้ไล่ทัน แลมีสติสัมป ชัญญะ ที่จะวางตัวผู้รองผู้แทนซึ่งเป็นคนไทยฤๅผู้ใหญ่เป็นคนไทย ฝรั่ง เป็นผู้แนะนำพอให้ถ่ายแบบแผนการงานกันไว้ได้ ฤๅไม่ปรากฏชัดว่ากรม นั้นเป็นส่วนฝรั่งไปฝ่ายเดียว ก็นับว่าเป็นการดี แต่บางคนไล่ฝรั่งไม่ทัน ฤๅไม่เอื้อเฟื้อที่จะคิดการให้ยืดยาว หวังแต่จะให้พ้นความลำบากและจะให้ เป็นการเรียบร้อยอย่างเดียว ก็วามือวาตีนให้จนฝรั่งมีอำนาจเกินไป ฤๅไม่ เห็นท่าทางได้ว่าคนไทยจะแทรกแซงอย่างไรจนตลอดที่จะไล่ฝรั่งเสียให้หมด เพราะความคิดสั้น ๆ เช่นนี้ ทำให้เราได้ความเดือดร้อนคลั่งนัก เหตุนี้ก็ เพราะเรื่องไม่มีคนเป็นปัจจัย เดี๋ยวนี้ให้นึกเคลือบแคลงต่อไป ว่าความ

ลำบากอันใดซึ่งมีอยู่ในเมืองจีน ด้วยเรื่องจ้างคนฝรั่งใช้ กลายเป็นอินเตอร์แนตชุแนนเควตสชั่น จะลามมาถึงเมืองเรา เหตุที่เกิดขึ้นแต่แรก ก็ด้วยกรมท่าของเราเกรงใจ ว่าเขามาพูดมาถามเป็นทางไปรเวตเฉพาะตัว โต้ตอบไปบ้าง นัดหมายฤๅบอกให้รู้ความคิด ว่าจะไม่เอาผู้นั้นชาตินี้บ้าง ลงปลายจะออกกลาย ๆ เป็นเอาสัญญา เว้นแต่มันยังไม่ถึงขึ้นกระดาษหนังสือราชการ ครั้นว่ากล่าวตักเตือนกันก็ขยับที่จะถอยไม่ใคร่ออก จนเป็นเรื่องที่เลย ๆ ไป ๒ ครั้ง ฤๅ ๓ ครั้งเข้านี่แล้ว แต่ในยุคนี้ ถึงก็ยังมีเหตุเป็นทางราชการ ซึ่งเราเองก็ต้องยอมรับ ว่าเขาพูดถูก เฉพาะในเรื่องที่เราใช้ฝรั่งด้วยอาการเช่นนั้น มิใช่เห็นด้วยในทางความซึ่งเขาขวาง ๆ รี ๆ ให้เราได้ความลำบากอย่างแต่ก่อน ๆ มา คือ เรื่องจ้างนายโปลิศฝรั่ง อังกฤษ พม่ามาเป็นครู การเรื่องนี้ได้เกิดขึ้นแต่เวลาเรายังอยู่ในกรุงเทพ ฯ ชั้นต้นเป็นแต่จะจ้างมาเป็นผู้แนะนำ ครั้นเมื่อกลับมาแต่ยุโรป พบฝรั่งคนนั้นไปเป็นอินสเปกเตอร์เยเนราลอยู่เสียเสร็จแล้ว ก็ไม่เป็นที่พอใจ แต่โดยเหตุที่อ้างขัดข้องในการที่จะจัดให้เรียบร้อยไม่ได้ และรับฝรั่งไม่อยู่ อะไรต่าง ๆ แต่ข้อความที่มีจริงอยู่ในนั้นอย่างหนึ่ง คือคนที่เป็นนายโปลิศของเราหาดีไม่ได้ ทั้งความรู้แลความชำนาญในราชการความสามารถ ที่เป็นยอดของการที่ขัดข้องนั้น ก็คือเป็นผู้อยู่ในโรงเรียนเก่า มักเอาอำนาจราชการไปใช้ในธุระของตัว นี่เป็นกล่าวโทษอย่างเบาที่สุด ตั้งแต่ตัวเสนาบดีไปจนผู้น้อย ก็เป็นไปตาม ๆ กัน ต้องขัดขวางรบร้ากันอยู่เสมอ จึงจำเป็นต้องนิ่งเลยไปตามเลย แต่ก็ไม่เท่านั้น ยังมีผู้น้อยซึ่งขอซ้ำออกไปอีกสัก ๕—๖ คน เข้ามาถึงก็เป็นนายแขวงนายตำบลไป ซึ่งเป็นเหตุให้เราเหมือนกับเป็นศัตรูแก่ความคิดเรื่องจ้างฝรั่งพวกนี้ เพราะตั้งแต่มาถึงก็เล่นงาน

กรมนเรศร์[๑] ในข้อที่เอาคนไทยไปให้อยู่ในบังคับฝรั่งหมด และเรื่องงบประมาณสุรุ่ยสุร่าย ในอันที่ไม่ต้องการจะสุรุ่ยสุร่ายเป็นต้น ต่อ ๆ มาเรื่องมันก็เกิดขึ้นเสมอไป เพราะคนพวกนี้ที่มา มันเป็นคนที่เป็นทหารไม่มีความรู้อย่างอื่น นอกจากการในหน้าที่ของเขา จับต้นเรื่องก็ไม่ยอมแต่งยูนิฟอร์มไทย ซึ่งกรมนเรศร์ยึดความเสีย เพราะเหตุว่ากลัวเราจะโกรธมากไป ต่อภายหลังเห็นแต่งยูนิฟอร์มอังกฤษ จึงได้รู้ขึ้น ก็ได้อึกทึกครึกโครมกัน จนตกลงเปนเปลี่ยนยูนิฟอร์มใหม่ แต่มันก็ไม่พ้นไปจากยูนิฟอร์มอังกฤษ จนบัดนี้ก็เกิดเหตุขึ้น ด้วยเรื่องโปลิศแขกซิก ซึ่งแต่ก่อนเราได้ให้ไล่เสียเปนอันมาก แล้วกลับจ้างขึ้นอีกในครั้งนี้ ไปวิวาทกับเจ๊ก ซึ่งมันก็ไม่ใช่สัปเยกต์ฝรั่งเศส เปนแต่เจ้าของโรงสีไปรับหนังสือฝรั่งเศส อ้ายนั่นเข้ามาวุ่นวายเปนเจ้าของ แต่พวกฝรั่งโปลิศเหล่านี้ ทำให้เสียไปเปนหลายประการ คือ ลูกจ้างคนไทยที่จับได้กลางถนน ก็เอาไปส่งให้ฝรั่งเศสถามปากคำ มันก็ไม่ส่งมาให้อ้ายแขกผู้ผิดก็เอาไปส่งศาลอังกฤษแล้วซ้ำไปมีจดหมายเรียกคู่ความที่อ้างว่าเปนสัปเยกต์ฝรั่งเศส และไปหากงสุลฝรั่งเศส ในการ์ดก็บอกตำแหน่งเดิมของตัวซึ่งอยู่ในราชการอังกฤษ ในหนังสือก็ใช้แต่อินสเปกเตอร์ ไม่บอกว่าอยู่ในราชการของเรา เปนท่วงทีที่ฝรั่งเศสจะเข้าช่วงได้ถนัด เพราะคนไทยตั้งแต่ตัวเราเองไป ก็รุมกันเล่นงานกรมนเรศร์อยู่แล้ว นี่แลเปนตัวอย่างของกระทรวงที่ใช้ฝรั่งไม่ได้ระวัง ยังมีที่อื่น ๆ อีก แต่ก็ยืดยาวหนักแล้วการที่ยกตัวอย่างมาทั้งนี้เพื่อจะให้พระยาวิสุทธเข้าใจว่าความลำบากมีอยู่เพียงใด เพราะการที่ได้ไปเสียนานแล้วเช่นนั้น มักจะทำให้ความเห็นการ

---

(๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศร์วรฤทธิ์ ต้นสกุล กฤดากร

ในบ้านเมืองเลวเกินไป ฤๅไม่เห็นความขัดข้องของบ้านเมือง ฤๅไม่หวังผลดีที่ว่าจะทำอันใดได้ แต่ที่จริงฝ่ายข้างต้องการคน เพื่อจะมาเพิ่มผลที่จะทำดีได้แล้วแต่หากขาดคนมากกว่าที่จะมาป้องกันความชั่วร้าย เช่นที่เล่ามานี้ เพราะเหตุฉะนั้น ความต้องการคนของเราเวลานี้ เหมือนอย่างกับคนที่จะทำนา ได้หักร้างถางพงลงไปได้มากแล้ว ได้ไถหว่านปักดำไปแล้วบ้าง ยังบ้าง ด้วยขัดพืชที่จะปลูกเพาะ จึ่งไม่สามารถที่จะทำให้ใหญ่โตไปได้โดยเร็ว เพราะฉะนั้นรวบยอดสำคัญก็เรื่องการเล่าเรียนของคนไทยซึ่งเป็นชาติเจ้าของเมือง ซึ่งไม่ใช่แต่ไปมีวิชาฤๅไม่ได้เล่าเรียน ไม่มีท่าทางที่จะเล่าเรียน เพราะไม่มีตำบลที่จะเรียน ไม่มีผู้สอนที่จะให้พอกับคนและให้มีความรู้สูงทันกับการงาน การในกระทรวงศึกษาทุกวันนี้ การเล่าเรียนก็เป็นชั้นอักขรวิธีแลเลขชั้นต่ำๆถึงว่าจะได้ขยับขึ้นไปบ้างใน ๒ ปีนี้ ก็ยังหานักเรียนที่จะไล่ได้ให้เต็มหลักสูตรไม่ใคร่มี ฝ่ายโรงเรียนอังกฤษถ้าเป็นโรงเรียนหลวง ความเอื้อเฟื้อของผู้ที่เป็นครูบาอาจารย์ก็น้อย อยากได้ฮอลิเดย์ไปเที่ยวเล่นมากกว่า เสนาบดีฤๅเจ้ากรมศึกษาก็อ่อนแอ เพราะเคยเป็นแต่ซ้างเท้าหลังอยู่ในบ้านเรือนของตน จะว่ากล่าวหักหาญผู้ใดไปก็ไม่ได้ ผู้อื่นนอกจากนั้น ก็มีแต่คนที่เป็นอารามสันโดยครึ่มคร่ำไป ครั้นเมื่อเร่งรัดว่ากล่าวอย่างใด นิ่งอะไรก็ไม่ใคร่จะออก เอาแต่ตำราออกมากางแปลคำ เตกนิเกอล ออกเป็นภาษามคธหรือสังสกฤต แปลวิธีจัดการที่เขาเขียนไว้เป็นภาษาอังกฤษออกเป็นภาษาไทย แล้วก็เอามาเชิดชูว่าเป็นความคิดที่จะจัดการต่อไป ก็วิธีการเล่าเรียนที่เขาสอนคนภาษานั้นให้เรียนหนังสือ ฤๅเรียนวิชาของประเทศนั้น จะเอามาใช้ในคนชาติอื่น

ซึ่งอยู่ในประเทศอื่น มันจะได้ประโยชน์เหมือนกันอย่างไรได้ เปรียบเหมือนคนซึ่งอยู่ในป่า ซึ่งหาทัพสัมภาระอันควรจะก่อตึกไม่ได้ จะต้องตั้งทำอิฐเผาปูนทำเป็นตึกขึ้น จึงจะอยู่ได้ให้เหมือนประเทศอื่นๆ เมื่อไรเล่า จึงจะได้อยู่ตึก ถึงว่าจะทำขึ้นได้ จะให้เป็นบ้านเป็นเมืองไปได้เร็วฤๅ เป็นการจำเป็นที่จะต้องปลูกกระท่อมทับให้ได้อยู่พักอาศัย แล้วตัดไม้ในป่ามาทำเรือนให้พออยู่สบาย ดูได้งาม ๆ ไปก่อนกว่าจะเป็นตึกรามบริบูรณ์ขึ้น การที่จะทำเช่นนี้ เจ้ากระทรวงทุกวันนี้ยกพร่องอยู่ด้วยความสามารถเป็นอันมาก ส่วนการที่จะปลูกทับกระท่อมนั้น ในปีนี้ได้คิดจัดการขึ้น ถึงว่าเป็นแต่โรงเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็เป็นการก่อสร้างใหญ่ให้เป็นภาคพื้นไว้ คือได้จัดการกับพระ เอากรมหมื่นวชิรญาณ(๑)เป็นประธาน จัดวัดเป็นโรงเรียนทั่วพระราชอาณาเขต ยกแต่เมืองมลายู หวังใจว่าจะเป็นการสำเร็จได้ โดยอาศัยประเพณีโบราณและความนิยมของไทย โรงเรียนคงจะเกิดขึ้นได้ปีละหลาย ๆ ร้อยโดยไม่สู้ต้องเสียอะไรมาก แต่เพราะเหตุที่กระทรวงไม่มีความเห็นต้องกันแลเพราะเพื่อจะเอาใจพระซึ่งไม่สมัครให้กระทรวงที่วางตัวเป็นนาย แต่ไม่มีความสามารถพอบังคับบัญชา จึงให้โรงเรียนนั้นขึ้นตรงต่อตัวเรา หวังใจว่าใน ๓ ปีคงจะได้เห็นผลอันดี แต่ที่จะเอาถึงวิเศษนั้นไม่ได้นอกจากที่จะต้องมีตำราเรียนที่ลุ่มลึกไปโดยลำดับ แลการซึ่งจะเป็นประโยชน์ได้ ก็จะเป็นแต่คนสามัญ ยังไม่เป็นที่หวังว่าจะเอามาใช้ราชการซึ่งต้องการคนตามที่กล่าวมาแล้วนั้นได้ ในเวลานี้ต้องการโรงเรียนชั้นกลางคล้ายกับโรงเรียนกฎหมายซึ่งได้ตั้งอยู่แล้ว พอหัดคนขึ้นใช้ให้ได้ทันเวลา แต่โรงเรียนเช่นนี้ต้องอาศัยใช้คนที่มีความรู้ในหนังสือแลเลขแล้ว

(๑) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

จึงจะมาเข้าเรียนได้ คนซึ่งเรียนในชั้นต้นจากพระนั้น จะมีโอกาสที่จะได้มาเรียนในโรงเรียนชั้นกลางนี้ต่อไป ความที่ต้องการในเวลานี้ คือโรงเรียนซิวิลเซอวิส แต่ต้องเข้าใจว่าไม่ใช่โรงเรียนซิวิลเซอวิสอย่างฝรั่งในชั้นต้นเป็นโรงเรียนอย่างที่เปรียบด้วยปลูกเรือนไม้ แล้วจึงค่อยแก้ไขไปโดยลำดับ การที่จะจัดโรงเรียนเช่นนี้ มีข้อขัดข้องเกิดขึ้นก็ด้วยเรื่องตัวผู้ที่จะจัดการต้องมีเป็นผู้ที่มีความรักใคร่ในการเล่าเรียนและเป็นผู้ที่ทำการจริง ๆ แต่ยังไม่มีตัวผู้ที่จะทำการนั้นได้ เพราะต้องการความสามารถของกระทรวงด้วย กระทรวงได้รับคำสั่งอันเราได้สั่งแต่แรกคิดต้องการขึ้น ๓ ปีล่วงมาแล้ว ยังไม่ได้คิดอันใดขึ้นเลยแต่สักอย่างเดียว

โดยเหตุที่เราเองเป็นผู้พูดว่า ตัวเจ้าถ้าหากว่าจะให้เหมาะแล้วเป็นเจ้ากรมศึกษาคงจะจัดการได้ดีตลอด คำพูดนี้ได้พูดมานานแล้ว เมื่อกลับคิดถึงการโรงเรียนนี้ขึ้นอีก จึงได้มีความเห็นพร้อมกันเป็นอันมากว่าควรที่จะเอาเจ้าเข้ามาจัดการ ไม่ควรที่จะให้เสียเวลาไปอีก จึงได้บอกความคิดนี้มาให้รู้ เพื่อจะได้ตริตรองดู

เห็นว่าถึงการภายนอกที่ตำแหน่งผู้แทนรัฐบาลเป็นสำคัญก็จริง แต่การภายในก็ยิ่งเป็นสำคัญมาก ถ้าภายในยุ่งอยู่ ภายนอกจะแก้ให้ดีไปอย่างไรก็เป็นอันยากยิ่งนัก ถ้าจะว่าโดยเฉพาะตัวบุคคล เราก็เห็นว่าตำแหน่งอันนี้ จะเป็นที่ประดิษฐานตัวเจ้าให้มั่นคงแลเจริญขึ้นสืบไปภายหน้าได้ แต่จะกล่าวให้ชัดในเวลานี้ประการใด ก็ยังต้องนับว่าเป็นปรีเมเชออยู่ ขออย่าให้เข้าใจว่าความคิดอันนี้เกิดขึ้นด้วยเรื่องที่วิวาทกับพ่ออย่างหนึ่งอย่างใดเลย พ่อเจ้าไม่รู้เรื่อง เกิดขึ้นด้วยความต้องการใน

ราชการบ้านเมืองแลปรารถนาอันดีต่อเจ้าโดยแท้ เมื่อตริตรองดูความยากลำบากทั้งปวง คงจะเห็นได้ว่าเมืองเราต้องการอยู่อย่างไร

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๒๓ มกราคม ร. ศก ๑๑๗
(ตัวเลข ๓๑ พิมพ์อยู่เหนือคำว่า "ศก")

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๒๒ ธันวาคม ว่าด้วยเรื่องความคิดเห็นอันเกิดขึ้นในใจเมื่อเวลาไปเมืองยุไนติสเตตอเมริกา ได้อ่านโดยความสังเกตถ้วนถี่ทุกประการแล้ว

ดูเป็นเผอิญสบเหมาะกับที่คิดกันอยู่ที่ในกรุงเทพฯ เพราะต้นเหตุนั้นได้รับหนังสือเดวิต บี ซิกเกอลส ซึ่งเป็นกงซุลอยู่ในกรุงเทพฯ แต่ก่อนอันไว้ตัวว่าเป็นมิตรสหายอันสนิทของเรา เคยมีหนังสือไปมาอยู่เสมอ ตัดหนังสือพิมพ์ซึ่งมีคำแอดเรสแลคำที่เปรซิเดนตอบส่งเข้ามา เราได้พาหนังสือพิมพ์นั้นไปยังที่ประชุมเสนาบดีอ่านสู่กันฟัง แล้วได้พูดกัน ถึงสังเกตได้ในคำตอบของเปรซิเดน ดูมีความปรารถนาที่จะให้มีทูตตั้งประจำเมืองอยู่มาก คิดเห็นว่าถ้าตั้งเสีย จะมีประโยชน์ด้วยการงานอันใดตามที่สังเกต ถ้าได้ไปพูดจากันตามที่นอกแล้ว มักจะเป็นยุติธรรมดี ถึงตัวผู้ซึ่งเขามาเป็นทูตขรในนี้ สังเกตดูว่าการที่ต้องมาทำวุ่นวายอะไรต่าง ๆ มักจะเป็นด้วยประชันเกียรติยศกับชาติอื่น มากกว่าที่จะหาประโยชน์ใน

ทางมุ่ง แต่ถึงจะเป็นคนที่เข้ามามีเหตุผลบาดหมางกับเราอย่างไรก็ดี เมื่อกลับไปแล้วคงกล่าวดีต่อเราไม่ใคร่กล่าวร้าย แต่เป็นธรรมดาคนทุกชาติทุกภาษา คงมีโกงมีมากก็น้อย แต่ในคนชาติอเมริกันนี้ชอบกลอย่างหนึ่ง ซึ่งเราพูดถึงคนที่เข้ามาในเมืองเรา ดูเหมือนไม่ใคร่เป็นยุติธรรมข้ออาการกิริยาซึ่งมีใจประมาทอยู่ ฤๅไม่พอใจอยู่เสมอนั้นแก้ยาก เพราะเหตุที่เรามันเป็นเมืองมีเจ้า ถือตัวกันติดต่อมาเสียช้านาน แต่เราเชื่อว่าถ้าหากว่าไปเมืองอเมริกา พวกนั้นจะมีใจรักใคร่เราเป็นอันมาก ดังที่ได้ทดลองมาแล้วเช่นที่สวิสเซอแลนด์เป็นต้น เพราะการอะยะโสเราทำเป็นแต่ก็นั่นแล ถูกคำพระยาวิสุทธนินทา คือต้องสารภาพว่าจำเป็นต้องแกล้งทำ ไม่ใช่น้ำใจจริง เพราะโลกเรามันเป็นโลกเก่ากว่าคริสตศักราช

ต่อการซึ่งได้ปรึกษากันในที่ประชุม ได้คิดกันว่าเหมือนการครั้งนี้ฝรั่งเศสอยากจะขยายที่เมืองเชียงใช้ ถูกอเมริกันเข้าขวางเอา หยุดได้ ถ้าเราคิดผูกพันให้อเมริกันมีอินเตอเรสในเมืองเราให้มากเป็นชาติที่ ๔ คือ อังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน จะเป็นประโยชน์ในการภายหน้าของเรา การที่จะให้ติดต่อกันได้ ควรจะตั้งทูตเป็นเริ่มต้น ว่าที่จริงการเรื่องตั้งทูตไปเมืองอเมริกานี้เป็นสิ่งที่ได้ตกลงกันแล้ว แต่หากติดด้วยเงินไม่มี ในปีนี้หวังว่าเงินแผ่นดินจะขึ้นมากกว่าแต่ก่อน ควรจะกะเงินสำหรับทูตอเมริกาไว้ในงบประมาณศก ๑๑๘ การได้ตกลงกันแล้วดังนี้ ยังเป็นการใหญ่อยู่ก็แต่เรื่องหาคน การหาคนนี้ยากถึงสองกระทง ไม่ใช่แต่จะหาให้เป็นคนรู้ภาษาพอพูดได้ ต้องการให้เป็นคนรู้ราชการ แลพอตกแต่งหนังสือได้ด้วย การเรื่องนี้เป็นต้องคิดเลือกต่อไป เพราะฉะนั้น จึงขอจบเรื่องนี้ไว้ ด้วยเหตุว่าเป็นความคิดต้องกันแล้ว

เรื่องทูตสำหรับกรุงเยอรมนีนั้น ไม่ใช่แต่จะคิดหาความประสงค์จะให้ได้ประโยชน์ในราชการอย่างเดียว มีความอายพระยานนท์เป็นอันมาก ด้วยได้รับไว้ว่าจะจัดคนไปเปลี่ยน ก็เหมือนกับพูดแกล้งพูดล่อลวงแกเล่น

การซึ่งพระยาวิสุทธรู้สึกระวังตัว ที่จะไม่ให้ความคิดเห็นเป็นชาวเมืองแก้วไปมากนั้นดีแล้ว จะต้องพ้องต่อไปอีกสักหน่อย

พระยาวิสุทธคงจะได้รู้เค้าเงื่อนจากเจ้าพระยาอภัยราชา เพราะกรมหลวงเทวะวงศ์ได้มีโทรเลขออกไป เรื่องเซอร์ชาลส์มิตเชลกับเซอร์แฟรงสวิตเตนฮัม จะเข้ามาพูดด้วยเรื่องเขตแดนรามัญกับเประ ทางที่เดินครั้งนี้เป็นอย่างอีลีคุลาแท้ คือมิสเตอร์เกรฟวิลได้รับหนังสือจากศาลาว่าการต่างประเทศว่า มิสเตอร์เชมเบอร์เลียน เขามาขอให้มีคำสั่งให้ช่วยจัดการให้เซอร์ชาลส์มิตเชลกับเซอร์แฟรงสวิตเตนฮัม เข้ามาปรึกษากับคอเวอนแมนต์ไทย เรื่องเขตแดนรามัญแลเประ เขามาพูดปากเปล่าก่อนแล้วจึงมีหนังสือราชการมาสั้น ๆ ในหนังสือราชการนั้นก็ว่าแต่เพียงความเห็นของเราที่ยื่นสืบขึ้นมาแล้วนั้น คอเวอนแมนต์อังกฤษยังไม่เห็นด้วย จึงจะให้สองคนนี้มาปรึกษาว่าจะไกล่เกลี่ยตกลงกันได้ประการใดบ้าง เขายื่นหนังสือแล้วก็ไปทะเลเสีย ไม่ได้รอฟังคำตอบ ภายหลังจึงมีหนังสือไปรเวตส่งหนังสือเซอร์ชาลส์ซึ่งเขียนมาเป็นไปรเวตเหมือนกัน ว่าเราได้ชวนหลายหนแล้วให้เข้ามาเมืองไทย เขาก็อยากจะเข้ามา แต่ขอให้ฟังดูด้วยว่าจะปรึกษาเรื่องนี้กับตัวเรา จะตกลงกันได้ฤๅไม่ ข้างทูตอังกฤษขอให้เรามีหนังสือเชิญเซอร์ชาลส์เข้ามาอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเป็นเช่นนี้ก็เป็นหน้าที่เราจะตอบ กรมหลวงเทวะวงศ์จึงได้มีหนังสือตอบหนังสือไปรเวต ว่า

ฟังดูยังไม่เข้าใจชัด ด้วยตามหนังสือราชการที่เขามีมา เราเข้าใจว่าเซอร์ชาลส์มาเช่นนี้จะต้องมีครีเดนเชียลเป็นสะปิตเชียลเอนวอย มาพูดกับรัฐบาล แต่ตามหนังสือเซอร์ชาลส์ที่ส่งมานี้ ดูเหมือนเป็นจะมาพูดกับตัวเราเอง ผิดด้วยแบบอย่าง เพราะฉะนั้นจึงขอให้เข้าใจหน้าที่ของเซอร์ชาลส์มิตเชลให้ชัดเสียก่อน จึงจะตอบหนังสือราชการ ก็เลยหายเงียบไปยังไม่ตอบมาอีก จึงได้สั่งให้มีโทรเลขไปให้สืบสวนที่นอก ว่าความคิดที่เกิดเรื่องนี้ขึ้นใหม่ จะหนักเบาแรงอ่อนประการใด แต่กรมหลวงไปไหวขึ้นมาว่าถ้าจะมีโทรเลขไปถึงเจ้า ก็จะต้องอาศัยมิสเตอร์เวอนีซึ่งเป็นคนของอังกฤษ เห็นว่าเจ้าพระยาอภัยราชาอยู่ที่นั่นแล้ว พอจะช่วยกันสืบสวนได้ จึงได้มีไปถึงเจ้าพระยาอภัยราชาต่อท้ายความเรื่องอื่น

ผลแห่งการที่ลือว่าเคาเวอนเนอร์สิงคโปร์จะมานี้ มีข่าวลือราย ๆ ว่ามองซิเออดูเมอ เคาเวอนเนอร์เยเนราลไซ่ง่อนจะมาบ้าง ถ้าอังกฤษเข้ามาตอดไปได้เท่าใด ฝรั่งเศสคงเข้ามาเอาไปได้สามเท่าฤาสี่เท่า เมื่อแรกยังไม่ได้เห็นหนังสือเซอร์ชาลส์ ก็ให้เกิดความสงสัยว่าเรื่องฟาโชดา ที่ฝรั่งเศสยอมถอยให้ อังกฤษจะมิเอาอาหารอันใดย้อนเข้าไปโดยไม่ต้องลงทุนลงรอนอันใด เช่นจะยอมให้แทะเนื้อเรา แต่อังกฤษเป็นคนรู้คิดมาก จะปล่อยให้ฝรั่งเศสกินข้างเดียวทำไม เข้ามาทั้งสองข้าง ฝ่ายเราก็จะพะวักพะวัง ก็เป็นอันสำเร็จได้ด้วยง่ายด้วยงาม แต่ครั้นเมื่อได้เห็นหนังสือเซอร์ชาลส์แล้ว ก็เห็นว่าตานี่จะไปอวดว่ารักใคร่ชอบพอกัน และจะขออนุญาตเข้ามาเมืองไทย แลเห็นว่าเป็นช่องที่จะจัดการเรื่องนี้ได้ เพราะแฟรงสวิตเตนฮัมปลุกเสกขึ้นไว้ใหม่ นายก็อนุญาตให้มาลองจัดดู แต่การ

เรื่องนี้ เราถือว่าไม่ใช่ปันเขตแดนเลย เป็นการที่แบ่งเขตแดนกัน เพราะไม่มีอย่างอื่นเลยที่จะเป็นผล นอกจากที่ฝรั่งเศสจะต้องเอามั่งเท่านั้น เพราะฉะนั้น ถ้าจะแบ่งเอาไปเสียดีกว่าที่เรายกให้ การเรื่องนี้ได้โต้ตอบกันแต่ครั้งกรมหมื่นนเรศร์ หวังใจว่าสำเนาทั้งปวงจะยังคงมีอยู่ที่ลิเกชัน ควรที่พระยาวิสุทธจะเรียนเสียให้รู้ความ ให้เข้าใจชัดเจน

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ที่ ๑๐/๑๑๘๗ พระที่นั่งไอสวรรย์ทิพยอาศน์ เกาะบางปอิน

วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยตามความในหนังสือพระยาวิสุทธ ลงวันที่ ๒๖ เดือนตุลาคม ๑๑๗ หารือมาด้วยเรื่องที่จะหาคนมีความรู้ชำนาญจัดการศึกษา เข้ามาเป็นที่ปรึกษา แลเป็นผู้แนะนำการจัดการศึกษาในกรุงเทพฯ นั้น ได้ทราบความตลอดแล้ว หนังสือฉบับนี้ เวลามาถึง กำลังมีราชการชุกไม่มีเวลาที่จะได้อ่าน พอมิสเตอร์คาแนกเห็นหนังสือพิมพ์ มาบอก จึ่งได้ให้โทรเลขไป การจ้างคนนี้เป็นการยากยิ่งนัก จริงดังที่ว่า ถึงในการที่ขอคนจากผู้ซึ่งเป็นเจ้ากระทรวงเจ้าของเมือง จะว่าดีแท้แน่ทีเดียวก็ไม่ได้ ตามที่ได้ฟังจากผู้......ที่ควรเชื่อต่าง ๆ ได้ทราบว่า เวลาที่เราขอคนไปในกองใดกรมใด เจ้าของกองเจ้าของกรมมักจะกันคนที่ใช้ได้ดีไว้ ปล่อยแต่คนที่เลว ๆ ไป เพราะถึงว่าคอเวอนแมนต์จะตั้งใจให้คนดีแก่เรา ก็ไม่รู้ได้ว่าผู้ใดดีผู้ใด

ไม่ดี นอกจากถามเจ้าของกรม การที่เป็นเช่นนี้ เป็นอยู่ในคนชั้นรองๆ แต่ถ้าเป็นคนชั้นสำคัญ ซึ่งเขารู้แน่ว่า เราจะให้มาบังคับกรมเช่นมิสเตอร์สเลต ซึ่งมาเป็นเจ้ากรมป่าไม้ เราไม่ได้เจาะชื่อออกไป เขาเลือกมาให้ก็เป็นคนที่ดีอย่างยิ่ง แต่ก็ต้องมาวิตกวิจารณ์ถึงผู้น้อย ซึ่งจะมาเป็นผู้ช่วยในกรมนั้น เพราะเขารู้จักตัวอยู่แล้ว ต้องไปนัดแนะให้สมัครฤๅขอให้เจ้าพนักงานป่าไม้ซึ่งเขาคุ้นเคย ช่วยแนะนำให้ผู้นั้นๆ มิสเตอร์ริเวตคาแนกที่เราขอมาเป็นแอกเคาน์แตนเยเนราลก็ไม่เจาะชื่อ เขายกตัวผู้นี้เองซึ่งเป็นแอกเคาน์แตนเยเนราลอยู่แล้วในเมืองพม่า ให้เรามา ซึ่งเราเห็นได้โดยทันทีว่าเราเกือบจะไม่เคยมีคนใช้ดีกว่านี้ แต่ก็มาวิตกวิจารณ์เรื่องที่จะเรียกคนมาใช้เช่นมิสเตอร์สเลต เพราะเขารู้กันดีว่าวิธีที่พุ่งคนให้พ้นจากกรม สำหรับเปิดช่องหาคนใหม่ที่ดีกว่า ซึ่งเป็นไปอยู่ในคอเวอนแมนต์ของเขาอย่างไร เขาเป็นผู้เคยเล่นเช่นนั้นมาเองด้วย การที่คอเวอนแมนต์อินเดียเลือกคนดี ๆ ให้เราเมื่อขอไปไม่ได้เจาะตัวนั้นเพราะเหตุใด เพราะเหตุที่เขาอยากเป็นตาครู เขาถือว่าคนของเขาได้มาทำงานใหญ่ๆเช่นนี้ เจริญความสบเสีย คือ อินฟลวนศ์ของอังกฤษฤๅจะว่าไปอีกนัยหนึ่ง การงานโตๆก็อยู่ในมือเขาหมด ซึ่งฝรั่งเศสอิจฉาแลอยากจะมีบ้าง จนชวนเป็นความอยู่เสมอ ๆ นั้น การเรื่องที่จะเรียกผู้แนะนำการศึกษานี้ มิสเตอร์คาแนกก็มารับอาสาจะมีหนังสือไปถึงไปรเวตเสเกรตารีไวศรอย แต่เราขอให้งดไว้ เพราะกลัวจะโดนกันกับที่พระยาวิสุทธหา ถ้าขอที่อินเดียพุ่งเข้าไปเฉย ๆ ก็คงได้คนดี ไม่ต้องสงสัย

แต่การเรื่องใช้ฝรั่งมาก ที่เป็นสำคัญ คือชาติเดียวกันทั้งหมดเชิงไม่สู้จะดี ให้ยังเกิดความริษยาของชาติอื่น มันรวน ๆ จะให้เข้าทาง

ผูกขาด กรมนี้เป็นของชาตินั้น กระทรวงนั้น......เป็นของชาตินี้ ฤๅไปเกิดเหตุโดนกัน เช่นพวกนายโปลิศ ที่ได้เล่าไปให้ฟังในหนังสือฉบับที่ ๑ แล้วนั้น แต่ครั้นเราจะไม่ใช้ฝรั่ง คนเรามันไปไม่ไหวจริง ๆ ไม่ใช่ไม่ไหวด้วยกำลังวังชา ฤๅความคิดความสามารถ ไม่ไหวด้วยมันไม่มีความรู้เสียเลย การทุก ๆ กระทรวงจะหาเสนาบดีที่รู้ราชการในหน้าที่ไม่ได้เลยสักคนเดียว แต่ใช่ว่าจะทำไปไม่ได้ทีเดียว ทำได้ไปโดยกำลังทดลองผิด ๒ ครั้ง ก็คงถูกครั้งหนึ่ง เมื่อทำเป็นการทดลองอยู่เช่นนั้น ก็เท่ากับฝรั่งเมื่อ ๕๐๐—๖๐๐ ปีมาแล้ว ซึ่งมันก็ต้องเดาทำอย่างเช่นเราเหมือนกัน แต่มันดีมาเสียตั้ง ๖๐๐—๗๐๐ ปี เราเพิ่งมาเดาขึ้น มันก็เดินตามกันไม่ทันอยู่นั่นเอง การที่เราใช้ฝรั่งนั้น แปลว่าเราใช้ตำราสำเร็จ คือเอาที่เขา......ลองแลเห็นว่าดีแล้วมาทำทีเดียว เพื่อจะให้ทันเขา แต่ก็ยังเป็นการยากยิ่งใหญ่ ที่จะให้คนของเราทำการได้เหมือนอย่างเขา ให้ปล่อยเขาไปเสียได้ง่าย ๆ ทำได้แต่ลำพังตัวเรา การที่จะทำได้เช่นนี้ ก็ได้แต่คนเรามีความรู้ทันเขา แลมีความชำนิชำนาญที่ได้เคยทำการมาแล้วด้วย เพราะเหตุฉะนี้แล เราจึงได้พยายามที่จะจัดการเล่าเรียน ซึ่งนับว่าเป็นชีวิตของเราในเบื้องหน้า หวังใจว่าคำพูดที่พูดมาเท่านี้พระยาวิสุทธคงจะเข้าใจได้ตลอดแล้ว จะหาอะไรไม่ยากเท่าหาเวลาเขียนหนังสือ ไม่เหมือนพูดด้วยปาก จึงต้องขอจบไว้เพียงเท่านี้ ลงท้ายขอมีกติกาไว้ว่า ในการที่จะหาผู้แนะนำในการศึกษานี้ ถ้าพระยาวิสุทธหาตัวได้เมื่อใด ให้บอกมาทางโทรเลข ถ้าเราจะต้องหาจากอินเดียเมื่อใด เราจะบอกไปให้รู้โดยทางโทรเลข เพื่อจะไม่ให้คนมาซ้ำกันในตำแหน่งเดียวเป็น ๒ คน ทราบว่าคนที่อินเดียเขามีมาก จนเกิดแย่งตำแหน่งกันขึ้น มิสเตอร์ริเวตคาแนกแรกมาถึง

เมื่อยังไม่รู้การในเมืองเรา ถึงกับแนะนำว่าอย่าให้มีนักเรียนชั้นสูงให้มากนัก จะหางานให้ทำไม่ได้ คนเหล่านั้นเมื่อหางานให้ทำไม่ได้แล้ว ออกรวน ๆ จะเป็นขบถ เช่นเป็นความลำบากอยู่ในอินเดียเดี๋ยวนี้ แต่ที่ไหน เราจะหาสักคนหนึ่งยังยากเต็มที่ เพราะเหตุว่าเมืองเขาเป็นเช่นนี้ เขาจึงได้อยาก จะถ่ายคนเก่า ๆ ที่มีอายุ ฤๅที่ไม่สู้จะเฉลียวแหลม ส่งไปเสียที่อื่น เช่น เมืองเรา ที่เขาเห็นว่าถึงอย่างไร ๆ หน่อยหนึ่งก็ใช้ได้

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

พระที่นั่งไอสวรรย์ทิพยอาศน์ เกาะบางปอิน

วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๗ ๓๑

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือวันที่ ๓ มกราคมนั้นแล้ว

เรื่องหลวงวิเศษนี้เราช่างมีความเสียดายเสียจริง ๆ มาตกอยู่ในฐานที่ลังเล คือเมื่อแรกเข้ามาถึง เพราะตัวเขาเป็นลูกหัวเมือง กรมหมื่นดำรงซึ่งเป็นคนตาไว และเลียมจะขอไปหัวเมือง กรมหลวงเทวะวงศ์คงโกรธเสียจริง ๆ ว่าจะไม่มีคนอยู่ในกรมท่า คิดจะให้เป็นปลัดทูลฉลอง เราก็ยอมว่าจะให้เป็นอะไรก็ให้เป็นเสีย ตั้งแต่นั้นมาก็เงียบไม่ได้ปรากฏว่าเป็นอะไรอีก เรื่องปลัดทูลฉลองกรมท่านี้ มีแต่ชื่อไม่มีตัวมา ๕ ปีแล้ว เตือนกันกว่า ๑๐ ครั้ง บ่นเองว่าไม่มีใครช่วยกว่า ๒๐ ครั้ง เลือกตัวคนมากว่า ๘ คน ได้ยอมแล้วสักสามฤๅสี่คน จนเมื่อเดือนเศษมานี้ตกลงจะเอาพระดิฐการคือสติโนซาเวีย เราเกี่ยงว่าให้กลับชาติเป็นไทยเสียก่อน ตัวเขาก็ยอม แต่ก็เงียบไปจนกาลบัดนี้ การที่จะเอาเป็นทูตนั้น กลัว

จะอ่อนอยู่แก่หน้าที่สักหน่อยฤๅประการใด ไม่สู้คุ้นเคยแก่เขานัก เขาพบเข้าก็ตกอกตกใจไปเสีย ไม่ได้เห็นกิริยาอาการ แลเดี๋ยวนี้ก็ไม่ได้เห็นเขาเข้าวังเลยด้วย

เรื่องมิสเตอร์สมิทนั้น แกได้ทำราชการดีมาแต่ครั้งกรมนเรศร์ไปแลต่อ ๆ มา หนังสือที่ว่านั้นนึกได้แล้ว แต่ดูเหมือนจะได้สั่งให้ตอบไปเสียแล้วฤๅกระไร กลับไปบางกอกจะค้นดู มีไปเฉย ๆ ก็ได้

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗
๓๑

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้เห็นหนังสือมีมาถึงกรมสมมต ลงวันที่ ๑๒ มกราคม เรื่องขอที่ปรึกษาการเล่าเรียนจากคอเวอนแมนต์อังกฤษ ซึ่งได้ตั้งต้นพูดจานั้นแล้ว ทำให้นึกถึงความรำคาญซึ่งเกิดมีอยู่ในใจเป็นอันมากในเวลานี้ ตามที่สังเกตเห็นมาช้านานแล้ว ว่าคำที่ฝรั่งเศสกล่าวว่าอังกฤษคิดจะเอาเมืองเรา ด้วยเอาคนเข้าในตำแหน่งต่าง ๆ ทุกตำแหน่งนั้น ไม่ใช่เป็นความไม่จริง เราทั้งหลายย่อมเรียกกันอยู่ว่า "*ยาเข้าฝิ่น*" อันที่จริงเป็นของที่เราต้องการเพื่อจะแก้โรคขัดคนของเรา แต่เมื่อกินเข้าไปจนติดแล้วก็อาจจะให้โทษถึงชีวิต แต่เมื่อพูดกันโดยเราต้องการ เราขอเขาให้อยู่เพียงใด ก็ยังเป็นการดี แต่บัดนี้ดูที่จะกลายเป็นมายัด ๆ ยื่น ๆ ให้ เช่นเรื่องมอสบลันเดลเป็นต้น เดี๋ยวนี้มีทูตอังกฤษมารู้ข่าวว่าเราจะคิดตั้งกรรมการตรวจกรมรถไฟ ก็จะขอให้มีอินยิเนียคือตัวมอสบลันเดลเข้ามา

เป็นผู้หนึ่งในกรรมการนั้น ส่วนการที่อังกฤษเคลมแทนเมืองเประจะเอาเขตแดนเมืองรามัญก็มาไกล่เกลี่ยให้เราจ้างมิสเตอร์สกอต ซึ่งเป็นข้าหลวงอังกฤษในเมืองพม่าข้างเหนือ ซึ่งไม่เป็นที่พอใจในราชการของอังกฤษให้มาเป็นผู้แนะนำในข้าหลวงเมืองแขก ดูเข้ามาเกี่ยวในราชการเลอะเทอะมากไป เพราะฉะนั้น เป็นการจำเป็นที่จะต้องระวังในทางนี้ จะถือแต่ว่าเป็นทางดีไม่ได้ แต่ที่จะเลิกเสียไม่เอาเลยก็ไม่ได้ ถ้าคิดให้มีหลาย ๆ ชาติได้เป็นการดี ในเวลานี้เรารู้สึกว่าเป็นการคับขันทั้งข้างฝ่ายอังกฤษ และฝรั่งเศส คือ ข้างฝ่ายอังกฤษเรื่องเมืองเประ เซอร์ชาลส์มิตเชลก็อยากจะเข้ามาจัดการ โดยคอมโปรไมส ข้างฝ่ายเคาเวอนเนอร์อินโดไชนา ก็อยากจะเข้ามาโดยทางไมตรี ปรารถนาประการใดยังไม่แจ้งชัด การอันนี้อยู่ข้างยากลำบากมาก ที่จะตกลงประการใดยังไม่แน่ ควรจะเอาใจใส่ฟังราชการเหล่านี้ บอกเข้ามาให้ทราบ ตามที่จะสืบได้ การที่จะคุ้ยเขี่ยให้กรมท่ามีคำสั่งให้สืบสวนการงานทั้งปวงเป็นอันยากยิ่งนัก ชวนแต่จะนิ่ง ๆ เสีย แมลงวันมาเกาะจมูกเข้าเมื่อไรก็ขยับไปทีหนึ่ง เป็นธรรมเนียมอันแก้ไม่หายเสียแล้ว

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๗

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยเล็กมีความประสงค์ที่จะเข้ามาเยี่ยมบ้านในฮอลิเดย์ฤดูร้อน เพราะจะมาได้แต่เมื่ออยู่ในชั้นที่ ๖ นี้ เมื่อถึงชั้นที่ ๗ จะต้องออกนอนทุ่ง

ปีละ ๒ เดือนเปนอันไม่มีเวลามา เห็นว่าเปนการดีอยู่ ที่จะได้พูดจาสั่งสอนด้วยปากง่ายกว่าเขียนหนังสือ จึงได้อนุญาตแลมีหนังสือไปขออนุญาตเอมเปรอ กำหนดว่าจะมาในเดือนพฤศจิกายน เงินที่จะใช้สอยค่ามาแลจะควรจัดการช่วยเหลืออย่างไร ก็ให้นัดหมายกับพระยามหิบาลให้ตลอด

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๗

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๒๖ มกราคม ว่าด้วยการเล่าเรียนของดิลกและสุริยงนั้นแล้ว ตามที่บอกมาก็ไม่ผิดกับที่ได้สังเกตอัธยาศัยแต่ก่อน การที่จะคิดจัดให้เล่าเรียนต่อไปนั้น ก็เปนอันอนุญาตตามที่เห็นดี การที่เข้าโรงเรียนธรรมดาเช่นนี้ เขาสรรเสริญกันว่าดี ก็ควรจะลองดู ยังมีรังสิต[๑]อีกคนหนึ่งซึ่งเรากักเอาไว้ เพราะไปกันเสียหมดเปลี่ยวไป ไม่มีใครใช้อยู่ใกล้ๆ แลเพราะเปนคนร่างเล็กไม่สู้จะแข็งแรง จึงได้รอไว้ให้โตแลแข็งแรงขึ้นเสียอีก จะไม่ส่งออกไปก็สงสาร กลัวจะเสียเปรียบกันในพวกพี่น้อง เพราะการเล่าเรียนบางกอกยังไม่ลงร่องรอยเรียบร้อยดีได้ คิดว่าถ้าลูกชายเล็กกลับออกไป จะเลยฝากออกไปด้วย เด็กคนนี้ฉลาดแลมีความอุตสาหะแก่กล้า ความทรงจำแม่นยำ คงจะเอาดีได้เปนแน่ ขอบอกล่วงหน้าให้รู้เสีย หน่อยจะว่าส่งออกไปเร็วเกินไป ใจยังคิดเห็นว่าโรงเรียนเยอรมันน่าจะมีบ้าง เพราะถ้าเรียนที่นั่นเปนได้ ๓ ภาษา และอัธยาศัยของ

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ต้นสกุล รังสิต

นักเรียนมาแต่เยอรมัน มักเปนคนไม่สู้เก่ง แลอยู่ข้างเอาการ เว้นไว้แต่เหตุที่เปนเจ้านาย พวกนั้นเขาไม่สู้รื่นลีก อยู่ข้างทิ้งเจ้าทิ้งนายมากกว่า จะไปเงียบไม่ได้เท่านั้น ถ้าจัดให้เปนการเงียบ ๆ ได้ ก็เปนการที่น่าลองจริง ๆ

การโรงเรียนภาษาอังกฤษในเมืองเรา ดีแต่โรงของคนอื่น แต่โรงราชวิทยาลัย ซึ่งท่านผู้สำแดงตนว่าเปนผู้เอาใจใส่รักใคร่ในการเล่าเรียนได้คิดกันจะตั้งเมื่อเวลาเราเจ็บ เลือกกันเปนกรรมการตั้งขึ้นพร้อมแล้ว ได้ประชุมครั้งเดียวก็เลยประชุมไม่ติดต่อมาอีก เพราะการประชุมของไทยเรา นับเปนยาต้ม ครั้นเราหายเจ็บขึ้น รู้ว่าได้จ้างครูบาอาจารย์มาแล้วเสียเงินอยู่เปล่า ๆ จึงเข้าไปรับเอามาจัด ก็ต้องวิวาทกับเฮตมาสเตอร์ เพราะมันไม่ยอมสอนนอกจากขึ้นไปตั้งสระบุรี จะนอนกินเงินเดือนคอยข่มขึ้นเอาจนสำเร็จได้แล้ว แรกก็ท่าทางจะดี เดี๋ยวนี้ก็ว่าโทรมลงไปแล้ว เพราะเหตุที่เฮตมาสเตอร์ไม่ดีคนเดียว เตือนกรรมการก็มึงซัดกู ๆ ซัดมึง แปลว่าขี้เกียจรำคาญใจอย่างหนึ่ง เกรงใจการ์เตอร์อย่างหนึ่ง เจ้ากระทรวงเสนาบดีก็พูดเถียงใครไม่ขึ้นสักคำเดียว ไดเรกเตอร์ก็มัวแต่รื่นรมย์ไปด้วยอิงกฤษโฮมไลฟ์ ซึ่งเขาสรรเสริญว่าสบายหาที่เปรียบมิได้ กล่าวคือมีแม่อยู่หัวเจ้าไว้สำหรับต้องปฏิบัติ แล้วอยู่เงียบ ๆ มีสปอตติงมาก ๆ แปลว่าซด เช่นข้าเกลียดเหลือที่จะเกลียดแล้ว ถ้าเจ้าจะขืนสอนให้ลูกข้ามารื่นรมย์ในอิงกฤษโฮมไลฟ์เช่นนี้แล้ว ข้าเห็นจะต้องเปนบ้า ใจมันเสาะอะไรจริง ยิ่งกว่าปลาซิว งานหนักสักนิดหนึ่งทนไม่ได้ ขอให้สอนให้มันเปนฝรั่งขี้ข้าที่ต้องวิ่งหาใส่ปากใส่ท้องเถิด เดี๋ยวนี้ไม่มีคนจะใช้ในการทางนี้เต็มทีแล้ว ช่างคิดโน่นคิดนี่ ช่วยคิดให้สักทีว่าจะทำอย่างไรจึงจะ

หาคนใช้ในเรื่องการเล่าเรียนได้ ถ้ามีคนที่จะทำการได้ จะไล่คนเก่าให้หมด ขอให้เข้าใจว่าข้าเป็นไฟจุดอยู่แล้วเดี๋ยวนี้

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

พระที่นั่งบรมณาคมสรณีย์

วันที่ ๒๕ มีนาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๗

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยเรามีความเหือดแห้งใจอยู่ในเวลานี้ที่จะต้องจดหมายฉบับนี้ถามข่าวฤาปรับทุกข์ด้วยเรื่องที่กรมหมื่นปราบตาย เจ้าคงจะรู้อาการจากผู้อื่นที่จะเล่าออกไปให้ฟัง จึงไม่จำเป็นที่จะต้องเล่าให้ยืดยาว ความจริงกรมหมื่นปราบได้มีความระแวงในความสังเกตของเธอ เห็นว่ากำลังไม่แข็งแรงเหมือนแต่ก่อน แต่ไม่มีความหวาดหวั่นฤาท้อถอย ทำการโดยความรื่นเริงอยู่เสมอ มีแปลกที่บ่นว่าไม่อยากจะให้การอันใดซึ่งเธอจะต้องทำนั้นช้าไป กลัวจะไม่ตลอด แต่ไม่ใช่เพราะความอุตสาหะเร่งรัดเกินไปจึงทำให้เป็นอันตรายแก่ชีวิต เธอเป็นคนทำการเสมอแลมีเวลามั่นคง ไม่มีคนไทยผู้ใดที่จะเปรียบได้ เป็นที่ไว้ใจว่าการอันใดมอบให้ คงจะเดินไปเหมือนเครื่องจักรทุกอย่าง ข้อนี้เป็นคุณวิเศษที่จะนับเป็นตัวอย่างอันดีของผู้ทำราชการฤาทำการทั้งปวงทั่วไป การที่จะถึงแก่สิ้นชีวิตในครั้งนี้ ก็ด้วยโรคเดิมในเรื่องไตพิการ ซึ่งเป็นเมื่อเวลาเราออกไปยุโรป ที่ไม่มีผู้ใดมุ่งหมายว่าเธอจะรอดอยู่ ประกอบด้วยเป็นไข้ซึ่งย่อมเป็นพิษกำเริบในทางปัสสาวะอยู่เป็นธรรมดานั้น เป็นเหตุให้โรคเก่ากำเริบเพิ่มเติมมาด้วย จนหมอแลพี่น้องเพื่อนฝูงซึ่งไปนั่งแวดล้อมอยู่โดยรอบ ไม่สามารถจะช่วย

แก้ไขอันใดได้ การศพได้จัดอย่างเจ้าต่างกรมผู้ใหญ่วังหลวง ก็คืออย่างกรมสมเด็จนั้นเอง ซึ่งพวกเราเป็นอันมากเห็นว่าเธอควรจะได้รับ ส่วนการที่จะจัดรวบรวมทรัพย์สมบัติแลใช้หนี้ นายบุ้ม[๑]ว่าได้บอกออกไปให้เจ้าทราบด้วยแล้ว แลตามความประสงค์ของกรมหมื่นปราบ ความเต็มใจของเรารับที่จะจัดการทั้งปวงไม่ให้มีความลำบากแก่ลูกหลาน บัดนี้ได้ให้กรมหมื่นพิทย์[๒] พระยาวุฒิ พระยาอภิรักษ์ เป็นผู้ตรวจตราจัดการให้ตลอด ทรัพย์สมบัตินั้นก็เป็นธรรมดาที่จะไม่มีอันใดอย่างเช่นกรมสมเด็จ แต่ดีกว่าที่ไม่มีหนี้มากเช่นนั้น เพราะเธอไม่ใคร่จะซื้ออะไรเปรอะมากเหมือนกรมสมเด็จ เงินทองย่อมหมดไปด้วยความเผื่อแผ่ใช้จ่าย ทราบเป็นเลาว่าในเวลานี้มีเงินอยู่ ๕๐ ชั่ง มีหนี้อยู่ประมาณ ๑๓๐๐๐ บาท แต่เงินที่เธอจะได้จากเรายังมีอีก เป็นค่าข้าวแลค่าของกินใช้สอยเบ็ดเตล็ดในการที่เป็นผู้อุปถากอยู่นั้นคงจะจัดให้เรียบร้อยได้

แต่การซึ่งกรมหมื่นปราบตายครั้งนี้ เป็นเหตุให้เราแลครอบครัวอยู่ในความลำบากอย่างยิ่ง ในราชการกรมทหารเรือ จะหาตัวผู้วางแทนที่ก็ยากยิ่งนัก จะตั้งเอาโดยความรู้ ผู้ที่จะมีความรู้ได้ก็เป็นเด็กหนุ่มชั้นใหม่ ๆ ไม่มีความชำนิชำนาญในราชการ ผู้น้อยจะโดดขึ้นไปบังคับผู้ใหญ่ก็เป็นการยาก ถ้าจะต้องใช้คนที่ไม่มีความรู้ในการเรือเช่นกรมปราบจะหาผู้ที่มีความอุตสาหะเสมอเหมือนก็หาไม่ได้ ก็จะเป็นแต่สักว่ารั้งราชการพอมีคนไทยเป็นผู้ใหญ่อยู่ในนั้น ยังส่วนซึ่งเป็นอุปถาก นอกจากการที่

---

(๑) ภายหลังเป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี (ม.ร.ว บุ้ม มาลากุล)

(๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ต้นสกุล โสณกุล

เกี่ยวอยู่ในกรมวัง ก็ยิ่งหายาก เพราะต้องการความเชื่อไว้วางใจกัน ต้องการกำลังซึ่งจะให้กำลังแลความไว้วางใจกันชั้นส่วนตัว มีได้ในคนๆ เดียว เป็นขึ้นได้โดยเร็วนั้น เป็นการลำบากมาก ว่าเสียโดยอย่างที่สุด การที่จะไปเที่ยวแห่งหนึ่งแห่งใดในเวลานี้ จะหาคนเข้าบ้านได้โดยยาก ใช่ว่าจะไม่มีคนจงรักภักดีนอกจากกรมปราบ แต่ย่อมมีการขัดข้องขาดคุณสมบัติเป็นหลายอย่าง คือ กรมหมื่นปราบเป็นคนไม่มีปาติ ขึ้นชื่อว่าเป็นครอบครัวของเราอาศัยได้ทั่วหน้า แลเป็นคนไม่เห็นแก่ตัว ด้วยทางหาความสุขก็ดีทรัพย์สมบัติก็ดีเหลือเกิน เป็นคนที่ได้สั่งแลได้รับแล้ว ไม่ได้ให้ผิดจากที่สั่งที่รับไว้ ฤๅถ้าคำสั่งนั้นจะมีขัดข้องประการใดเกิดขึ้นที่ไม่คิดเห็น เธอคงจะแก้ไขโดยมีความคิดพอที่จะแก้ให้สำเร็จตลอดไปได้ การเบ็ดเตล็ดทั่วไปก็ได้อาศัยเธอทั้งสิ้น บรรดาคนซึ่งมีหน้าที่ในราชการเกี่ยวข้อง อันที่จริงก็เกือบจะทั่วไปทุกคน ย่อมรู้สึกขาดกรมหมื่นปราบแลเป็นที่ขัดข้องไปหมดด้วยกันทั้งนั้น คำกล่าวเช่นนี้ไม่ใช่เป็นแต่คอมปลิเมนอย่างฝรั่ง เป็นความจริง เพราะเมืองเรา ความดีความเจริญอันใดย่อมตั้งอยู่แก่ตัวบุคคล การไม่เกินเสมออยู่ได้เหมือนเครื่องจักรเช่นประเทศอื่นๆ ถ้าผู้ซึ่งมีหน้าที่สำคัญตายลงคนหนึ่งแล้ว จะหาผู้บรรจุที่แทนแล้วเป็นอันยากยิ่งนัก ในเหตุซึ่งมีขึ้นครั้งนี้ ทำให้คิดไปว่า ถ้ามีขึ้นในคนสำคัญ ๆ ในราชการสัก ๒ – ๓ คน เกือบจะสิ้นปัญญาที่จะหาผู้ใดบรรจุลงได้ เพราะฉะนั้นจึงได้ความเดือดร้อนเป็นอย่างยิ่ง การซึ่งกรมหมื่นปราบตายครั้งนี้ ความเศร้าโศกที่มีในตัวเราเช่นพรรณนามานี้ คงจะเป็นเครื่องบรรเทาความเศร้าโศกของพระยาวิสุทธด้วยคิดเห็นได้ว่า มิบิดาซึ่งได้ทำราชการมีความชอบความดี เป็นที่คนทั้งปวงมีความรักใคร่โดยมาก ความดีนั้นย่อมจะเป็นมรดก

ตกต่อแก่บุตรหลานสืบไปภายหน้า ขอให้มีความวางใจว่าจะจัดการทั้งปวงให้เป็นที่เรียบร้อยทุกอย่าง

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ที่ ๑/๓

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑ เมษายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๘

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๑ มีนาคม ว่าด้วยการเล่าเรียนของมกุฎราชกุมาร ชายดิลก แลสุริยงนั้น ได้ทราบแล้ว

เป็นที่พอใจที่จะได้มีลูกคน ๑ ไปอยู่ที่อีตันซึ่งได้ไปเห็นแล้ว เหมือนที่แฮโร เดิมไม่ได้มุ่งหมาย เพราะทราบว่าเป็นการใหญ่ยิ่งกว่าที่แฮโรมาก

อนึ่ง การที่ให้มกุฎราชกุมารเข้าในคอตองักฤษนั้นก็ดีอยู่ เมื่อได้รับโทรเลขไม่สู้เป็นที่แน่ใจในเอติเกตของราชสำนักกรุงอังกฤษ แต่โดยคะเนรู้แน่ว่า ถ้าเป็นประเทศอื่น ผู้ซึ่งเป็นมกุฎราชกุมารเช่นนี้ จะไม่มีเลยซึ่งจะต้องอยู่หลังปรินซ์คริสเตียน ซึ่งเป็นราชบุตรเขย ถึงว่ามีชนมายุมากเช่นนั้น เพราะเหตุว่ากำเนิดของปรินซ์คริสเตียน เป็นแต่สรินไฮเนส ยกขึ้นเป็นรอยัลอย่างพระองค์เจ้าตั้ง ไม่ปรากฏว่าเคยเดินหน้าเจ้านายที่เป็นรอยัลเลย แต่ครั้นจะขัดขวางออกไปก็หวังใจว่าพระยาวิสุทธคงจะได้ไต่สวนโดยรอบคอบแล้ว จะฝ่าฝืนไปไม่ไหว ด้วยประเทศอังกฤษ .... ฤๅจะว่าเป็นคนใจซื่อ จริงใจอย่างไรทำอย่างนั้น

ไม่แกล้งยอเหมือนชาติอื่นก็ตาม แต่ถ้าหากจะเป็นตัวอย่างไม่ดี ก็ไม่รักที่จะให้ออกหน้า เพราะได้ออกงานครั้งยูบิลี ก็เป็นฤกษ์พาดีอยู่แล้ว เพราะครั้งนั้น อังกฤษจัดการเอาอย่างประเทศอื่นด้วยมีแขกเมืองมาก ถ้าจะจัดตามใจก็จะแตกกระจุยกระจายไปหมด จึงได้มีโทรเลขออกไปเป็นกลาง ๆ ก็พอได้รับโทรเลขว่า ได้อยู่ในระหว่างปรินซ์คริสเตียนแลดุ๊กออฟยอกก็นับว่าเป็นที่พอใจแต่ต้องด้วยแบบอย่างซึ่งจีรอยู่ในเมืองเดนมาร์ก เขาอยู่ในลำดับลูกเครานปรินซ์ตามอายุ ถ้าจะเทียบมกุฎราชกุมารกับจีรก็แปลกกันอยู่หน่อยหนึ่ง แต่ไม่มีความรังเกียจ เพราะดุ๊กออฟยอกก็เป็นผู้ใหญ่กว่า แลก็จะเป็นมกุฎราชกุมารสียไป

การที่คิดจะให้ไปอยู่ไครสต์เชิชนั้นเป็นที่พอใจมาก เพราะได้ไปเห็น แลเกิดความเลื่อมใสมาแล้ว ยังน่ารักการที่อยู่กุฎิเล็ก ๆ เหล่านั้นมาก เว้นไว้แต่เจ้านายผู้ลากมากดีเขาจะไม่อยู่กันฤๅอย่างไร แล้วแต่จะจัดตามการที่ควรเถิด

วันนี้เป็นวันปีใหม่ ขออำนวยพรอย่างไทย ให้ทำราชการดียิ่ง ๆ ขึ้นไป

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ที่ ๑/๒๓

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๘ เมษายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๘ (๓๒)

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๗ มีนาคม เป็นหนังสือตอบหนังสือที่เรามีไปวันที่ ๒๑ แลที่ ๒๓ มกราคม ข้อความเบื้องต้นของหนังสือนั้น

จะยังไม่ตอบ เพราะจะให้กรมหมื่นดำรงดูแลปรึกษาหารือกันก่อน จะขอตอบตอนปลายที่ถามด้วยเรื่องเขตแดนรามัญแลเปร์ะ ซึ่งเห็นว่าควรจะตอบโดยเร็ว ให้รู้ความประสงค์ฝ่ายเรา

เรื่องเขตแดนในที่ซึ่งอังกฤษมารือพูดแทนเปร์ะขึ้นอีกครั้งนี้ ถ้าจะว่าโดยภูมิประเทศ คือสันเขาซึ่งน้ำตกสองข้างเอาเป็นหลักที่ตั้งปันเขตแดนทั่วโลกเช่นนั้นแล้ว ที่นี้ก็ควรจะเป็นเมืองเปร์ะ ฝ่ายเราก็ได้คิดไว้ว่าหากว่า..ไม่ให้เกิดถึงรบพุ่ง ฤๅจะว่ารบพุ่งก็เกินหน้าไป จะว่าแต่เพียงไม่ให้ถึงเอาเรือรบเรือไล่มาขู่ นี่เป็นบอกกันอย่างสิ้นไส้ ความคิดอันนี้..

แต่การที่จะให้เช่นนี้ ต้องนับว่าไม่ใช่ให้แต่ที่แผ่นดินเท่าที่อังกฤษจะต้องการ ต้องนับว่าให้แก่ประเทศอื่น ๆ ซึ่งจะต้องการพูดเข้ามาบ้างเช่นฝรั่งเศสจะยกเหตุนี้มาเอาเมืองนครราชสิมาก็ได้โดยง่าย เพราะเมืองนครราชสิมาอยู่ในสาขาแห่งแม่น้ำโขง เพราะฉะนั้น มีอย่างเดียวแต่ถ้าต้องการจะให้อังกฤษเป็นที่พึ่งต่อสู้ฝรั่งเศส ก็ต้องให้อังกฤษกรันตีเขตแดนฝ่ายตะวันออกแลข้างเหนือ อย่าให้ฝรั่งเศสรุกเข้ามาอีก

การที่ถ้าหากว่าจะถึงว่าเราผืนธรรมดาของโลก ซึ่งประเทศทั้งปวงก็เป็นอยู่ด้วยกันทุก ๆ ประเทศ คือไม่ยอมกำหนดเขตแดนเพียงผีปันน้ำก็เพราะเหตุที่เผอิญเป็น คือ เขตแดนอันนี้ตกอยู่ในอำนาจของเรามาเสียช้านานจนเกินอายุมนุษย์ที่มีชีวิตอยู่จะจำได้ มีแต่ในนิทานโบราณของเมืองเปร์ะ ว่าในกาลครั้งหนึ่ง ที่นี้ได้เป็นของเมืองเปร์ะ ซึ่งฝ่ายเปร์ะจะหา

พยานอันใดมายืนยันไม่ได้ตามที่เราท้าสีย ฝ่ายคอเวอนแมนต์อังกฤษเอง ก็ได้เห็นจริง จึงได้สงบนิ่งเสียเป็นช้านาน

เหตุซึ่งทำให้อังกฤษพูดขึ้นมาอีกในครั้งนี้ ก็ด้วยความหวาดหวั่น แลความปรารถนาทั้ง ๒ ประการ ซึ่งจะกล่าวต่อไปนี้ ความหวาดหวั่น คือกลัวเราจะให้คอนเซสชันแก่ชาติอื่น มีรัสเซียเป็นต้น เข้าไปทำ เหมืองแร่ปะปนอยู่ในแหลมมลายูทั้งสิ้น ซึ่งจะเป็นเสี้ยนหนามในที่ซึ่งหมาย ไว้ว่าจะเอาให้หมดสิ้นไปภายหน้า

การซึ่งเป็นเหตุให้พูดกันขึ้นอีกครั้งนี้ ก็เพราะเซอร์แฟรงสวิต เตนฮัม ซึ่งเป็นผู้ปรารถนาจะหาชื่อเสียงลาภแลยศในฝ่ายประเทศนี้ เป็นผู้ คุ้ยเขี่ยขึ้น ความอันนี้ก็มิใช่แต่เป็นการคะเน เซอร์ชาลส์มิตเชล เคาเวอนเนอร์สเตร๊ตเสตเตลเมนต์ พบเจ้าพระยาอภัยราชาเมื่อกลับจาก ยุโรป ก็พูดตรงๆ ว่าความเห็นตัวไม่เห็นควรจะพูด แลอยากให้พ้นจาก หน้าที่ตัว ใช่แต่เท่านั้น ทูตอังกฤษในนี้ก็ดี มิสเตอร์ริเวตคาแนกซึ่งเรา ยืมอังกฤษมาใช้ก็ดี ก็เห็นว่าเป็นใช่กาลแลใช่เหตุที่จะพูดด้วยกันทั้งสิ้น ที่เขาพูดเช่นนี้ ใช่จะพูดเพราะเห็นแก่เรา ไม่เห็นแก่ประโยชน์ของนายเขา เขาพูดโดยความเห็นว่าควรจะรอไว้เอามากๆ ฤๅเอาอย่างอื่นที่มีประโยชน์ มากกว่า ดีกว่าที่จะเอาที่นิดหนึ่งซึ่งไม่ถึงส่วนหนึ่งในหมื่นส่วนของเขตแดน อังกฤษ แต่เป็นหนึ่งในร้อยส่วนของเรา ถ้าจะว่าเป็นอย่างไทยโบราณ ก็เป็นดีงูให้กาอิ่ม

เมื่อคอเวอนแมนต์ที่บ้านได้ว่ามาแล้วเช่นนี้ เซอร์ชาลส์มิตเชล ก็ต้องประพฤติตาม คือนัดจะเข้ามากรุงเทพฯ โดยเล่นทางโปโลโปเลให้

เป็นแล้ว กล่าวคือมีแต่หนังสือโน้ตเล็ก ๆ เข้ามาถึงทูตอังกฤษ ยกเหตุซึ่งเราได้ชวนให้เข้ามาเที่ยวเป็นที่ตั้ง แล้วเป็นอันจะเลยปรึกษาข้อความเรื่องนี้ ขอให้เรารับว่าจะพูดผ่อนผันโดยปรานีประนอมก่อน จึงจะเข้ามา ในขณะนั้นเป็นเวลาที่กำลังฝ่ายเคาเวอนเนอร์เยเนราลอินโดไชนาก็มีความปรารถนาที่จะเข้ามา แต่เรายังไม่รู้ว่าความมุ่งหมายของเขาจะเป็นอย่างไร ไม่แต่เรา ถึงทูตอังกฤษเองก็มีความวิตกอยู่ จึงได้ใช้สนทนากันด้วยวาจานอกจากที่ได้ตอบโดยทางราชการก่อน ตกลงเป็นอันเราตอบหนังสือแสดงความยินดีที่เคาเวอนเนอร์สิงคโปร์จะเข้ามา แต่เมื่อมีราชการเจือปนอยู่เช่นนี้ เราต้องขอให้รู้ว่าจะมาเป็นทางราชการมีอำนาจเต็มมาด้วย ถ้าเช่นนั้น เราก็จะรับปรึกษาราชการ แต่ที่จะให้เรารับลงไปก่อนว่าจะยกให้ฤๅจะให้เช่า เรายอมไม่ได้ทั้ง ๒ อย่าง เว้นไว้แต่ได้คิดตั้งใจที่จะปรานีประนอมอยู่ การที่กล่าวถึงเช่นนั้น เพราะอังกฤษเคยว่าเช่าครั้งก่อนแล้ว เรายืนสู้ตามทางความ ไม่ยอมให้เช่า จึงเป็นการสงบมา

ส่วนทางที่จะปรานีประนอมนั้น ฝ่ายราชทูตมีโทรเลขตรงไปยังเสนาบดีว่าการต่างประเทศ ว่าเราไม่พอใจในการที่จะให้เซอร์ชาลส์มาพูดเป็นการเปิดเผยโดยทางราชการ ซึ่งหากว่าไม่ตกลงกันได้ ก็จะเป็นการปรากฏโด่งดัง แลเป็นตัวอย่างแก่ประเทศอื่นที่จะเดินทางเดียวกัน การที่เราจะไม่ยอมยกให้ฤๅยอมให้เช่านั้น ก็ด้วยเห็นโทษอย่างเดียวกัน แต่ฝ่ายเราจะปรานีประนอมด้วยอาการเช่นนี้ คือที่แผ่นดินเท่าที่เประกล่าวหาว่าเป็นของตัวนี้ ขอให้อังกฤษยกเลิกเคลมเสีย เราจะให้คอนเซสชันแก่กัมปนีอังกฤษเข้าไปทำการในที่นั้น ส่วนกฎหมายข้อบังคับสำหรับการแร่ในที่นั้น เราจะยอมปรึกษากันตั้งขึ้นให้สมควรแก่ผลประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย

ส่วนข้อที่รัฐบาลเประกล่าวว่า ที่นี่เป็นที่ซ่องสุมผู้ร้าย ซึ่งเป็นการไม่จริงเลย เพราะไม่มีตัวอย่างเรื่องใดซึ่งฝ่ายเขาจะยกมาอ้างได้ มีแต่เรื่องเดียวที่ผู้ร้ายปล้นคนเมืองไทร ซึ่งเดินผ่านตำบลนี้ไปค้าขายเมืองเประ เราจับผู้ร้าย ๆ หนีเข้าไปในเขตแดนเประคนหนึ่ง ฝ่ายเขามีหนังสือมาถามว่าเราจะเอาตัวมาฤๅจะส่งผู้ร้ายที่จับได้ในเขตแดนเราไปชำระที่เมืองเประ ฝ่ายเราตอบขอรับตัวมา ขณะนั้นพอเซอร์แฟรงสวิตเตนฮัมมาถึง ก็กลับคำที่ได้ถามมาแต่ก่อนนั้นเสีย ว่าเพราะเป็นเขตแดนของเประ ไม่ยอมส่ง แต่ความจริงนั้น ผู้ร้ายคนนั้นพวกเประได้ปล่อยไปเสียก่อนแล้ว เพราะเหตุที่คอยคำพยานฝ่ายเราไม่ไปถึง ด้วยเป็นฤดูมรสุม ปากน้ำเมืองตานีปิดหนังสือจากบางกอกไปถึงช้าไป ไปรับไม่ทัน แต่อย่างไรก็ดี ในข้อซึ่งอังกฤษวิตกว่าจะเป็นที่ซ่องสุมผู้ร้ายนี้ ฝ่ายเรารับว่าจะจัดโปลิศป้องกันไม่ให้เป็นที่ซ่องสุมผู้ร้ายได้ สิ้นข้อความที่ทูตอังกฤษรับมีโทรเลขไปเท่านี้

แต่ในเวลาเมื่อปรึกษากันนั้น ทูตอังกฤษถือเอาโอกาสที่เห็นว่าเรากลัวการที่เซอร์ซาลส์มิตเชลขึ้นมา จะเป็นตัวอย่างให้ข้างฝ่ายฝรั่งเศสมาบ้าง เลยมีความปรารถนาต่อไปอีก ๒ ประการ ด้วยยกอรรถว่าการเรื่องนี้เป็นหน้าที่ซึ่งคอเวอนเมนต์ได้มอบให้เซอร์ซาลส์มาพูด ข้างฝ่ายเขาจะเข้าไปชิงหน้าที่นี้เสีย โดยเหตุที่ไม่มีประโยชน์วิเศษอันใดขึ้นกว่ากลัวจะไม่สำเร็จตลอดไปได้ จึงขอให้เติมความในท้ายโทรเลขว่า เราจะจ้างคนอังกฤษมาเป็นข้าหลวงรองในมณฑลมลายู (*ข้อนี้เป็นความคิดของมิสเตอร์คาแนกพูดขึ้นก่อน ด้วยเห็นแก่บุคคลเพิ่มเข้า จากความซื่อตรงต่อนายอีกชั้นหนึ่ง คือเห็นแก่มิสเตอร์สกอตซึ่งเคยเข้ามาว่าการแทนทูต*

อังกฤษอยู่ครั้งหนึ่ง ที่เป็นผู้ได้ไปเมืองเชียงแข็ง เมื่อ ศก ๑๑๒ มีความน้อยเนื้อต่ำใจคอเวอนแมนต์ของเขาเอง ด้วยชุบเลี้ยงไม่เสมอเพื่อนโดยมีตระกูลต่ำ) นั้นอย่างหนึ่ง กับว่าเราจะยอมให้คนอังกฤษเป็นพนักงานตรวจการรถไฟ ซึ่งเราคิดจะตั้งเป็นเจ้าพนักงานกลางขึ้นกองหนึ่งนั้นด้วย *(ความปรารถนาเดิมจะเอามอสบลันเดล ภายหลังใคร ๆ ก็ได้)* แต่ครั้นเมื่อลงปลายที่สุดก็ยอมงดไม่พูดถึงการข้อนี้ไปทีเดียว ข้อความที่เขาขอเติมครั้งนี้ ก็ใช่แต่เป็นความคิดมิสเตอร์เกรฟวิล เป็นความคิดเห็นชอบของริเวตคาแนกด้วย ในข้อที่เห็นว่าเอาประโยชน์ทางอื่น ๆ เช่นนี้ ๆ คือเอาคนอังกฤษเข้าแทรกแซงทุกหน้าที่ทุกกระทรวงได้ จะเป็นการได้ประโยชน์ยิ่งกว่าได้เขตแดนเท่านี้เป็นอันมาก แต่เพราะเหตุที่ริเวตคาแนกเป็นคนมีความคิดกว้างขวางลึกซึ้ง แลเป็นคนที่พูดเห็นใจแล้วก็ยอมรับว่าจริง เมื่อคิดเห็นว่า จะเล่นต่อไปภายหน้าได้โดยทางที่บัวมิให้ช้ำน้ำมิให้ขุ่นมีอยู่ไปพยักกันทีเดียว ก็เป็นที่ตกลงยอมงด ไม่พูด เป็นเรายอมให้ดังนั้น แต่ไม่ต้องสงสัยเลยว่าเขาคงบอกกันต่างหากว่าคิดจะเอาเช่นนี้ ๆ

โทรเลข ๒ ฉบับนี้มีไปพร้อมกัน ฝ่ายเซอร์ชาลส์ยังมีขู่ว่าถ้าไม่มีท่าทางตกลงอย่างไร จะให้ทำทางต่อเข้ามา *(เพราะเหตุว่าทางนี้พวกเประได้ทำเข้ามาจนถึงชายเขตแดนเดิม เราได้ห้ามเขายอมหยุดไม่ทำเข้ามา ล่วงได้หลายปีมาแล้ว จะอยู่ในราวที่เราลงไปเมืองสิงคโปร์ครั้งแรก คือปี ๑๘๙๔ เป็นที่พอใจคนในสเตรตส์มากนั้น)* ครั้นเมื่อได้รับโทรเลขตอบทางทูตอังกฤษยอมเลิกการที่เซอร์ชาลส์มิตเชลจะมา แต่ไม่ยอมเลิกเคลมในที่แผ่นดินตำบลนั้น แลขอให้มีข้อสำคัญตกลงกันว่าเรื่องนี้เราจะยอมปรานี

ประนอมแล้วนั้น ดูเหมือนจะไม่เป็นที่เข้าใจกันกระจ่างอย่างไรในระหว่าง เขา จะรอคอยหนังสือไปถึง จึงได้นิ่งหายเงียบไป ฝ่ายเซอร์ชาลส์ก็มีหนังสือมาบอกเปิดไม่เกี่ยวข้องในการเรื่องนี้ต่อไป ให้ทูตอังกฤษแสดงไมตรีเสียอกเสียใจที่ไม่ได้เข้ามาเมืองไทย แลว่าจะมาเมื่อออกจากตำแหน่งแล้ว จะกลับไปบ้าน

เมื่อการล่วงมาไม่มีกระดุกกระดากอันใดเกือบ ๓ เดือน จนถึงเมื่อวานนี้ จึงได้ทราบจากคำบอกเล่าซึ่งมิสเตอร์เกรฟวิลพูดกับกรมหลวงเทวะวงศ์ ว่าได้รับคำสั่งให้ปฤกษาหารือกับเซอร์ชาลส์ให้ตกลงกันก่อน บางทีจะเป็นด้วยรอฟังท่วงทีฝ่ายฝรั่งเศส ในการเคาเวอนเนอร์เยเนราลอินโดไชนาของฝรั่งเศสจะมากรุงเทพ ฯ ในครั้งนี้ ก็จะเป็นได้

แสดงมาด้วยเรื่องความประสงค์ของเราในเรื่องเขตแดนรามัญแลเประ ตามเหตุที่มีแลที่คิดต่อสู้ผ่อนผันจบลงเพียงเท่านี้ หวังใจว่าพระยาวิสุทธคงจะเข้าใจในปอลิซีของเราตลอด การที่กล่าวโทษกันมาแต่ก่อนว่าคอเวอนแมนต์เราไม่มีปอลิซี เป็นแต่ปัดอาวุธแต่พอพ้นหน้านั้น เป็นความจริงอยู่ในบางเรื่องแลบางคน แต่ที่มีปอลิซีนั้นโดยมาก แต่มีความเสียใจที่หาความพรักพร้อมกันไม่ใคร่จะได้ เหตุที่ไม่พรักพร้อมกันได้นั้นมักไม่ใคร่จะเกิดจากการที่ไม่เป็นสามัคคีกันอย่างเดียว ความสามัคคีอยู่ข้างจะมีมากขึ้น แต่เดี๋ยวนี้เรื่องที่กลัวผิดแลชอบ คือถ้าผู้ใดเป็นผู้ออกหน้าค่าตาคิดอ่าน ถ้าไปเสียท่วงทีลง ก็ให้กลัวไปว่าจะต้องโทษว่าเป็นความคิดของตัวผิด เสียไปเพราะตัว จะวนเวียนลงไปหาแล้วแต่จะโปรดอย่างปรัมปราเก่าแก่นั้นร่ำไป เหตุซึ่งเป็นดังนี้ ก็เพราะราชการทุกวันนี้มันค่อน

จะอยู่ข้างเหลือความรู้เกินสติปัญญาที่จะคิด ที่เป็นข้อสำคัญอย่างยิ่งนั้น ขัดกำลังแลอำนาจไม่มีหนุนหลัง ถึงจะมีสติปัญญาดีสักเพียงใดก็พูดไป ไม่ได้ทำไปไม่ได้ดังใจ มันชวนจะต้องแพ้ต้องเสียที่เขาอยู่เสียร่ำไป เพราะฉะนั้น จึงเป็นเหตุให้ผู้ที่จะคิดอ่านราชการ ถึงว่ามีความจงรักภักดีสักเท่าใด ก็ย่อหย่อนท้อถอยและระแวงหวาดหวั่นไป ไม่กล้าหาญที่จะแสดงความคิดออกมาได้ง่าย ๆ ในเรื่องที่จะแสดงราโชบายเช่นนี้ ไม่ใช่หน้าที่ของเราเลย แต่ก็เพื่อประโยชน์แก่ราชการ แต่ถ้าราชการมากขึ้นนัก ก็ดูจะเป็นที่เหลือกำลัง

ในเวลานี้ เคาเวอนเนอร์เยเนราลอินโดไชนาเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ เป็นคนซึ่งนับว่าเป็นฝรั่งเศสอย่างดี ที่จะนับว่าเป็นคนที่ ๒ ฤๅที่ ๓ ซึ่งได้เคยรู้จักมา แต่ผลแห่งราชการจะเป็นประการใดยังเอาแน่ไม่ได้ แต่การที่มานี้หาได้มีอำนาจเต็มมาจัดราชการอย่างใดไม่ เว้นไว้แต่จะได้โทรเลขภายหลัง จะพูดล่วงหน้าไม่ได้ ด้วยราชการในฝรั่งเศส ยากที่จะหยั่งรู้แลเชื่อถือเอาเป็นแน่

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๕ เมษายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๘

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยในจดหมายแต่ก่อน ได้กล่าวถึงเคาเวอนเนอร์เยเนราลเมืองญวน ฝรั่งเศส เข้ามากรุงเทพ ฯ แต่ไม่ได้เล่าเรื่องราว ภายหลังเมื่อวันที่

๒๓ ได้ให้กรมหมื่นสมมตมีโทรเลขออกไป ความแจ้งอยู่แล้ว อันที่จริงโทรเลขฉบับนั้นหาควรจะมีไม่ ด้วยได้ขอให้กรมหลวงเทวะวงศ์มีโทรเลขบอกไป แต่นึกสงสัยว่าจะช้าฤๅจะบอกสั้นเกินไปจนไม่มีประโยชน์ จึงได้ให้บอกไปเสียอีกทางหนึ่ง ก็นับว่าเป็นป่วยการพระราชทรัพย์ แต่ทนเอาด้วย เพื่อจะเสียส่วยฤๅสังเวยใจเร็วของตัวเอง

ตัวท้องเรื่องที่จะพึงเล่าให้ฟังนั้น เป็นเรื่องอังกฤษอันเป็นหน้าที่ของพระยาวิสุทธ แต่จะต้องเล่าเรื่องฝรั่งเศสเกี่ยวไว้เสียด้วยหน่อยหนึ่ง เพื่อจะให้เข้าใจแจ่มแจ้ง

การรับรอง ม. ดูแมร์ครั้งนี้ ได้จัดรับโดยอย่างดี คือไม่ใช่รับรองอย่างเจ้าแลไม่ใช่อย่างราชทูตสามัญ รับเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์ใหญ่ในเมืองใกล้เคียงเข้ามาเป็นแขกหลวงอยู่วังสราญรมย์ เราเลี้ยงดูแลมีการเอนเตอร์เตนเมนต์ตามสมควร แต่ได้ระวัง เพื่อจะแสดงให้เห็นว่าเต็มใจทำเป็นที่ตั้ง ก็เป็นที่พอใจสมความปรารถนา เรียบร้อยตลอดตั้งแต่เข้ามาจนกลับ เป็นเหตุที่เราควรจะเชื่อถือตามถ้อยคำที่เขาได้กล่าวไว้บ่อย ๆ ว่าไม่คิดว่าเมืองไทยจะเป็นเช่นนี้ ผิดจากคำที่คนบอกเล่าเป็นอันมาก

ส่วนทางราชการเขามา ไม่ได้มีอำนาจเต็มมาเพื่อจะปรึกษาราชการอย่างใด แต่ก็เป็นธรรมดาที่ต้องรู้กันทั้ง ๒ ฝ่าย ว่าการที่มานั้นมุ่งหมายต่อทางราชการ จึงได้มีเวลาสนทนากันด้วยทางไมตรีแลข้อขัดข้องอันมีอยู่ในระหว่าง ๒ ประเทศ ใจความซึ่งเราพูดเข้าใจกันว่าควรจะตกลงยินยอมกันได้ทั้ง ๒ ฝ่ายนั้น คือ

๑. ที่ ๒๕ กิโลเมตเตอร์เขายอมลงในชั้นต้น ว่าเป็นอันจะถือว่าคำที่เราแปลหนังสือสัญญานั้นเป็นถูกต้อง กล่าวคือที่เหล่านั้นเรามีอำนาจในการที่จะปกครองเหมือนที่อื่น ๆ ในพระราชอาณาเขตทุกอย่าง เว้นไว้แต่การทหารคือสร้างป้อมในที่นั้น ฝ่ายเราจะยกเว้นเพื่อจะไม่ให้เป็นที่เคลือบแคลงกันในการที่จะเข้าไปตีเขตแดนข้างฝ่ายเขา พวกเอเยนต์ที่ควานอยู่ตามเหล่านั้นจะถอนหมดในทันที ข้อนี้เขาสัญญาว่าตั้งแต่วันที่ได้พูดกันนี้ไป จะไม่ให้เราได้ยินข้อความซึ่งเถียงกันด้วยเรื่อง ๒๕ กิโลเมตเตอร์อีกเลย เพราะการอันนี้อยู่ในอำนาจที่เขาจะทำได้ ไม่ต้องขออนุญาตก่อน

๒. เรื่องโปรเตตเยเป็นการยาก เพราะเขารับว่าพวกกงสุลแลเอเยนต์เหล่านั้นได้จดบัญชีโดยทุจริตบ้างเป็นแท้ แต่ถ้าจะยอมตรวจคัดคนออกทั้ง ๒ ฝ่าย ก็คงจะปรากฏความชั่วของข้าราชการฝรั่งเศส ซึ่งจะเป็นที่เสียเกียรติยศแก่ชาติแลการปกครองของฝรั่งเศส เขาจึงขอให้เราเชื่อตัวเขาแล ม. เฟรอง ซึ่งเขาจะขอจากคอเวอนแมนต์ให้เป็นผู้จัดการสางบัญชีตัดคนที่ไม่ควรจะเป็นโปรเตตเยออกเสียให้หมด แล้วให้เรารับว่าคนที่เหลืออยู่นั้นเป็นโปรเตตเยของฝรั่งเศส สืบไปภายหน้าผู้ซึ่งควรจะได้รับโปรเตตเยของฝรั่งเศส แต่ผู้ที่ได้เกิดในเขตแดนของฝรั่งเศสแลลูกตกลงไปชั้นหลานเป็นคนไทยทั้งสิ้น จีนที่เกิดในแผ่นดินของฝรั่งเศส ฤๅที่มีห้างตั้งการค้าขายอยู่ในแผ่นดินฝรั่งเศสเท่านั้น จะรับว่าเป็นโปรเตตเย

ข้อความที่เขาว่านี้ ข้างฝ่ายเราจะขอให้กำหนดเป็นลักษณะบุคคลซึ่งควรจะได้รับอยู่ในบำรุงฝรั่งเศสลงเสียให้ชัดเจน ก่อนที่จะยอมให้เขา

เลือกคัดฝ่ายเดียว เป็นข้อเกี่ยงเลี่ยงกันอยู่เล็กน้อยที่จะได้ปรึกษากันต่อไป แต่ใจความนั้นเป็นอันลงกัน เห็นว่าจะไม่เป็นที่ขัดข้องจนถึงการไม่สำเร็จได้

๓. จะยกทหารฝรั่งเศสออกจากจันทบุรีขาดทีเดียว

๔. ถ้าหากว่าฝรั่งเศสยอมให้เราทั้ง ๓ ข้อนี้ เรายอมยกเขตแดนเมืองหลวงพระบางในฝั่งขวา ซึ่งหลวงพระบางได้ปกครองอยู่เมื่อ ศก ๑๑๒ นั้นให้แก่ฝรั่งเศส ในข้อหลังนี้ถ้าถึงพูดจากันจริง ๆ ก็คงจะมีเกี่ยงเลี่ยงกัน ด้วยเมืองซึ่งหลวงพระบางรุกเข้ามาแล้วบ้างแลเคลมอยู่ แต่ยังเป็นของเราบ้าง แต่เห็นทางแล้วว่าจะปรึกษาตกลงกันได้ตลอด

ในข้อที่เขากล่าวแก้ไขในคำถามของเรา ในเรื่องที่จะให้ออกจากจันทบุรี เขายกเป็นปรีเตกซ์ว่ายึดที่นั้นไว้ เพราะกลัวอังกฤษจะเข้าตีหลังประเทศอินโดจีน แลกล่าวถึงความหวาดหวั่นของชาติฝรั่งเศสว่า ไทยเข้าไปในเงื้อมมืออังกฤษทุกวัน ๆ เป็นต้นว่าการคลัง การป่าไม้ แลที่เป็นสำคัญคือโปลิศอังกฤษ ก็มีอยู่ในเมืองไทยถึง ๓๐๐ คน อินดิเปนเดนต์ของเมืองไทยไม่เป็นที่มั่นคงซึ่งควรฝรั่งเศสจะไว้ใจว่าจะเป็นกลาง ด้วยน้ำใจรักฝ่ายหนึ่งชังฝ่ายหนึ่ง ฤๅอังกฤษจะรวบรัดเอาเสียเมื่อใดก็ได้ ฝ่ายฝรั่งเศสซึ่งตัวเขาได้รับคำสั่งออกมาคิดจัดการป้องกันโคโลนี ก็ได้จัดการมั่นคงแล้ว เว้นไว้แต่ด้านข้างหลัง คือทางเขตแดนเรา ไม่เป็นที่มั่นใจได้ดังนี้จึงเป็นการยากที่ข้างตัวเขาที่จะคิดอ่านแนะนำคอเวอนแมนต์ ให้ยอมถอนทหารที่จันทบุรี เขาขอให้เราอุดหนุนเขา สิ่งที่ขอนั้นคือให้เราจ้างคนฝรั่งเศสมาใช้ในราชการบ้าง เขาไม่ขอให้เปลี่ยนผลัดตำแหน่งที่มีตัวอยู่

แล้ว ขอให้มาใช้ในตำแหน่งที่ยังไม่มีตัว คือกระทรวงโยธาแลกระทรวงกลาโหม

ในชั้นต้นเราขอบอกเขาว่า เราไม่ยอมที่จะลดอำนาจของเราจากที่จะเลือกคนใช้ได้ตามชอบใจ เพราะฉะนั้น เราต้องขอปฏิเสธไม่รับสัญญาในข้อที่เราพูดทั้งปวงนี้ แต่เพื่อที่จะให้เขาเห็นจริงตามเราพูด ว่าถ้าหากว่าไม่มีความลำบากขัดข้องกับฝรั่งเศสแล้ว เรายินดีที่จะใช้คนฝรั่งเศสนั้น *(เป็นการแลกกับเรื่อง ๒๕ กิโลเมตเตอร์ ซึ่งเขาบอกให้เราก่อนที่จะต้องรับอนุญาต)* ในชั้นต้นนี้เราจึงขอต่อเขาให้หาคนอินยิเนียในกรมสุขาภิบาลกระทรวงเมืองคนหนึ่ง และจะหาครูสอนภาษาฝรั่งเศสในโรงเรียนหลวง

ส่วนกระทรวงกลาโหมนั้นเราได้ตั้งใจไว้เสียช้านานแล้วว่า หากว่าจะต้องการใช้ฝรั่ง จะไม่ใช้ชาติที่มีอำนาจใหญ่ คืออังกฤษแลฝรั่งเศสเป็นต้น จะใช้ชาติที่มีอำนาจชั้นที่ ๒ คือ พวกเดนเป็นต้น เขายอมเห็นด้วย แต่ขอว่าถ้าเช่นนั้นให้เรารับว่าจะไม่จ้างคนอังกฤษ เราว่าถ้าเรารับคำที่เขาขอนี้เป็นเราสัญญากับเขา เราไม่ยอมสัญญา แต่ขอให้เขาเชื่อความตั้งใจของเราที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น เขาก็พอใจ แต่ยังมีความปรารถนาที่จะให้เป็นที่ปรึกษากระทรวงโยธา ซึ่งเราก็ไม่สู้มีความรังเกียจอันใด ขัดข้องอย่างเดียวแต่รถไฟ ซึ่งจะไปเกิดกีดกันขึ้นกับพวกเยอรมันข้อความที่ได้พูดจาตกลงกันกับฝรั่งเศสนั้น สิ้นแต่เพียงเท่านี้

ต่อนี้ไปเป็นเรื่องส่วนของพระยาวิสุทธ คือมิสเตอร์เกรฟวิล ทูตอังกฤษ มีหนังสือไปรเวตมาถึงกรมหลวงเทวะวงศ์ ดูทำเสียงแข็งว่าในการที่เป็นไปบัดนี้ เขาแลคอเวอนแมนต์อังกฤษจะนิ่งเสียไม่ได้ จะขอเฝ้าทูล

ชี้แจงเหตุการณ์ เราก็นัดให้มาในวันที่เคาเวอนเนอร์กลับไปนั้นเอง แต่ครั้นเมื่อมาถึงก็ไม่เห็นมีเรื่องอันใดที่จะชี้แจง นอกจากกล่าวถึงเรื่องที่ทูตรัสเซียพูดแก่กรมหลวงเทวะวงศ์ กรมหมื่นดำรง แลเจ้าพระยาอภัยราชา เรื่องชวนให้เป็นออฟเฟนซีพอาลายเย่นต์กับฝรั่งเศส แต่เขาไม่ได้กล่าวเรื่องออกมาชัด เราเข้าใจเอง ซึ่งเขาก็เชื่อแล้วว่าเป็นแต่ขู่กันเล่น ก็แปลว่าเป็นมาสืบถามว่าได้ตกลงกันอย่างไรบ้าง เราเล่าให้ฟังแต่พอสมควร แลบอกตรง ๆ ว่าที่เราทำไมตรีกับฝรั่งเศสทั้งนี้ ก็เป็นอันทำตามคำแนะนำของลอร์ดซอลสบุรี เมื่อเราถามเขาว่า ถ้าหากฝรั่งเศสจะทำร้ายแก่เมืองไทย โดยไม่ถือสัญญาปี ๑๘๙๖ อิงแลนด์จะจับอาวุธเพราะเหตุนั้นจริงฤๅ ลอร์ดซอลสบุรีตอบเป็นคำรับแกมภาคเสธอยู่ว่าคิดว่าจะเป็นเช่นนั้น แต่คงต้องประกอบด้วยเหตุผล แลเขาเชื่อว่าสัญญาที่ได้ทำกันถึงเช่นนั้นแล้ว เป็นการยากที่ชาติใดชาติหนึ่งจะละทิ้งเสีย แต่ในเวลาเดียวกันนั้น เขาได้แนะนำให้เราคิดพยายามทำไมตรีกับฝรั่งเศสให้จงได้ ดังนี้ เขาก็หมดเรื่องที่จะว่ากระไรต่อไป เพราะบาลีที่เราอ้างถึง มันเกินกว่าความรู้ที่เขาจะแก้ประโยคได้ เราเห็นว่าเป็นโอกาสดีอยู่ จึงได้เล่าให้ฟังละเอียดในข้อที่ฝรั่งเศสรังเกียจอินดิเปนเดนต์ของเมืองเราไม่มั่นคง แลยกเป็นปรีเตกซ์ที่จะยึดถือจันทบุรีไว้ แล้วกล่าวว่า ถ้าอังกฤษตั้งใจจะช่วยไทยจริง ๆ ควรจะเป็นผู้ชักนำให้ประเทศใหญ่ทั้ง ๓ ชาติเป็น ๔ ทั้งอังกฤษ กรันตีเมืองไทยทั่วทั้งพระราชอาณาเขต สังเกตดูเขาเสียวใจ ถามว่านี่เป็นของเคาเวอนเนอร์เยเนราลกล่าวฤๅ เราว่าเขาไม่ได้พูดแก่เรา แต่เราได้ทราบว่าเขาได้พูดแก่ผู้ใดผู้หนึ่งฤๅผู้ใดผู้หนึ่งได้พูดแก่เขา เขา (ทูต

อังกฤษ) จึ่งพูดว่า กรันตี ๒ ชาติไม่พอฤๅ เราว่าจะว่าพออย่างไรได้ ก็เมื่อฝรั่งเศสเขาไม่เชื่ออังกฤษอยู่เช่นนี้ จึ่งถามว่าอีก ๒ ชาตินั้นคือชาติใด เราบอกว่าเยอรมนีแลรัสเซีย เขาถามว่าเราได้ขอแก่ประเทศเหล่านั้นให้กรันตีแล้วฤๅ เราบอกว่ายังไม่ได้เอ่ยแก่ชาติใดชาติหนึ่งเลย เพราะเราเห็นควรอังกฤษจะเป็นผู้พูด แต่เรามีทางที่หวังใจอยู่ว่าเยอรมันเอมเปรอเต็มใจในครั้งเมื่อเราได้พบกันในเมืองปรัสเซียนั้น เว้นแต่เราเห็นว่าเวลานั้นยังเป็นปรีเมียเชอนัก ด้วยฝรั่งเศสยังไม่เป็นไมตรีดีกับเราได้ เขาคงจะไม่ยอม มาบัดนี้เห็นว่าเป็นเวลาที่ฝรั่งเศสแสดงไมตรีเช่นนี้ ถ้าอังกฤษตั้งใจที่จะรักษาอินดิเปนเดนต์ของเมืองไทย แลปลดเปลื้องความลำบาก ให้ได้มีโอกาสจัดการบ้านเมืองสะดวกดี ก็เป็นช่องที่อังกฤษจะช่วยได้ในครั้งนี้ เขารับว่าจะมีโทรเลขไป

การที่เราพูดแก่มิสเตอร์เกรฟวิลนี้ เป็นการที่ก่อนปรึกษากันเองอยู่หน่อย แต่เมื่อเล่าให้ท่านผู้เป็นที่ปรึกษาทั้งปวงฟัง ก็เห็นชอบว่าเข้าช่องเหมาะดี แต่ความจริงเราไม่มีความเชื่อแลหวังใจว่าอังกฤษจะทำตามคำเราขอ แต่นึกว่าพูดทิ้งไว้เช่นนั้นลองใจกันดูที รีบบอกมาเสียให้รู้เผื่อว่าจะมีอะไรมาเฉพาะหน้าฤๅจะมีท่าทางที่จะพูดอันใดบ้าง จะได้คอยฟังต่อไป

เมื่อเขียนหนังสือฉบับนี้ยังไม่จบ กรมท่าได้รับโทรเลขพระยาสุริยาบอกข่าวเลิกการปรึกษากับ ม. เดอฟรานซ์ ได้ปรึกษากับตัว ม. เดลคาร์ซีทีเดียว แต่เฉพาะเรื่องโปรเตตเยข้อเดียว ตกลงเขายอมเหมือนอย่างเช่น

ม. ดูแมร์ได้มายอมทางนี้ เป็นข้อความต้นปลายสมกันหมด แต่มีความเสียใจที่โทรเลขซึ่งได้สั่งให้มีแจ้งความไปถึงพระยาสุริยาเรื่องฝรั่งเศส ถึงพระยาวิสุทธเรื่องอังกฤษ ตั้งแต่วันเสาร์จนกระทั่งวันจันทร์ ยังหาได้มีไปไม่ จึงต้องทำโทรเลขหน้าที่นั่ง จะได้มีไปวันอังคาร

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

สำเนาที่ ๘๕๑๖ รับวันที่ ๑๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๘ ๓๒

ที่ ๒๗/๓๒๗ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๘ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๘ ๓๒

ถึง กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

ด้วยการศึกษาของเรายังบกพร่องอยู่เป็นอันมากฉันใด เธอย่อมทราบอยู่แล้ว ไม่ต้องกล่าวถึงผู้ซึ่งมีวิชาความรู้ ซึ่งสามารถจะทำการค้าขายหรือเป็นช่าง แต่คนซึ่งจะหาบรรจุตำแหน่งราชการก็ไม่มีที่เลือกได้ ฝ่ายข้างราชการก็หนักแน่นเข้มงวดขึ้นทุกวัน ผู้ซึ่งเคยทำราชการอย่างเก่า ๆ ดีอยู่ มาถูกทำการทุกวันนี้เข้า ก็ล้าเร็วหรือกลายเป็นทำไม่ไหวไปได้ ถ้าหากว่าไม่รีบร้อนจัดการฝึกขึ้นโดยเร็ว กลัวว่าน่าที่การซึ่งเริ่มขึ้นไว้แล้วจะเสื่อมเสียไปหมด เหตุด้วยหาผู้สามารถไม่ได้ เพราะฉะนั้น การที่จะคิดบำรุงการศึกษาทั่วไป แลที่เป็นสำคัญอย่างยิ่งคือ โรงเรียนข้าราชการพลเรือนซึ่งต้องการเป็นอันมากนั้น จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องรีบร้อนทำ

ให้สำเร็จโดยเร็ว ฉันได้คิดอ่านหาท่าทางที่จะให้สำเร็จนักแล้ว ก็ยังไม่ตลอดได้ เหตุด้วยขาดผู้ซึ่งมีความคิด และความอุตสาหะพอที่จะคิดจัดการ ประกอบกับธรรมเนียมแลธรรมดาซึ่งเป็นอยู่ในพื้นเมืองเราให้เหมาะแก่กาละเทศะได้

จึงเห็นว่า พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เป็นผู้มีอุปนิสัยได้อบรมมาในการศึกษา แลยังเอาใจใส่สืบสวนคิดอ่านการศึกษาอยู่เสมอ เป็นผู้มีความสามารถที่จะผ่อนผันวิธีศึกษาให้เหมาะกันกับกาละเทศะในนี้ได้ จึงได้ให้กรมหลวงเทวะวงศ์เรียกพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์กลับเข้ามารับราชการในกรุงเทพ ฯ ผู้ซึ่งจะไปเป็นราชทูตกรุงอิงแลนด์นั้น เห็นว่าพระยาประสิทธิศัลการ(๑)เป็นผู้รู้ภาษาและขนบธรรมเนียมราชการในประเทศยุโรปสมควรจะเป็นราชทูตได้ อีกประการ ๑ ทูตประเทศนี้มีหน้าที่สำคัญอันเกี่ยวข้องด้วยตัวฉันและกระทรวงวัง อีกอย่าง ๑ คือ ได้เป็นหน้าที่สิทธิขาดในที่จะจัดการเล่าเรียนของมกุฎราชกุมารกับลูกทั้งปวงทั่วไป เป็นผู้เบิกจ่ายเงินและดูแลการสุขทุกข์ของลูกฉันในประเทศยุโรปด้วย ฉันมีความไว้วางใจในพระยาประสิทธิศัลการ ทั้งความคิดแลอัธยาศัย แลความจงรักภักดีต่อตัวฉันว่าคงจะจัดการให้เรียบร้อยต่อไป เหมือนเช่นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ได้จัดมาแล้วนั้น เพราะฉะนั้น จึงต้องขอให้ย้ายพระยาประสิทธิศัลการจากข้าหลวงเทศาภิบาลออกไปรับราชการเป็นราชทูตชั่วคราวหนึ่ง ขอให้เธอจัดการให้ตลอดไปด้วย

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

---

(๑) ภายหลังเป็น พระยาสิงหเสนี (สอาด สิงหเสนี)

ที่ ๒/๑๓๕ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๙ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๘

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๙ มิถุนายน เปนคำตอบหนังสือของเรา ลงวันที่ ๒๕ เมษายน ข้อความซึ่งจะต้องตอบเรื่องเคอแนลฮยูมเปนสำคัญนั้น ขอตอบต่อไปดังนี้

หนังสือความเข้าใจจ้างเคอแนลฮยูม ลงวันที่ ๑๐ เดือนโนเวมเบอ ค.ศ. ๑๘๙๖ ฉบับนั้น มีข้อความซึ่งเคอแนลฮยูมยึดเอาเปนทางที่ให้เขาเข้าใจว่าจะได้บังคับทหารในเมืองเรานั้น ก็คือความในข้อ ๙ ความในข้อนั้นเองก็มีแต่เพียงว่า "There is one extra-duty which you may be called upon to perform by His Majesty himself, that is to advise him in military organization and administration in which you are conversant" ดังนี้ ความในข้อนี้ พูดเพราะเหตุที่คะเนการว่าลูกจะต้องกลับเข้ามาใน ๒ ปี เพราะเวลานั้นเราป่วยเจ็บออดแอด จึงได้บอกไปว่าถ้าไม่สบายมาก ก็จะเรียกกลับมาใน ๒ ปี แต่ถ้าสบายอยู่ก็จะให้อยู่ต่อไป การที่ต้องจัดต้องพูดตกลงกันไว้กับเคอแนลฮยูมก่อน เพราะเหตุว่าถ้าเข้ามาในกำหนด ๒ ปีเช่นนั้น ก็ไม่ทันที่จะเสร็จการเล่าเรียน เพื่อจะไม่ให้ต้องลำบากหาผู้อื่นดูแล จึงได้ว่ากันเสียให้ตกลงกับเคอแนลฮยูมทีเดียว ความข้อ ๙ นั้นอาศัยข้อ ๘ ซึ่งว่า "Reasonable expectation leads me to believe that the Crown Prince will return home within two years" กำหนดนั้นก็ล่วงพ้นมาแล้ว แลอาศัยรวบยอดในข้อ ๑ ที่ว่า "The appointment is to last until the Crown Prince come of age

(in 1901)" เมื่อถึงกำหนดปีนั้นเข้า ก็เป็นอันไม่มีอันใดผูกพันกันต่อไปอีกเลย

การเล่าเรียนของมกุฎราชกุมาร ถ้าเราสบายดีอยู่เช่นนี้ ก็ไม่คิดอยากที่จะให้หยุดก่อนปีซึ่งกำหนดว่าอายุเต็ม ซึ่งจะเป็นเวลาขาดสัญญานี้หมด แต่เพราะเหตุที่เคอแนลฮยูมอยากจะทำการส่วนหนึ่งในหน้าที่ของอังกฤษที่จะกำกับเมืองไทย คิดอยากจะให้มกุฎราชกุมารเข้ามาก่อนกำหนดปีที่สิ้นสัญญานี้ เพื่อที่เขาจะได้มาตรวจตราหาทางเข้าติดต่อนั้นในส่วนที่มกุฎราชกุมารจะมา ก็เป็นการมีคุณจริงอยู่ในความคิดอันนั้นบ้างฤๅมาก คนทั้งปวงก็เห็นพร้อมกันว่าเป็นการดี ฝ่ายเราเห็นว่าท้องเรื่องนั้นดี แต่เพราะเหตุที่มีอะไรรุง ๆ รัง ๆ เช่นนี้ จะทำให้เกิดรำคาญได้บ้างคือ จะห้ามไม่ให้เคอแนลฮยูมเข้ามา ก็คงมีข้ออ้างถึง เพราะยังไม่พ้นกำหนด ถ้าเข้ามาก็คงจะนิ่งอยู่ไม่ได้ ต้องเสาะสางรบกวนไปกว่าจะสมประสงค์ ถ้าเข้ามาแล้วก็จะต้องอยู่เป็นเงาตามตัว ก็คงจะเป็นที่กีดขวางเช่นพระราชินีจะไปมาหาสู่ เหมือนอย่างที่ลูกชายเล็กมานี้ไม่สนัดเป็นต้น แต่ไม่เป็นข้อสำคัญอันใด การที่เขากำกับเข้ามาในเวลาซึ่งยังเป็นนักเรียนอยู่เช่นนี้ ต้องนับว่าเป็นการดี เราจึงได้ตกลงใจยอมมีหนังสือตอบไปถึงเคอแนลฮยูมตามสำเนาที่ได้ส่งมาให้ดูแล้ว การที่ตอบหนังสือเคอแนลฮยูมฉบับนี้ช้าไป เพราะเจ้าพระยาอภัยราชาได้พบพูดจากับเคอแนลฮยูมไปอะลุ้มอล่วยมาอย่างไร ออกเกรงใจมาก รับเอาไปคิดอยู่เสียช้านานถึง ๒ เดือนเศษฤๅ ๓ เดือน เพราะติดการอื่นด้วยบ้าง ซึ่งผ่อนให้ลูกโตเข้ามา ก็เพราะจะให้สมประสงค์เคอแนลฮยูมด้วยอีกชั้นหนึ่ง

แต่ตามหนังสือพระยาวิสุทธที่พูดนี้ ดูเหมือนว่า ไม่ว่ากาลใดสมัยใด มกุฎราชกุมารคงต้องมีพระอภิบาลฝ่ายทหารฤๅพลเรือนอยู่เสมอ ถ้าเปิดเคอแนลฮยูมไป ก็คงต้องเอาคนอื่นเข้ามาแทน แลมีความวิตกกลัวจะเขวทางไป เพราะเนื้อไม่ใสส่องเห็นอะไรต่าง ๆ ถ้าว่าด้วยการต่อไปภายหน้า จำเดิมแต่มกุฎราชกุมารเข้ามาอยู่ประจำในกรุงเทพ ฯ แล้ว จะมีฝรั่งไม่ว่าชาติใดภาษาใด เป็นพระอภิบาลควบคุมไปจนแก่ เป็นไม่ดีทั้งสิ้น คงจะเกิดความลำบากรำคาญเป็นที่อิจฉาริษยายุ่งไปหมด จะมีไม่ได้เป็นอันขาด

ส่วนการทหารจะใช้ชาติใหญ่ ก็คงจะเกิดความอิจฉากัน ถ้าจะใช้อังกฤษ.............. เพราะผู้ใดจะเป็นผู้เถียงว่ากระไรไม่ได้ ด้วยกฎหมายอังกฤษเองห้ามเสียเอง คือ ฟอเรนเอนลิสเมนแอก เวลามีการศึกสงครามขึ้น คนอังกฤษก็เปิดหมด การที่ทหารจะเขวไปไม่เป็นอย่างอังกฤษ ไม่เป็นข้อควรวิตกอันใด เพราะทหารชาติอื่นย่อมมีดีเหมือนกัน ไม่ใช่ดีแต่ทหารอังกฤษ

เพราะฉะนั้น เรื่องเคอแนลฮยูมนี้ ตามความคิดในเวลาที่ตอบหนังสือไปนั้น ได้กระทำในใจว่า ในระหว่างที่มกุฎราชกุมารจะเข้ามากรุงเทพ ฯ คราวหนึ่ง ต้องยอมให้เคอแนลฮยูมเข้ามาแกะช่องเราะกรงตามแต่จะทำไป เพราะข้อสัญญานั้นมีท่าทางอยู่ แลเพราะคิดถึงความดีซึ่งเคอแนลฮยูมได้มีมา ไม่ควรจะให้เป็นที่เสียใจมาก เว้นไว้แต่เมื่อถึงปี ๑๙๐๑ ซึ่งจะเข้ามาอยู่ประจำนั้น เป็นอันจำเป็นต้องเลิก เว้นไว้แต่ถ้าฝ่ายเขาไม่เห็นจะได้สมประสงค์ในเรื่องการทหาร และจะป่วยการทางซึ่งเขาจะตั้งตัวเขาอย่างอื่น จะราเลิกไปก่อนอย่างไร ก็ย่อมเป็นไปได้ตามข้อสัญญานั้น

อยู่เอง ตามความคิดพระยาวิสุทธที่ว่า เวลาเมื่อเล่าเรียนการทหารจบในครั้งนี้แล้ว ยอมเลิกนายพันโทชยูมเสียทีเดียว เรียกพระอภิบาลใหม่ฝ่ายพลเรือนสำหรับมาประจำ แลให้เข้ามาถึงกรุงเทพฯได้ ดังนี้เป็นการเลิกสั้นลงจากหนังสือสัญญา จะทำได้เมื่อยินยอมพร้อมกันทั้ง ๒ ฝ่าย เห็นว่าแน่นกว่าข้อ ๘,๙ เสียอีก ขอให้คิดดูให้ดี ถ้าหากว่าจะเป็นประโยชน์แก่ตัวเคอแนลชยูมที่จะออกเสียก่อนสิ้นหนังสือสัญญาแล้ว ก็เป็นการที่พอทำได้ แต่ไม่เป็นความประสงค์ข้างฝ่ายตัวเรานัก

ความจริง ข้อขัดขวางทั้งปวงซึ่งจะให้เคอแนลชยูมจัดการทหารไม่ได้ ฤๅไม่พอใจที่จะให้มาประจำอยู่ เวลามกุฎราชกุมารเข้ามากรุงเทพฯนั้น ก็เป็นแต่ส่วนราชการแท้ทีเดียว แต่ในส่วนตัวเราเองเฉพาะตัวแล้วมีความรักใคร่ไว้ใจเคอแนลชยูมมาก เพราะได้คุ้นเคยเห็นอัธยาศัยมา เพราะเหตุฉะนั้น การที่จะต้องบอกเลิกบอกตัดให้เคอแนลชยูมขาดไปจากเรา ก็ออกไม่สบายใจ ไม่ยินดีที่จะทำอยู่ด้วยเหมือนกัน

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ที่ ๓/๓๓๗ **พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท**

วันที่ ๑๐ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๘ (๓๒)

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๘ มิ.ย. ตอบหนังสือของเราลงวันที่ ๑๘ เมษายน ตอนปลายว่าด้วยการซึ่งพระยาวิสุทธยอมที่จะเข้ามารับราชการในกรุงเทพฯ นั้น ได้ทราบแล้ว

การเรื่องนี้ได้สั่งไปยังกรมหลวงเทวะวงศ์แลกรมหมื่นดำรงโดยทางราชการ แลได้ให้กรมหมื่นสมมตโทรเลขออกไป พระยาวิสุทธคงจะได้ทราบอยู่แล้ว มีเรื่องซึ่งจะต้องบอกนอกออกไปก็แต่ที่ว่าได้ตกลงจัดการอย่างไรในหน้าที่ของพระยาวิสุทธสืบไปภายหน้า ในชั้นต้นได้เห็นพร้อมกันกับกรมหมื่นดำรง ว่ายังไม่ควรที่จะปนกันกับกรมศึกษาทั่วไปนั้นก่อน คิดจะจัดแต่เฉพาะโรงเรียนพลเรือน ซึ่งเงินทั้งปวงมีอยู่ในส่วนกรมหมื่นดำรงพร้อมแล้ว แต่ยังไม่มีตัวคนจะบรรจุตำแหน่งนั้น กรมหมื่นดำรงจะเป็นผู้อำนวยการ แลเป็นหน้าที่ที่จะติดต่อกับกระทรวงต่าง ๆ กรมต่าง ๆ เพื่อจะไม่ให้พระยาวิสุทธ ซึ่งผิวยังบางอยู่ กระทบกระเทือนกับกรมต่าง ๆ ในชั้นต้น เมื่อต่อไปจึงค่อยขยายการขึ้นไปเป็นลำดับ

ในระหว่างนี้ เห็นว่าความคิดอันใดในเรื่องการโรงเรียน ซึ่งพระยาวิสุทธได้คิดมา ควรจะรอไว้เมื่อเข้ามาถึง จึงค่อยคิดต่อไป

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ที่ ๔/๓๔๐ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๑ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๘ (๓๒)

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๑ เดือนพฤษภาคม นำส่งสำเนาโทรเลขแลสำเนาคำโต้ตอบกับลอร์ดซอลสบุรี ในเรื่องที่จะให้อังกฤษเป็นหัวหน้าชักชวนประเทศอื่นประกันความเอกราชนั้นแล้ว

เรื่องนี้ ก็คิดเห็นว่ามีท่าทางที่จะไม่สำเร็จมากกว่าที่สำเร็จ แต่เห็นเป็นช่อง ก็ลองดู

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ที่ ๕/๓๔๑ **พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท**

วันที่ ๑๑ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๘

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๖ เดือนเมษายน ๑๑๘ ตอบชี้แจงเรื่องจัดการเล่าเรียนชั้นที่จะเปลี่ยนแปลงใหม่ของลูก แลว่าด้วยการเล่าเรียนในกรุงสยามนั้นแล้ว

การเล่าเรียนตามที่พระยาวิสุทธคิดจะจัดการโดยตัวอยู่ภายนอกด้วยเป็นผู้คอยส่งแบบอย่างแลช่วยคิดอ่านเหมือนเป็นเอเยนต์ของการศึกษาในกรุงเทพ ฯ ถ้าผู้ซึ่งไม่ได้รู้การตื้นลึกของความขัดข้องในเมืองเราอย่างไรก็เห็นเป็นท่าทางอันดี แต่ความคิดอันนั้น ว่าตามจริง ไม่ใช่ไม่ดี แต่เป็นของทำไม่ได้จริงเท่านั้น แต่การอันนี้ ที่จะพูดยืดยาวต่อไปอีก ก็ไม่เป็นประโยชน์อันใด เพราะเป็นการตกลงไปอย่างอื่นแล้ว จึ่งของดเพียงเท่านี้

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ที่ ๖/๓๔๒ พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๑๑ กรกฎาคม รัตนโกสินทร ศก ๓๒ ๑๑๘

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยตามความในหนังสือลงวันที่ ๕ พฤษภาคม เป็นรายงานการเล่าเรียนแลความประพฤติของลูกชายดิลกนพรัฐ แลลูกชายสุริยงประยุรพันธุ์ นั้นได้ทราบแล้ว

ตามที่พระยาวิสุทธบอกมาถึงกิริยาของชายดิลก ซึ่งไม่ใคร่จะเปลี่ยนนั้น ก็สังเกตไว้ว่ากิริยาเดิมเป็นอย่างไร ขอให้คิดอ่านแก้ไขไปตามที่จะแก้ได้

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ที่ ๗/๔๓๔ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๕ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๓๒ ๑๑๘

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยตามโทรเลขซึ่งลงวันที่ ๒๖ เดือนกรกฎาคม ขอคำสั่งตามหนังสือฉบับซึ่งลงวันที่ ๑๒ เดือนกรกฎาคม หนังสือฉบับนั้นยังหามาถึงไม่ ส่วนข้อซึ่งถามว่ามีความประสงค์จะให้มกุฎราชกุมารมาโดยทางใดและจะให้เคอแนลชยูมมาด้วยฤๅไม่นั้น ความ ๒ ข้อนี้เห็นว่าไม่ควรจะตอบโดยทางโทรเลข จึ่งได้จดหมายฉบับนี้แทน

ข้อแรก เรื่องทางที่มกุฎราชกุมารจะมานั้น เห็นว่าถ้าจะมาโดยทางอเมริกา จำเป็นจะต้องแวะเมืองญี่ปุ่น ที่เมืองญี่ปุ่นเวลานี้ ราชทูตเรายังหาได้ออกไปประจำอยู่ไม่ มกุฎราชกุมารก็ยังนับว่าต่ำอายุ ในญี่ปุ่นก็เคร่งครัดด้วยแบบธรรมเนียมยิ่งกว่าฝรั่ง เพราะเหมือนกับคนเข้ารีตย่อมถือศาสนาเคร่ง จึ่งเห็นว่าไม่เป็นโอกาสสมควรที่จะกลับโดยทางนั้น

อีกประการหนึ่ง ถ้าจะมาแวะดูที่อินเดีย ก็ต้องขึ้นที่บอมเบ ซึ่งมีโรคห่ากำเริบอยู่ ควรจะละเว้นการทดลองซึ่งมีอันตรายได้ จึงเห็นว่าเพื่อจะให้เป็นประโยชน์ในขากลับนี้ ควรจะหยุดเที่ยวที่อียิปต์ แลขึ้นไปตามลำน้ำไนล์จนถึงอาซวนฤๅแก่งที่ ๑ ซึ่งจะกินเวลาทั้งหมดประมาณสัก ๑๕ วัน เป็นอย่างช้าก็จะพอ การที่ได้เห็นประเทศอียิปต์นั้น ย่อมเป็นประโยชน์ที่จะเทียบเคียงการในกรุงเทพ ฯ ได้มาก ถึงไม่เหมือนก็คล้ายญี่ปุ่น แลในเวลานี้ ที่ประเทศอียิปต์ก็ส่องใสประดุจเนื้อแก้วอยู่แล้ว

ข้อหลัง เรื่องเคอแนลชยูมนั้น ตามที่ได้มีหนังสือไปมากับเขา เป็นอันยอมให้มาแล้ว การที่ยอมครั้งนั้น ด้วยเหตุว่า เคอแนลชยูมมีความปรารถนาซึ่งจะรับราชการในทหาร อ้างเอาหนังสือกรมหมื่นสวัสดิเข้ามาผูกพัน ซึ่งหากว่าจะถุ้งเถียงตัดรอนอย่างแรง ๆ ก็ได้ ในทางที่จะรับราชการทหาร แต่ในส่วนซึ่งเขาจำจะต้องมานั้น ก็เป็นส่วนที่เราขอให้เขาสัญญายังไม่สิ้นกำหนด จนถึง ค.ศ. ๑๙๐๑ แต่หากไม่มีความประสงค์จะให้เป็นที่ร้าวฉานโดยมีความรักใคร่กันเฉพาะตัว จึงบอกให้รู้โดยตรงว่าจะให้เขารับราชการในทหารไม่ได้ แต่ไม่ห้ามที่จะไม่ให้เขาเข้ามากับมกุฎราชกุมาร

ต่อนั้นมา พระราชินีแลเจ้านายเสนาบดีทั่วกัน มีความเห็นว่าไม่ควรที่จะให้เคอแนลชยูมเข้ามากำกับมกุฎราชกุมาร ด้วยเหตุว่า ถ้าเข้ามา ก็จะต้องให้อยู่ในที่แห่งเดียวกันกับมกุฎราชกุมาร ซึ่งพระราชินีออกอุทานว่าจะไม่ไป เพราะรู้สึกกีดขวาง ก็นับเป็นการกีดกั้นความชื่นชมยินดี ซึ่งจะมีเหมือนครั้งลูกชายเล็กเข้ามานี้ ส่วนผู้อื่นซึ่งเห็นไม่สมควรนั้นก็มีความรังเกียจในข้อซึ่งแลเห็นเป็นฝรั่งกำกับ จะเป็นที่รังเกียจโดยชาติในทางราชการ แลการที่จะไปมารับรองต่าง ๆ ของเจ้านายข้าราชการซึ่งจะละเขาเสียไม่ได้ จึงมีความเห็นพร้อมกันว่าไม่ควรจะให้เข้ามา

อนึ่ง ตามการที่เปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมขึ้นอีก คือพระยาวิสุทธจะเป็นผู้กลับเข้ามา ทูตก็จะเป็นคนใหม่ ควรจะให้เคอแนลชยูมอยู่ช่วยทูตดูจัดการเล่าเรียนของลูก เพราะเหตุว่า การที่มกุฎราชกุมารเข้ามาก็เป็นแต่การกลับบ้านคราวหนึ่ง เพื่อความสุขสบาย หาใช่เป็นเวลาเล่าเรียนไม่ แลการที่เคอแนลชยูมจะเข้ามา เมื่อเขาจะไม่ได้รับการในทหารของเราก็เห็นว่าไม่มีประโยชน์อันใดแก่ตัวเขาในภายหน้า ซึ่งจะต้องย่างกรายเข้ามาในเมืองไทย แต่เรายังไม่ตกลงใจที่จะมีหนังสือถึงเขา ตามคำแนะนำทั้งปวงนี้ เพราะจะเลื่อมเห็นไปได้ว่าเป็นการกลับกลอก ด้วยการที่จะพูดจากับคนชั้นนี้ ยากกว่าที่จะมีหนังสือไปถึงเอมเปรอรัสเซีย ขออย่าให้กัปตันครูลอฟเข้ามากับลูกชายเล็ก ซึ่งไม่ต้องบอกเหตุผลอันใด ย่อมเป็นที่เข้าใจกัน เพราะท่านเป็นเจ้า รู้จักความลำบากของเจ้า ซึ่งไม่ทั่วไปแก่ชนสามัญ โดยเหตุซึ่งขัดข้องเล็กน้อย ย่อมให้ผลมาก

เพราะเหตุดังนี้ พระยาวิสุทธจะคิดอ่านผ่อนผันอย่างใด ไม่ให้เคอแนลชยูมมีความประสงค์รุนแรงที่จะเข้ามา และจะได้มีหนังสือไปห้าม

ไม่เป็นเหตุให้เกิดความร้าวฉานได้ฤๅไม่ ถ้าหากว่าจะป้องกันไม่ได้ โดยจะเข้ามา ก็ไม่เสียหายอันใดมากนัก เพราะเป็นแต่การตรงไปตรงมาถึงกรุงเทพฯ ไม่ใช่ไปอเมริกาแลญี่ปุ่น ถ้าหากว่าเช่นนั้น อย่าแวะที่อียิปต์ตรงเข้ามาทีเดียวดีกว่า แต่ส่วนที่จะได้นั้น คงจะได้น้อยไป ตั้งแต่พระราชินีคงจะห่างเหินกว่าครั้งลูกชายเล็กนี้เป็นต้น ซึ่งเป็นการจะแก้ไม่ได้

การที่มกุฎราชกุมารจะเข้ามาคราวนี้ จะนับว่าเป็นเวลาเหมาะทีเดียวนัก ก็ไม่สู้เหมาะ เพราะมาเดือนพฤศจิกายน กลับเดือนเมษายน จะบวชเสียให้สิ้นธุระ ก็ไม่ได้ ขาดเวลาไป ๔ เดือน จะไปในการรับรองใหญ่โตต่างประเทศก็ไม่สนัด เพราะยังนับว่าอายุต่ำแลมีพี่เลี้ยงคนต่างประเทศกำกับตาม ซึ่งเราเองให้เขาสัญญาไว้ อีกอย่างหนึ่ง พระราชินีก็ไม่สู้ทะเยอทะยานอยากให้กลับ เพราะเห็นว่าจวนกำหนดที่จะกลับมาอยู่ทีเดียวแล้ว เมื่อกลับเข้ามาเช่นนี้ บางทีจะกลับคิดเห็นว่าเป็นการไม่จำเป็น ซึ่งจะออกไปเรียนต่อไปอีก เรียนเอาในนี้ก็จะได้ แต่ส่วนประโยชน์ที่จะได้ในการเข้ามานั้น ก็คงจะมี เป็นแต่เห็นกันว่าไม่สู้เหมาะเหมือนกับที่จะได้มาในระหว่างหยุดการเล่าเรียนตอนกลางๆ เมื่อจะว่ากันจริงๆ แล้ว มักจะเข้าใจกันเสียว่า ความคิดที่จะให้มกุฎราชกุมารเข้ามา เกิดขึ้นเพราะความประสงค์ของเคอแนลฮยูมส่วนประโยชน์ตัวเขา เพราะฉะนั้น การที่จะจัดให้มกุฎราชกุมารเข้ามาคราวนี้ ควรจะให้คนทั้งปวงเห็นว่าเป็นการจำเป็นแลเพื่อประโยชน์ของตัวมกุฎราชกุมารเอง ทั้งประโยชน์ที่จะได้ในกรุงเทพฯ แลไม่เสียประโยชน์การเล่าเรียนภายนอกเป็นที่ตั้ง จึ่งจะเป็นที่นิยมยินดี เพราะเหตุที่ได้ทราบการทั้งปวงเช่นนี้ จึ่งได้พูดมาในเรื่อง

เคอแนลชยูม แต่ส่วนตัวเราเอง เราไม่เห็นเป็นสลักสำคัญอันใดนัก ในการที่เขาจะเข้ามาฤๅไม่ เพราะเราได้อนุญาตไปแล้ว การที่จะพูดจาให้คนต่างประเทศแลคนซึ่งอยู่ต่างประเทศเข้าใจความรู้สึกแท้จริง เป็นการยาก เพราะเขาย่อมระแวงเราอยู่เสมอ ว่าเป็นชาติที่เป็นไปในอธรรมจาริ เพราะฉะนั้นถ้าเห็นควรจะหยุดได้ฤๅไม่ได้ ก็ให้จัดตามที่จะทำไปได้ ถ้าจำเป็นจะต้องมีหนังสือถึงเคอแนลชยูม ก็ให้มีโทรเลขเข้ามาที่กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ จะรีบส่งไป

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ที่ ๘/๔๔๐ **พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท**

วันที่ ๗ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๘

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือพระยาวิสุทธลงวันที่ ๒๖ มกราคม ๑๑๗ มาว่าด้วยเรื่องที่จะจัดให้ลูกชายดิลกนพรัฐ ไปศึกษาวิชาที่ซาเตอเฮาส์ แลลูกชายสุริยงประยุรพันธุ์ไปเล่าเรียนในประถมศึกษาสถาน ตามที่ว่านั้นได้ทราบแล้ว

เรื่องนี้ เพราะเห็นชอบด้วยแล้ว จึงไม่ได้โทรเลขแก้ไขไปตามหนังสือที่นัดหมายมาเช่นนั้น

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ที่ ๙/๔๔๑ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๗ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๘

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๑๔ ตุลาคม ศก ๑๑๗ บอกรายงานการเล่าเรียนของลูกทั้งหลาย แลมีความเห็นที่จะให้ชายบริพัตรเรียนการพลเรือนในทางคลังด้วยนั้น ได้ทราบแล้ว

การเล่าเรียนของชายบริพัตร ซึ่งเปนไปบัดนี้ เปนการข้างฝ่ายทหาร แต่การโรงเรียนทหารประเทศอื่น ๆ ย่อมสั่งสอนการพลเรือนด้วยทุกแห่ง ไม่ได้แบ่งการเล่าเรียนฝ่ายทหารออกเปนแผนกหนึ่งต่างหากเหมือนอย่างอังกฤษ เพราะเหตุว่าข้าราชการฝ่ายพลเรือนในประเทศอื่น ๆ ย่อมเปนทหารมาก่อนเกือบจะหมดทั้งสิ้น

การซึ่งพระยาวิสุทธมุ่งหมายจะให้สอนชายบริพัตร ต้องเข้าใจว่าจะให้เปนฟีแนนเซียแท้นั้น จะเอาเข้ามาปะปนกับการทหารไม่ได้ ถ้าจะเรียนเช่นนั้นต้องไปอยู่แชมเบอรก เรียนไปในทางค้าขาย แลทำการในแบงก์ไปทีเดียว ซึ่งเห็นว่าไม่ใช่เปนหน้าที่ของผู้มีบรรดาศักดิ์ใหญ่ การที่จะแทรกแซงวิธีการเล่าเรียนในโรงเรียนของประเทศซึ่งจัดการทหาร โดยบังคับให้เรียนแลรับให้เข้าเรียนเต็มที่ เหมือนอย่างที่เปน แต่ใครรักเรียนก็ได้ ไม่เรียนก็ได้ ตามใจแลไม่รับคนต่างประเทศให้เข้าเรียนเต็มที่ เปนแต่ยอมให้ไปแอบอาศัยเรียน ตามแต่จะเปนไปอย่างเช่นเมืองอังกฤษนั้นไม่ได้เลย ต้องปล่อยไปจนเต็มที่ตามวิธีเล่าเรียนของประเทศนั้น แล

โปรเฟสซันนั้น ถ้าขึ้นเข้าไปพูดวุ่นวายจะเป็นเซอะซะ และจะทำให้เกิดมีความฉงนสงสัยอันมีผลลำบากป่วยการเวลา แต่การเล่าเรียนของลูกอื่น ๆ ตามที่บอกมานั้นเป็นการดีแล้ว

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ที่ ๑๐/๔๔๒

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๗ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๑ เดือนมกราคม ๑๑๗ เป็นความเห็นที่คิดจะจัดตั้งการศึกษาศิลปศาสตร์ มีการช่างแลการปลูกเพาะ เป็นต้น นั้นแล้ว

เรื่องนี้ ได้ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ แลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ซึ่งเข้าใจเอื้อเฟื้อในการศึกษาดูแล ได้เห็นพร้อมกันว่าการที่จะจัดนั้นไม่พรักพร้อมที่จะจัดได้ เดี๋ยวนี้มีขัดข้องด้วยบุคคลที่จะจัดการเป็นข้อต้น จึงเป็นการต้องงดอยู่โดยความจำเป็นแท้

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ที่ ๑๑/๔๔๓

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๗ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๔

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือพระยาวิสุทธลงวันที่ ๒๘ เดือนเมษายน ๑๑๔ เรื่องความเห็นที่จะจัดการศึกษาในทางการเพาะปลูกของลูกชายเพ็ญพัฒน

พงศ์ เพื่อเป็นทางที่จะบำรุงการเพาะปลูกในประเทศสยาม นั้นได้ทราบแล้ว

เรื่องนี้ ตามความคิดก็ดีอยู่ แต่ในภายหลังได้รับหนังสือว่ายังไป ไม่ได้ จึ่งยังไม่เป็นเหตุสำคัญที่จะตอบหนังสือนี้ช้าไป

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ที่ ๑๒/๔๔๔ **พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท**

วันที่ ๗ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๓๒ ๑๑๘

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๑๒ เดือนพฤษภาคม ๑๑๘ ตอบเรื่อง ที่จะจัดให้มกุฎราชกุมาร ไปศึกษาวิชาในปัจฉิมศึกษาสถานออกสฟอร์ดที่ ไครสต์เชิช แลเห็นควรที่จะให้มกุฎราชกุมารกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ สักคราวหนึ่งนั้น ได้ทราบแล้ว

การที่คิดจะให้มกุฎราชกุมารเข้าเรียนกฎหมายที่ไครสต์เชิชนั้น เป็นที่พอใจเป็นอันมาก แต่ไม่เข้าใจว่า เพราะเหตุใด จึ่งจะต้องหยุดใน ระหว่างเดือนตุลาคมปีนี้ถึงเดือนตุลาคมปีหน้า ซึ่งถ้าจะอยู่ไปก็จะต้องเป็น แต่ทหารวิ่งกราว ๆ เป็นอันฝึกหัดแต่โดยฟิกซิกัล ส่วนเมนเตอล ขัดข้อง ฉันใด จึ่งเรียนไม่ได้ในระหว่างปี ๑ นั้น เห็นว่ากำหนดวิทยาลัยต่าง ๆ ก็ กำหนดด้วยอายุเพียง ๑๘ ปี ข้อนี้เป็นอันไม่เข้าใจว่าทำไมจึ่งต้องซดเสีย ปี ๑ แต่เรื่องที่จะกลับเข้ามาบางกอกนั้น ได้มีไปในหนังสือฉบับอื่นแล้ว

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ที่ ๑๓/๔๗๑ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๑ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๘

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือ ลงวันที่ ๓๐ มิถุนายน แลวันที่ ๓ กรกฎาคม ศก ๑๑๘ นั้นแล้ว

ความคิดซึ่งจะให้ราชทูตเป็นผู้ดูแลการเล่าเรียนนั้นถูกแล้ว ได้จัดการไปตามทางนั้น

แต่เรื่องนายพันโทฮยูม ซึ่งจะจ้างไว้ให้เป็นผู้ดูแลการเล่าเรียนของลูกต่อไปนั้น เรามีความพอใจในอัธยาศัยแลความดี ซึ่งนายพันโทฮยูมได้ทำมาแล้วเป็นอันมาก แต่เมื่อได้ปรึกษากันเห็นว่าเงินที่จะต้องใช้ในการซึ่งจะจ้างนายพันโทฮยูมไว้นั้นมาก ถ้าหากว่าไม่ได้เป็นอภิบาลของมกุฎราชกุมารฤๅลูกคนหนึ่งคนใดเฉพาะตัวด้วย ชั่วแต่จะคิดอ่านจัดการเล่าเรียน แลการไปฮอลิเดย์ของลูกอื่น ๆ ก็เห็นว่างานไม่คุ้มกับเงิน อีกประการหนึ่ง การที่กำหนดสัญญากันถึง ๑๑ ปีเช่นนั้น ยืดยาวมากนักลงตอนปลายมือ ลูกเข้ามาหมดแล้วก็จะไม่มีอะไรทำ ฤๅถ้าจะมีเหตุการณ์อันใด แลมีท่าทางที่จะจัดให้ดีขึ้นฤๅเสียน้อยลงในระว่าง ๑๑ ปีนั้น ก็เป็นลั่นกุญแจตาย เปลี่ยนแปลงไม่ได้ เพราะฉะนั้น จึ่งมีความเสียใจที่จำเป็นจะต้องปล่อยเคอแนลฮยูมตามกำหนด

มีความสงสัยอยู่นิดหนึ่ง ตามในหนังสือพระยาวิสุทธว่า "*อนึ่งตัวนายพันโทฮยูมนั้น ถ้าเมื่อไม่ได้รับตำแหน่งนี้แล้ว คงจะขอพระราชทาน*

กราบถวายบังคมลา กลับไปเข้ากองทหารอังกฤษตามเดิม เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงเล่าเรียนการทหารจบแล้ว ตามจดหมายที่ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูล ฉบับลงวันที่ ๙ มิถุนายนนั้น เป็นแน่" ดังนี้ เป็นคำนายพันโทชยูมพูดเองฤๅพระยาวิสุทธคิดเห็นควร ถ้าเขาพูดเอง (*ที่เข้าใจได้ตามสำเนาหนังสือที่กล่าวมาแล้วนี้เป็นถูก*) ก็ควรจะให้เขาออกโดยดี แลรางวัลอันใดจะเป็นที่พึงใจพอสมควร ก็จะให้ แต่ถ้าหากว่าฝ่ายเราคิดเห็นว่าขัดอยู่กับหนังสือกรมหมื่นสวัสดิ ในหนังสือฉบับนั้นเราจำต้องเอาเขาไว้จนปี ๑๙๐๑ ถ้าจะมีครูฝ่ายพลเรือน ต้องอยู่ในบังคับเขา ถ้าหากเป็นเช่นนั้นระหว่างตั้งแต่มกุฎราชกุมารหยุดการเล่าเรียนวิชาทหารฤๅเข้ามาอยู่ที่กรุงเทพ ฯ ก็จะต้องให้เขาจัดการเล่าเรียนกำกับดูแลลูกอื่น ๆ ต่อไปจนสิ้นกำหนด การที่จะจ้างครูพลเรือนนั้นต้องจ้าง แต่จะเป็นแทนเคอแนลชยูมฤๅอยู่ใต้บังคับเคอแนลชยูม ต้องแล้วแต่ความผูกพันซึ่งเราได้มัดตัวเราเข้าไว้

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ที่ ๑๔/๔๘๙ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๕ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๘

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือลงวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ๑๑๘ นั้นแล้ว

บรรดาเรื่องที่จะต้องการให้ตอบได้ตอบไปแล้ว คงถึงก่อนหนังสือนี้ไม่ต้องกล่าวซ้ำ

เรื่องทูตที่จะไปอเมริกา ก็เป็นการตกลงกันในศาลาว่าการต่างประเทศว่าจะโย้ทูตญี่ปุ่นไปภายหลัง เมืองญี่ปุ่นจะมีแต่ผู้ทำการแทน การที่จะขนผู้คนไปมากนั้นก็ไม่มีใครคิด แต่เรื่องทูตอิงแลนด์มีขัดข้องกีกกัก ด้วยเรื่องงบประมาณแลการที่จะบรรจุตัวคน แต่เรื่องนี้ได้มอบให้กรมท่าจัดตามหน้าที่ จะเข้าไปทำเสียเองคนเดียวหมดจนการเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็ดูไม่สู้ดี เป็นทางที่จะให้อ้างคอยฟังรับสั่งทั้งนั้น ในท้ายหนังสือบ่นอะไรแรง ๆ ไปต่าง ๆ นั้น ก็ไม่ถือทำอันใด เพราะรู้อยู่ว่าไม่ได้เกี่ยวข้องอันใดถึงตัวเรา แต่จะอดไม่ทักไม่ได้ ต้องขอกล่าวว่า ตามปรกติคนอยู่ไกลเช่นพระยาวิสุทธแลมีความเห็นที่อย่างแรง ๆ เช่นนั้น ยากที่จะกล่าวให้ถูกตามความเป็นจริง ถ้าหากว่าชาวบางกอกจะคอยฟังคำแนะนำของผู้ที่อยู่ภายนอก ไม่รู้ตื้นลึกหนาบาง แลไม่รู้ชั้นเชิงราชการเช่นพระยาวิสุทธคิด ๆ เหล่านี้ จะไม่อาจทำอะไรสำเร็จได้ การที่จะจดหมายโต้ตอบปรึกษากันกับผู้ซึ่งอยู่ทางไกลเช่นนี้ เหมือนอย่างเกิดไฟไหม้ขึ้น ผู้บังคับการดับเพลิงไม่ได้ไปในที่นั้น เป็นแต่บังคับการไปจากออฟฟีศฤๅที่บ้าน ไฟดับแล้วก็ยังละเมอสั่งให้ดับเช่นนั้น ๆ ไฟติดขึ้นอีกก็ไม่รู้สึก ไม่มีประโยชน์อันใดนัก แต่การที่ตั้งใจอุตสาหะจะมาฝึกฝนผู้คนก็ดีอยู่แล้ว ขอให้เข้ามาเห็นเสียก่อนว่ามันเป็นอย่างไร อย่าเพ่อคิดเห็นว่าง่าย แลทำยาญูซีลดฝรั่งเป็นบ้า ๆ ไปเหมือนอย่างลดบ่อนเบี้ย เมื่อกลับมาถึงจึงจะเห็นว่าความคิดนั้น พุ่ง ๆ ผิด ๆ ถูก ๆ ไป ถ้าจะว่าโดยย่อ เมืองเราเหมือนคนติดฝิ่น ถ้าขืนอดเร็วก็จะต้องเจ็บปางตายฤๅถึงตาย ถ้าขืนกินเข้าไปให้มากก็ตายเพราะมันเป็นยาพิษ ความรู้สึกอันนี้ได้พูดกันมาจนปากจะเปื่อยเสียช้านานแล้ว พระยาวิสุทธพึ่งรู้พึ่งคิดอย่าเพ่อพูดเลยดีกว่า ขอให้กลั้นเอาไว้มาพูดในบางกอกเถิด อย่าอึงไป

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ที่ ๑๕/๕๔๗ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๖ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๘

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้พูดปรึกษากันกับพระราชินี แลเจ้านายบางคนในเรื่องที่มกุฎราชกุมารจะเข้ามากรุงเทพฯ ในเดือนพฤศจิกายน อยู่ ๖ เดือนแล้วจึงจะกลับออกไปเล่าเรียนต่อไปนั้น มีความคิดเห็นซึ่งเป็นที่น่าสงสัยว่าจะเป็นคุณประโยชน์แก่มกุฎราชกุมารมาก ฤๅจะมีโทษเจืออยู่ในนั้นบ้าง

ในเบื้องต้นไม่เข้าใจว่าด้วยเหตุใด เมื่อสิ้นการเรียนฝ่ายทหารแล้วจะต้องหยุดอยู่ถึงปีหนึ่ง คือตั้งแต่เดือนตุลาคมปีนี้จนถึงเดือนตุลาคมปีหน้าจึงจะเข้าเรียนกฎหมายต่อไปได้ ก็ถ้าจะกลับเสีย ให้เรียนกฎหมายต่อไปทีเดียว ในปีซึ่งกำหนดว่าจะกลับ ซึ่งเดิมกำหนดว่าปี ๑๙๐๑ เข้ามาเป็นปี ๑๙๐๐ ถ้วน คงได้มาบางกอกช้าไปปีหนึ่ง แต่ได้กลับเร็วกว่าที่จะมาเสียเที่ยวหนึ่งก่อนเช่นนั้น จะเป็นที่ขัดข้องอย่างไร

การซึ่งเป็นที่ระแวงอยู่ว่าจะมีทางเสียในการซึ่งจะเข้ามา ๖ เดือนครั้งนี้ก็ โดยในเวลาที่เข้ามานั้น คงจะได้ไปจัดการไว้กับที่ยูนิเวอซิตี ว่าปี ๑๙๐๐ จะได้เข้ายูนิเวอซิตี ส่วนมกุฎราชกุมารเข้ามาในกรุงเทพฯ อาศัยเหตุที่การเล่าเรียนเกือบจะจบแล้ว โดยจะหยุดเสียก็หยุดได้ อย่างหนึ่ง มกุฎราชกุมารก็มีอายุมาก ย่อมเป็นที่นิยมของคน ถ้าหากจะมาควยคุมกันเป็นลูกสาวอยู่ ก็ไม่ควร ถ้าพลาดพลั้งมีเครื่องผูกพันอย่างหนึ่งอย่างใดขึ้น ถ้าหากว่าต้องเลิกไม่ออกไป ก็คงจะไม่พ้นจากเป็นสแคนดลถ้าออกไปโดยไม่มีความยินดีต่อการเล่าเรียน ก็จะไม่เป็นประโยชน์อันใด

การเล่าเรียนของมกุฎราชกุมารเป็นการสำคัญ การที่จะจบจะเลิก ต้องให้ปรากฏเป็นอันจบเลิกตามเวลาที่ควร ถ้าจะจบเลิกไปโดยเกิดเหตุวิบัติอย่างหนึ่งอย่างใดขึ้น ก็เหมือนหนึ่งมีไฝฝ้ามัวหมองในการเล่าเรียน ให้เป็นสิ่งที่จะพูดหมิ่นประมาทไปภายหน้า ขอให้คิดดูให้ยาวๆ แล้วอธิบายข้อขัดข้องมาให้ทราบ

มิใช่บิดามารดาจะไม่มีความคิดถึงบุตร แต่เมื่อเห็นทางได้ทางเสียกำกึ่งอยู่เช่นนี้ จึ่งได้มีความวิตก ซึ่งจะเอาอย่างลูกชายเล็กเป็นที่ตั้งนั้นไม่ได้ เพราะข้างนั้นพึ่งเริ่มเรียน รู้สึกอยู่ว่า ถ้าหยุดเสีย ก็เอาตัวไม่รอด

อนึ่ง ถ้าโดยว่าเพราะการขัดข้องอย่างใดซึ่งจะเข้าเรียนไม่ได้จริงๆ จำจะต้องมา จะมาก่อนเดือนธันวาคมไม่ได้ เพราะปรินซ์วัลดิมา เมืองเดนมาร์ก กำหนดจะเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ราวคริสต์มัส ไม่มีที่จะให้เขาอยู่ เมืองเรามันก็เป็นป่าดง จะหาที่ทางให้พอสมควรอยู่ได้เป็นสองแห่งในเวลานี้ก็หาไม่ได้ ถ้าหากว่ามกุฎราชกุมารจะยังไม่ได้เข้ามา ก็ให้พระยาวิสุทธเข้ามาเสียก่อน ไม่จำเป็นที่จะต้องรออยู่คอยมาพร้อมด้วยมกุฎราชกุมาร

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ที่ ๒๐/๘๘๓

วันที่ ๓ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร ศก ๑๑๘

ถึง พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์

ด้วยได้รับหนังสือ ลงวันที่ ๒ ตุลาคม ๑๑๘ บอกรายงานการเล่าเรียนของลูกชายเจ้าฟ้ากรมขุนมไหยสุริยสงขลา[๑] ว่าจะได้สอบไล่ใน

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เมื่อทรงกรมครั้งแรก

เดือนมกราคม แลส่งบาญชีรายชื่อนายทหาร ครู คนใช้ ที่เกี่ยวข้องอยู่กับลูกชายเจ้าฟ้ากรมขุนมไหยสุริยสงขลา ซึ่งพระยาวิสุทธเห็นควรจะให้เครื่องราชอิสริยาภรณ์แลเหรียญราชรุจิ ตามอย่างที่เคยให้มาแล้วนั้นได้ทราบแล้ว

ตามรายชื่อในบาญชีข้างบนนั้นให้ได้ จะได้ให้ส่งดวงตรา แลประกาศนียบัตรกับเหรียญราชรุจิไปให้ภายหลัง แต่ตามรายชื่อข้างล่าง ๓ คน ให้งดไว้ แลขอระวังให้มาก อย่าให้เปนอันแจกฟุ่มเฟือยฟั่นเฝือเกินไป เพราะการที่ให้ตราง่ายแลฟั่นเฝือ เช่นตราสเปญ ปอจุกัล แลเตอรกี ย่อมเปนที่คนหัวเราะเยาะเย้ย ที่ส่งออกไปนั้น ส่งไปเต็มตามในหมวดต้นที่ขอรวม ๑๑ คน ถ้าเห็นว่าเปนการฟั่นเฝือ ไม่จำเปนอยู่ที่ผู้ใดควรงด ก็ให้ส่งคืนเข้ามา

(พระปรมาภิไธย) *สยามินทร์*

ภาคผนวก

ภาคผนวก

ก

ที่พักเมืองอุตรดิตถ์

วันที่ ๑๑ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗

ถึง คุณเปีย(๑)

ด้วยไม่รู้ว่าช้านานสักเท่าไรแล้ว ตั้งแต่ได้เขียนจดหมายไปถึง....

....

เรื่องที่อยากจะเขียนจดหมายนั้น ที่ ๑ คือ เรื่องการศึกษาตั้งแต่คุณเปียทำความเห็นส่งมาถวาย ความเห็นนั้นได้กระทำให้มีผลต่าง ๆ ต่อมา จะเล่าโดยสังเกตดังนี้ คือ พระเจ้าอยู่หัวพอพระราชหฤทัยในความเห็นนั้น ได้พระราชทานให้ฉันอ่าน ก็เป็นที่พอใจอยู่เองเป็นธรรมดา ฉันได้แย้งความเห็นนั้นแต่ข้อเดียว คือเรื่องที่จะแต่งตำราเรียน ฉันเห็นว่าเป็นการยากมากอย่าง ๑ ซึ่งยังแลเห็นไม่ถึง ที่จริงในความเห็นของคุณเปียทราบว่าได้พระราชทานความเห็นนั้นแก่กระทรวงธรรมการ โดยพระบรมราชโองการว่า ให้คิดอ่านจัดการตามความเห็นของคุณเปียหรือที่จะเห็นแก้ไขประการใดบ้าง มิได้นิ่งรวมไว้ กระทรวงธรรมการได้ทำความเห็นถวายบ้าง จึงโปรดให้ลงพิมพ์ความเห็นทั้ง ๒ แจกแก่เสนาบดี และกรมหมื่นวชิรญาณ และเข้าใจว่าคุณเปียคงจะได้รับจากสถานที่แห่งใดแห่งหนึ่งด้วย แต่ยังไม่ทันที่จะประชุมปรึกษาเอาความเห็น พระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า ทางความคิดของกระทรวงธรรมการนั้นยากที่จะจัด

(๑) เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เดิมชื่อ หม่อมราชวงศ์ เปีย มาลากุล

ให้สำเร็จได้ จึงมีรับสั่งหารือแก่กรมหมื่นวชิรญาณและตัวฉันโดยเฉพาะ มาคิดตรองดูเห็นเป็นการยากที่จะออกความเห็นอยู่ เพราะความเห็นที่กระทรวงธรรมการถวาย กระทรวงธรรมการย่อมเห็นว่าเป็นอย่างดีที่สุดและคงจะเห็นว่าจะทำได้ แต่ฉันเห็นว่าไม่ดีและจะทำก็ไม่ได้ด้วย ถ้าจะติเตียนโต้แย้งความเห็นกระทรวงธรรมการเข้าไปก็เห็นจะมีผลแต่ ๒ อย่าง คือ จะไม่ได้จัดการอย่างใด เพราะเหตุที่กระทรวงธรรมการจะยืนยันว่าความเห็นของตนดี ไม่ยินยอมคำโต้แย้งของผู้อื่นและไม่ยอมรับจัดการตามความเห็นของผู้อื่นซึ่งกระทรวงนั้นไม่เห็นด้วย การคงตกสูญไปในระหว่างกลาง หรือโดยจะตกลงตามความเห็นของกระทรวงธรรมการ ก็เป็นทางที่ทำไม่ได้ คงไปเหลวลงอยู่นั่นเอง มิฉะนั้นถ้าฉันจะยืนยันด้วยความเห็นอย่างอื่น คือหนุนหลังความเห็นคุณเบี้ยเป็นต้น ถ้ากระทรวงธรรมการไม่รับทำหรือยืนยันว่าไม่สำเร็จ ก็จำเป็นที่ฉันจะต้องยื่นเข้าไปรับทำ จะเกิดเรื่องว่า ๒ กระทรวงนอก ซึ่งฉันไม่พอใจ ด้วยเชื่อว่าไม่มีเวลาจะทำให้ดีด้วยกันได้ ครั้นจะปฏิเสธไม่เกี่ยวข้องรู้เห็นเสียทีเดียว ก็จะเป็นการขัดขืนพระราชประสงค์ของพระเจ้าอยู่หัว และเราเป็นคนเก่าในการนี้ จะทำอย่างนั้นดูไม่ดี จึงทำความเห็นถวายฉบับ ๑ ต่างหาก ตัดตอนคิดจัดแต่โรงเรียนตามหัวเมืองโดยประมาณว่า ถ้ากรมหมื่นวชิรญาณรับอำนวยการอีกส่วน ๑ ถึงกระทรวงธรรมการจะไม่รับเกี่ยวข้อง ก็พอจะยื่นเข้าไปรับจะให้สำเร็จได้ ได้ส่งสำเนาความเห็นที่ถวายมาให้ทราบด้วย ฝ่ายข้างกรมหมื่นวชิรญาณก็ทำความเห็นถวายอีกฉบับ ๑ ลงรอยเดียวกัน คือเห็นว่าควรจะจัดวัดทั้งปวงให้เป็นโรงเรียนทั่วไป รัฐบาลพิมพ์แบบเรียนแจกหรือจำหน่ายโดยราคาถูก ๆ และให้มีพระเป็นพนักงานจัดการตรวจตรา ให้การตาม

วัดสอนตามแบบหลวงให้ทั่วไปดังนี้ ได้โปรดให้มีการประชุมปรึกษาเรื่องนี้วัน ๑ ผู้ประชุมคือ กรมหมื่นวชิรญาณ ตัวฉัน กับเจ้าพระยาภาส[๑]และพระองค์กิตติยากร[๒]การที่ปรึกษาก็เป็นอย่างที่คาดไว้ คือฉันกับกรมหมื่นวชิรญาณยืนร่วมกันในฝ่าย ๑ ข้างกระทรวงธรรมการยืนตามเนื้อเห็นของกระทรวงที่ได้ตีพิมพ์ ในที่สุดจึงตกลงให้กรมหมื่นวชิรญาณเป็นผู้อำนวยการ ฉันเป็นผู้อุดหนุนจัดการตามโรงเรียนในหัวเมือง ซึ่งขึ้นกระทรวงมหาดไทยทั่วไปให้กระทรวงธรรมการคงจัดแต่โรงเรียนในมณฑลกรุงเทพฯ ฝ่ายฉันกับกรมหมื่นวชิรญาณกำลังเริ่มต้นที่จะลงมือจัดการในปลายศกนี้

การที่ตกลงดังนี้ คิดดูก็ต้องรับว่าไม่สู้เข้าที เพราะกระทรวงธรรมการก็เป็นกระทรวงใหญ่มีเสนาบดี ต้องจำหน่ายหน้าที่ให้ผู้อื่นทำ และยังมีผู้อื่นยื่นเข้าไปรับทำ ใครไม่รู้ บางทีก็จะติเตียนว่าฉันพอใจที่จะรวบ ๓ ระหว่าง ๔ เอาการกระทรวงอื่นเข้ามาทำเสียเอง แต่ความจริงเป็นดังที่เล่าให้ฟัง กล่าวคือ พระเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์อันแรงกล้าในการนั้น และมีรับสั่งขอให้อนุกูลแก่พระราชประสงค์โดยเฉพาะ เมื่อพิเคราะห์ดูรูปการเห็นว่า ถ้าไม่ยื่นเข้าไปรับ คงไม่สำเร็จได้ดังพระราชประสงค์ ดังนี้จะให้ทำอย่างไร แต่ยังมีความหวังใจว่า ไม่ช้านานคงจะมีผู้มีความคิดอันถูกต้องพร้อมทั้งความสามารถที่จะทำการให้สำเร็จได้ดังความคิด เข้ามารับราชการในกระทรวงธรรมการ ถ้ามีเช่นนั้นเมื่อใดก็จะส่งภาระเรื่องนี้ไปให้ด้วยความยินดี และจะอุดหนุนต่อไปโดยเต็มกำลังด้วย

(ลงพระนาม) *ดำรงราชานุภาพ*

---

(๑) เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค)

(๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ

ข

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๐ เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๑๘

ถึง คุณเบี้ย

ด้วยได้คิดตั้งใจว่าจะเขียนจดหมายถึงนานมาแล้ว แต่เพราะติดธุระอะไรต่ออะไรต่าง ๆ อย่างหนึ่ง..

ด้วยในหมู่นี้มีความรำคาญหมกมุ่นอยู่ในใจอย่างหนึ่ง คือ คิดดูถึงการบ้านเมืองในภายหน้า เห็นความขัดข้องสำคัญมีอยู่ด้วยเรื่องตัวคนไม่มีพอราชการ ความขัดข้องข้อนี้ยิ่งคิดไปยิ่งเห็นเป็นการสำคัญ เป็นหัวใจของการทั้งปวงก็ว่าได้ ถ้าไม่คิดแก้ไข เห็นว่าการทั้งปวงที่ได้อุตส่าห์ยากบั่นทนเหนื่อยยากพากเพียรทำมา จะไม่ถาวรไปได้ช้านานเท่าไรนักสังเกตดูการทุกวันนี้ เพราะเหตุที่การภายนอกเป็นปัจจัยบังคับให้เราต้องรีบรัดจัดการบ้านเมืองให้เปลี่ยนแปลงดำเนินไปในทางที่ดี ถ้าเราหยุดหรือถอยหลังล้าลงเมื่อใด ภัยก็จะมี เพราะเหตุฉะนั้น จึงอุตส่าห์ขวนขวายตะเกียกตะกายไปข้างหน้า ในส่วนการที่จัดยกเอาการในมหาดไทยขึ้นเป็นตัวอย่าง แต่แรกเริ่มจัดการมณฑลเทศาภิบาล การมีเพียงจะปราบปรามโจรผู้ร้าย และป้องกันความกดขี่คดโกงต่าง ๆ ที่มีอยู่ในเวลานั้นให้หมดไปความต้องการเพียงเท่านี้ ยังหาคนเป็นตัวข้าหลวงเทศาภิบาลได้โดยยากต้องเที่ยวค้นคว้าขอร้องไม่ว่าที่หนึ่งที่ใด หาไปได้พอการชั้นหนึ่ง ครั้นมีข้าหลวงเทศาภิบาลแล้ว ยังต้องการหาข้าหลวงรองแลผู้ว่าราชการเมือง

ผลัดเปลี่ยนคนเก่าที่ใช้การไม่ได้ กว่าจะหาตัวคนให้ได้หมดเป็นอันแสนยาก ส่งออกไปบางคนก็ดีได้อย่างคาด บางคนก็ไปดีเสียทางอื่น จำเป็นผลัดเปลี่ยนเลือกหาอยู่เสมอ แต่กระนั้นก็ยังไม่พอการ ได้รับความลำบากในเรื่องนี้มาไม่มีเวลาว่าง ครั้นการชั้นต้นเรียบร้อยเจริญมาได้ดังหมายและจัดการอย่างอื่นเพิ่มเติมมาโดยลำดับ การตามหัวเมืองยิ่งยากเข้ายิ่งต้องการคนมากเข้า เท่านี้ยังมีหนำซ้ำ ยังมีคนเก่าที่แปลประโยคหนึ่งได้ มาล้าตกลงในชั้นประโยคสองก็มีขึ้นราย ๆ ความต้องการคนมากขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่ตัวคนที่จะเลือกหามาได้น้อยลง หรือคงเท่าเก่า ไม่หามากขึ้นได้ทันความต้องการ คิดดูในเวลาที่เขียนจดหมายนี้จะต้องการตัวข้าหลวงเทศาภิบาล ๒ คน ต้องการตัวผู้ว่าราชการเมืองไม่ต่ำกว่า ๕ คน จะต้องการปลัดไม่ต่ำกว่า ๑๕ คน และจะต้องการตัวนายอำเภอซึ่งเป็นคนสำคัญทำนองเจ้าเมืองในเวลานี้ราว ๓๐ คน ยังหาตัวไม่ได้ คิดว่าจะเป็นเวลาปัญญาฉันมืนตึง เมื่อพระยาพิไชย[๑]เข้ามากรุงเทพฯได้เอาพระยาพิไชย พระยาศรีสหเทพ[๒]ไปให้ช่วยคิดหาก็แลไม่เห็น การเป็นได้ถึงดังนี้ถ้าเป็นอยู่อย่างนี้หรือเป็นไปดังนี้ ความลำบากจะยิ่งมากขึ้น และจะจัดการสำเร็จตลอดได้อย่างใด น่ากลัวจะไปหมดแรงเสียด้วยกระบวนคนไม่มีใช้ จึงเป็นที่อึดอัดซักท้อใจ ด้วยความคิดไม่ลุล่วง นี่ว่าโดยส่วนมหาดไทยยังมีส่วนกรมอื่น ซึ่งแลเห็นว่าโรคร้ายไปกว่าความขัดข้องอย่างว่ามาแล้วก็ยังมี คือกรมที่ใช้ฝรั่ง ยกตัวอย่างเช่นกรมเมือง จัดการโปลิศไม่เรียบร้อย ต้องหาฝรั่งเข้ามาเป็นนายโปลิศ ฝรั่งใหญ่เรียกฝรั่งเข้ามาเป็น

---

(๑) พระยาพิไชยรณรงค์สงคราม ภายหลังเป็นพระยาวจีสัตยารักษ์ (ดิส นามะสนธิ)

(๒) ภายหลังเป็นพระยามหาอำมาตย์ (เสง วิรยะศิริ)

นายรองหลายคน และเรียกแขกซิกเข้ามาเป็นพลตระเวน เพราะเหตุที่อ้างว่าคนไทยยังไม่มีความรู้พอจะเป็นนายโปลิศ และคนไทยเป็นพลตระเวนไม่สู้ดีเหมือนแขก ข้างฝ่ายเราก็แลเห็นว่า การที่ใช้คนต่างประเทศมากมีทางที่เสียเปรียบเหมือนสูบฝิ่น แรก ๆ สูบมีคุณอยู่บ้าง ถ้าสูบติดไปปลายมือก็ลงแดงได้เหมือนกัน แต่จะหยุดไม่จัดการเล่าก็ไม่ได้ ครั้นทำไปก็จำต้องพึ่งฝรั่ง เพราะคนเราไม่ทันการ ถ้าการเดินไปในทางนี้ ไม่เดินตามรอยญี่ปุ่น ซึ่งเขาใช้ฝรั่งแต่เพียงเป็นครูให้หัดคนของเขา พอเป็นแล้วเขาเลิกฝรั่งได้ เช่นนั้นแล้ว เมืองไทยจะเป็นเมืองฝรั่งไปสักวันหนึ่งโดยเราไม่รู้ตัว และไม่ต้องมีกองทัพฝรั่งยกมาตี จึงคิดเห็นว่า การที่เป็นอยู่ดังนี้เป็นทางที่อาจจะมีอันตรายได้ในภายหน้า

การที่จะแก้ไข เห็นอย่างเดียวแต่ต้องจัดการศึกษา กล่าวคือต้องคิดฝึกหัดผู้คนของเราขึ้นโดยเร็ว ที่ว่าโดยเร็วนั้น หมายความว่าต้องรีบลงมือจัดการ เพราะการศึกษาเหมือนกับการเพาะปลูกพันธุ์ไม้ ย่อมจะออกผลได้แต่เมื่อครบกำหนดตามสมควรแก่อายุกาล ไม่ใช่ของที่ผู้หนึ่งผู้ใดจะรีบรัดทำให้แล้วรวดเร็วในวันหนึ่งสองวันได้ ทุกวันนี้ เราหยุดการเพาะปลูก ยิ่งรอไปก็ยิ่งเสียเวลาที่จำต้องให้เป็นอายุกาลของการเพาะปลูกนั้น และยิ่งเปิดทางอันตรายให้มากขึ้น เมื่อรวบรวมในความเห็นของฉันเห็นว่าในเวลานี้การอย่างใดในเมืองไทยที่จะสำคัญไปกว่าการศึกษาไม่มี แต่เกรงว่าคนไทยด้วยกันจะคิดเห็นเช่นนี้ไม่กี่คนนัก ใช่แต่เท่านี้ การศึกษาเป็นการที่จัดยาก ฉันยังคิดเห็นว่า ดูเหมือนจะยากกว่าการมหาดไทยเสียอีก การมหาดไทย แม้ดูเป็นการใหญ่โตก็จริง แต่สำเร็จอยู่ในวิธีที่จะบังคับคน จะหาผู้ทำการเห็นพอหาได้ไม่ยาก ด้วยการมหาดไทยก็เป็น

ทำนองเดียวกับเทศาภิบาลนั้นเอง ข้าหลวงเทศาภิบาลดี ๆ ก็เกือบว่ามหาดไทยได้ แต่การศึกษาจะเอาข้าหลวงเทศาภิบาลคนหนึ่งคนใด หรือเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยคนหนึ่งคนใดไปจัดการศึกษา แม้ว่าจะทำการมหาดไทยหรือการเทศาดี ที่จะจัดการศึกษาเห็นว่าจะทำไม่ได้ทุกคน เพราะคนจัดการศึกษา ต้องเป็นคนที่รักและมีนิสัยพอใจในการนั้น จึงจะทำได้ ฉันได้คิดหลายหนที่จะกราบถวายบังคมลา ออกจากตำแหน่งมหาดไทย เพื่อกลับไปจัดการศึกษาสนองพระเดชพระคุณ เพราะเหตุที่เคยทำมาและเชื่อว่าจะทำได้ แต่มานึกเกรงอยู่ว่าคนทั้งหลายจะเข้าใจไปว่าฉันมาทำความเสื่อมเสียอันใดไว้ในมหาดไทย แล้วจะหนีไปเสียให้พ้น อย่างมีคนว่าเมื่อมาจากศึกษา แต่ข้อนั้นก็ไม่สำคัญ แต่มาคิดเห็นว่า ถึงกราบทูลก็คงจะไม่โปรดให้ย้ายไป เพราะทรงเห็นว่าการในมหาดไทยนี้สำคัญมาก จึงไม่กล้ากราบทูลอย่างนั้น แต่ได้กราบทูลถึงความสำคัญของการศึกษา ซึ่งต้องใช้เป็นเครื่องมือสำหรับกู้บ้านกู้เมืองในภายหน้า ด้วยเหตุผลดังได้ชี้แจงมาแล้ว เพราะเข้าใจอยู่ว่าพระเจ้าอยู่หัวคงจะทรงเห็นอย่างนั้นเหมือนกัน และเข้าใจว่าดูเหมือนจะได้มีลายพระหัตถ์ถึงคุณเบี้ยในเรื่องนี้ ขอให้ตริตรองดูให้จงมาก ถ้าจะโปรดให้คุณเบี้ยมีหน้าที่ในการศึกษา หวังใจว่าจะไม่หลีกเลี่ยงการสำคัญอย่างที่สุดที่จะทำได้ การนี้ไม่ใช่การเฉพาะตัว ไม่ใช่การเฉพาะกรม เป็นการสำหรับชาติบ้านเมืองและอิสรภาพของเมืองไทย ขอให้ประมาณน้ำหนักให้มาก

ในเรื่องนี้ ได้คิดว่าจะเขียนหนังสือชี้แจงถึงคุณเบี้ยนานมาแล้ว แต่มานึกเกรงไปว่าจะไม่เชื่อ จะสงสัยว่าเขียนไปตามประสงค์ของกรม

ปราบในคราวนั้น จึงได้รอมา การที่จะเชื่อในความคิดของฉันหรือไม่เชื่อนั้นก็ตามที แต่ขอให้เชื่ออย่างหนึ่งว่า ข้อความที่ได้กล่าวมานี้เป็นความที่ได้คิดโดยสุจริต เพื่อประโยชน์ของราชการบ้านเมือง ไม่เกี่ยวกับประโยชน์ของบุคคลผู้หนึ่งผู้ใด

(ลงพระนาม) *ดำรงราชานุภาพ*

ป.ล. เมื่อได้เขียนจดหมายนี้แล้ว จึงได้ทราบความตามที่คุณเปี้ยได้กราบบังคมทูลตอบพระราชหัตถ์มา เข้าใจว่าเห็นไม่ตรงกับฉัน ก็เป็นแล้วไปเพราะใจคน แม้เป็นพี่น้องคลานตามกันออกมา จะให้คิดเห็นเหมือนกันก็ไม่ได้ แต่ที่จะให้นายสนั่น(๑)*เป็นผู้จัดการโรงเรียน Civil Service ขึ้นกรมศึกษานั้น เห็นว่าจะให้นายสนั่นเสียชื่อเปล่า ๆ ไม่สำเร็จ ฉันได้คิดในเรื่องนี้มาก ถ้าเห็นจะสำเร็จได้อย่างใด คงจะคิดจัดแล้ว การนี้น่าที่คุณเปี้ยจะสำคัญว่าง่ายเกินกว่าการไปเป็นแน่ บางทีฉันจะกราบถวายบังคมลาออกจากมหาดไทยไปจัดการนั้นเอง ขอให้คอยฟังดูต่อไป*

ค

ที่ ๕๐/๕๖๗๓ ศาลาว่าการต่างประเทศ

วันที่ ๒๔ สิงหาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๘

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรประการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศมาถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ อัครราชทูตสยาม ณ กรุงลอนดอน

---

(๑) ภายหลังเป็นเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา)

ด้วยมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้า ฯ ว่าการศึกษาในกรุงสยาม ยังบกพร่องอยู่เป็นอันมาก แต่คนซึ่งจะหาบรรจุตำแหน่งราชการก็ไม่มีที่จะเลือกได้ ฝ่ายข้างราชการก็หนักแน่นเข้มงวดขึ้นทุกวัน ผู้ซึ่งเคยทำราชการอย่างเก่า ๆ ดีอยู่ มาถูกทำการทุกวันนี้เข้าก็ล้าเลว ฤๅกลายเป็นทำไม่ไหวไปได้ ถ้าหากว่าไม่รีบร้อนจัดการฝึกหัดขึ้นโดยเร็ว เกลือกว่าหน้าที่ราชการซึ่งเริ่มขึ้นไว้แล้วจะเสื่อมเสียไปหมด เหตุด้วยหาผู้สามารถไม่ได้ เพราะฉะนั้น การที่จะคิดบำรุงการศึกษาทั่วไป แลเป็นที่สำคัญอย่างยิ่ง คือโรงเรียนข้าราชการพลเรือน ซึ่งต้องการเป็นอันมากนั้น จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องรีบร้อนทำให้สำเร็จโดยเร็ว ได้ทรงพระราชดำริหาท่าทางที่จะให้สำเร็จหลายอย่างก็ยังไม่ตลอดได้ ด้วยเหตุขาดผู้ซึ่งมีความคิดแลความอุตสาหะพอที่จะคิดจัดการประกอบกับธรรมเนียมแลธรรมดาซึ่งเป็นอยู่ในพื้นเมือง ให้เหมาะแก่กาลเทศะได้

แลทรงพระราชดำริว่า พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เป็นผู้มีอุปนิสัยได้อบรมมาในการศึกษา แลยังเอาใจใส่สืบสวนคิดอ่านการศึกษามากอยู่เสมอ เป็นผู้มีความสามารถที่จะผ่อนผันวิธีศึกษาให้เหมาะสมกันกับกาลเทศะในนี้ได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์กลับเข้ามารับราชการในกรุงเทพ ฯ แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาประสิทธิศัลการออกไปเป็นราชทูตและเป็นธุระในการเล่าเรียนของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอทั้งหลาย แทนพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์สืบไป บัดนี้ พระยาประสิทธิศัลการจะได้ออกจากกรุงเทพ ฯ ในเดือนสิงหาคมนี้ ถ้าพระยาประสิทธิศัลการออกไปถึงแล้ว ให้พระยาวิสุทธ

สุริยศักดิ์มอบราชการต่าง ๆ ในตำแหน่งราชทูต กับการเล่าเรียนของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอทั้งหลาย ที่พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เป็นธุระอยู่นั้น ให้แก่พระยาประสิทธิศัลการรับราชการสืบไป

อนึ่ง สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร มีกำหนดจะได้เสด็จกลับเข้าไปกรุงเทพ ฯ เร็วอยู่แล้ว ให้พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์โดยเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเข้าไปด้วย

ประทับตราบัวแก้วใหญ่มาเป็นสำคัญ

(ลงพระนาม) *เทวะวงศ์วโรประการ*

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร ๗๔ ซอยรัชฎาภิเศก วงเวียนมักกะสัน พระนคร
โทร. ๗๐๗๕๒ นายจรัส วัฒนเทวี ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา ๒๕๐๔